

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA, GEOGRAFIA I ART.
UNIVERSITAT JAUME I.
FACULTAT DE CIÈNCIES HUMANES I SOCIALS.

**EL MAURISME I LA DRETA CONSERVADORA A LA PLANA.
1907-1931.**

Treball de doctorat
Presentat per
José Luis Giménez Julià.
Dirigit per
Dr. Vicent Sanz Rozalén
Vila-real, maig de 2015

ÍNDEX.

INTRODUCCIÓ.	6
Les fonts.	10
Pla de l'obra.	14
I. EL FUNCIONAMENT DEL SISTEMA DE LA RESTAURACIÓ I LA SEUA CRISI.	15
1.El sistema de la Restauració. Característiques generals	18
2.la crisi del sistema.	24
3.Maura i el maurisme.	35
II. CONTEXT ECONÒMIC SOCIAL.	56
1.El predomini del'agricultura.	57
2.La taronja.	61
3.La banca.	79
4.El sector secundari.	82
5.Vies de comunicacio.	93
6.Alfabetització.	97
III.L'ALCALDIA D'ESPRESATI.	100
1.Situació política de la província en iniciar-se el segle.	101
2.La derrota republicana a Castelló.	120
3.Conclusions. El trencament d'un equilibri polític.	136
IV.L'ANORMALITAT A CASTELLÓ.	139
1.Anormalitat a Castelló.	140
2.Política municipal.	145
3.La mobilització catòlica.	149
4.La crisi tarongera de 1908.	161
5.Els impostos de consums.	164
6.La creació del Bloc de les Esquerres.	169
7.La fi de l'alcaldia d'Espresati.	172
8.La fi de l'hegemonia del Cossi a la Diputació.	177
9.Conclusions.	185
V. DESARTICULACIÓ DE LES DRETES CONSERVADORES.	187
1.Continuació de la mobilització catòlica.	188
2.Objectius de la mobilització catòlica.	194

3.Expressió electoral.	207
4.Fi definitiu de la influència d'Espressati.	210
5.Conclusions. Mobilització catòlica entre 1907 i 1913.	215
VI. EL MOVIMENT MAURISTA.	217
1.Efectes locals de la dimissió de Maura.	218
2.Mauristas i <i>idoneos</i> .	223
3.Fundació de la Joventut Maurista.	229
4.Interessos de la revista Lealtad.	239
5.Conclusions.	247
VII.ARTICULACIÓ POLÍTICA DEL MAURISME A LES XARXES CACIQUILS.	250
1.El maurisme a les eleccions a la província de Castelló.	251
2.El fracassat intent d'unificació de les dretes.	262
3.Dissolució definitiva del maurisme.	270
4.Conclusions.	276
VIII.LA UNIFICACIÓ DE LES DRETES DURANT LA DICTADURA.	281
1.El colp d'estat a la plana. Primeres disposicions.	282
2.La postura de classe del Directori.	286
3.La Unió Patriòtica i el Sometent com a eines de control social.	291
4.Els catòlics i els tradicionalistes.	306
5.Conclusions. Resultats de la unificació de les dretes.	315
IX. IDEOLOGIA XARXES DE SOCIABILITAT. MAURISTES I LES DRETES.	322
1.Ideologia.	323
2.Corporativisme, agrarisme.	327
3.Ideologia del maurisme local.	330
4.Sociabilitat	343
5.Conclusions	357
X.CONCLUSIONS. CONTINUÏTATS AMB EL PERÍODE REPUBLICÀ.	359
 ANNEX DOCUMENTAL.	369
Document I: Personal polític maurista.	370
Document II: Personal polític carlocatòlic.	376
Document III: Personal polític regionalista.	382
Document IV: Alcaldes de Castelló, Vila-real i Borriana. 1900.1930.	383
Document V: Presidents de la Diputació de Castelló. 1900-1930.	386
Document VI: Junta de la Joventut Conservadora de Castelló. 1913.	386
Document VII: Cercle Conservador de Castelló. 1917.	387

Document VIII: Problema agrari actual, Gaetà Huguet.	388
Document IX: El problema naranjero. Manuel Peris.	390
Document X: Fundadors de la Cambra de la Propietat Urbana. 1915.	392
Document XI: Instrucciones sobre la emisió del sufragio.	392
Document XII: Discurs de victòria de Manuel Iranzo.	395
Document XIII: Despeses previstes per l'Ajuntament de Castelló. 1910.	397
Document XIV: Cacics de Borriana.	398
Document XV: La crisis de los partidos, José Castelló y Tárrega.	398
Document XVI: Junta de la Federació Castellonenca de Sindicats Catòlics.	400
Document XVII: Conclusions de la Lliga de Defensa de La Plana.	401
Document XVIII: Juntas de Defensa Local. La Vall d'Uixó i Nules. 1908.	403
Document XIX: Obligacions dels catòlics en temps d'eleccions.	404
Document XX: El socialisme i l'educació nacional.	405
Document XXI: Acerca de los educandos. Andrés Manjón.	406
Document XXII: La voz del cielo. Bisbe de Tortosa.	408
Document XXIII: Contra las escuelas laicas.	410
Document XXIV: Una visió catòlica del progrès. Rdo. Benito Traver.	412
Document XXV: Suport de l'Església a candidatures carlomauristes.	413
Document XXVI: Telegrama d'Antonio Maura a la Joventut Maurista de Castelló.	414
Document XXVII: Política provincial. Carta abierta. Miguel Llansola.	414
Document XXVIII: Premsa rebuda a Vila-real.	416
Document XXIX: Espresati sobre Maura.	417
Document XXX: Preparació de les eleccions de 1910.	418
Document XXXI: El Governador Civil davant la Unió Patriòtica.	419
Document XXXII: Manifest del Directori a la classe patronal.	421
Document XXXIII: Manifest del Directori als obrers.	423
Document XXXIV: Manifest a l'opinió honrada de la província.	424
Document XXXV: Postura d'Antonio Maura davant el Directori.	428
FONTS I BIBLIOGRAFIA.	429

ABREVIATURES

ADCS: Arxiu de la Diputació de Castelló.

AHN-SGC: Arxiu Històric Nacional. Secció Guerra Civil. Salamanca.

AM: Arxiu del Fons d'Antonio Maura, Fundació Antonio Maura. Madrid.

AMCS: Arxiu Municipal de Castelló.

AMV: Arxiu Municipal de Vila-real.

BNE: Biblioteca Nacional d'Espanya.

BOP: *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón.*

BSCC: *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura.*

FPI: Fundació Pablo Iglesias. Alcalá d'Henares.

INTRODUCCIÓ.

Els darrers anys s'han incrementat els estudis sobre les elits polítiques. De manera que tenim un millor coneixement dels grups de poder, propiciat per una millor utilització de les fonts i dels processos d'investigació, en part resposta als ponts traçats en altres disciplines socials com la sociologia o l'antropologia política. Tot i això creiem que de vegades aquestes visions es manifesten d'una manera excessivament plana i descriptiva, sense aproximacions a les causes que han portat a la creació d'aquests determinats grups de poder, i no d'uns altres. Amb el risc afegit de aïllar l'estudi de les elits del conjunt de la societat. Una preocupació que Eric Hobsbawm expressava així:

Una dificultad nacida del hecho de que la clase no define a un grupo de gente aislada, sino un sistema de relaciones, tanto verticales como horizontales (...). Toda investigación sobre la clase debe, en consecuencia, extenderse al resto de la sociedad de la cual forma parte ¹.

Parlem d'elits com a grups socials vinculats a diferents formes de poder. No ignorem que la idea d'elit prové d'una doctrina elaborada com a alternativa explicativa al marxisme, per tal de negar la lluita de classes, i que va arribar a tenir connotacions antidemocràtiques ². En una investigació com aquesta, trobem que considerar elits aquells grups els que, en relació a la seua posició política, econòmica, social o cultural, tenen capacitat d'intervenir a les diferents instàncies de poder, ens resulta més operatiu que no termes com classe dirigent o bloc de poder. Més enllà de la classe social, tenen el control de certs ressorts polítics i capacitat de mobilització.

L'objecte d'aquesta investigació serà el maurisme i la seua relació amb les dretes a La Plana. Considerem el maurisme l'origen de la dreta moderna a Espanya, des del feixisme fins la democràcia cristiana. Per moderna volem dir aquella que cerca mobilitzar la seua base social, més enllà de les xarxes clientelars directes. Havent-se estudiat la creació, a la província de Castelló, del sistema polític restauracionista ³, i començant-se la de les elits franquistes ⁴, creiem observar un buit a la investigació. Existeix algun tipus de continuïtat entre el *cossí*, que domina la política provincial a finals del XIX, i els qui ho fan

1 Eric HOBBSAWM, "De la historia social a la historia de la sociedad", a *Historia Social*, 10 (1991), p. 20.

2 Edicions originals, Gaetano MOSCA, *Elementi di scienza politica*, 1896; Vilfredo PARETO, *Trattato de sociologica generale*, 1916; Robert MICHELS, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der moderne Demokratie*, 1911.

3 Manuel MARTÍ, *Cossieros i anticossieros. Burgesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*. Diputació de Castelló, Castelló, 1991. Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Políticos i cacics a Castelló, 1876-1901*. Alfons el Magnànim, València, 1988.

4 Andreu GINÉS I SÀNCHEZ, *La instauració del franquisme al País Valencià*. Universitat de València, València, 2010.

el primer terç de segle? La Segona República i la guerra civil, representen un trencament? Podem començar afirmant que Andreu Ginés ens dóna el nom de Gaetano Bigné com a fundador de Falange; també ha sigut fundador del maurisme i primer director de *Lealtad*, el seu òrgan d'opinió.

Existeixen nombroses biografies sobre Maura, enfocades des del punt de vista de l'estadista ⁵. Podem considerar una primera aproximació al maurisme com a moviment social, més enllà de la propaganda partidària, la de Tusell i Avilés publicada el 1986 ⁶. A María José González Hernández devem dues aportacions fonamentals sobre el maurisme com a tal i sobre la gestió del polític mallorquí ⁷. Amb les de Robles Muñoz ⁸ i Pere Fullana ⁹, constitueixen els estudis de conjunt més recents, que nosaltres coneguem.

D'aquests estudis, ens pareix que queden una sèrie de qüestions obertes:

-Fins a quin punt constituïa el maurisme un intent de regenerar el sistema, socialitzant sectors de les classes mitjanes allunyades de la política? María Jesús González i Tusell i Avilés, en conjunt, consideren reals les proclames del maurisme. Teresa Carnero seria molt més escèptica, amb especial èmfasi en allò

5 Fins els anys 80, únicament aquells que fan una biografia completa, si més no fins 1913, i sense ànims de ser exhaustius ni afirmar haver-les llegit totes. Segons l'any de publicació, Benito Mariano ANDRADE Y URIBE, *Maura y el Partido Conservador*, Imprenta Ramona Velasco, Madrid, 1919. Luis ANTÓN DEL OLMET i Arturo GARCÍA CARRAFFA, *Los grandes españoles. Maura*. Imprenta Alrededor del Mundo, Madrid, 1913. Juan PAULIS i Fidel de SOREL, *Maura ante el pueblo*, Francisco Beltrán, Madrid, 1915. José GUTIÉRREZ-RAVE, *Antonio Maura. Figuras de la raza*, Libros y Revistas, Madrid, 1926. Ángel OSSORIO Y GALLARDO, *Antonio Maura*, Imprenta de Núñez, Salamanca, 1928. César SILIÓ, *Vida y empresa de un gran español: Maura*. Espasa Calpe, Madrid, 1934. Luciano TAXONERA, *Antonio Maura, la gran figura de una época de España*. Ed. Nacional, Madrid, 1944. Prudencio ROVIRA Y PITA, *Maura, Infancia y juventud*. Afrodisio Aguado, Madrid, 1953. Diego SEVILLA ANDRÉS, *Antonio Maura. La revolución desde arriba*. Aedos, Barcelona, 1954. Antonio PÉREZ DELGADO, *Antonio Maura*, Tebas, Madrid, 1974.

6 Javier TUSELL, i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*. Espasa, Madrid, 1986. També de Javier TUSELL, *Antonio Maura. Una biografía política*. Alianza, Madrid, 1996.

7 María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*. Siglo XXI, Madrid, 1990. *El universo conservador de Antonio Maura: biografía y proyecto de Estado*, Biblioteca Nueva, Madrid, 1997. Aquest últim termina el seu estudi el 1913.

8 Cristóbal ROBLES MUÑOZ, *Maura: un político liberal*, CSIC, Madrid, 1995. També finalitza el 1913. La seua investigació es centra en la relació del biografat amb l'Església i el catolicisme polític, contextualitzat amb la postura de la diplomàcia vaticana respecte a integristes, carlistes i els partits dinàstics, dins una defensa aferrissada d'un Maura autènticament catòlic i liberal.

9 Pere FULLANA, *Antoni Maura i el maurisme a Mallorca (1853-1925)*. Lleonard Muntaner-Fundació Antoni Maura de Balears, Mallorca, 1998. Fent justícia el seu títol, és una biografia de Maura, amb documentació primària mallorquina, fent especial incidència en el partit maurista a la seua illa natal.

que fa referència a la formulació i l'aplicació de la llei electoral de 1907 ¹⁰.

-Què tenien en comú, i què els separava, les diferents famílies i grups que formaven el maurisme? Es parla generalment d'un corrent autoritari de dretes liderat per Antonio Goicoechea, una de centrista, la de Gabriel Maura, apegada a la tradició liberal decimonònica, i una democristiana, la de Ossorio y Gallardo, la qual fundarà, el 1922, el Partit Social Popular.

-No hi ha acord entre els especialistes en la seqüència històrica que aniria de la crisi de la Restauració a la Dictadura de Primo de Rivera, fins arribar a les diferents corrents dretanes del període republicà, guerra civil i franquisme. És a dir, que tenia més pes dins aquestes grups dretans, el maurisme, el corrent liberal o l'autoritari?

-S'ha d'aprofundir la vessant comparativa del maurisme, del qual s'han assenyalat pareguts amb l'integralisme portuguès i el maurassianisme. De no fer-ho així, tenim el perill de considerar-lo un fet únic al món, una altra defensa de la suposada excepcionalitat espanyola, tesi que no compartim. Insistir en el fracàs del sistema liberal a Espanya ens pot fer oblidar que els sistemes liberals del primer terç del segle XX fracassen, en la seua majoria, entre la Primera Guerra Mundial i els anys 30.

-Es conclou la necessitat de fer estudis locals. A tall d'exemple, a Galícia, s'ha observat l'interès del maurisme pel regionalisme ¹¹; quelcom de semblant s'endevina en el cas de Castelló, amb la figura de Salvador Guinot, i les seues vinculacions a l'agrarisme valencià i la normalització ortogràfica. Aquests estudis ens permetrien aclarir si eixes diferències internes del maurisme es reflectien en la seua base social, o eren discursos cara a la galeria per justificar les diverses clienteles.

-Per altra banda, els estudis locals permetran estudiar si l'actitud de les elits locals responia realment a un intent de democratització, o si el maurisme, deixant de banda els discursos d'abast espanyol, era una xarxa clientelar. Xarxa clientelar

10 Teresa CARNERO, "Democratización limitada y deterioro político en Europa, 1874-1930" a Santiago FORNER (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en España*, Cátedra, Madrid, 1997, pp. 203-239.

11 Miguel CABO i Antonio MÍGUEZ, "El maurismo en Galicia. Un modelo de modernización conservadora en el marco de la Restauración", *Hispania*, 231 (gener-abril 2009), pp. 87-115.

que, pot ser únicament als discursos, intentava adaptar-se als nous temps.

-El maurisme es desenvolupa en una època de canvis, de creixement del capitalisme monopolista, així com en conjunt d'efectes socials i econòmiques que va implica l'esclat de la Primera Guerra Mundial. Tota investigació hauria d'analitzar si aquest moviment polític es va veure afectat per eixos canvis, o si existia una forta autonomia de la política respecte de les realitats econòmiques i socials.

Aquesta darrera reflexió requereix d'una explicació més ampla. Els problemes socials i econòmics obligaren els governs de l'època a intervenir-hi, vulnerant alguns del principis del liberalisme clàssic: el *laissez faire, laissez passer*. S'havia iniciat un nou cicle, el de la revolució social, que posava en dubte allò aconseguit en les etapes anteriors. Amb la difusió creixent de la Segona Revolució Industrial, amb les conseqüents urbanització, industrialització i alfabetització, es faria impossible el menystenir l'anomenada qüestió social, que acaba adquirint una destacada dimensió política. La modernitat ja no era, únicament, l'amplitud i sinceritat del sufragi. Les classes conservadores estaven cada vegada millor organitzades corporativament, en defensa dels seus interessos. Grups socials amb menys tendència que la classe política a la recerca de consens, i contraris a identificar-se amb projectes polítics de tipus general, si més no de manera oberta. El liberalisme s'havia atenuat, i el conservadorisme, accentuat. A l'Europa del primer terç del XX les respostes a la irrupció de la política democràtica i la intervenció de les masses foren diverses; si els conservadors britànics saberen adaptar-se sense traumes, altres abandonaren els principis liberals per un autoritarisme de caire radical o conservador, especialment després de la Primera Guerra Mundial ¹².

LES FONTS.

De gran utilitat ha resultat l'arxiu de la Fundació Antonio Maura. Es conserva la correspondència amb el Comte d'Albay, Tiburcio Martín, Salvador Guinot, Carlos G. Espresati o Navarro Reverter. A més de diferent documentació classificada com a "Partidos y grupos políticos, partido liberal-conservador (1902-1913)" i "Movimiento Maurista (1914-1925)".

A l'Arxiu de la Diputació trobem la documentació redactada per les classes

¹² Eric J. HOBSBAWM, *La era del Imperio, (1875-1914)*, Labor, Barcelona, 1989, capítol IV.

dominants de l'època. Ara, el *Boletín Oficial de la Provincia* i les *Actes de la Diputació* ens donen la visió que eixos grups volen que tinguem d'ells. En tot cas, ens expliquen la visió oficial. A una altra documentació consultada, classificada com *Foment*, o *Govern*, trobem informes de multes per escàndols públics, problemes de llindars, de la distribució d'aigua per a regar, assumptes de personal, permisos per activitats agrícoles i ramaderes, i un llarg etcètera de qüestions similars.

Sobre la documentació de la Cambra de Comerç, no es conserva el *Butlletí*; aquest es comença a publicar a partir de 1913. Tampoc no queda documentació del seu avantpassat, el Cercle Industrial i Mercantil. Els seus arxius es van perdre durant la Guerra Civil. Des de 1919 es publicaren uns documents, perduts, que haurien sigut molt útils: *Memòries sobre l'estat dels negocis i el moviment comercial i industrial del districte de la Cambra*, documentació que s'havia de generar per imperatiu legal. Desgraciadament, no n'ha sobreviscut cap fins els anys 30. Sí es conserven les *Actes* i *Correspondència*. *Censos*, a partir de 1927 i *Memòries de treball*, des de 1917. La majoria, se n'ixen del marc cronològic del nostre treball ¹³.

A l'arxiu de la Fundació Pablo Iglesias no es conserven les actes del PSOE. Si les de la UGT, a les quals hem pogut accedir amb profunditat. La seua estructura facilita molt la consulta local; a cada reunió, el secretari estructurava la informació, queixes, reclamacions, etc., per seccions locals. De la col·lecció de *El Socialista*, que la Fundació ha penjat a la seua pàgina web, només hem fet una ullada parcial per a completar la informació sobre dates determinades. L'hem fet servir, especialment, per l'apartat d'estructura socioeconòmica de la província, i de les polítiques educatives.

L'Arxiu Municipal de Vila-real ens ha permès d'accedir a una documentació classificada com *Segle XX*, amb alguna informació sobre els aldarulls del Trienni Bolxevic, i alguns convenis i reclamacions del Centre Obrer.

Altres fonts són les hemerogràfiques. Necessàriament incompletes, s'han d'estudiar recordant que no és el mateix opinió pública que opinió publicada, i que sempre reflecteixen allò que interessa els seus promotors.

13 Feina desbrossada per Javier VALLS TORLÁ, *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón: 1901-2001. Cien años de historia*. Cámara de Comercio, Industria y Navegación, Castelló, 2001.

La prensa es un aparato ideológico de primer orden, territorio de enfrentamiento ideológico de clase, con frecuencia aparato de persuasión del bloque dominante y de sus estructuras de poder, pero también en numerosas ocasiones, de las clases subordinadas en un proceso de toma de conciencia para ofrecer una alternativa de poder y de capas y sectores con frecuencia vacilantes y contradictorios ¹⁴.

La seua anàlisi, en relació amb el medi social, la seua vinculació als diferents grups de pressió, ens informarà sobre la capacitat de mobilització, o desmobilització, d'un determinat grup, la seua implantació social, o les característiques del seu missatge. Durant el Directori, trobem el problema afegit de la censura que, en tot cas, no pareix que afectés gaire a la premsa castellonenca, una vegada llegits. El nucli de les informacions eren esports, festes populars, bous i processons. Fins i tot ens atreviríem a afirmar que els interessos de la premsa local no han variat gaire, vista l'actualitat.

S'han consultat els exemplars de publicacions periòdiques de Castelló de la Plana conservades, que es troben dipositades a l'Arxiu Històric Municipal, i penjades a la web. A l'època que estudiem, hi ha nombrosos buits en la premsa, així com en el *Boletín Oficial de la Provincia*, deguts tant a la falta de paper -sovint els diaris queden reduïts a dues pàgines, o desapareixen unes setmanes- com a les vagues dels tipògrafs. Van deixar Castelló sense diaris la segona meitat de febrer de 1919 ¹⁵, i del 26 de novembre de 1919 a l'1 de febrer de 1920 ¹⁶.

D'especial interès ha sigut la col·lecció completa del periòdic *Lealtad*, setmanari d'opinió maurista publicat entre 1914 i 1915.

Respecte als diaris d'informació general, els principals durant les dècades de 1910 i 1920 eren el canalejista, dirigit per Castelló i Tàrrega, *Heraldo de Castellón*, el conservador *La Provincia*, reconvertit el 1916 en *La Provincia Nueva*, dirigits per Eladio Ballester i per Manuel Armengot, i el republicà *El Clamor*, desaparegut el 1922. Pel tema de la nostra investigació, el diari conservador resultava el més interessant. Aquest va evolucionar del suport al cossi a la fidelitat a Tiburcio Martín, i el datisme. Ignora el maurisme per passar a informar d'ell en vincular-se al ciervisme. Els altres s'han utilitzat

14 Manuel TUÑÓN DE LARA, *Metodología de la historia social de España*. Siglo XXI, Madrid, 1977 (3^a ed.), p. 130.

15 *La Provincia Nueva*, 2-IV-1919. Arxiu Municipal de Castelló.

16 "A nuestros lectores. La huelga de los tipógrafos paraliza nuestra publicación. La vida de los periódicos". *La Provincia Nueva*, 3-II-1920. AMCS.

per a complementar la informació.

També s'han buidat les publicacions partidàries del magma integrista/catòlic/jaumista, donades les relacions que la seua base social podia tenir amb les del maurisme. Es tractaria de *El Criterio*, integrista -1912-1913-; *La Cruz de Castellón*, setmanari catòlic, publicat entre el 1908 i el 1910. Impulsat aquest pel P. Vicent, desapareix en caure aquest malalt el 1910. També *El Cruzado*, setmanari tradicionalista, 1909-1910. *El Maestrazgo*, quinzenal catòlic, pròxim als *purs* -1911-1916- i *El Tradicionalista*, setmanal *paquista*, 1911-1915. El moviment carlocatòlic local estava dividit en dues branques, liderades per Manuel Bellido i Francisco Giner, *purs* i *paquistes*. Sempre tenien una publicació.

Arribada la dècada dels 20, dels tres diaris de la capital -el republicà autonomista *Libertad*, que havia superat *El Clamor* com a exponent de l'opinió escrita republicana, durà poc de temps-, a més del liberal *Heraldo de Castellón*, i de *La Provincia Nueva*, existia el *Diario de Castellón*. El diari conservador dirigit per Manuel Armengot era el més oficialista dels tres.

El *Diario de Castellón*, comprat pels sindicats catòlics i publicat a partir de 1925, comença tard pels efectes de la nostra investigació; encara que es troba prou informació sobre la història dels sindicats catòlics. També hem trobat engrapats, dins el *Boletín Oficial de la Provincia de Castellón*, números de *La Hoja Oficial de Castellón*, de 1926, i la seua successora *La Hoja del Lunes*, 1926-1927. A partir de 1927, qui fos que el grapava al BOP va decidir que ja no calia fer-ho. La seua estructura ens fa pensar en la forma de treballar de l'*Heraldo*.

Com a complement hem aprofitat la pàgina web de la Biblioteca Nacional d'Espanya per a fullejar algun número solt de *La Época* i el diari maurista *La Acción*; en ocasions, tenia un apartat de política provincial. Es va publicar entre 1916 i 1924. El motiu havia de ser participar de l'esforç maurista a les generals d'eixe any. Per tant, hem buscat informació del primer curs polític. Molt centrat en els grans debats espanyols, i en la política local madrilenya, a penes tenia interessos per les províncies, Catalunya a banda -Barcelona era una important productora de notícies per telegrama-, en època d'eleccions o per la visita de primeres espases. Confirmat aquest fet, hem mirat números solts.

PLA DE L'OBRA.

D'aquesta manera, al primer capítol intentarem de realitzar un estat de la qüestió. Introduïrem, breument per no eixir-nos del nostre tema, sobre els orígens del sistema i allò que feia possible la seua existència. És a dir, continuarem fent especial incidència en les diferents interpretacions sobre el caciquisme i el clientelisme, els possibles motius de la crisi política, així com la significació del maurisme dins el sistema polític de la Restauració. L'enfocament que li donem en principi, és analitzar si es tracta d'un intent autèntic de democratitzar el sistema, des d'una perspectiva de socialització conservadora, o si la xarxa maurista local resulta una clientela més.

El segon capítol consistirà en una síntesi de la situació econòmica de La Plana durant el primer terç del segle XX, per tal de contextualitzar l'actuació política dels mauristes locals. Això ens podria permetre d'analitzar si existia, o fins a quin punt, certa autonomia de la política, o si el maurisme castellanenc que passem a estudiar després representava interessos socials concrets.

A partir d'eixe moment, iniciarem una història de tall polític. Al tercer capítol, després d'una anàlisi dels moviments polítics presents a la província, d'origen bibliogràfic, fem un estudi de l'ofensiva conservadora que portà a aconseguir el control polític de la província, incloent-hi districte i Ajuntament de Castelló. Comencem la nostra investigació pel 1907, no únicament per ser el del Govern Llarg de Maura. Estudis anteriors ens havíem portat a pensar que les elits locals consideraven l'alcaldia d'Espresati a Castelló com un punt d'inflexió en les seues relacions.

Per tant, continuarem amb l'anàlisi de l'alcaldia d'Espresati, coincident amb el mencionat Govern Llarg, i amb la descomposició de les dretes que segueix a la desfeta política dels dos líders. Tot això ens permetrà entendre el moviment maurista com a tal, que representarà la part central del present treball. Finalitzarem amb una aproximació a la situació de les dretes a la dècada dels 20.

**I. EL FUNCIONAMENT DEL SISTEMA DE LA RESTAURACIÓ I LA SEUA CRISI
AL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX.**

Dins aquest capítol, no tractem de fer una anàlisi profunda d'allò que va significar la Restauració. Treball que necessitaria, per sí mateix, tota una altra investigació. Allò que intentem és la contextualització dels aspectes que ens interessen pel nostre objecte d'estudi, com és el maurisme i les seues relacions amb les dretes a la província de Castelló.

Per tal de intentar fer això, ens trobem amb el problema que els estudis del sistema s'han centrat en allò que podem anomenar la seua etapa canovista, d'esplendor, i s'han fixat menys en la seua crisi. Quan s'ha fet, ha calgut plantejar les iniciatives reformistes, així com els obstacles que no feren possible el triomf de les alternatives no autoritàries a la crisi de la monarquia constitucional. Continua essent un problema la relació entre la crisi del sistema de partits, i la relació d'aquest amb la societat civil, els comportaments de classe i les ideologies. De vegades, pareix que la qüestió estava en una increïble capacitat d'autodestrucció i d'incompetència en els membres dels partits del torn. Tot i que, si pensem en la durada del sistema, la seua postura seria prou racional, en termes de manteniment de la seua influència. Exemples de la limitació de les explicacions de la política per sí mateixa.

I creiem observar un problema producte de l'exposició de les investigacions. L'element habitual del *cursus honorum* cap a una triomfant carrera política eren els estudis de Dret, els quals implicaven, si més no en teoria, el coneixement del funcionament de l'administració i de l'ordre jurídic vigent; la vinculació amb el poder econòmic i les institucions polítiques locals; possessió de dots personals que faciliten el pacte, com poden ser la facilitat de paraula, capacitat de lligar relacions i fer amics; es treballava a la premsa local, o es creava un periòdic propi; es cercaven relacions personals amb alguna figura de la política nacional, camí que facilitava l'èxit¹⁷. De tot això pot resultar que una explicació de l'evolució de les clienteleles parega aïllada dels factors econòmics. Considerem que la funció primària del poder polític seria el manteniment d'unes estructures socioeconòmiques centrades en la intangibilitat de la propietat agrària i la llibertat industrial i del treball -en el sentit liberal de *laissez fer, laissez passer*-, i en el manteniment del règim d'explotació vigent a les colònies, mentre aquestes es van conservar¹⁸.

17 El llistat d'allò necessari per triomfar en la política restauracionista, reelaborat a partir de la bibliografia general i de Juan Antonio CANO, "El conservadurismo vallisoletano en la segunda Restauración: César Silió", *Investigaciones históricas: época moderna y contemporánea*, 15 (1995), pp. 97-105. Hi ha d'altres de semblants.

18 Gabriel TORTELLA y otros, *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Labor, Barcelona, 1981, pp. 296 i ss.

Ací partim de la hipòtesi que existia un important consens burgès entre el personal polític reclutat pels partits dinàstics. Això feia que, dins una mateixa província com Castelló, difícilment es produïen debats econòmics de fons, més enllà d'acusar-se de no fer obres o de no defensar la taronja. Estaven, bàsicament, d'acord -parlem de la província de Castelló, pel que hem observat en la nostra investigació-. La qual cosa facilitaria una estabilitat de fons més enllà de les acusacions individuals; el debat observarem es centrava en acusacions mútues de caciquisme, del *i tú més*, o de falta de coherència política per part de l'adversari. Això fa que l'explicació del context econòmic pugui parèixer aïllada.

Estem d'acord que els intents reformistes estan influenciats pels canvis socioeconòmics operats arran la Gran Guerra. La qüestió, centrant-nos en el nostre objecte d'investigació, estaria en si el maurisme no deixava de ser una xarxa clientelar més o reflexava eixos canvis; o si, essent conscient d'eixos canvis, i les tensions sociopolítiques del període d'entreguerres, no va saber, o poder, anar més enllà de les relacions personals.

La crisi provocaria la divisió dels sectors que donaven suport al règim, i tindria com a causa la incapacitat d'aquest de donar solució als problemes econòmics. El distanciament prengué les formes de corporativisme i apel·lació als militars o als cirurgians de ferro. Més que un problema de dèficit democràtic, que només podia ser un problema pels demòcrates, ens trobaríem al davant d'una crisi entre els sectors acomodats, certes fraccions del personal polític, i sectors de la burgesia liberal i dels intel·lectuals. Sense oblidar el ambient internacional de desprestigi de la democràcia liberal.

En allò que fa referència estricta al maurisme dins el sistema de la Restauració, trobem un doble problema teòric, a més dels objectes d'investigació explicitats a la introducció. El primer, què hem de considerar maurisme? El moviment que naix de l'escissió del Partit Conservador entre mauristes i *idóneos* el 1913? O els seguidors de Maura, des del moment que presideix el Govern? Apuntem que, si més no a la premsa castellonenca dels anys 1907-1915, s'anomenava indistintament maurisme als dos fenòmens. En el segon cas, partiríem de considerar-lo una xarxa caciquil, producte dels favors que es podien deure a la cúpula conservadora del Govern Llarg de Maura. En el primer, acceptariem com a bones les propostes democratitzadores del sistema que

defensava el partit maurista.

Ací, continuaríem un debat que en la historiografia prové ja dels anys 70 ¹⁹, entre aquells qui consideren el maurisme un dels últims actes de la incapacitat de les burgesies espanyoles que no van poder, o voler, articular un sistema polític que garantira la seua autonomia com a forces socials, així com la reproducció constitucional del seu domini, obrint pas a la Dictadura de Primo de Rivera, o si es tractaria d'un intent genuí per tal de reintegrar les masses en la vida política, portant a terme noves tàctiques i noves mentalitats en les dretes espanyoles, que es farien realitat durant la Segona República.

1. EL SISTEMA DE LA RESTAURACIÓ: CARACTERÍSTIQUES GENERALS ²⁰

Podem resumir les visions d'aquesta època en dues. Una, de crítica, que es fixa en els aspectes negatius, del seu sistema polític: exclusió de les classes mitjanes i populars, el frau electoral, el predomini del caciquisme i el clientelisme. L'altra visió, més positiva, destacaria la seua durada, el consens burgès aconseguit, la convivència pacífica aconseguida pel torn dinàstic, abandonant-se la via del pronunciament.

El sistema serà organitzat per servir els interessos del sector de les classes propietàries que consideraven la monarquia, i la dinastia, com a baluards de l'ordre burgès. El seu representant polític seria Cánovas del Castillo. Aquest, a partir de la seua

19 Borja De RIQUER, "A vueltas con la Restauración", *Revista de Libros*, 25 (gener 1999), a www.revistadelibros.com/articulo_imprimible.php?art=3653. Fidel GÓMEZ OCHOA, "La crisis final de la Restauración (1917-1923) en la historiografía española" i María Jesús GONZÁLEZ, "En torno a la recuperación de la historia política. Un análisis concreto: el conservadurismo maurista en la Restauración", aquests dos a RUEDA HERRANZ, G. (ed), *Doce estudios de historiografía contemporánea*. Universidad de Cantabria, Santander, 1991.

20 La bibliografía és literalment inabastable. Per a esta introducció, ens hem fixat en José ÁLVAREZ JUNCO: "Estado y sociedad en España durante la década de 1890" en Juan Pablo FUSI i Antonio NIÑO (eds.), *Viajeros del 98*, Biblioteca Nueva, Madrid, 1997, pp. 47-64; Antonio ROBLES EGEA (comp.), *Política en la penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Siglo XXI, Madrid, 1996; Manuel ESPADAS BURGOS (coord.), *La época de la Restauración (1875-1902). Estado, política e Islas de Ultramar*, Espasa-Calpe, Madrid, 2000; José María JOVER ZAMORA, "La época de la Restauración", en Gabriel TORTELLA y otros, *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Labor, Barcelona, 1981, pp. 271-406; Miguel MARTÍNEZ CUADRADO, *Restauración y crisis de la monarquía (1874-1931)*, Alianza, Madrid, 1991; José Antonio PIQUERAS, *Cánovas y la derecha española. Del magnicidio a los neocon*. Península, Barcelona, 2008; Joaquín ROMERO MAURA, "El caciquismo", en José ANDRÉS-GALLEGO, *Historia general de España y América, Revolución y Restauración. 1868-1931*, t. XVI-2, Rialp, Madrid, pp.71-88; Josep TERMES, *De la Revolució de Setembre a la fi de la guerra civil (1868-1939)*, Edicions 62, Barcelona, 1999; José VARELA ORTEGA, *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1902)*, Alianza, Madrid, 1977. VILLARES, Ramón i MORENO, Javier, *Restauración y Dictadura*, t. VII de FONTANA, Josep i VILLARES, Ramón (ed.), *Historia de España*, Barcelona, Crítica-Marcial Pons, 2009.

experiència durant el Bienni Progressista, posteriorment amb l'unionisme, i com a opositor durant el Sexenni Democràtic, s'havia mostrat, ja des de l'evolució de la revolució de 1854, contrari a la sobirania nacional i partidari de la restricció de les llibertats. El sistema de la Restauració s'organitzarà a partir del pronunciament del general Martínez Campos a Sagunt el desembre de 1874. Aconseguida la victòria sobre la insurrecció carlista el 1876, i la Pau de Zanjón amb els rebels cubans el 1878, Alfons XII, fill de la destronada i impopular Isabel II, podrà presentar-se com a pacificador. Considerem important ressaltar, pel nostre objecte d'estudi, que el Partit Liberal-Conservador no comptava amb juntes o comitès nacionals, tot i l'existència de comitès locals. Mai va reunir assemblees nombroses, ni aprovaria un manifest on s'exposara el seu programa polític o doctrinal. De fet, els primers cinc anys es va fonamentar en el Govern i les directrius del seu principal cap. En aquestes condicions, la cultura política del partit difícilment podia evolucionar, en el futur, en un sentit democràtic.

La Constitució de 1876 recordava la moderada de 1845, fins el punt d'una elevada literalitat ²¹, definirà Espanya com a una monarquia constitucional, amb grans poders reservats a la Corona, en funció d'un executiu dualista, format pel rei i els seus ministres. Ministres que han de comptar amb la doble confiança de les Corts i la Corona. La Corona tenia potestat, compartida amb les Corts, de legislar; sancionar i promulgar lleis; el comandament de les Forces Armades. Com correspon a una monarquia parlamentària, les facultats atribuïdes formalment al rei havien de ser exercides pels ministres. El catolicisme continuava essent religió d'estat, es restablia el pressupost de culte i clergat i s'acceptaven altres religions en privat, sense signes externs.

La llei electoral, en un principi, recuperarà el sufragi censatari -encara que a les primeres, les de gener de 1876, respectaren el sufragi universal aplicat durant el Sexenni. Només la dècada de 1890, arran les reformes del govern Sagasta, s'implanta el sufragi universal masculí. Contava amb una àmplia declaració de drets, però la seua concreció es remetia a lleis ordinàries. Certament, Cánovas va demostrar un conservadorisme intens i amb molt de contacte amb la tradició. Davant els primers desafiaments radicals, al voltant del 1885, va donar mostres de tenir cada vegada més pànic a la revolució, tornant-se cada vegada més reticent a les reformes. La seua flexibilitat responia al

21 Una assemblea de polítics, que s'anomenaren *notables*, formaren una comissió que redactà el text constitucional. La forma de treball fou retocar la de 1845, combinada amb la de 1869. Existeixen exemplars originals del projecte on s'observa diferents tipus de lletra si la part era procedent d'altres textos. Miguel ARTOLA, "El sistema político de la Restauración", a José Luis GARCÍA DELGADO (ed), *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura*, Siglo XXI, Madrid, 1985, p. 16.

context de la política del segle XIX; va ser un conservador de resistència, no d'acció, en el sentit indicat per René Remond en distingir entre diversos corrents o tradicions de les dretes: la tendència orleanista, nascuda de les revolucions liberals, i continuada per les forces polítiques amb programes liberal-conservadors, era desconfiada respecte als canvis, però no era reaccionària o contrària al present, com sí que ho eren els legitimistes²². Al contrari, assumia les reformes quan aquestes s'incorporaven a l'ordre establert. Així, dotava de força a la identitat conservadora del seu partit; sense que això implique oblidar que, a la manera anglesa, considerava les institucions liberals part del ordre que volia defensar. Es distingia per l'èmfasi en la religió com a fonament de la societat civil, en la nació com a producte orgànic d'una lenta evolució històrica, en la superioritat de la raó pràctica pel damunt de la raó abstracta, en la bàsica desigualtat humana i en l'ordre com a prerequisite de la llibertat.

Els pilars del sistema canovista eren la Corona, els partits dinàstics i l'exèrcit. La Corona exercia d'àrbitre entre els grups dinàstics. Respecte a les forces armades, s'intentà allunyar-les de la vida política. Eren la garantia de l'ordre social. Tenien una ampla autoritat pel seu govern intern; es fomentarà així l'esperit corporatiu. Tot i això, la seua despolització fou més aparent que real, ja que l'autonomia del poder militar acabà convertint-se en eina de pressió sobre la vida civil. A més, a falta de forces de seguretat -la Guàrdia Civil era insuficient-, l'exèrcit era també encarregat d'assegurar l'ordre públic. Ja que una força militar regular està entrenada per a causar baixes, la sola possibilitat d'intervenció era un fre dissuasori davant tumults i motins, freqüents fins el 1909 per les protestes al voltant de quintes, consums o crisis de subsistències.

22 René RÉMOND, *Les droites en France*, Aubier, París, 1982, pp. 37-42; Philippe LEVILLAIN dins Jean-François SIRINELLI *et al*, *Histoire des droites 1. Politique*, Gallimard, París, 1992, pp. 152-182. De l'altra corrent dretana, la bonapartista, no sabem observar cap equivalent a Espanya a l'època que estudiem. Els legitimistes, enemics declarats del liberalisme i de l'herència de 1789, creien inseparable religió i política, i que aquesta havia d'ésser monàrquica a França -i carlista a Espanya-. Calia destruir les institucions existents per així aconseguir el bé suprem. Eren fidels al comte de Chambord, net de Carles X. Tenien el suport de bona part de la jerarquia catòlica i de l'antiga aristocràcia terratinent; des de l'arribada del sufragi universal, també bona part del vot camperol de l'oest i el Massís Central. A certes regions, el de la burgesia terratinent dels petits centres urbans. Havien tingut possibilitats de guanyar el 1877, amb un discurs llançat pel clergat catòlic contrari al caos republicà, el sufragi universal i el matrimoni civil, que serveix el mariscal Mac-Mahon -encarregat de l'anorreament de la Comuna- per dissoldre el parlament i remoure alcaldes i funcionaris; tot i així, els republicans guanyaren les següents eleccions. Els orleanistes -pel rei Lluís Felip i els que consideren descendents legítims-, es trobaven més dividits que no els legitimistes; uns havien acceptat el Segon Imperi; altres, s'apropaven als republicans moderats. Eren accidentalistes en quan a la forma de govern, i representarien la burgesia liberal. Per comparar el pensament reaccionari francès amb el que sabem de l'espanyol, Stéphane GIOCANTI, *Charles Maurras. El caos y el orden*. Acantilado, Barcelona, 2010. Molt influent a Espanya, s'ha aprofundit poc eixa influència, que sapiguem.

El sistema polític serà bipartidista, entre el Partit Liberal-Conservador de Cànovas, més endavant, popularment conegut com a Partit Conservador, i el Partit Liberal-Fusionista de Sagasta. A aquests darrers se'ls donarà la possibilitat d'accedir al poder dins els marges del sistema, cosa que no ocorria durant l'època moderada. Cànovas ha après de la història espanyola del XIX que, quan no es té oposició, aquesta apareixerà dins el partit de govern, i s'obliga els que queden fora a utilitzar la via de la insurrecció. Fora del sistema quedaran, a l'esquerra, republicans i moviment obrer i, a la dreta, el carlisme. Però tots acabaran essent legalitzats la dècada de 1880, d'integristes i carlistes fins els socialistes. D'aquesta manera, la burgesia republicana podrà expressar-se públicament, tenir una minoria parlamentària, una cadena de diaris i algunes alcaldies. Mai no tindran la possibilitat de governar Espanya, però trobar-se dins la legalitat els aturarà a l'hora d'intentar aventures insurreccionals que podrien fer-los perdre allò que sí tenen. A més, en ser legals, no clandestins, estan més controlats. Els seus quadres podien, en nom del possibilisme, acabar integrant-se al Partit Liberal. De la mateixa manera, trobem també cert traspàs de quadres entre el conservadorisme dinàstic i el magma carlista, integrista o catòlic. Els carlistes prompte tindran l'hegemonia política a Navarra.

Per a l'exercici del poder s'acabarà contemplant el torn pacífic entre les dues opcions dinàstiques. Els partits monàrquics viuran en bona harmonia, allunyats els ferotges enfrontaments anteriors al Sexenni Democràtic. Quan el partit governant patia un fort desgast polític, el monarca cridava el cap del partit de l'oposició a formar govern. Aquest convocava eleccions i guanyava la majoria parlamentària. Per a això, el ministre de la Governació informava els governadors civils dels resultats que esperava als diferents districtes, l'*encasillado*; aquests passaven les instruccions als cacics locals. Això no significa que no hi hagueren conflictes; algun cacic local podia no estar d'acord amb els resultats pactats, i apareixien dissidències. Però a grans trets, el sistema funcionava. La diferència del sistema respecte a d'altres països o moments històrics no radicava tant en l'existència de cacics, clientelisme i tupinades, sinó en la seua sistematització.

Això fou possible pel caciquisme. El caciquisme el podríem definir com un sistema de relacions de coacció, organitzat per les classes dominants per a excloure les classes populars de tota participació política. L'objectiu era posar fre als, veritables o suposats, perills revolucionaris del Sexenni. Ideològicament, Cànovas, dins el liberalisme doctrinari de l'Europa del XIX, era un convençut dels perills de la democràcia: si es permetia el sufragi universal, el parlament triat pel poble faria la política que interessaria el poble, és

a dir, atacaria la propietat burgesa ²³. Això s'ha d'evitar amb el sufragi censatari. Quan les reformes de Sagasta implanten el sufragi universal masculí és quan augmentarà el falsejament dels resultats electorals, la tupinada.

El caciquisme era possible pel domini dels cacics a l'Espanya agrària, on vivia la majoria de la població. Això no significa que dominessin una majoria camperola analfabeta i ignorant; una cosa no implica l'altra. Els llauradors depenen dels grans propietaris pels arrendaments, crèdits, jornals... A més, els cacics tenen el control dels ajuntaments, administren els impostos de consums, fan informes, controlen el sorteig dels quintos o les redempcions, porten obra pública, els concursos d'obra pública els guanyen els fidels, poden oferir feines als ajuntaments, de mestre, carter... Es crea una relació clientelar, un conjunt de relacions informals basades en el control dels recursos per part d'una minoria. D'aquesta manera, quan arriben les eleccions diuen a qui s'ha de votar ²⁴; els guanyadors estan cantats i el resultat és una elevada abstenció. Poques vegades votarà més del 20% del cens, segons les estadístiques. Els votants reals serien menys. La immunitat del cacic respecte a l'Estat deriva de que ell és el cap local del seu partit, essent els governants també caps de faccions del mateix o d'un altre partit, o de faccions que necessitaven la lenitat governamental per sobreviure com a tals.

Al País Basc i Barcelona hi hagueren cacics que eren banquers o industrials -com a Castella i Lleó hi havien grans comerciants en cereals-. Però no sempre van conservar la fortuna política, fins i tot front altres cacics sense grans fortunes personals. Certament els diners donen contactes, gent depenent, interès pel control de l'administració, possibilitat de comprar vots, però, quants diners serien necessaris per comprar, o aconseguir l'abstenció, de 150.000 electors barcelonins? Els cacics de la Ciutat Comtal varen perdre el control en mobilitzar, entre la Lliga Regionalista i els republicans, el 10 % del cens.

23 Considerava el sufragi universal, "(...) *si es sincero, si da un verdadero voto en la gobernación del país a la muchedumbre, no sólo indocta (...) sino a la muchedumbre miserable y mendiga, ha de ser el triunfo del comunismo y la ruina del principio de propiedad*". Un vot conduït per la gran propietat seria indigne, continua Cánovas, però en realitzar-se baix el seu govern les primeres eleccions amb sufragi universal el 1891, no tingué problemes en aplicar aquesta indignitat, fent de Governació "*antemural robusto contra el posible despotismo de la muchedumbre proletaria*". José Antonio PIQUERAS, *Cánovas y la derecha española*, p. 194.

24 A Llucena, "*Joaquín Sangüesa (Chimo el Melero), que si bien sabía castrar las colmenas no menos maña tenía para en días de elecciones conducir como mansos corderillos a los ciento y pico de masoveros de su contornada para que depositaran en la urna electoral la candidatura que recibieran de manos de Vidal (Chimo de l'estanc), lugarteniente político de D. Victorino Fabra (...)*". Salvador GUINOT, "Gramatiquerías", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XX (1944), pp. 82-83.

L'aparell caciquista funcionava també pel control dels mitjans repressius. El que no vol votar pel torn, o abstenir-se, serà apartat per la violència o per argücies administratives. Que de vegades, com hem dit, no son necessàries, o es fan servir contra d'altres cacics. Per què el partit governant no trencava l'aparell caciquil del contrari? Això implicaria una revolució política que difícilment li deixarien fer al governant de torn. Com ja hem apuntat, el problema polític plantejat durant l'etapa isabelina per la insistència dels partits monàrquics d'aleshores d'excloure perpètuament l'adversari l'havia solucionat Cànovas en fer possible el torn, amb dues garanties:

a) La Corona decidia a qui, i en quin moment, es concedia la dissolució de les Corts i,

b) El qui guanyava el govern no havia de destruir l'organització de qui havia de substituir-lo, tard o d'hora.

Per altra banda, la negativa a entendre és també una forma de lluita de classes al camp, i mentre les terres comunals o recentment privatitzades continuen servint per a la caça, la recollida de fusta..., i, en cas de crisi, les demandes de pa i de treball a obres públiques fossin ateses per les autoritats, el sistema podia funcionar, tal i com ha estudiat Cruz Artacho ²⁵ pel cas de Granada. Això deixa d'ocórrer quan el creixement econòmic porta a una agricultura més intensiva per una banda i al creixement numèric del proletariat urbà per una altra.

Les Diputacions provincials i els ajuntaments eren elegits mitjançant la llei electoral general. És a dir, fins 1890, per les minories de contribuents. Quan s'amplia el sufragi a tots els homes, els problemes locals es manifestarien abans que no els nacionals. Cànovas parlava, el 1890, de la moralització de la vida local, abans de l'estatal, com a pressupòsit inexcusable. Sense dubte, recordava els seus temps com a director general d'Administració Local amb la Unió Liberal del regnat d'Isabel II. Però no va fer res al respecte. Una clàusula constitucional permetia la intromissió del poder central a totes les corporacions locals:

Intervención del rey, y en su caso de las Cortes, para impedir que las Diputaciones provinciales y los Ayuntamientos se extralimiten de sus atribuciones

25 Salvador CRUZ ARTACHO: "Estructura y conflicto social en el caciquismo clásico. Caciques y campesinos en el mundo rural granadino (1890-1923)" en Antonio ROBLES EGEA (comp.), *Política en la penumbra*, pp. 191-213.

en perjuicio de los intereses generales y permanentes (art. 84).

En períodes electorals, els abusos en el cessament dels Ajuntaments, el nomenament discrecional de delegats governatius i l'actitud dels Governadors civils, directament dependents del govern i, en concret, del ministre de la Governació, asseguraven el bon funcionament del torn. El Governador civil i els delegats d'Hisenda, que des de la Llei de 9 de desembre de 1881 vigilaven i tutelaven les finances provincials, sotmetien les corporacions locals i la vida local a un setge que feia inviable un intent d'autenticar el vot.

Es viuria en lo que Jesús Pabón anomenava *El Regne del Favor*, recordant el 1935 l'ambient polític de la Sevilla de la seua joventut. No podia deixar de recordar l'omnipresència del cap provincial del Partit Liberal, Pedro Rodríguez de la Borbolla, àlies *Don Pedro II el de las Mercedes*. Pabón es preguntava “*que razón en lo humano puede llevar a un hombre a servir, día y noche, años y años, el interés personal de miles de hombres (...)*”. Una resposta l'hauria trobada en una obra escrita molts anys abans pel Comte de Romanones, un coneixedor pràctic del tema, qui en pensar en els motius d'adhesió política que cohesionaven els partits dinàstics i donaven força als seus lideratges, sumava a les relacions de família i amiatat, les “*de dependencia, por favores recibidos o esperados*”²⁶.

El clientelisme s'ha convertit en un factor explicatiu del funcionament del sistema. En ocasions, fins el punt d'aïllar la política dels interessos econòmics. Varela Ortega²⁷ definiria el caciquisme com una forma de poder clientelar fonamentada en l'ús dels recursos de l'Estat per part del patró. La professionalitat de la política faria aleshores del món de la Restauració un cercle de poder allunyat dels interessos materials dominants. De fet, aquest autor consideraria la posterior crisi del sistema com a producte, fonamentalment, de la relació entre els poders executiu i legislatiu²⁸. Romero Maura va entendre el clientelisme, així mateix entès com a mediació al voltant de les decisions administratives, com un element clau en l'èxit del sistema de la Restauració per l'amplitud dels sectors socials integrats dins aquest marc de relacions²⁹. Els estudis sobre les elits

26 Jesús PABÓN, *Palabras en la oposición*, Talleres Gráficos Colectivos de Sevilla, Sevilla, 1935, pp. 243-244. Comte de ROMANONES, *Biología de los partidos políticos*. Tip. R. Álvarez, Madrid, 1892, pp. 49-50.

27 José VARELA ORTEGA, “Los amigos políticos: Funcionamiento del sistema caciquista”, *Revista de Occidente*, 127 (Octubre 1973), pp. 45-74. Per amics polítics es refereix a “*el grupo de clientes agradecidos o temerosos*”, p. 55.

28 Ens diu Borja de RIQUER, “A vueltas con la Restauración”, p. 9.

29 Joaquín ROMERO MAURA, “El caciquismo. Tentativa de conceptualización”, *Revista de*

portats a terme pels seus seguidors han tingut usos molt variats. Incloent-hi el de rehabilitar-les en allò possible i fer-les protagonistes dels processos de modernització política, en la millor tradició del funcionalisme. Sobre aquest concepte quasi platònic de les elits, assenyalem crítiques com les de J. Sanz i R. Garrabou, els quals rebutgen proposicions com les de Varela d'un sistema polític “*de carácter metafísico, que actúa al margen de las clases sociales con la única finalidad de reproducirse, y que según su opinión es impermeable a las demandas y reivindicaciones de los propietarios rurales*”³⁰.

Alguns estudis locals mostren com és la comunió d'interessos les que consoliden determinats representants polítics com a elits del districte, més que no la imposició coercitiva del poder local mitjançant l'encasillat. Era la resposta del polític a les demandes de serveis particulars, carreteres, exempció de contribucions, llibertat per a tallar llenya, quintes..., allò de que depenia el prestigi del diputat que s'assegura un districte³¹. La representació del poder polític podia mostrar diferents formes: a) un clar predomini dels cuneros, com seria el cas de la província d'Alacant; b) una elit que controlaria tant la representació política nacional com la local, cas d'Àvila; c) la situació intermèdia, cas de Zamora³².

El concepte de clientela fa referència a una manera de “agrupament social d'individus clarament desiguals anomenats patró i client, en relacions recíproques personalitzades”³³. Aquest vincle es basa en la lleialtat personal, l'obligatorietat i

Occidente, 127 (Octubre 1973), pp. 15-44.

30 Ramón GARRABOU i Jesús SANZ, *Historia agraria de la España contemporánea. 2. Expansión y crisis (1850-1900)*, Crítica, Barcelona, 1985, p. 186. Per exemple, l'argument de Varela Ortega segons el qual, el negar-se els governs liberals i conservadors dels anys 1880 a endurir els aranzels, com els reclamaven els grups de pressió agraris, seria una demostració de la desconexió entre castes polítiques i propietaris rurals. Demostració que per a Sanz i Garrabou perd pes si es pensa que els aranzels vigents en aquell moment eren superiors als de França, Itàlia o Alemanya. Atribuir, com fa Varela, l'elevació d'aranzels de 1891 a les maniobres del Partit Conservador per tal de dividir els liberals seria més “*un compte de fades*” que no un intent d'explicació dels vincles entre sistema polític i classes socials. José VARELA, “El proteccionismo de los trigueros castellanos y la naturaleza del poder político de la Restauración”, *Cuadernos Económicos de ICE*, (1977), pp. 7-60.

31 Així ho documenten pel cas de Sòria Margarita CABALLERO, Carmelo GARCIA ENCABO i María de la Concepción MARCOS del OLMO, “Las élites políticas en la provincia de Soria: los diputados a Cortes en la Restauración (1875-1923)”, *Investigaciones históricas: época moderna y contemporánea*, 15 (1995), pp. 39-52. Una província on únicament un 1.5% dels municipis superava els 2.000 veïns, amb una majoria aclaparadora de petits propietaris.

32 María de la Concepción MARCOS del OLMO, Pilar CALVO CABALLERO i Rafael SERRANO GARCÍA, “Zamora y su élite política en las Cortes de la Restauración”, *Investigaciones históricas: época moderna y contemporánea*, 15 (1995), pp. 109-110. Documenta l'existència d'un nucli de famílies i persones que mantenen el poder polític que ja tenien abans de la Restauració, amb a penes un afegit a les primeries del segle XX. Per Alacant, Salvador FORNER i Mariano GARCÍA, *Cuneros y caciques. Patronato del V Centenario de la Ciudad*, Alacant, 1990.

33 Alan ZUCKERMAN, “La política de clientelas en Italia”, a Ernest GELLNER *et alia*, *Patronos y clientes en las sociedades mediterráneas*, Júcar, Madrid, 1986, p. 93.

l'intercanvi de béns i serveis desiguals. L'asimetria ve condicionada per la diferent necessitat que tenen les parts l'una de l'altra. Allò rebut pel client, com poden ser mitjans de subsistència, millores econòmiques, decisions administratives que l'afecten directament, pot arribar a significar la supervivència. Mentre que el suport d'un únic client difícilment implica la supervivència política del seu patró.

En opinió de María Sierra ³⁴, si el clientelisme és una relació de poder desigual també és una relació de poder amb una part de consens, de consentiment conscient, per part del client. Això la diferenciaria de la simple relació de dominació econòmica. Per a aquesta autora, les relacions entre patrons i assalariats no haurien de incloure's en estructures clientelars. Les relacions del camperolat amb els propietaris no té aquesta component de voluntarietat.

Les relacions clientelars haurien sigut el mecanisme pel qual es va catalitzar el suport polític de bona part de les elits perifèriques, aconseguint el suport, actiu o passiu, de diferents segments socials, més amplis que no a l'època isabelina. La immensa majoria de les gestions clientelars es dirigien a presentar les demandes a la instància política i administrativa corresponent de la forma més favorable possible.

2. LA CRISI DEL SISTEMA.

A partir de l'arribada al tron d'Alfons XIII, i fins 1923, les crisis governamentals s'acceleraren considerablement, fins el punt que d'una vida mitjana dels governs es va reduir a un terç de la que era durant la Regència, passant de vint-i-dos a set mesos.

El sistema polític de la Restauració havia solucionat un dels principals problemes del segle XIX espanyol: la incapacitat dels partits de la monarquia constitucional per conviure d'una manera pacífica i estable. Va ser un sistema liberal, però no democràtic, que va reservar la gestió dels assumptes públics a una elit articulada en dos partits que es varen tornar durant dècades al poder. Començà a donar símptomes d'esgotament a mesura que altres partits aliats al torn, juntament amb diferents escissions dels dos grans

34 María SIERRA, "El clientelismo y el sistema político de la Restauración: La "contribución" de las clases medias", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 10-11 (1993-1994), p. 55. Les classes mitjanes a que fa referència estarien conformades per una petita i mitjana burgesia urbana, formada majoritàriament per un funcionariat molt divers, professionals liberals i petits comerciants i industrials. *id.*, p. 60. La seua argumentació, ampliada, a María SIERRA, *La política del pacto, El sistema de la Restauración a través del Partido Conservador sevillano (1874-1923)*, Diputació de Sevilla, Sevilla, 1996. Amb María Antonia PEÑA, *Elegidos y elegibles. La representación parlamentaria en la cultura del liberalismo*. Marcial Pons, Madrid, 2010.

partits, reclamaren el seu dret a governar. Tot això al temps que el sistema afrontava nous reptes, com l'augment de la conflictivitat social, una guerra colonial de desgast al Marroc o el conflicte entre poder civil i militar, crònic des de 1917. Els partits dinàstics no van impulsar la democratització, però tampoc trobaren excessius estímuls per a democratitzar la monarquia dins una esquerra que, amb excepcions, va establir una correspondència unívoca entre democràcia i República, i una dreta antiliberal i autoritària. L'existència de fortes tradicions antiparlamentàries ben arrelades ajuda a explicar l'escassa oposició al colp d'Estat militar que liquidaria el 1923 el parlamentarisme liberal ³⁵.

Les mesures correctores que amb major o menor èxit s'havien intentat aplicar durant els primers anys d'onada regeneracionista ³⁶ s'ampliaren, si més no en ambició, amb els governs llargs de Maura i Canalejas. A més, amb aquest binomi pareixia factible la tornada de l'equilibri a la primera etapa, amb les figures de Cànovas i Sagasta substituïdes en el lideratge dels dos partits del torn.

Els polítics dinàstics, i també els antidinàstics, sempre van expressar allò que consideraven debilitat del sistema, la falta d'autèntic suport popular. Encara que, probablement, uns centenars o milers de cacics, i unes dotzenes de milers de clients seus, consideraren normal o natural el Regne del Favor, allò cert és que no hi ha cap construcció intel·lectual que intentés justificar-la moralment. Un segle de lluites, i una visió del món liberal, feien difícil alguna cosa més que una defensa cínica. L'honradesa es mesurava per la constància en que l'actor s'aferrava a la llei. Que triomfara el terme cacic, clarament pejoratiu, ens indica el càrrec d'immoralitat i corrupció permanent contra el règim. Però uns governs que no depenen de l'opinió, difícilment seran vençuts únicament per ella. Els moviments regeneracionistes del 1899, o Maura i Canalejas, guanyaren simpaties enormes. No és que no aconseguiren cap de les seues demandes, hauria resultat suïcida pels partits dinàstics, però per influir en governs de partit amb moviments d'opinió, cal que eixos partits siguen d'opinió; i no era el cas. Canalejas guanya

35 Miguel MARTORELL i Fernando del REY REGULLO, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", *Ayer*, 63 (2006), pp. 23-52.

36 Conèixer les repercussions econòmiques del Desastre i, conseqüentment, reestructurar Hisenda. L'impacte més durador fou el de reforma o regeneració dels esperits. Els programes d'uropeïtzació es multiplicaren. Silvela, enfrontat dins el Partit Conservador a Romero Robledo -enemistat que esclata obertament arran d'un escàndol de corrupció a l'ajuntament de Madrid on eren implicats *romeristes*-, havia defensat millors mètodes de govern, honestedat administrativa i respecte al procés electoral. El seu projecte de reforma de la llei electoral incloïa el vot corporatiu, programa que heretaria Maura. S'emporta la major part del partit, atrau la dissidència liberal *gamacista*, que incloïa Maura, i els regionalistes conservadors que actuaven a Catalunya (els Polavieja, Duran y Bas), dins la Unió Conservadora, cridada per la Regent a formar govern el 1899 -els liberals van haver d'aguantar al govern fins la signatura del Tractat de París-. Miguel MARTÍNEZ CUADRADO, *Restauración y crisis de la monarquía*, p. 369.

aplaudiments a primers de segle amb la seua campanya anticlerical; el 1905 ha canviat de tàctica, i arriba al poder el 1910 amb el suport de faccions caciquils unides front les de Moret. Maura va intentar guanyar-se eixes simpaties des del poder, i les va aconseguir. No podem saber el que hauria ocorregut de votar-se el seu projecte de reforma administrativa. A l'hora de traduir eixes simpaties en acció política, els seus entusiastes no van veure per què, o de quina manera, mobilitzar-se. La seua caiguda demostra com era més senzill obligar la Corona, espantant-la, a canviar de partit, o de líder, que no prescindir del torn. El moviment d'opinió resumit en el lema *Maura no!* va portar els liberals a trencar la col·laboració parlamentària, la qual cosa paralitzava l'acció legislativa donats els reglaments de les Corts. Maura va anar a Palau i el rei li retirà la confiança. Ampliarem més endavant els detalls d'aquest esdeveniment.

De manera que la reforma democràtica del sistema no va ser possible. Al Partit Liberal es reproduïren les lluites intestines que havien protagonitzat Moret i Montero Ríos entre 1903 i 1909; els caps eren ara Romanones, García Prieto i l'*Esquerra Liberal* de Santiago Alba. El partit Conservador va quedar dividit en tres faccions, els mauristes, els *idóneos* de Dato i els ciervistes, aliats dels mauristes, i difícils de distingir.

Això produiria una acusada fragmentació del parlament. Amb excepcions, aquestes subdivisions no responien a una demanda o un suport efectiu de l'opinió, sinó a variacions polítiques estratègiques, més o menys circumstancials, o a lluites internes pel lideratge. A més, implicava la fi gradual de la política de consens i artificiositat electoral d'oligarquies competitives en que consistia la Restauració. Molts protagonistes d'aquest sistema començaren a témer una revolució possible. El consens entre els dirigents polítics dinàstics i les classes conservadores s'anava trencant. Alarmats davant els primers conflictes, o fins i tot per la possibilitat de conflicte, la base social del règim era més partidària de la mà dura, oblidant els principis liberals, que no els qui la representaven políticament. De totes maneres, els problemes els obligaren a ser conscients de la necessitat de regenerar el sistema. Des de la perspectiva conservadora, que és la que més ens interessa en aquest treball, trobem Costa, Silvela i Maura. Els tres consideraren el principal problema la desmobilització política ³⁷, que impedia el poble

37 Però el percentatge de participació era paregut al d'autèntiques democràcies liberals amb partits mobilitzadors, com la Tercera República Francesa o l'Anglaterra victoriana. Silvela solia repetir als escèptics que no eren menys corruptes que les espanyoles les eleccions al Segon Imperi francès; i com a Anglaterra s'havia tardat molt en desterrar les males pràctiques, abans de convertir-se en el sistema ideal per a molts. La qüestió és que les dades estadístiques de vot serveixen de poc, a Espanya, en estar falsejades. Si no, com s'explica el pèndul entre conservadors i liberals, que donava majories clares a un o a l'altre? El vot oscil·lava exageradament, d'elecció en elecció, a algunes districtes. Exemples d'oscil·lació de vot, properes

canalitzar les seues aspiracions. Això permetia el poder dels cacics, però també implicava una escassa legitimitat del sistema.

Silvela l'hem esmentat en parlar de la Unió Conservadora ³⁸, i tornarem amb ell al següent apartat. Maura va ser més durador. Concretà el seu pensament regeneracionista en un programa de reformes a realitzar des del govern que anomenà *revolució des de dalt*, que tractarem més endavant en ser, la seua influència a La Plana, el centre del nostre treball.

Costa fou, probablement, el més popular, amb la seua obra *Oligarquía y caciquismo*. A les primeries de la dècada de 1890 havia creat la *Liga de contribuyentes de Ribagorza*, d'activitats cooperatives i assistencials. L'any del Desastre, presideix la Junta de la Cambra Agrícola de l'Alt Aragó, des d'on fa circular una consulta a la resta de cambres agràries, lligues de productors, sindicats, gremis, i cercles de llauradors, industrials i comerciants. El manifest reflexa els interessos d'un sector de la societat de províncies, petits agricultors i comerciants, al quals les seues tasques dificulten l'accés a la carrera política. Arran el Desastre, preocupats pel ja impossible d'ignorar endarreriment nacional, consideren necessari culpabilitzar algú: el govern central. La seua principal preocupació és orientar el regeneracionisme d'acord amb els seus interessos, d'ací que les dues peticions principals foren els retalls pressupostaris fins aconseguir l'equilibri, garantia que no pujarien els impostos, i la demanda d'inversions estatals on més es podien beneficiar: política hidràulica, per tal de fer augmentar el regadiu, colonització agrícola, millora dels camins de ferradura i rebaixa dels costos del transport ferroviari. Una primera idea de crear un partit nacional fou substituïda per la d'una *Liga Nacional de Productores*. De seguida es converteix en una eina de Costa, que és qui pren totes les decisions. Intenta mobilitzar les que anomena classes productives en una vaga de contribuents, que únicament té un seguiment important a Catalunya amb el *tancament de caixes* i podrà ser dominada fàcilment pel govern. La ineficàcia del procediment, que Costa pretenia revolucionari, radicava en la falta d'organització -la relació entre la direcció i les juntes de base era nul·la; Costa es dirigia cap a elles amb manifestos, exclusivament- i en la prosperitat derivada de la repatriació de capitals. La iniciativa passa

al 100 %, sempre a favor del partit en el govern, entre 1879 i 1903, Carrión i Astudillo a Castella i Lleó. O que, en una època sense enquestes d'opinió, els ministres pogueren dir qui guanyaria amb exactitud quasi total? Joaquín ROMERO MAURA, "El caciquismo. Tentativa de conceptualización", p. 15. José VARELA ORTEGA, "Los amigos políticos...", pp. 48 i 71. També els districtes rurals de la província de València canviaven el seu suport a un o altre candidat en funció del partit governant. Luis AGUILÓ, *Sociología electoral valenciana (1903-1923)*. Facultat de Dret, València, 1976, pp. 403-405. Canviaven com a mínim vuit districtes de dotze, excepte el 1918.

38 *Cifra* Nota 16.

de Costa al seu segon, Basilio Paraíso, qui reuneix per segona vegada les cambres de comerç a Valladolid el 14 de gener, on es planteja crear un partit, la Unió Nacional. La seua organització serà impossible. Els seus caps es divideixen: Alba passa al partit conservador, Costa abandona l'activitat política directa, tot i declarant que els únics que podien portar a terme el seu programa eren els republicans, si foren capaços d'unir-se. El moviment serà més important en el seu aspecte doctrinal que en l'organitzatiu ³⁹.

Podem considerar l'etapa d'inflexió del règim entre 1907 i 1913 ⁴⁰. Període en que trobem els principals intents de regeneració interna, els de Maura i Canalejas, i la temptativa d'eixamplar les seues base socials, representada principalment pel Partit Reformista de Melquiades Álvarez. Pel fracàs, o les limitacions, d'aquests intents, es va fer patent la crisi del mateix sistema de la Restauració. Alguna cosa havia canviat, no únicament al Parlament, també a la vida política. Les eleccions organitzades de manera caciquil, funcionaven d'una forma diferent a com s'esperava d'elles, i per això els governs no aconseguien majories estables. Els motius són múltiples.

Un d'ells seria el sufragi universal masculí, introduït el 1890. Podia implicar un augment de la participació política. Però una qüestió seria la tendència cap a la democràcia que indica aquest canvi; i una altra de molt diferent, la seua aplicació, que podia contribuir a ampliar les xarxes caciquils. Per a Martínez Cuadrado ⁴¹, el sufragi universal hauria influït en el creixement republicà experimentat a les generals de 1891 i 1893, especialment a les regions de tradició republicana com Catalunya o el País

39 Només és important a la província d'Osca, i a la vall de l'Ebre entre Haro i Pina. No afecta les capitals, excepte Sevilla i Madrid. Miguel ARTOLA, *Partidos y programas políticos en España, 1808-1936. I. Los partidos políticos*. Madrid, Alianza, 1991, pp. 342-348. Doctrinalment, la seua empremta queda palesa en els declaracions de les Cambres de Comerç, incloent-hi la de Castelló, que tot i ser creada el 1901 tenia Joaquín Costa com una fita ideològica. Javier VALLS TORLÁ, *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón: 1901-2001. Cien años de historia*. Cámara de Comercio, Industria y Navegación, Castelló, 2001, p. 36.

40 La cronologia és la que dóna Alicia YANINI, "La manipulación electoral en España: sufragio universal y participación ciudadana (1891-1923)" a *Ayer*, 3 (1991), pp. 99-115. ARTOLA estaria d'acord, *op. cit.* p. 349.

41 Miguel MARTÍNEZ CUADRADO, *Restauración y crisis de la monarquía*, capítols 4 i 8. És interessant com el sufragi universal s'aprova més per convicció teòrica que per la pressió de radicals i demòcrates davant Sagasta. Aquest considerava que "era un sistema destructor de la Monarquía y de la verdad electoral, y representaba el advenimiento del socialismo". Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia política de la España contemporánea. Vol. 2, 1885-1897*. Alianza, Madrid, 1968, pp. 83-87. No era Don Práxedes un cas aïllat; altres liberals estaven en la mateixa idea i s'havien declarats contraris, en moments anteriors, al sufragi universal. No se diferenciaven gaire de l'opinió al respecte de Cánovas, *cifra*, nota 7. Sagasta s'havia declarat públicament contrari durant les Corts de 1869, i el 1884 enfrontant-se amb Posada Herrera. A l'època s'afirmava que el sufragi universal va ser producte de la pressió de Castelar i de Cristino Martos, aquest darrer cap de la facció demòcrata del fusionisme liberal. Diego SEVILLA ANDRÉS, *Canalejas*, Aedos, Barcelona, 1956, p. 158.

Valencià. Després, retrocedeix, per tornar a triomfar amb la Unió Republicana de 1903. Aquests daltabaixos podien ser deguts a les divisions internes entre els republicans, més que no al caciquisme. Allò més corrent entre els caps polítics dels partits antidinàstics fins eixe moment, era el tenir les esperances posades en el despertar espontani de l'opinió. Presentaven els seus programes, republicans, carlistes, o altres, i esperaven que les masses s'entusiasmen i escombraren els cacics. En ocasions passà, com en els casos esmentats. Van ser tants els votants reals, que els cacics es veien desbordats. Però, en refredar-se l'entusiasme, recobraren els seus feus, si l'oposició no posava en funcionament organitzacions mobilitzadores.

Arribat el regnat d'Alfons XIII, les possibilitats del republicanisme fins i tot tendeixen a disminuir, fins la Dictadura de Primo de Rivera ⁴². El nombre de conversos del republicanisme al liberalisme era netament superior als que evolucionen a l'inrevés. El Partit Reformista, que podria haver sigut una eina important en la renovació política del republicanisme, va acabar integrada en el sistema, sense cap guany per a la seua ideologia democràtica, en defensar l'accidentalitat de les formes de govern. Tot i això, no aconseguiran mai la confiança reial ⁴³.

També des de la dreta del sistema podria haver-se imposat una política mobilitzadora, mitjançant el catolicisme. El catolicisme espanyol havia adoptat una ideologia integrista que li feia mirar amb sospites qualsevol acció política en el marc de una Constitució liberal. Les forces vives cristianes condemnaven allò que anomenaven món modern. Amb la crisi de l'Antic Règim, el clergat havia perdut la presència directa als llocs dirigents de la vida social. De manera que la reacció és també política; si la pèrdua d'influència s'ha degut a una determinada acció legislativa, la reconquesta d'aquesta influència ha de ser també política. La jerarquia culpa la llei del mal. I, consegüentment, defensa l'acció dels catòlics dirigida a la reconquesta del poder legislatiu. De manera que el clergat crida a la instrumentalització del laïcat. I la mateixa Església es polititza per donar pas a eixa *acció catòlica* ⁴⁴. Però no es va portar a terme, excepte a algunes ciutats. Possiblement, no hi havia por suficient per part del catolicisme a que es portara a terme una política contrària als seus interessos. Resultava més senzill actuar indirectament pressionant el monarca o els partits del torn. Així, Camilo Polavieja, el *general cristià* heroi de la campanya de Filipines el 1896-1897, amb àmplies simpaties

42 Una visió recent, general, del republicanisme, Àngel DUARTE, *El republicanismo, una pasión política*. Cátedra, Madrid, 2013. L'època que ens ocupa, pp. 173-220.

43 Javier TUSELL, "La descomposició del sistema caciquil", p. 79.

44 José ANDRÉS-GALLEGO, *La política religiosa en España, 1889-1913*. Editora Nacional, Madrid, 1975, p. 510.

entre la jerarquia i el magma integrista catòlic, acabarà integrant-se en la Unió Conservadora de Silvela. Polavieja, després de responsabilitzar els governants, de manera imprecisa, per la guerra amb els Estats Units, propugnava un canvi de sistema polític basada en la destrucció del caciquisme, la descentralització i la participació dels interessos industrials en les decisions polítiques. Es va poder convertir en una força política pels suports que va trobar, però en no tenir una força política organitzada, hagué d'integrar-se amb els conservadors de Silvela ⁴⁵.

El sistema es manté, entre 1890 i 1910. Els partits del torn es disgreguen el 1909, 1913 i 1917-1918. Un dels motius hauria de ser la llei electoral de 1907. Les seues principals novetats eren el vot obligatori, la proclamació automàtica en cas d'haver-hi un únic candidat -art. 29- i la creació d'òrgans tècnics per a la formació del cens i examen d'actes. L'establiment del cens passa a ser confiat a l'Institut Geogràfic Nacional, i la seua rectificació, a les juntes del cens, essent especialment influents la provincial i la municipal ⁴⁶. Resulta interessant observar com, des de 1909, no es torna a discutir a les Corts de caciquisme. Ningú tornà a abordar una reforma política. Únicament l'intent de reforma electoral de Burgos y Mazo i, fonamentalment, el de Maura de 1921, que pretenia incloure l'escrutini per llista, representació proporcional i circumscripcions provincials ⁴⁷.

Així s'iniciava la crisi en el funcionament polític, donat que els partits dinàstics entraven en conflicte entre ells, al temps que perdien els poderosos lideratges interns anteriors. És a dir, els protagonistes de l'*encasillado*, base del funcionament del sistema polític, tenien cada vegada més problemes per arribar al pacte, però això no ens indicaria una millora, en sentit democràtic, en els costums electorals. El sistema estava en perill per desavinences dins l'elit, més que no per l'augment de la participació política. No

45 Miguel ARTOLA, *Partidos y programas políticos en España, 1808-1936*, p. 341.

46 La junta central i les provincials tindran de presidents les autoritats judicials superiors del seu àmbit territorial; els vocals, més o menys, estarien vinculats a la funció pública. A la junta provincial intervenen, entre d'altres, deu representants de societats, obreres incloses -tot i que era poc probable que foren elegits, en tenir preferència les més antigues-. La Junta municipal té un caire més classista; quatre dels seus sis vocals són els majors contribuents, o presidents de societats de industrials, quedant les altres dues per "un jefe u oficial del ejército o de la armada retirado" i "el concejal que haya obtenido mayor número de votos". El president era el vocal de l'Institut de Reformes Socials. Miguel ARTOLA, *Partidos y programas políticos*, pp. 60-61. Hi ha consens en afirmar que la llei tenia una tendència moralitzadora i, fins i tot, democràtica. El problema, que el mateix Maura admetia, era la seua aplicació en el context social de l'època. Una excepció, Teresa CARNERO, "Elite gobernante dinástica e igualdad política en España. 1898-1914", a *Historia Contemporánea*, 8 (1991), pp. 35-73. Centra la seua crítica en la necessitat, de no ser presentat el candidat per dos senadors ex senadors, o dos diputats o ex diputats, de demostrar que es tenia el suport d'un de cada vint electors. Ho considera prova d'una voluntat deliberada de tancar el sistema.

47Javier TUSELL, *Antonio Maura. Una biografía política*. Madrid, Alianza Editorial, 1994, p. 237.

s'havia produït cap transformació social profunda que permetera una vertadera mobilització per la qual cosa els resultats electorals continuaven resultant del pacte entre les elits governants i els representants dels interessos locals ⁴⁸. Allò que ocorria era que havia augmentat el nombre de districtes propis, on un candidat, gràcies al pacte amb les forces vives locals, guanyava elecció rere elecció sense necessitar el suport del Ministeri de Governació. La qual cosa va accentuar el faccionalisme al si dels partits dinàstics, doncs un grup que controlara uns districtes propis disposava de major autonomia i podia plantar cara al cap del partit.

Què es volia, realment, amb el sufragi universal? Democratitzar els sistema o integrar minories desafectes dins un sistema de liberalisme oligàrquic? La democratització va ser el *leit motiv* de l'actuació dels grups republicans i liberal demòcrates. Però que els governs que convocaren eleccions entre 1891 i 1923 no tingueren intenció ni interès per democratitzar el sistema. Feren reformes per tal d'integrar grups minoritaris, i per doctrinarisme polític. Per què no tenien interès? En un estudi comparatiu entre Espanya i Itàlia ⁴⁹, s'assenyala com les regions més dinàmiques a Espanya no tenien la força per arrastrar les altres, com en part va poder fer el Nord d'Itàlia. La riquesa del Nord podia ser utilitzada per guanyar voluntats al Sud. A Espanya, hi havia pocs recursos per construir escoles, hospitals, casernes o carreteres -vorem les poques que es portaran a terme a les comarques de Castelló-. Deixant de banda les intencions d'uns Maura, Canalejas, Silvela, finalment poca cosa més que dirigir el torn era el que podien fer. A més, la riquesa del Nord d'Itàlia va poder frenar parcialment l'assalt de les clientele a l'Estat. No era aquest el cas d'Espanya. En un context d'escassetesa de recursos, l'ús clientelar de les estructures estatals no era cap atavisme espanyol, sinó una de les poques eines de mobilitat social existents.

Si passem de les intencions a les realitats electorals, serien majoria els qui

48 Octavio RUIZ MANJÓN, "Sistema de partidos y crisis de la Restauración", *Historia Contemporánea*, 17, (1998), pp. 189-199. És l'opinió majoritària en la historiografia. Podríem preguntar-nos si no volien participar, les classes populars, o no se les deixava fer-ho. Tampoc no ajudava l'actitud del nou rei. Com sol ocórrer, els inicis del regnat d'Alfons XIII donaren esperances de renovació, comparades fins i tot amb la pujada al tro britànic d'Eduard VII un any abans. Tot i els aspectes *eduardians* d'Alfons que vol veure Seco Serrano, allò cert és que l'ambigüitat del nou monarca i els seus tics militaristes esgotaren ràpidament les expectatives, especialment entre la intel·lectualitat. Així, Unamuno escrivia en una carta a Pedro Múgica, "*Este mozo, usted lo verá, es simpático, pero cada día se espera en España menos de él. Los que fundaban en él alguna esperanza, la van perdiendo. No le interesa nada de verdad, y no es sino un mozo de sociedad, de buen trato y francas maneras, pero sin ideales de ninguna clase*". *Cifra*, p. 192.

49 Gabriele RANZATO, "La forja de la soberanía nacional: las elecciones en los sistemas liberales italiano y español", *Ayer*, 3 (1991), pp. 115-138.

afirmarien, amb Tuñón de Lara ⁵⁰, que el sufragi universal no tingué incidència fora de les grans ciutats. Però també observem, des de 1890, com per tal d'aconseguir el triomf electoral es feia necessari el pacte entre partits i tendències de vegades molt diversos, en part forçats per les escasses possibilitats de guanyar que tenien els partits del torn. De manera que, tot i que no canviés l'escrutini, si que van haver de canviar els costums electorals ⁵¹.

Javier Tusell havia avalat aquesta teoria de continuïtat en definir el *encasillado* com un pacte electoral entre el Govern i els cacics electorals, actuant com intermediari el ministre de Governació, els Governadors civils i els caps provincials dels partits del torn. D'aquesta manera s'elegia els qui havien de representar el poder legislatiu, és a dir, Congrés de Diputats i Senat, sense que importara el tipus de sufragi, censatari o universal; pel pacte s'aconseguia que les Corts foren reflex del Govern que havia organitzat les eleccions ⁵². Aquesta afirmació tan categòrica quedava suavitzada en estudiar que passava realment a cadascun dels districtes. Des de 1890 els partits aliats al torn guanyaven vots i regidors, obligant de vegades els partits dinàstics a pactar entre ells o amb els carlistes.

Lytelton ⁵³ era més contundent en afirmar que l'ampliació del sufragi sí implicava canvis en els comportaments polítics. En el cas italià, afirma que es passa d'un patronatge que anomena tradicional, basat en una posició social heretada, a un altre de transició, o agent, en que les classes mitjanes guanyaven influència, en canviar els grups socials encarregats d'influir en els electors. L'extensió de l'administració implicava que els contactes entre el centre i les localitats guanyava en importància. Aquest procés aniria

50 Manuel TUÑÓN DE LARA, *La España del siglo XIX*, Laia, Barcelona, 1977, p. 204.

51 Alicia YANINI, "La manipulación electoral en España...", p. 104.

52 Javier TUSELL, *Oligarquía i caciquismo en Andalucía (1890-1923)*, Planeta, Barcelona, 1976, cap. 1. De fet, Tusell considera el caciquisme no una corrupció de la democràcia, es tractaria d'un nivell anterior. Seria conseqüència de l'endarreriment en l'evolució econòmica, social i cultural. Cita com a fonts d'autoritat intel·lectuals de l'època com Ortega y Gasset, "*nuestra irrisoria política es consecuencia de nuestra anemia moral*" o Manuel Azaña, "*La oligarquía como sistema y el caciquismo como instrumento -exclusión de la voluntad de los más- son anteriores al régimen constitucional y al sufragio y han persistido con ellos; la oligarquía era nobiliaria y territorial; hoy es burguesa... El sistema antiguo fundado en el privilegio, se amoldaba a la estructura caciquil. Al declararse la igualdad legal y la participación de todos en el gobierno, el caciquismo, reminiscencia del espíritu de dominación, aparece enquistado en el cuerpo político*".

53 N.A.O. LYTELTON, "El patronazgo en la Italia de Giolitti (1892-1924)" a *Revista de Occidente*, 127 (Octubre 1973), pp. 94-117. Afirma que el sistema espanyol es caracteritzaria per una oposició oficial de partits a nivell nacional, i una solidaritat extraoficial entre les clientele dels partits dinàstics a nivell local. Ans al contrari, el sistema italià es distingia per una solidaritat oficial dels diputats envers la majoria governamental, i una oposició extraoficial entre clientele locals, sovint membres, nominalment, del mateix partit. Per acabar afirmant que aquest és un quadre massa simplificat.

acompanyat de l'aparició de l'"home important" de la comunitat local. La seua autoritat no depenia exclusivament de la riquesa; podia ser deguda a la seua reputació com a home ben connectat amb l'administració. En introduir-se el vot, el client podia satisfer les seues obligacions amb el patró sense un pagament en efectiu, en espècie, o un intangible respecte.

També creixien, amb el sufragi universal, els partits que volien ser de masses. És el cas dels socialistes, els quals es presenten a totes les eleccions generals, organitzen un sindicalisme creixent i declaren, amb cert prestigi, l'enemistat al torn. Tot i que fins 1907 el seu àmbit d'actuació és encara limitat ⁵⁴, el fet de participar, amb esperances d'èxit a mitjà o llarg termini, era indicatiu dels canvis que implicà el sufragi universal masculí.

El caciquisme havia deixat de ser tradicional, i ara havia de recórrer a nous mètodes per aconseguir els nous votants a les zones rurals. A les ciutats, a més, havia de fer front a diferents corrents ideològiques i d'opinió que s'havien vertebrat a grans ciutats com Barcelona o València al voltant de la Lliga o dels republicans d'Alejandro Lerroux o Blasco Ibàñez ⁵⁵. Aquests mobilitzaven electors amb lleialtats múltiples, ja no membres de clienteleles estrictes. Els catòlics, o els conservadors de Silvela, començaren a preocupar-se d'aconseguir un electorat que tradicionalment s'havia abstingut a l'hora de votar. No és casual que proliferaren catecismes polítics, o que s'excomunicara es votants republicans. I que els conservadors intentaren presentar-se en manifestos a l'opinió publicats als diaris locals i regionals per tal de ser identificats amb la defensa del catolicisme. No es cap casualitat que el maurisme fora un moviment majoritàriament urbà. Havia de competir amb eixes noves forces. Com, passem a desenvolupar-ho ara.

3. MAURA I EL MAURISME.

Dins el partit Conservador, la crisi de 1913 representa la línia divisòria fonamental i punt d'eixida del maurisme ⁵⁶. Però aquesta no pot ser entesa aïlladament, sinó en relació

54 Miguel MARTÍNEZ CUADRADO, *Restauración y crisis de la monarquía*, pp. 398-409,

55 José ÁLVAREZ JUNCO, *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogía populista*. Alianza, Madrid, 1990. Ramir REIG, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València 1898-1906*. Alfons el Magnànim, València, 1982.

56 Per la caracterització general d'aquesta part, ens hem basat, a més de les obres generals citades a la nota 4, en Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII*. SARPE, Madrid, 1986 (or. 1933); Pere FULLANA, *Antoni Maura i el maurisme a Mallorca (1853-1925)*. Lleonard Muntaner-Fundació Antoni Maura de Balears, Mallorca, 1998; María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*. Siglo XXI, Madrid, 1990; Diego SEVILLA ANDRÉS, *Antonio Maura. La revolución desde arriba*. Aedos, Madrid, 1954;

amb els altres elements del sistema de la Restauració, dins el antecedents del govern llarg de Maura (1907-1909). Així, hauríem de mencionar la divisió del partit en famílies, la disconformitat dins el partit amb les polítiques desenvolupades per Maura i la falta d'una base d'opinió capaç de mantenir aquestes polítiques, tot i els esforços de Maura per eixamplar la base política de la dreta. Com a elements externs, trobem l'oposició del Bloc de les Esquerres i de la Conjunció, i l'actitud del rei, convertit en arbitre d'una opinió inexistent.

Mai no va tenir Maura l'hegemonia dins el seu partit, cosa evident en assolir el comandament el 1903, amb la contrarietat dels sectors *villaverdista* i *pidalino* ⁵⁷. Pels primers, era un usurpador; pels segons, un intrús liberal. Els que es consideraven conservadors purs, mai no el van acceptar totalment, i l'entrada al Partit Conservador del sector *gamacista* ⁵⁸ el novembre de 1902 -Gamazo ja era mort de dotze mesos abans-

Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*. Espasa, Madrid, 1986.

57 Un dels impulsors de la Constitució de 1845, Alejandro Pidal s'havia declarat en contra de la tolerància al culte privat que permetia la Constitució de 1876. També acusava Cánovas de no haver donat suport al pronunciament de Martínez Campos del 74. La seua facció s'integra al partit Conservador el 1886. José Antonio PIQUERAS, *La derecha española*, p. 123. Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española*, p. 20. Raimundo Fernández Villaverde, diputat del partit conservador, des del 1888 el seu portaveu en assumptes econòmics, fou ministre de Governació (1885), de Gràcia i Justícia (1890) i d'Hisenda (1899 i 1902) i president del consell de ministres (1903 i 1905). Al ministeri d'Hisenda emprengué una política de sanejament financer després del desastre colonial del 1898, mitjançant la llei de pressuposts de 1899-1900, que preveia, entre altres mesures, la suspensió de l'amortització del deute públic i l'aplicació de l'impost d'utilitats. Era conegut per una gairebé monomania amb les bondats d'un pressupost equilibrat. Per eixe motiu, s'oposava a la reconstrucció de l'esquadra. Diego SEVILLA ANDRÉS, *Antonio Maura. La revolución desde arriba*. Aedos, Barcelona, 1954, pp. 218-219.

58 Germán Gamazo y Calvo, diputat per Medina del Campo durant el regnat d'Amadeu I, diputat pel districte de Peñafiel des de 1871 dins el Partit Liberal Fusionista, representava l'ala dretana d'aquest partit. Prompte passa de cacic local a cap del Partit a Valladolid. El *gamacisme* era el resultat de l'ideal proteccionista dels agricultors castellans de la *Lliga Agrària*. Antonio Maura, un mallorquí fill de la petita burgesia -el seu pare tenia un taller de curtits a Palma-, havia arribat a Madrid el 1868 per estudiar, després d'alguns dubtes -pensava matricular-se en Ciències-, Dret. Es va convertir, successivament, en passant, gendre i dofi de Gamazo. De la seua mà serà diputat per Palma des de 1881, ministre d'Ultramar el 1892 i de Gràcia i Justícia el 1894, amb governs presidits per Sagasta. Des de 1899, comença a separar-se clarament de la política del seu cap de partit. La seua declaració de dissidència és un dels motius que porta Sagasta a demanar la confirmació de la confiança a la Regent, i aquesta a denegar-la i encarregar govern a Silvela. Gamazo afirmava no poder donar suport un govern que no reformara consums i aranzels. L'espurna fou l'acusació contra Pascual Ribot, cunyat de Maura i aleshores governador civil de Cadis; era l'home encarregat de les tupinades a Mallorca; ja havia tingut problemes com a governador de València el 1894 per la seua actuació en uns aldarulls al port, en ser insultats i agredits els bisbes de Madrid i Cadis i pelegrins que anaven a embarcar a Roma; els catòlics l'acusaven de no haver ordenat la Guàrdia Civil a actuar amb més contundència; els republicans, l'acusaven d'haver-los provocat. El 1898, Adolfo Suárez de Figueroa, director de *El Nacional* -i diputat a Corts-, qui exigia investigar l'actuació de Ribot com a governador gadità, fou detingut per la justícia militar, la qual cosa fou interpretada com un atac a la immunitat parlamentària. El resultat fou la dimissió de Gamazo com a ministre de Foment de Sagasta. Possiblement, Ribot seria, en els dos casos, el cap de turc de l'enfrontament entre Sagasta i Germán Gamazo. Quan el govern torne a Sagasta el 1901 i es convoquen eleccions, el *gamacisme* perdrà la majoria dels seus

era un argument. Maura s'havia declarat partidari de seguir en un Partit Liberal sense Sagasta, descontent pel gir anticlerical de la seua política, influenciada per Canalejas.

Com a ministre de Governació en el govern Silvela, Maura fou el responsable del projecte de Llei d'Administració Local, en la qual volia introduir el vot corporatiu als ajuntaments. L'objectiu declarat era arrabassar el control dels municipis als cacics, donant peu a l'entrada de les noves elits socials fins el moment alienes a la participació política. La caiguda del govern el juliol de 1903 atura el projecte. L'origen de la crisi era *oriental*, en el vocabulari de l'època. És a dir, preparada al Palacio de Oriente. El motiu, probablement, l'excessiva tolerància cap als candidats republicans a les eleccions generals, que no es desitjava es repetira a les properes municipals. El motiu obert, la dissidència del cacic conservador Fernández Villaverde. Però Villaverde, nou president, no controla el partit. Silvela es retira de la política i declara Maura el seu successor. Un mes després, Villaverde dimiteix i Maura és nomenat president.

L'actuació de Maura al cas Nozaleda ⁵⁹ el 1904 va emmudir les crítiques del sector *pidalino* i fins el 1907 el partit va donar la imatge de cohesió total. Aquests anys era ja evident el paper conciliador d'Eduardo Dato ⁶⁰, considerat fins feia poc el dofí de Silvela.

diputats. Diego SEVILLA ANDRÉS, *Antonio Maura*, caps. II i III. Pere FULLANA, *Antoni Maura*, caps. 2 a 5. Cristóbal ROBLES, *Maura: un político liberal*, CSIC, Madrid, 1995, p. 88.

59 L'agustí frai Bernardino Nozaleda havia regit l'Arquebisbat de Manila durant el Desastre. La premsa d'esquerres acusava, als frares en general, i a Nozaleda en particular, d'haver endurit la repressió en iniciar-se la insurrecció filipina, fent afusellar José Rizal, com a cas més conegut. També d'haver avançat la rendició de Manila i col·laborar amb les tropes d'ocupació nord-americanes. El 1901 s'havia pensat en ell per la Seu de Madrid, però la Regent s'havia negat a considerar-ho. Després, Dato el va presentar per Badajoz; Nozaleda no va acceptar. L'escàndol esclata quan el govern Maura dóna el seu nom per cobrir la vacant de l'arquebisbat de València, el desembre de 1903. Maura no va fer concessions, guanyant-se la jerarquia eclesiàstica i l'opinió dretana. En realitat no hi havia cap conspiració clerical; el ministre Sánchez de Toca, enemistat amb Pidal, volia allunyar Nozaleda del seu amic i, amb molt poca visió política, el proposa per un feu republicà com era València. L'arquebisbe renunciaria, aconsellat probablement pel Vaticà, per ser nomenat arquebisbe de Petra l'agost de 1905. José ANDRÉS-GALLEGO, *La política religiosa en España*, pp. 94 i 257-258. Les acusacions d'aquest tipus venien de lluny. Fins i tot, el 1893, el diari republicà *El País* havia acusat "*algunas órdenes filipinas*", jesuïtes i carlistes de preparar una insurrecció a Espanya, en un pla de batalla decidit en una reunió secreta a Roma. Moret faria servir el retall front el nunci, el 10 d'octubre. Cristóbal ROBLES, *Maura: un político liberal*, pp. 55 i 154-156.

60 Eduardo Dato (1856-1921), va ser un producte de l'ambient regeneracionista. Vinculat a Silvela des de 1892, amb ell i Fernández Villaverde organitzen la dissidència que provoca la caiguda de Cánovas el desembre de 1892. Forma part del govern Silvela-Polavieja de 1899-1900 com a ministre de Gràcia i Justícia, destacant per les lleis reformistes en matèria social -Llei d'accidents de treball i de regulació del treball de dones i xiquets; més endavant serà vocal de l'Institut de Reformes Socials-. Si Maura centra l'atenció en la reforma de l'administració local, Dato ho feia, si més no en la retòrica, en la qüestió social. Obrir-se al *quart estat*, més que mobilitzar les *masses neutres*, era per a ell el la manera de governar de manera conservadora i reformista a la vegada. Com estudiarem, encapçalarà els *idóneos* dins el Partit Conservador a partir de l'escissió de 1913, quan es converteix en cap de govern. Era conegut per la seua capacitat de passar desapercebut -els mauristes l'anomenaven *vaselina*-. Mai se l'acusà d'enriquiment, tot i ser accionista, conseller

El primer govern Maura acaba prompte el setembre de 1904 en una crisi, aquesta amb tota seguretat, oriental. Maura es va negar a acceptar de Cap d'Estat Major el general Polavieja, com desitjava el rei.

El control, si més no aparent, del Partit Conservador es veu afavorit per la mort el 1905 de Villaverde i la integració dels seus homes a les files mauristes o liberals ⁶¹, i també per la defunció de Romero Robledo. Després d'un breu parèntesi liberal, Maura torna a presidir el govern el gener de 1907. A les eleccions que convoca, oblida les promeses de neteja per encarregar-les a Juan de La Cierva, amb les pràctiques habituals ⁶². El rei li diria a Maura, “*No ha dejado usted que vengan a las Cortes nada más que sus amigos y sus enemigos*” ⁶³.

La seua activitat legislativa principal, i més polèmica ⁶⁴, va consistir en la Llei d'Administració Pública, i la Llei de Repressió del Terrorisme.

La primera no va ser acceptada per l'oposició liberal i republicana en considerar-la antidemocràtica, especialment, en l'aspecte del vot corporatiu, que podria representar la meitat dels regidors. La llei incloïa també certa descentralització per guanyar-se el catalanisme conservador ⁶⁵. Això podria haver generat, si més no en teoria, un bloc

o president de nombrosos negocis privats, la qual cosa prova la seua capacitat de discreció. Féu aprovar el decret llei que aprovava la creació de mancomunitats de diputacions. Torna al govern el 1917: serà conciliador amb les Juntas Militars de Defensa i dur amb la vaga. Ministre d'Estat al Govern Nacional de Maura el 1918. Torna a ser cap de govern el 1920, en ple auge del pistolisme a Barcelona. El 8 de març de 1921 el mata un anarquista. Més, a Carlos SECO SERRANO, *Perfil político y humano de un estadista de la Restauración: Eduardo Dato a través de su archivo*, Real Acadèmia de la Història, Madrid, 1978.

61 El seu programa electoral era molt pròxim al de Costa i Paraíso, de manera que els hereus polítics de Villaverde reclutaran homes de la Unió Nacional, com García Alix, Gasset, González Besada, Bugallal o Alba; però el grup no va poder consolidar-se. Miguel ARTOLA, *Los partidos políticos*, p. 352.

62 Els diputats conservadors, i des de 1913 dividits entre mauristes, ciervistes i *idóneos*, Julio GIL PECHARROMÁN, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, Eudema, Madrid, 1994, p. 20.

63 Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII (I)*, p. 98. La majoria formava un gran bloc de 253 diputats. Les oposicions tenien més representació d'allò habitual: 66 entre republicans, catalanistes i tradicionalistes. Els 66 diputats liberals i 9 demòcrates eren una reducció notable respecte a les que generalment tenia l'oposició monàrquica. Cert que, si més no en part, la anormal representació de republicans i carlistes era deguda al triomf de la Solidaritat en 41 dels 44 districtes catalans.

64 Cap polèmica despertà -l'aprovació fou gairebé unànime entre cants patriòtics i visques a Espanya- la Llei d'Organitzacions Marítimes i Armaments Navals, un tema molt estimat per Maura des de la seua etapa com a ministre d'Ultramar. Es tractava de crear un Estat Major central que, sorprenentment, no existia encara, i uns terminis per reconstruir la flota. De seguida va rebre una fulminant crítica de Joaquín Costa, en aquesta època convertit al pessimisme, al temps que continuava considerant prioritària la reconstrucció interior. Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII (I)*, pp. 102-103.

65 És possible que els motius foren purament tàctics: necessitava la Solidaritat Catalana.

conservador molt fort, difícil de vèncer. A més debilitava el caciquisme i s'atreia també el sector catòlic i ultraclerical, així com els interessos econòmics, que es veurien sobrerrepresentats. Els liberals no guanyarien res, fins i tot es veurien obligats a una política radical, com a mínim en la retòrica, per tal de guanyar-se el vot de les masses urbanes esquerranes, amb la qual cosa podien perdre els seus cacics rurals. Al temps, farien bandera del suposat perill a la unitat d'Espanya que implicava la descentralització, especialment en el cas català.

Alguns conservadors temien a més les seues possibilitats anticaciquils. Si realment es destruïen les xarxes caciquils, perdrien la seua base de poder, havent de trobar suport en l'opinió. I els *silvelistes* catalans temien el desplaçament dels seus efectius cap a la Lliga, amb raó, com demostrà el temps. De fet, cap de les dues lleis seria aprovada finalment, la qual cosa demostra que Maura no comptava amb el suport real del seu partit.

El projecte antiterrorista -consistia en afegir un article, el 15è, a la llei de 1894 sobre atemptats amb explosius- facultava el govern a tancar, per Reial Decret, centres i periòdics anarquistes sense autorització judicial, i a detenir i deportar els seus dirigents. El problema era la indefinició del terme propaganda anarquista. Els nous delictes que hi apareixien eren la publicació de notícies falses i l'amenaça contra col·lectivitats o corporacions ⁶⁶. Les explosions amb que havia acabat l'any 1907 ⁶⁷ havien motivat una

Defensem això donat que, al mateix temps, havia sigut inflexible en la repressió de la *Solidaridade Galega*. L'excusa fou una interessada confusió entre els solidaris gallecs i una organització anarquista, *Unión Campesina*, al temps que se'ls acusava de ser, en el fons, separatistes i, sense preocupar-se de la contradicció, carlistes. També podria haver-se intentat a Catalunya, eixa confusió. Miguel CABO, "Solidaridad Gallega y el desafío al sistema de la Restauración, 1907-1911", *Ayer*, 64 (2006), pp. 235-259. En canvi, des de 1916, els mauristes col·laboraran amb les *Irmandades da Fala*. Calvo Sotelo serà el principal interlocutor en aquests temes, com s'observa després del colp de Primo de Rivera amb les seues promeses d'una Mancomunitat gallega. Miguel CABO i Antonio MÍGUEZ, "El maurismo en Galicia", pp. 98-99.

⁶⁶ Davant les crítiques, els mauristes protestaven com, el 1906 -Llei de Jurisdiccions-, els liberals havien fet que delictes de menys transcendència passessin a la jurisdicció militar. Cosa que no defenien els conservadors ara front el terrorisme anarquista. Les possibles indefinicions sobre què puga ser, o no, apologia del delictes, era competència d'un jurat. Consideraven que amb això era suficient per tranquil·litzar els crítics. Antonio GOICOECHEA, *Hacia la democracia conservadora. Artículos y discursos por Don Antonio Goicoechea. Presidente de la Juventud Maurista*, Stampa, Madrid, 1914, pp. 111-128.

⁶⁷ A banda els aspectes ideològics que afectaven la llei, l'estiu de 1907 una onada d'atemptats havia desconcertat la policia i portat les corporacions locals a contractar detectius a Londres -amb una visió molt provinciana; tot i la fama d'eficaços dels homes de *Scotland Yard*, els detectius que arribaven amb problemes parlaven castellà, no diguem res del català, i ho ignoraven tot del difícil ambient social barceloní, de manera que el seu fracàs estava cantat. Part de la clau era a la mateixa organització policíaca: en el seu confident Juan Rull, família i companyia, els quals, a falta de terrorisme, decidiren crear-lo per assegurar els seus ingressos. Fins a quin punt aquesta onada terrorista era creació seua, o quin percentatge representava, encara es discuteix. Això explicaria la poca confiança de l'esquerra dinàstica en les mesures d'excepció. La de les esquerres

altra suspensió de garanties, així com un projecte de llei que autoritzava el Govern a perllongar la suspensió del Jurat el temps que considerés convenient. La persistència dels atemptats i certa agitació separatista ⁶⁸ portaren Maura a discutir convertir en llei aquest conjunt de mesures excepcionals.

Aquesta segona llei desencadenà la creació del Bloc de les Esquerres, un primer apropament de l'oposició dinàstica i antidinàstica, amb un objectiu concret, tombar Maura. *¡Cierva no!* i *¡Maura no!* L'obstruccionisme ⁶⁹ al Parlament s'intentà des del primer moment, tot i la ràpida aprovació de la llei al Senat. S'acompanya de mítings on confraternitzaven les esquerres dinàstica, republicana i socialista, i una agressiva campanya del trust de diaris d'esquerres ⁷⁰. Maura, qui per regla general considerava eixes accions irrellevants, es va deixar impressionar en aquesta ocasió, demostrant instint polític. Ja l'1 de juny de 1908 aixeca la suspensió de garanties constitucionals a Barcelona, la qual cosa era un reconeixement de la falta de necessitat de la llei antiterrorista. Però l'impuls a l'oposició ja estava donat.

La campanya antimaurista, impulsada per Moret, obliga Canalejas a acceptar la reunificació del partit Liberal. Els republicans tampoc podien més que unir-se, quan la iniciativa l'havia pres Melquiades Álvarez a primers de maig ⁷¹. Per a ells, es tractava de

republicanes i obreres era més lògica. Josep TERMES, *De la Revolució de Setembre a la fi de la guerra civil (1868-1939)*, Edicions 62, Barcelona, 1999, pp. 227-228. La Llei Antiterrorista, a Diego SEVILLA ANDRÉS, *Antonio Maura*, pp. 332-341.

68 Entre altres registres policíacs, es va produir el de la societat *La Reixa*, no inscrita al Registre -d'ací la il·legalitat primera que permetia actuar en primer lloc-, que provava l'existència de grups independentistes a Barcelona, París i Santiago de Cuba. Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII, (I)*, p. 105.

69 El Reglament atorgava les minories parlamentàries nombroses eines per a obstruir la política del govern, si aquest intentava legislar amb l'exclusiu suport de la seua majoria -la qual cosa era comuna al parlamentarisme liberal del XIX, el voler protegir els drets de les minories-. No existia limitació al nombre d'esmenes en contra; s'havien de discutir una a una. Tot diputat tenia dret a intervenir si era al·ludit. D'aquesta manera, un orador podia citar a la seua intervenció una desena de companys i reclamar tots la paraula, la qual cosa podia consumir dies, doncs no hi havia limitació de temps a cada intervenció. A mitjans de la dècada de 1910, les minories començaren a fer servir sistemàticament aquesta arma. Res d'original: ocorria a tota Europa des de finals del XIX. Per exemple, entre 1876 i 1879 els *home-rules* irlandesos van fer impossible el procés legislatiu als Comuns, per tal de forçar l'aprovació de les seues demandes autonomistes. A Espanya, com veurem, no es va aprovar cap pressupost entre 1915 i 1920, contràriament a l'art. 85 de la Constitució, que prescrivia un pressupost anual que només podia prorrogar-se una vegada per decret. El Reglament es va canviar el 1918; l'article 112, conegut com la *guillotina*, permetia, a proposta del govern o d'un nombre determinat de diputats, fixar una data límit per la votació d'una llei, pel nombre d'esmenes i el d'intervencions. Miguel MARTORELL i Fernando del REY REGULLO, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", p. 29-34.

70 La Sociedad Editorial Española, popularment *trust*, creada el maig de 1906 pels diaris madrilenys *El Imparcial*, *Heraldo de Madrid* i *El Liberal*. La presidia Miguel Moya.

71 Afirmava que la llei convertiria "en un mito la seguridad personal y haciendo a la prensa víctima de una esclavitud ignominiosa", fent necessària "la unión de las fuerzas liberales, del bloque de las izquierdas, cuyo poder sería el único capaz de oponerse a la invasión de los elementos

demostrar la contradicció entre monarquia i democràcia. Per Moret, probablement, a més de l'hostilitat personal envers Maura, contaria la possibilitat d'instrumentalitzar la unió de les esquerres. Canalejas considerava perillós aquest Bloc. Com a precursor de la cerca d'aliats a l'esquerra antidinàstica durant la campanya mobilitzadora de 1902, no podia deixar de ser conscient dels perills que aquesta mobilització implicava pel consens dinàstic entre els dos grans partits. Però es veia obligat a unir-se per evitar ser arraconat per Moret, el mateix que havia congelat la campanya anticlerical del 1902. Pel socialisme representava un canvi d'estratègia; sempre s'havia declarat contrari a l'aliança amb formacions burgeses. L'entusiasme dels *moretistes* s'havia refredat molt a la primavera de 1909, després d'unes eleccions municipals en que aquesta política unitària semblà beneficiar més els republicans que l'esquerra monàrquica ⁷².

Possiblement, el Bloc de les Esquerres hauria tingut menys incidència de no ser per la Setmana Tràgica de Barcelona. Per allò que ens interessa aquest treball, comença amb hostilitats dels rifenys prop de Melilla. El govern envia reforços a primers de juliol, cridant a files reservistes, entre d'altres, de la Brigada Mixta de Catalunya. Això dona lloc a una vaga general de protesta a Barcelona i altres ciutats catalanes des del 25, que prompte deriva en insurrecció i violència anticlerical, concentrada en les institucions educatives religioses. A més hi va haver una clara falta de coordinació entre el ministre de Governació, La Cierva, i el Governador Civil de Barcelona, Ángel Ossorio y Gallardo, qui dimiteix el 26 quan el ministre li ordena resignar el comandament a les autoritats militars. La repressió és dura, més de cent morts i dos mil detinguts. L'actuació dels tribunals militars porta a l'execució de cinc persones, quatre desconeguts amb escassa implicació en els fets i Francesc Ferrer i Guàrdia, acusat sense proves de ser l'instigador. Maura no va voler demanar l'indult al rei; probablement, volia un càstig exemplar. De manera que el 12 d'octubre Ferrer i Guàrdia és afusellat, amb gran escàndol internacional. Les conseqüències seran duradores ⁷³. El motiu real de l'execució, a banda els seus contactes amb medis anarquistes i dirigir un centre educatiu laic i racionalista, era el seu processament pel fracassat atemptat de Mateo Morral contra Alfons XIII el 31 de maig de 1906. En aquella ocasió va ser absolt per falta de proves.

reaccionarios". *El Liberal*, 11-V-1908. Biblioteca Nacional d'Espanya.

⁷² Pel Bloc de les Esquerres, Salvador FORNER, *Canalejas y el Partido Liberal Democrático (1900-1910)*. Cátedra-Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid, 1993, pp. 144-162. Pel canvi de postura del Partit Socialista, Carlos FORCADELL, *Parlamentarismo y bolchevización. El movimiento obrero español 1914-1918*, Crítica, Barcelona, 1978, pp. 34-36.

⁷³ Sobre la Setmana Tràgica, José Luis COMELLAS, *Del 98 a la Semana Trágica. 1898-1909. Crisis de conciencia y renovación política*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2002; Joan Connelly ULLMAN, *La Semana Trágica. Estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España (1898-1912)*, Ariel, Barcelona, 1972.

Davant l'escàndol internacional, en obrir-se les Corts el 15 d'octubre el cap liberal Moret demanà la dimissió de Maura ⁷⁴ amenaçant de tallar tota col·laboració parlamentària. Donat el reglament del Congrés, pensat per forçar el consens entre els partits dinàstics, això implicava impedir qualsevol acció legislativa, en un moment que calia arbitrar 68 milions de pessetes amb destí a la guerra al Marroc. Quan Maura acudeix al Palau d'Orient, Alfons XIII li accepta una dimissió que no havia ofert. Pot ser el monarca aprofità la situació per lliurar-se d'ell, o s'espantà per la situació, que podia acabar derivant contra la monarquia. Ullman interpreta l'acció de Moret, molt radical pels usos de la Restauració, com un intent de mantenir l'aliança entre liberals i republicans. Li servirà de poc, doncs allò que es formarà serà la Conjunció republicanosocialista.

Entre 1909 i 1913 comença a desenvolupar-se el maurisme, pel conflicte intern al seu partit i l'hostilitat exterior al seu cap. Els caps locals conservadors no s'implicaran en les municipals de desembre de 1909 excepte els homes de La Cierva i Pidal, i els mauristes, resultant 23 diputacions liberals; no acceptaven l'hostilitat envers els liberals, els quals consideraven part del statu quo . No cal oblidar que aquesta oposició no es focalitzà en el Partit Conservador com a tal, sinó en La Cierva i, sobre tot, en Maura. La qual cosa permetia a algunes famílies del partit aproximar-se als liberals. Aquest ambient hostil contribuï a que el monarca el fera dimitir l'octubre de 1909.

Des que Moret accedeix al poder, Maura considera trencades les relacions amb el Partit Liberal. Els conservadors no mauristes volien salvar la monarquia, consideraven neutralitzar les esquerres flexibilitzant el partit i "*conservar la cortesía y el trato de respeto hacia los partidos extremos*" ⁷⁵, postura dels Sánchez Guerra, Besada, Bugallal, Azcárraga, Rodríguez San Pedro i, probablement, Dato. La postura de Maura no era conciliable amb l'equilibri dinàstic, en provocar reaccions adverses, tant per la seua vessant de conservadorisme dur -La Cierva i Gabriel Maura- com per la renovació, en ser

74 Maura tenia motius per sentir-se traït pels liberals, dins els usos de la Restauració. Com li recordaria a Moret durant els debats, ell havia donat suport al govern quan aprovà la Llei de Jurisdiccions -per pressió militar després de l'assalt per part d'oficials de la guarnició de Barcelona a les seus del *Cucut* i *La Veu de Catalunya*-. Ara no rebia el suport liberal per la Llei de Repressió del Terrorisme i el cas Ferrer. Més quan les condemnes a mort venien de la justícia militar, per aplicació de la Llei de Jurisdiccions votada per un govern liberal. Declaracions de Maura, Diego SEVILLA ANDRÉS, *Antonio Maura*, pp. 273-276 i 387. Per una justificació de les seues accions, Cristóbal ROBLES, *Antonio Maura*, cap. IX i ss. Altra cosa era que podia haver demanat l'indult. Això, i sentir-se expulsat del govern pel rei en tres ocasions, li portaria al seu retraïment posterior.

75 Arxiu Natalio Rivas (Reial Acadèmia de la Història). *Apuntes para mis memorias (5-XII-1909)*, Leg. 11-8894 i 11-8900. Arxiu Natalio Rivas (Reial Acadèmia de la Història). *Apuntes para mis memorias (5-XII-1909)*, Leg. 11-8894 i 11-8900. A María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*. Siglo XXI, Madrid, 1990, p. 14.

desestabilitzadora a curt termini. És aquest moment quan Moret afirmà que el Partit Conservador s'havia convertit en una *olla de grillos*. Es perfilaven a les primeries de 1910 els elements que esclataran en la crisi de 1913. Una part del partit vol clarament conciliar-se amb els liberals; per exemple, Besada, Azcárraga, Sánchez Guerra o Dato. I el descontentament es polaritza cap a La Cierva, en ser considerat una influència negativa per a Maura i provocar el veto de les esquerres. Així, entre molts exemples possibles, Sanchez de Toca considerava suïcida la nova actitud, considerant fins i tot que trencar la concòrdia que implicava el torn significava la desaparició del Partit Conservador. Exemple d'aquesta actitud agressiva de Maura, en carta al diputat Redonet publicada a la premsa el 5 de novembre

Los españoles que en la cosa pública se ocupan quedan divididos en dos grandes agrupaciones: una, en la que figuran los partidarios del motín, del saqueo y del incendio, de la revolución y los que con tales simpatizan o transigen; y otra, en que nos sumamos todos los que tenemos la arraigada convicción de que sin una fuerte disciplina social, sin un respeto muy hondo a la autoridad y a la ley no hay sociedad, ni siquiera vida posible, y de que para asentar bien los tales fundamentos se hace absolutamente preciso proceder contra aquellos otros elementos con la energía y la resolución de que ha dado evidentes pruebas el anterior gobierno ⁷⁶.

A Moret el substituirà Canalejas el gener de 1910, per una altra crisi oriental, quedant desfet el Bloc de les Esquerres -Moret era un dels caps-. Els liberals es separaven dels antidinàstics, ara units en la Conjunció republicanosocialista; considerant així Maura que podia tornar el torn. Maura farà una suau oposició, no volent unir-se als ultracatólics en una campanya agressiva contra el nou govern pel seu anticlericalisme; i les esquerres volen reobrir el cas Ferrer a les Corts, tornant el *Maura no!*. Maura intenta d'atraure els catòlics, si aquests accepten la Constitució. L'anticlericalisme de Canalejas l'ajuda. Hi ha cert bloqueig de les dretes, però sense acabar de consolidar-se. Integristes i carlistes es negaven a coordinar-se amb els hereus de les revolucions liberals del XIX -si més no a nivell nacional ⁷⁷-.

Quan el 1911 es revisa el procés Ferrer, dins els conservadors trobarem dues postures, la de Cierva i la de Dato, exaltació i moderació. Si els conservadors no

⁷⁶ La carta, a Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII (I)*, p. 134

⁷⁷ La postura d'integristes i carlistes, Cristóbal ROBLES, *Maura: un político liberal*, CSIC, Madrid, 1995.

trencaven obertament amb el seu sector maurista, era per la posició contemporitzadora de Dato, deia Besada al rei

*(...)en mi partido, nadie, excepto el grupo genuinamente maurista, quería a Maura, y que si no brotaban las disidencias, era por Dato y porque tenemos el bastante patriotismo de contenernos, pues de otra suerte haríamos totalmente inútil al Partido Conservador, pero que esto ocurriría necesariamente quisiéramos o no, porque al volver al poder Maura querría imponer a Cierva y esto nos impondría a nosotros un retraimiento que sería peor acaso que la disidencia expresa*⁷⁸.

El rei no només escoltava; ell volia retrobar un equilibri del torn i Maura ho dificultava. Recordem, en allò que fa referència al paper de la corona, com la dinàmica prevista en la Constitució no únicament es desenvoluparà segons les previsions formals. Recordem que el rei no ha d'avenir-se a majories parlamentàries. Nomena un cap de govern que li proposa uns ministres, que rep un decret de dissolució i convoca eleccions preparant un encasillado. La decisió última és del rei. Si Alfons XII i Maria Cristina s'atenien a la necessitat d'un ampli consens, que entenien com a seguiment dels consells dels caps polítics del moment, Alfons XIII tenia una més alta visió de les seues capacitats. I la divisió interna dels partits del torn li facilitava la tasca.

De manera que Maura ha quedar desairat, i amb motius per pensar que no s'han complert amb ells les regles del torn. Però dona suport a Canalejas en la discussió sobre les vagues de l'estiu, el projecte de Llei de Reforma de l'Administració Local i les Mancomunitats. També decideix l'abstenció dels conservadors en votar-se l'abolició dels consums. Per altra banda, Canalejas intentava passar fulla al cas Ferrer, tot i que la Conjunció de republicans, socialistes, i alguns liberals continuessin la campanya.

La possible reconciliació es frustra amb l'assassinat de Canalejas. El reformisme podria haver sigut una alternativa, dins el sistema, per l'esquerra, des que eixe mateix any es separa de la Conjunció per aproximar-se al govern. Però li mancava una base d'opinió forta per convertir-lo en un partit de masses. Per a la dreta, el maurisme representà l'intent de crear un partit modern, amb una base militant que intenta aconseguir vots mitjançant la propaganda, no mobilitzant les clientele estrictes; però sense arribar a

78 Arxiu Natalio Rivas (Reial Acadèmia de la Història). *Apuntes para mis memorias (5-XII-1909)*, Leg.11-8900. Arxiu Natalio Rivas (Reial Acadèmia de la Història). *Apuntes para mis memorias (5-XII-1909)*, Leg. 11-8894 i 11-8900. A María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción*, p. 27.

concretar-se. El segon intent, el Partit Social Popular -amb els elements més liberals del maurisme- arribà tard, el 1922, poc abans del colp del general Primo de Rivera ⁷⁹.

El 1913, assassinat Canalejas, el govern Romanones, -després d'un govern interí de García Prieto-, inaugura el *liberalismo palaciego* -dit a l'època-. Els conservadors ho interpreten com un triomf de la Conjunció i el seu veto a Maura; per tant, l'actitud d'aquest havia de ser d'*implacable hostilitat*, sense tenir el suport del seu partit, Maura dimiteix en un acte que vol ser plebiscitari, afirma que Alfons XIII s'ha deixat influir per *coaccions i disturbis de les esquerres*, a les que semblava no voler irritar. El partit li confirma en el lideratge, tot i que esperava en silenci una rectificació, que no es dóna.

L'enfrontament entre Maura i la Corona s'aguditza eixe 1913, any que veu augmentar la intervenció del rei en les decisions polítiques. En el manifest de Biarritz se li demana Dato que es pose clarament al capdavant del partit, en ser Maura un perill per la seua radicalitat dretana. "*Con ello ganaremos en Europa la reputación de pueblo moderno que aun se nos regatea, cuando no se nos niega*" ⁸⁰. La carta seria declarada falsa pels seus redactors, però complí la seua funció de globus sonda, i si els conservadors antimauristes no declararen ja dissidència oberta, fou perquè ja havien aconseguit un contacte a Palau. Dato només havia d'esperar.

Mentre, Cierva i Gabriel Maura fan una oposició dura, qualificada per Sánchez Guerra de *reto al rey*, desitjant atraure's el sector catòlic, molt contrari al govern Romanones -Romanones volia fer una llei que afectava l'ensenyament de la doctrina catòlica a les escoles públiques-. Cierva i Gabriel Maura atrauen les joventuts conservadores, creades de feia poc i que expressaven adhesió a Maura en actes que Dato o Sánchez Guerra esquivaven.

La majoria del partit esperava la rectificació de Maura en la inflexibilitat envers els liberals. Dels mauristes, Gabriel Maura i Cierva demanaven una crítica fins el límit -aquesta era la postura dels més dretans-; altres esperaren fins l'octubre, cas dels homes d'Ossorio.

Maura desitjava una rectificació del rei en pro de la seua política; pensava que els

79 Del Partit Social Popular, Javier TUSELL, *Historia de la democracia cristiana en España (I)*. SARPE, Madrid, 1986. pp. 102-118.

80 María Jesús GONZÁLEZ, *El universo conservador de Antonio Maura*, p. 361.

esdeveniments posteriors a 1909 representaven un perill revolucionari ⁸¹. El rei preguntà a Dato si acceptaria el càrrec, saltant-se Maura.

I dels liberals s'escindiren els *demòcrates* de García Prieto. Els liberals anaven a la crisi. Maura considerava que quan caiguera Romanones, el de García Prieto seria un govern pont, i després el rei el nomenaria ell sense haver de rectificar. En una entrevista amb Alfons, aquest afirmà que només acceptaria el govern si era per continuar la política practicada entre 1907 i 1909. Possiblement, desitjava demostrar una unitat del Partit Conservador que no existia. El rei nomena Dato, produint-se així la escissió entre *idóneos* i mauristes l'octubre de 1913.

La quasi totalitat de conservadors espanyols triaren els *idóneos*. La separació es fa encara més gran quan, de seguida, els sectors més joves i, per tant, sense compromisos ni lligams, obriren les hostilitats. Ossorio y Gallardo va tardar poques hores en dimitir com a cap provincial del Partit Conservador, a Saragossa. Allò mateix fa Gabriel Maura a Santander.

Els anys entre 1913 i 1917 són de creixement del maurisme, de carrer i parlamentari. Condicionat per les actituds de Maura, però sense el seu suport directe. Tot i la dificultat d'aconseguir directrius clares per part de Maura, el moviment maurista es crea des de finals d'any ⁸². El gener del 1914 s'estructura ⁸³. Es paguen quotes, i es multipliquen centres i comitès mauristes, que enviaven quasi sempre una nota d'adhesió a Maura i rebien una lacònica missiva d'agraïment i aprovació. A mitjans 1915 es crea la federació de les joventuts. Aquesta dinàmica fou trencada per la Gran Guerra. El pacte no escrit entre els partits espanyols, per tal de disminuir la combativitat immediata contra els altres, per por a generar desequilibris que feren perillar la neutralitat, portà els mauristes a centrar-se en els problemes teòrics; així es fomenta la seua orientació econòmica i social. A més, l'empobriment d'una part de les classes populars va fer pensar que era possible atraure's aquells sectors proletaris encara no guanyats per republicans,

81 En més d'una ocasió, Maura va negar aquesta por a la revolució. Per ell, si més no en l'oratória, es tractava de defensar la supremacia de la llei i l'ordre públic. Cristóbal ROBLES, *Antonio Maura*, capítol XIV. María Jesús GONZÁLEZ considera la por a la revolució consubstancial al seu projecte conservador, *El universo conservador de Antonio Maura: biografía y proyecto de Estado*, capítol IV i ss. El que queda clar és que, des de finals dels anys 1910, Maura es va autoexiliar tot esperant que totes les dretes anaren a buscar-lo per a que els salvava d'eixa hipotètica revolució.

82 El pas decisiu per a la consolidació del maurisme es dona a Bilbao on, per majoria, es declaren mauristes el partit i les joventuts conservadores. La iniciativa la subscriuen ràpidament les joventuts de Madrid, Palència i Saragossa. Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea*, p. 52.

83 Javier TUSELL, *Historia de la democracia cristiana en España (I)*. SARPE, Madrid, 1986, p. 54.

socialistes o anarquistes. Així doncs, s'intensifica l'acció social del maurisme ⁸⁴.

La voluntat maurista, expressada per primera vegada per un jove Antonio Goicoechea l'1 de febrer de 1914, defenia una *democràcia conservadora* ⁸⁵, tractant d'acabar amb l'abstenció política del poble. Dins el Partit Conservador, aquesta era una postura nova, que es demostrà en els nombrosos mítings de les seues campanyes propagandístiques. Especialment, entre maig i juliol, que donaren peu a l'expressió *maurismo callejero*. Representat, especialment, pels nous a la política que allò que volien era mobilitzar l'opinió, topaven amb els més veterans, partidaris de les tàctiques parlamentàries tradicionals de la Restauració ⁸⁶

Quan comença la Primera Guerra Mundial ⁸⁷, el Comitè central maurista ordena paralitzar la campanya antigovernamental. Donada la debilitat espanyola, la neutralitat era l'única opció raonable, si més no mentre no hi haguera un guanyador clar a qui anar a ajudar l'últim moment. De tota manera, la situació geogràfica espanyola i la força naval britànica feien impossible una aproximació a Alemanya. Les dretes, germanòfiles, defensaran una neutralitat estricta. Les esquerres es podien permetre declaracions favorables a França i Gran Bretanya. La tornada a l'activitat política normal es produeix a les eleccions provincials de març de 1915, i les municipals del novembre següent; el consell del Comitè Central maurista és participar, però mai amb els *datistes*. La derrota a les generals de 1916 donaria forces el antiparlamentarisme entre els mauristes.

Una part del republicanisme, amb la nova situació, s'aproxima al sistema -Partit Reformista-; Maura els considerarà en algun moment germen d'un futur partit liberal autèntic, en estar el vell supeditat al caciquisme; considerava que havien d'existir dos grans partits d'opinió, amb un programa clar; mobilitzant envers ell l'opinió dretana i esquerrana s'estalviarien els brots de revolta o revolució o reacció antisistema. El Partit Conservador havia d'atraure les masses neutres, amb regionalistes i catòlics. Els liberals, es considerava per part del maurisme, que havien perdut l'oportunitat i no passarien de

84 María Jesús GONZÁLEZ, "Un aspecto de la "revolución desde arriba": maurismo y acción social" a *Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, UNED, 1 (1987), p. 151.

85 Discurs a l'Ideal Retiro. Antonio GOICOECHEA, *Hacia la democracia conservadora*, pp. 173-184.

86 La primera vegada que apareix aquesta diferència és en una carta d'Ossorio a Maura sobre el districte de Talavera, on el diputat maurista César de la Mora hauria pactat amb el liberal per aconseguir dos diputats provincials cadascun a les eleccions de març de 1915. Clar que Ossorio defensava el seu nebot, el comerciant Matías Carrión, del maurisme de carrer, que quedava fora de l'acord. Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea*, p. 78.

87 Francisco J. ROMERO SALVADOR, *España, 1914-1918: Entre la guerra y la revolución*. Crítica, Barcelona, 2002.

ser una opció de palau. Aquesta apel·lació a unes masses neutres en abstracte, característica del regeneracionisme, implicava els desitjos de mobilització política dels sectors catòlics, tradicionalment conservadors. Així s'explica la paradoxa que un indubtable liberal -en el sentit clàssic del XIX- com Maura fora també el pare de tota la tradició dretana espanyola. Quan a la Segona República es concrete un ampli ventall d'opcions conservadores, totes podien referir-se a ell com a origen.

Una part de la opinió dretana, allò que desitjava era una unió entre mauristes, jaumistes, integristes i catòlics. Així, el cap jaumista Vázquez de Mella parlarà d'unió entre tradicionalisme i maurisme ⁸⁸. Els motius dels carlistes eren consensuar un programa mínim per tal de fer front el Partit Liberal i les mesures secularitzadores. Els mauristes aportarien els seus contactes a les altes esferes polítiques, i els carlistes un bon nombre de militants i votants. Però Maura volia atraure's l'extrema dreta, no els sectors clericals.

Quan arribe la crisi oberta del sistema el 1917, els mauristes no aniran a la Assemblée de Parlamentaris. Acabada la vaga general d'agost, el Centre Maurista de Madrid donarà les gràcies a l'exèrcit tot demanant mà dura. El sistema es desfà de tal manera que la única solució era un govern nacional que integrara tot els dirigents dinàstics excepte la Cierva. Així, el rei convocà, sense advertència del motius, a Maura, Romanones, García Prieto, Dato, Alba i Cambó.

La crisi la va desencadenar la Cierva, qui volia instrumentalitzar l'exèrcit ⁸⁹. L'esquerra temia un cop, de manera que va acceptar el govern d'unitat. Dins les dretes, la por és a una revolució. El resultat serà el Govern Nacional de 1918 -de març a octubre-. El mateix Maura no era molt optimista ⁹⁰. El programa d'aquest govern era molt concret. Agilitzar el funcionament de les dues cambres, legislar la reforma militar, proclamar una amnistia i elaborar un pressupost pel 1919, després d'anys prorrogant l'anterior, -des de l'aprovat el 1914-. Poca cosa més es podia fer donada l'heterogeneïtat dels seus membres. La crisi de govern la provoca la dimissió de Santiago Alba en no ser-li acceptada una pujada de sou als mestres. "*A ver quién es ahora el guapo que se*

⁸⁸ *España*, 4-5-1916. D'aquesta opinió era el jaumista Salvador Minguijón. *El Debate* es declarava favorable, i li donava espai. També hi serien dins l'operació d'unificació de les dretes els jesuïtes. Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea*, pp. 81-82.

⁸⁹ Era considerat l'home de les Juntas Militars de Defensa dins el govern, segons Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII, (II)*, pp. 29-31. Existia la versió, a la qual Fernández Almagro dóna poc crèdit, que un grup d'oficials de Madrid preparava un colp i ho comunicà al general Ochoa. Aquest, considerant igual de perillós unir-se que tractar d'evitar-ho, els demanà temps i informà Maura, qui decidiria sacrificar-se. En realitat, la idea del govern fou de Romanones, qui va convèncer el rei. *Ibid*, pp. 36-37.

⁹⁰ "*Vamos a ver cuanto dura esta monserga*" li diu al seu primogènit. *Ibid*, p. 144.

encarga del poder”, afirmarà Maura en abandonar el Palau ⁹¹.

El problema pel moviment maurista, era que si bé Maura i una part dels mauristes pensaven que encara podien fer-se servir els ressorts tradicionals, donant-li'ls una línia dura, el sector representat per Ossorio era ja democràtic.

Quan s'havia explicitat per primera vegada el programa maurista, en el discurs d'Ossorio a Bilbao el novembre de 1913, el mateix Ossorio reconeixerà com Maura no l'hauria aprovat ⁹². De manera molt genèrica, venia a dir:

a) El maurisme no és un altre personalisme; els mauristes seguien una idea i Maura era “*el hombre representativo (...) símbolo de una política*”. Si “*Maura la abandonase, nosotros, a nuestra vez, abandonaríamos a Maura*” ⁹³. D'aquesta manera, començava una de les contradiccions del maurisme. Qualsevol lectura dels textos de l'època ⁹⁴ ens dirà que sí existia eixe culte a la personalitat. El *Maura sí!* apareixia a solapes, pintades, segells, monedes, bitllets; es multipliquen els catecismes mauristes. En allò que fa referència a la idea, aquesta no es concretava, possiblement per evitar l'esclat de les contradiccions internes.

b) El catolicisme és la medul·la social del país. D'acord amb la progressiva identificació de religió, unitat i pàtria que s'opera a les darreres dècades del XIX. Que Menéndez y Pelayo, al seu epíleg de *Heterodoxos*, identificava religió, unitat i pàtria, pronosticant el desastre si es separaven. La regeneració d'Espanya no podria aconseguir-se sense reinstaurar l'ordre espiritual ⁹⁵. Al temps, el seu

91 Trau el tema quan Cambó reclama la nacionalització del ferrocarril, així com la concessió de les delegacions reclamades per la Mancomunitat de Catalunya. La cita, a Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII, (II)*, pp. 43-44. La qüestió de fons: amb un sistema polític trencat, els protagonistes cercaven posicions davant el canvi d'escenari que implicaria la fi de la Guerra Mundial. Javier MORENO, *Restauración y Dictadura*, p. 455.

92 Javier TUSELL, *Historia de la democracia cristiana en España (I)*. SARPE, Madrid, 1986, p. 88. No es que els congressos mauristes posteriors seguien sempre aquest esquema ideològic; però aprofitem per fer-lo servir de guia explicativa. Els textos dels mauristes prenen la forma de literatura de combat, no filosofia teòrica.

93 Antonio GOICOECHEA, *La democracia conservadora*, p. 174.

94 Per mencionar només els publicats en eixos moments, Benito Mariano ANDRADE Y URIBE, *Maura y el Partido Conservador*, Imprenta Ramona Velasco, Madrid, 1919; Luis ANTÓN DEL OLMET, i Arturo GARCÍA CARRAFFA, *Los grandes españoles. Maura*. Imprenta Alrededor del Mundo, Madrid, 1913; José GUTIÉRREZ-RAVE, *Antonio Maura. Figuras de la raza*, Libros y Revistas, Madrid, 1926; també de GUTIÉRREZ-RAVE, *Yo fui un joven maurista (Historia de un movimiento de ciudadanía)*. Libros y Revistas, Madrid, s.f. (de la reedició de 1944); Juan PAULIS i Fidel de SOREL, *Maura ante el pueblo*, Francisco Beltrán, Madrid, 1915.

95 Ens referim al conegut text d'Espanya com a “(...) *martillo de herejes, luz de Trento, espada de Roma, cuna de San Ignacio* (...)”.

principal ideòleg, i cap de la Joventut Maurista, negava com a quelcom positiu que Espanya fora mai un Estat teocràtic ⁹⁶.

c) Monarquia constitucional. La monarquia era considerada consubstancial a Espanya. Dins el sistema polític de la Restauració, el rei havia d'interpretar la opinió majoritària nacional. En un nivell més concret, tot i que Alfons XIII havia donat origen al maurisme de carrer amb el nomenament de Dato; aquest maurisme considerava que el rei havia de ser defensat, fins i tot, d'ell mateix ⁹⁷.

d) Democràcia conservadora. La seua idea de democràcia era ambigua. Criticava la utilització del parlamentarisme per part de les clienteleles, prop del pas de criticar el funcionament del parlamentarisme a Espanya, per a passar a criticar-lo pel seu principi; incloure el corporativisme davant el sufragi universal; referir-se a la participació activa conservadora, en forma de democràcia plebiscitària. El liberalisme hauria significat *“el apacible dormir de las leyes (...); la perpetua mudez del Parlamento,; el culto mas o menos vergonzante del poder personal”*. S'havia d'abandonar la idea d'un Partit Liberal-Conservador. El mateix Cánovas hauria defensat la democràcia, en eixe sentit ⁹⁸.

e) Legislació protectora dels obrers. Si fins 1915 el proletari era vist com un perill revolucionari, la crisi econòmica causada per la Gran Guerra el porta a vore en ell un subjecte *educable*, que havia de disposar d'una alternativa monàrquica i catòlica. L'actitud maurista envers els obrers podia variar, del paternalisme caritatiu a la insistència en la millora moral, amb l'acceptació de la responsabilitat de l'Estat de millorar les condicions de vida ⁹⁹.

El mateix Ossorio afirmava haver nascut vint anys més tard que no el seu cap. Més encara el separava de sectors del maurisme que es trobaven a la seua dreta, com era el cas de La Cierva, *“persona que se aprovechó cuanto pudo del maurismo, sin ser maurista jamás, sino reputándose caudillo de sí mismo”*. Les relacions entre ells dos van

96 Antonio GOICOECHEA, *Hacia la democracia conservadora*, p. 23. Alguns mauristes podien nomenar Jaime Balmes com a cita d'autoritat. I donar exemples de repúbliques repressores dels obrers, o que no havien solucionat l'analfabetisme -França pel primer cas, Portugal pel segon-. Així, PAULIS i SOREL, *Maura ante el pueblo*, pp. 160-171.

97 Antonio GOICOECHEA, “La leyenda del poder personal”, a *La Tribuna*, 29-V-1914. Recollit a *Hacia la democracia conservadora*, p. 287-295. ,

98 Antonio GOICOECHEA, *Hacia la democracia conservadora*, pp. 175-176.

99 María Jesús GONZÁLEZ, “Un aspecto de la “revolución desde arriba”: maurismo y acción social”, *Revista de la Facultad de Geografía e Historia, UNED*, 1 (1987), pp. 145-161.

anar entorpint-se. “Una vez había sido ministro con De La Cierva y me juré a mí mismo no volverlo a ser”¹⁰⁰. A finals de la dècada, distingia *derechas de ideas* i *derechas de intereses*. Les primeres s'haurien de caracteritzar per la seua orientació social. Considerava aliats, per tant *derechas de ideas*, el grup de *El Debate*; el Grup de la Democràcia Cristiana, agrupació creada la primera posguerra mundial formada pels pensadors que havien animant fins 1912 les Setmanes Socials; la revista intel·lectual *España y América*, dels agustins, defensora del sindicalisme professional.

Fracassat el Govern Nacional de 1918, Maura i el maurisme majoritari es decanten per l'aspecte dretà. Ja no intenten semblar un testimoni apartidista de la voluntat de regenerar el sistema polític. El primer pas va ser una clara enunciació del seu nacionalisme espanyolista, per contraposició als no espanyols. Amb el temps, eixe nacionalisme imitaria el de la dreta radical francesa¹⁰¹.

Un altre govern el 1919¹⁰², de tres mesos, li donarà més pàtina reaccionària. Comença amb una vaga de Telègrafs i Correus, per combatre-la el parlament demana la intervenció del Sometent. Es suspenen les garanties constitucionals durant les eleccions de juny i es consagra el país al Sagrat Cor de Jesús -una provocació per a l'esquerra-.

En les eleccions intervé Cierva, donant forces curiosament tant als *datistes* com als mauristes. Resultarà la major implantació geogràfica del maurisme, tot i això minoritari¹⁰³. De fet té la marca d'ésser l'únic govern des de la dècada de 1840 que perdia unes eleccions generals¹⁰⁴. En no acceptar una concentració conservadora amb els *datistes*, el nou govern estava condemnat a no durar molt. El maurisme, que havia basat la seua estratègia política en la denúncia de la corrupció electoral, havia mostrat que també el condicionaven els compromisos de política local i els interessos dels seus notables.

Si els objectius del maurisme eren reforçar el principi d'autoritat i cert reformisme social, del primer ha quedat clar com ho intenten, en unes eleccions sense garanties constitucionals. La presència d'Ossorio al ministeri de Foment representava el projecte social maurista -tenia les competències que adquiriria Treball en crear-se-. Quasi tot el

100 María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción*, pp. 65-80.

101 Julio GIL PECHARROMÁN, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, Eudema, Madrid, 1994, p. 18.

102 Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea*, pp. 170-190.

103 104 diputats, segons Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII*, p. 61. També queda en minoria el seu govern a les eleccions provincials, d'ací que decidirà dimitir.

104 Javier MORENO, *Restauración y Dictadura*, p. 455.

seu temps com a ministre el passa a Andalusia, on la crisi agrària mostrava una deriva revolucionària. Ell tractava de fer de pont entre sindicats i patronal. Sense èxit. En lloc de presentar programes, la seua funció era passar informes al president i al rei. La seua conclusió fou la necessitat d'una reforma agrària. Va observar com la seua influència disminuïa front Goicoechea i la Cierva, fins el punt que no voldrà ser ministre el 1921.

En canvi, La Cierva era l'home aclamat per aquells sectors socials atemorits pels conflictes sindicals a Barcelona i, en menor mesura, a la resta d'Espanya. Demandaven detencions governatives per temps indefinit, clausura de centres obrers, deportacions o el pas clar de l'autoritat al capità general de Catalunya.

El 1920 es planteja una concentració conservadora entre mauristes, ciervistes i datistes. No funciona, volen acaparar-la en unió de dretes al voltant d'un maurisme radicalitzat. *El Debate* volia incloure Cambó, Pradera i Vázquez de Mella ¹⁰⁵. I el maurisme entra en crisi definitiva, ideològica, organitzativa i de relació amb Maura. Aquest continuava dient que no tenia partit, i paralitzava possibles lideratges com Goicoechea o Ossorio. El primer, i, de forma més radical, La Cierva, exigien major agressivitat contra el govern, i a Catalunya.

Maura havia passat de pensar en la necessitat d'un partit fort per autenticar el torn a un govern heterogeni per salvar el sistema conjunturalment. Un govern de concentració o de tècnics, que afrontara els problemes un a un. Per ell, el maurisme era una base d'opinió i una escola de ciutadania que li podia servir de suport. El maurisme de tall social era massa. El seu programa, explicitat en una nota purament personal, mantindrà que el país ha arribat a la barbàrie per l'incompliment del Codi Penal; les funcions del monarca haurien de ser simbòliques i ell podria governar sense més suport que el de l'opinió.

Lo que acontece, en puridad, es que la cuestión política planteada actualmente ante la nación y ante la Corona no se puede ventilar ni resolver en las susodichas encrucijadas sino en campo raso y al sol de la verdadera y directa opinión pública. Le pertenece a ésta informar y sugerir la decisión, porque su confianza es, en fin de cuentas, el único título legítimo para gobernador dentro del régimen ¹⁰⁶.

105 María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción*, p. 104.

106 *La Época*, 22-X-1919. Citat a Miguel ARTOLA, *Partidos y programas políticos*, p. 365.

Un nou govern Nacional presidit per Maura es proclamat l'agost de 1921 després de l'assassinat de Dato i de la desfeta d'Annual. Prou a la dreta -La Cierva era l'home fort en acumular dues carteres-, però no tant com un primer projecte de març, on volia incloure Vázquez de Mella. Aquest darrer es va negar a ser en un govern juntament amb liberals -incloïa un romanonista i un seguidor de García Prieto-. De pareguda manera al de 1918, fracassaria per allò heterogeni dels seus components. Maura dimiteix el març de 1922, quan els ministres representants de romanonistes i garciaprietistes abandonen el govern -els liberals eren contraris a la suspensió de les garanties constitucionals-. Des d'eixe moment, deixa de creure en la possibilitat d'una eixida a la crisi a la manera regeneracionista.

Així, en començar la dècada dels 20 existia a Espanya una conjunció de forces que feia possible la creació d'un partit catòlic al marge del torn. Seria el Partit Social Popular, el 1922. Prompte desapareix davant les seues contradiccions internes. Si Ossorio y Gallardo representava una tendència amb contingut democràtic i social, per la majoria, representada pel diari *El Debate*, allò prioritari era la defensa dels interessos catòlics. Fundat l'estiu, la seua activitat havia de ser de propaganda, la qual cosa el diferenciava clarament de conservadors i liberals, basats en estructures clientelars. Tractava de cercar el sindicalisme catòlic, una vella aspiració d'Ossorio, i des del primer moment reclamava un sistema electoral proporcional, sense el qual un tercer partit té difícil aconseguir una representació influent al Parlament.

La Joventut Maurista no tardà en considerar Ossorio un traïdor. No es veia congruent que membres seus formaren un nou partit polític. Antonio Goicoechea va fer aprovar una declaració que prohibia adhesions personals al Partit Social Popular sense l'acord del partit maurista ¹⁰⁷. La conseqüència seria l'escissió del maurisme. Calvo Sotelo acompanyà el comte de Vallellano, Salvador Minguijón criticà l'esperit de partit del maurisme, i Ossorio l'abandonament de l'ideari social que considerava ineludible. Maura no pensava acceptar la desaparició del seu partit. Aquesta escissió ocorre també dins el tradicionalisme, del qual era part Minguijón. El sindicalisme catòlic es declarà apolític, donant a entendre que una part dels seus efectius hi col·laborarien, amb el nou partit. La Lliga, que també va ser consultada, veia una dificultat en la solució que es proposés a les qüestions regional i social. El programa pot ser resultava massa avançat pel catolicisme espanyol.

¹⁰⁷ Per a una breu història del PSP, Javier TUSELL, *Historia de la Democracia Cristiana en España*, pp. 102-118.

La fundació es deixa pel desembre. Abans havien de reunir-se les dues formacions polítiques de les quals depenia el seu èxit o fracàs. El tradicionalisme mostrà una actitud favorable; no així el maurisme. Si a Partit Popular -per l'homòleg italià- s'afegeix l'adjectiu Social, és per demanda del tradicionalista Víctor Pradera, qui volia indicar que es tractava d'un moviment que no exclouïa la pertinença a d'altres agrupacions. No participarà en les generals de 1923; tot i afirmar que era per considerar estèril el parlament, la realitat era la seua debilitat. Allò cert, a més, era que l'aspecte social, tan destacat per Ossorio, era menystingut pels altres oradors. Els qui procedien del Grup de la Democràcia Cristiana tenien tendència a ser poc pràctics. Als mitins, es podien fer professions de fe tradicionalista (Pradera) o maurista (Ossorio), la qual cosa no deixava de ser un contrasentit. Es defensava la democràcia i es criticava el parlamentarisme, passant fàcilment la barrera de la crítica al parlamentarisme existent a la crítica de la idea en sí. Víctor Pradera defensava unes Corts de representació social que per res haurien sigut democràtiques. La corrupció de la política va portar molts, no només a la dreta, a demandar un cirurgià de ferro. Quan es produeix el colp del general Primo de Rivera, ràpidament el PSP es divideix entre els que arriben a considerar-la solució definitiva als que la rebutgen des del primer moment.

Prompte el maurisme queda diluït en la Unió Patriòtica creada per Primo de Rivera. Un mes després del cop, Maura es reunia amb el general i li donava una sèrie de consells: mantenir el dinamisme regeneracionista i el caire provisional de la seua Dictadura; elaboració d'un Cens electoral restringit, reforçament del poder del rei i transformació del Senat en Tribunal Constitucional amb una composició parcialment corporativa; convocatòria d'una Assemblea Nacional Consultiva com a eina per a la tornada a la legalitat constitucional. Primo no en fa cas, i Maura torna a la seua closca. Quan la seua postura s'endureix, són empresonats els mauristes Ossorio i Serrano Jove. És aleshores que Maura considera la Dictadura "*anormal y transitoria*", per morir poc després, el desembre de 1925. La temptació col·laboracionista disgrega el maurisme. El PSP, al cap i a la fi confluència de maurisme, ACNP i sindicats catòlics, i que no havia demostrat preses per participar dins el parlamentarisme, s'escindirà entre col·laboracionistes -Goicoechea- i opositors -Ossorio-, desapareixent virtualment a finals de 1924. Molts populars -Ángel Herrera, José Ibáñez Martín, José Larraz, José María Gil Robles, Severino Aznar, Santiago Fuentes Pila, José Félix de Lequerica o el comte de Valpellano- passaren a servir el Directori, igual que el grup maurista relacionat amb els sectors terratinents i comercials, com J.A. Gamazo, César de la Mora, F. María de Ybarra,

César Silió, Carlos Prast o José Calvo Sotelo ¹⁰⁸.

D'aquesta manera arribava a la seua fi un moviment polític que havia intentat mobilitzar les masses neutres, les classes mitjanes, com a principal motor pel canvi polític. Deixant de banda la sinceritat de l'intent, ple de contradiccions, considerem que a pocs moviments trobarem amb una coherència absoluta entre els seus membres. Més o menys conscient, era el fracàs de democratitzar el sistema des de dins. Diem més o menys en considerar la democràcia no com una sèrie de regles i fórmules perfectament establertes, identificables i definides.

La democràcia no va nàixer a un lloc determinat estenent-se després, ni és el resultat natural d'una societat de mercat, ni es concedeix: es conquesta al temps que es construeix. La democratització resulta d'una acció des de baix -no cal pensar en un dia 14 de juliol, pot la multiplicació de l'associacionisme o de una competitiva premsa local- i una reacció constructiva dels sectors més lúcids de les elits que complementaven els mecanismes de control habituals amb l'adopció de tàctiques i elements discursius d'aquells que els desafiaven. És en l'àmbit local on primer es generaven les dinàmiques col·lectives, en ser enllà on es decideix en primer lloc sobre els recursos, per la proximitat a ells. I només a nivell local són accessibles les representacions, imaginaris i lleialtats que es construïren sobre una base material concreta ¹⁰⁹.

La contradicció que hauria trobat el maurisme, origen de les contradiccions ideològiques que mostraven els seus dirigents, i dels seus diversos posicionaments, de la democràcia cristiana al feixisme, que prendran ja definitivament durant la II República, resultaven d'una militància urbana que necessitava el suport dels districtes rurals per governar. A eixos districtes, havia de pactar amb les elits que havien ocupat el poder polític local, i que tenien eixe poder polític local gràcies al clientelisme. La lliure concurrència podia implicar la pèrdua d'influència. Es convenient de recordar que això ja no passava a Gran Bretanya, França, Itàlia, Bèlgica o Escandinàvia ¹¹⁰, on el sufragi era cada vegada més representatiu. En bloquejar el procés de democratització, els polítics del sistema dinàstic porten el torn al col·lapse, no trobant altra alternativa que el colp militar, amb la qual cosa trencaven l'aposta canovista d'apartar l'exèrcit de la vida política.

108 Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930*. Alianza, Madrid, 2005, pp. 319-320.

109 L'argument, Antonio HERRERA GONZÁLEZ, John MARKOFF, i Immaculada VILLA GIL-BERMEJO, "La democratización del mundo rural en España en los albores del siglo XX. Una historia poco conocida", *Ayer*, 89, (2013), p. 41.

110 Eric J. HOBBSBAWM, *La era del Imperio, (1875-1914)*, Labor, Barcelona, 1989, pp. 85-112.

II. EL CONTEXT ECONÒMIC I SOCIAL.

1. EL PREDOMINI DE L'AGRICULTURA.

El model econòmic valencià es va configurar durant les dècades centrals del segle XIX, i tindria vigència durant més de cent anys ¹¹¹. Descansava sobre tres pilars:

- a) Una agricultura de caràcter intensiu fortament orientada cap a l'exportació.
- b) Unes densitats de població molt elevades en les zones de regadiu litoral.
- c) Una incipient industrialització que depenia molt del desenvolupament agrari i d'empreses petites i mitjanes.

No es aquest el lloc per continuar la discussió entre els qui consideren que l'agricultura desvià els capitals destinats a la industrialització, o si va servir per generar les bases per a aquesta industrialització, gràcies als beneficis que donava i a l'augment de la població urbana i del poder adquisitiu de la població que va generar ¹¹². La segona és la tesi més acceptada actualment. Només afegirem que el dinamisme de l'economia valenciana era innegable, tot i que existeix el risc de sobrevalorar les trajectòries dels primers empresaris i les primeres grans empreses. Tampoc cal oblidar que, tot i aquest

111 De la recent síntesis de Salvador CALATAYUD, "Desarrollo agrario e industrialización. Crecimiento y crisis en la economía valenciana del siglo XX", *Historia contemporánea*, 42 (2011), pp. 105-148. Una obra de l'època, amb informacions localitat per localitat referents als inicis de la dècada de 1910, Carlos SARTHOU CARRERES, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló, 1989 (or. 1913). Altres síntesis econòmiques consultades, Vicente ABAD, *La taronja. 1781-1939*, Alfons el Magnànim, València, 1987. Antoni FURIÓ, *Història del País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 1995, pp. 550-579. Salvador CALATAYUD, "Vino, arroz y naranjas, bases de la Restauración", a Ramir REIG (dir.), *La construcción del orden conservador*, VV.AA., *La Gran Historia de la Comunidad Valenciana*, t. 7, Prensa Valenciana, València, 2008, pp. 6-34. Teresa CARNERO i Jordi PALAFOX, *Creixement, politització i canvi social. 1790-1980*. Alfons el Magnànim, València, 1990. Samuel GARRIDO, *Cànem gentil: l'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*. Ajuntament d Castelló, Castelló, 2004.

112 El punt de partida és l'estudi d'Emili GIRALT, en apuntar com els capitals dirigits a la compra de béns desamortitzats podria haver sigut un dels factors explicatius de la no industrialització valenciana del XIX. Eixos capitals no s'haurien quedat al País. L'absentisme nobiliari i la Hisenda els haurien canalitzat a d'altres regions. A partir d'ací, es multiplicaren els estudis locals, ampliat a la suposada duresa del règim senyorial valencià, tesi hui rebutjada majoritàriament, a la protoindustrialització com a origen de la indústria actual o dispersió respecte al XVIII. Si interessen els diferents plantejaments de la qüestió: Rafael ARACIL, *La industrialización valenciana. Historia y problemas*. Almudín, València, 1978. Ramon GARRABOU, *Un fals dilema: Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, Alfons el Magnànim, València, 1985. Emili GIRALT, *Dos estudios sobre el País Valenciano*, Almudín, València, 1978. Jesús MILLÁN, "La protoindustrialización y los orígenes de la industria en el País Valenciano", *Estudios d'Història Contemporània del País Valencià*, 5 (1984), pp. 93-104. Rafael NADAL, "El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: Una via exclusivament agrària?", *Recerques*, 19 (1987), pp. 115-132. Pere SISÉ, *Raons d'identitat del País Valencià ("pèls i senyals")*, Eliseu Climent, València, 1977.

dinamisme, el saldo migratori del país fou negatiu entre 1900 i 1920. Problema que s'agreujaria durant la Primera Guerra Mundial. Entre 1914 i 1918 van eixir del País Valencià 64.780 persones, xifra que representa més de la meitat dels emigrants espanyols (125.825). D'aquests, 29.970 de la província de Castelló ¹¹³; dins d'ella, el Baix Maestrat i La Plana van ser les comarques més castigades.

Fou impossible oferir treball al conjunt de la població; més enllà de conjuntures especials com la guerra, la falta de possibilitats laborals fou especialment greu entre els viticultors, molt nombrosos a la zona de Vinaròs ¹¹⁴, arruïnats per la fil·loxera, que arribà ací a les primeries del XX, sense que els llauradors locals tingueren els recursos necessaris per a replantar els ceps d'origen americà, immunes a la malaltia. Si a l'emigració, especialment dirigida a Catalunya i França, afegim la grip de 1918-1919, el resultat és que la segona dècada del segle la província perdrà població.

Gràcies a les exportacions, l'economia valenciana es va vincular amb molta força a la dels països industrialitzats d'Europa, la qual cosa va crear unes condicions més favorables pel desenvolupament que no a la resta d'Espanya. Al temps, feia especialment sensible la prosperitat valenciana a les fluctuacions de l'economia internacional.

QUADRE I: EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Any	Habitants	Percentatge de la capital. %
1857(1r cens)	283981	7'02
1900	310828	9'6
1910	322213	10
1920	306886	11'2
1930	308746	11'9

Font: Elaboració pròpia a partir de Concepción DOMINGO, "La población", *Historia de Castellón*, Prensa Valenciana, València, 1992, p. 684; Vicente GIMENO MICHAVILA, *Del Castellón viejo*, Caixa d'Estalvis, Castelló, 1984 (or. 1926).

¹¹³ Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986, p. 218.

¹¹⁴ Fins a 50.000 Hectàrees haurien arribat a ocupar les vinyes. Va quedar quasi a zero, donant pas a un major desenvolupament d'olivars, garroferes i ametllers, menys rendibles. Casimir MELIÀ TENA, *Producciones agropecuarias de la Provincia de Castellón*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1953, p. 13.

QUADRE II: MUNICIPIS MÉS POBLATS DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ. 1900.

Castelló	29904	Morella	7335	Onda	6595
Vila-real	16608	Benicarló	7251	Alcalà	6293
Borriana	12962	Almassora	7076	Nules	5367
La Vall d'Uixó	8643	Sogorb	7045	L'Alcora	4551
Vinaròs	8625	Vilafamés	6708	Les Coves de Vinromà	4411

Font: A partir de Vicent ORTELLS, "Los núcleos urbanos", *Historia de Castellón*, p. 709. Vilafamés incloïa Sant Joan de Moró i La Vall d'Alba.

QUADRE III: MORTALITAT I NATALITAT A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ.

Anys	Natalitat	Mortalitat
1901-1905	33'9 per mil	23'6 per mil
1921-1925	24'3 per mil	18'6 per mil

Font: A partir de Concepción DOMINGO, "La población", *Historia de Castellón*, p. 691.

Aquesta agricultura continuava comptant com a principal suport tècnic amb el reg i els adobs, dos camps en què les innovacions seran tan importants com la persistència de les pràctiques tradicionals. Poc es podia innovar ja en el sistema d'irrigació tan complet de les hortes de La Plana, i valencianes en general. Les noves construccions es centraren en la construcció d'un petit embassament a la Rambla de la Viuda i, ben entrat el segle XX, el de María Cristina ¹¹⁵. No obstant això, les petites millores introduïdes en les infraestructures tradicionals com la utilització de comportes de ferro, el perfeccionament dels canals o l'aplicació de motors de vapor per a elevar l'aigua de les sèquies contribuïren a una major eficàcia dels sistemes de reg. Amb tot, allò principal per aconseguir l'ampliació del regadiu havia sigut, des dels anys 1870, les bombes accionades per màquines de vapor que permetien extraure aigua a més de quinze metres de profunditat. Fins eixe moment, únicament es podia extraure aigua dels pous mitjançant sènies tirades per cavalleries. Més endavant, s'introduïrien motors a gas, electricitat o gasoil.

Tradicionalment, s'ha donat per fet que increment del regadiu equival a increment de la prosperitat. La qüestió és més complexa ¹¹⁶. Els cabals dels rius mediterranis es

¹¹⁵ El 30 de maig de 1925 és la inauguració; la primera pedra, del gener de 1901. Vicente GIMENO MICHAVILA, *Del Castellón viejo*, Caja de Ahorros, Castelló, 1986 (or. 1926), p. 33.

¹¹⁶ Samuel GARRIDO, "La transformació d'un model econòmic", a Vicent GIL (dir.), *Història de Vila-real*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 2010, pp. 77-110.

caracteritzen per les seues grans variacions. Abans que al segle XX es construïren els actuals grans pantans ¹¹⁷, era habitual que les comunitats de regants posaren obstacles a l'ampliació de l'horta de regadiu, les necessitats d'aigua de la qual no es calculaven pel seu cabal mitjà, sinó per l'àrea que podria regar-se sense massa dificultats els anys d'escassetesa moderada. Allò permetia controlar els conflictes entre regants durant les grans sequeres. Però, quan no hi havia sequera, es desaprofitava l'aigua.

L'increment de la productivitat també es beneficià de l'aplicació del guano i de fertilitzants artificials. El llaurador sempre havia fabricat els seus propis adobs, aprofitant la matèria orgànica i sotmetent-la a diferents pràctiques de compostatge. Però la irrupció del guano influirà en els adobs anteriors, que hauran de millorar per ser competitius, i impulsarà al temps la fabricació d'adobs minerals. A finals del XIX s'introdueixen els sulfats anòmics. I, ja el XX, els superfosfats i els adobs nitrogenats ¹¹⁸.

Tot això no hauria de fer oblidar la presència de la ramaderia, tot i que els censos de ramaderia provincial corresponen, majoritàriament, a animals de tir. Els ramats transhumants, especialment d'ovelles i cabres, amb l'afegit menys nombrós de bous i vaques a algunes valls interiors i marjals costaneres, retrocediren en minvar els espais dedicats a pastures. Tanmateix, les activitats pequàries no quedaren abandonades, en existir àrees de muntanya no cultivables i, especialment, per l'estabulació de les cabanes ovina, bovina i porcina en reduïdes unitats d'explotació -no més de deu caps de bestiar-, sempre unida a la producció de fem i a l'autoconsum familiar, a més de a la venda a la població urbana. El cultiu de garroferes al secà -a terres que difícilment tindrien cap valor, ni en pastures, d'arrencar aquest cultiu-, permetia alimentar els cavalls i matxos dels llauradors, i eren fàcilment comercialitzats cap a València o Barcelona. En ser una collita que podia aguantar molt de temps sense fer-se malbé, la recol·lecció podia deixar-se fins molt avançada la tardor, quan hi havia poca faena al regadiu. I permetia no dedicar terres de regadiu a l'alfals. L'avicultura i la cunicultura estaven també molt representades a l'economia de les famílies llauradores, en no estar desenvolupades les granges fins passat 1940 ¹¹⁹.

117 L'embassament de Sitjar és de 1958.

118 Per una anàlisi a fons de tipus d'adobs, regs, paràsits i plaguicides, Rafael FONT DE MORA, *El naranjo, su cultivo y explotación*. Espasa-Calpe, Madrid, 1935,

119 Casimir MELIÀ TENA, *Producciones agropecuarias de la Provincia de Castellón*. p. 21. Les primeres granges, a Benicàssim i La Vall d'Uixó, són de la dècada de 1940. Fins eixe moment, les races que cuiden els llauradors són creuades, amb rendiments baixos d'uns 80 ous de posta a l'any.

2. LA TARONJA.

D'aquesta manera, durant la segona meitat del segle XIX la societat castellonenca veu reduir-se cultius con el cànem, el vi o les garrofes, i l'expansió dels cítrics. Els excedents que produeix el seu comerç la convertiran en l'activitat predominant a La Plana. La revolució dels transports, la creació de grans mercats als països industrialitzats i l'arribada de les cases importadores estrangeres marcaran les pautes i ritmes d'aquest procés. El 1865 s'acaba la línia ferroviària Castelló-Tarragona i, al transport comarcal, s'introdueixen tramvies de tracció animal, com era el que feia el recorregut de Borriana al seu port, així com tramvies amb vapor, com la Panderola, eix de les sortides dels productes des d'Onda fins el Grau. Pel que fa al transport marítim, el fet més important és l'extensió del vaixell a vapor. La taronja podrà arribar als mercats internacionals en condicions acceptables pel seu consum, i la importació de productes a preus competitiu facilitarà la substitució d'uns productes agraris per uns altres. En aquest procés es prepararen terres pel cultiu, i el secà va ser transformat en regadiu amb pantans, motobombes i sènies. La taronja acabaria essent un monocultiu. El 1900, ja ho era a l'horta de Vila-real. No tardaria en ser-ho a la de Borriana. A una comarca on la manca d'iniciatives de caire industrial, tret dels casos del cànem i el taulell, esdevenia un fre econòmic, l'agricultura intensiva d'exportació seria l'eixida. No deixa d'ésser estrany el risc que assumiren els llauradors -a La Plana l'obra fou de petits propietaris- donada la forta inversió necessària, i el temps necessari per a recuperar-la. Més, quan la malaltia de la *goma* havia fet estralls la dècada de 1860. Hi havia un motiu de supervivència a curt termini. Les finques plantades de garroferes, oliveres i vinyes tenien dret a ser regades dues vegades l'any, quan la comunitat de regants considerava que hi havia aigua disponible. Però si es substituïen els conreus, s'aconseguia per a la parcel·la els drets plens d'aigua. El tarongerar necessita menys aigua que els cereals, les llegums i, especialment, les hortalisses, i resistia més si l'aigua s'havia de racionar. A més, mentre els arbres no donaven taronges, la terra continuava dedicant-se a cereals i hortalisses intercalades; com que els petits propietaris a penes contractaven jornalers, però sí es contractaven pels majors terratinents, la pujada de sous vinculada al nou cultiu els degué permetre fer estalvis. En aparèixer una activitat agroindustrial complementària, a magatzems, fusteria de caixes o fabricació de claus, van poder aconseguir jornals complementaris. A més, la terra pròpia solia estar fragmentada en parcel·les, la qual cosa permetia treballar-les a temps perduts ¹²⁰.

120 Samuel GARRIDO, "La transformació d'un model econòmic", pp. 84-87.

Els 30 primers anys del XX es consolida la taronja al litoral de les comarques del centre i del sud. D'ací, l'ús progressiu d'adobs químics, instal·lació de motors de rec i construcció de pantans, perforació de pous. Resultava la inversió de capital més rendible al País Valencià:

(...) En Burriana, el huerto de Mascarós, fue comprado, cuando el cultivo del naranjo aún no se había generalizado, por 11 pesetas y un cerdo; se convirtió en naranjal; fue dividido, y una de sus partes alcanzó el precio de 10.000 pesetas. Una parcela de una finca de nuestra propiedad, unos años antes de ser nuestra, fue vendida a razón de 125 pesetas la hanegada, 1.500 pesetas la hectárea, ese mismo terreno, ya convertido en naranjal, volvió a formar parte de la finca, comprado a 2.050 pesetas la hanegada, 24.600 pesetas la hectárea ¹²¹.

Si bé l'expansió de la superfície treballada de la taronja no és de les més espectaculars, si més no quan la comparem amb la d'altres productes agraris, cal no oblidar com el capital era el factor de producció més escàs. I, a diferència d'altres cultius, el taronger requeria inversions elevades. A la reinversió dels beneficis s'afegiran les compres realitzades pels sectors urbans, que passaran a considerar la propietat d'un hort de tarongers sinònim d'estatus social respectable. El fet que moltes petites propietats no estigueren inscrites al registre, o la seua mida, els feia impossible l'accés als crèdits institucionals, i els obligava a recórrer a usurers privats, que prestaven els capitals sota forma d'hipoteques o de vendes a carta de gràcia, per les quals la terra era formalment venuda mentre no es retornara la suma prestada i un alt interès. Aquest era un altre obstacle per a la seua expansió, però no la va evitar.

QUADRE IV: TARONGES CONREADES A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ.

Any	Hectàrees
1878	1270
1904	12580
1910	15980
1931	18105

Font: Teresa CARNERO i Jordi PALAFOX, *Creixement, politització i canvi social. 1790-1980*. Alfons el Magnànim, València, 1990, p. 47.

¹²¹ Rafael FONT DE MORA, *El naranjo, su cultivo y explotación*, p. 20. Parla de primers de segle. A finals dels 20 una hectàrea es venia per 36.000 o 60.000 pessetes, depenent de les varietats.

Els exportadors van ser el primer grup vinculat al negoci taronger en crear una organització, finalment consolidada, que defensés els seus interessos, com seria el *Círculo Frutero* de València, del 1901 ¹²². El 1904 es creava la *Federación Agraria de Levante*, dirigida per Manuel Lassala Emo. Mai no es pogueren solucionar els grans problemes de l'exportació: el finançament, l'existència de monopolis i l'accés als mercats. Pel 1913 el 91 % de les exportacions de taronja es feien baix pavelló estranger. Els importadors pagaven als exportadors valencians un pagament a compte, que els assegurava un subministrament continu de taronges. A més, d'aquesta manera l'importador s'assegurava els beneficis resultants d'assegurances, despeses i comissions. Si importador i navilier eren la mateixa persona, a més s'assegurava el nòlits. La seua forma d'operar implicava l'obertura d'un compte a un banc per part del consignatari, al qual es traslladaven les ordres de pagament. D'aquesta manera, indirectament, es creava una burgesia nacional dependent, formada pels grans exportadors i els representants a Espanya dels importadors. Amb aquestes regles del joc, la resta del negoci els havia de seguir.

La falta de solucions a aquesta situació era facilitada pel fet que, com a socis, i fins i tot com a membres, de les juntes directives d'aquests grups de pressió, figuraven al costat dels exportadors, els representants de les cases armadores i dels importadors, els interessos dels quals no coincidien amb els dels comerciants. Als grans els convenia el sistema de primes i retorns. Allò que els podia unir era reclamar rebaixes d'impostos, o rebutjar el seu augment ¹²³.

Es va abolir l'impost de transports per la força de la unió -s'hi van afegir els viticultors i els productors d'oli-. Tot i que s'havia abolit ja a la Llei de Pressupostos de 1907 -que establí aquest impost, exceptuant fruites, hortalisses, vins i olis-, el Ministeri d'Hisenda l'havia intentat reimplantar el 1910. Immediatament s'activaren la *Federación Agraria* i la *Federación Naranjera*, enviant escrits a Madrid on s'oposaven al projecte, al temps que els diputats Azzati i Morote s'adreçaven al ministre per tal que reconsideràs la seua posició. El novembre es celebren assemblees a Castelló i València que envien una

122 La primera fou l'*Asociación para el Fomento y la Defensa de la Naranja*, Alzira, 1882, creada pel foment de la producció i l'impuls de l'exportació. Aspirava a dotar-se d'una estructura provincial, però aquestes organitzacions mixtes d'agricultors i comerciants no tingueren gaire èxit. Vicent ABAD, *La taronja*, pp. 13-14.

123 Així, el president d'una societat exportadora falsejava les notes de caixes embarcades a la baixa, per tal de fer caure els preus de venda al camp, en generar inquietud entre els llauradors. L'afer va eixir en premsa el 1904. EL 1908, la pràctica encara sovintejava. Vicent ABAD, *La taronja*, pp. 24-25.

comissió a la capital d'Espanya que arriba a entrevistar-se amb el president Canalejas, a qui recorden que ja s'havia oposat a aquest impost el 1901. S'aconseguien els objectius

124.

Els treballadors.

Els jornals eren insuficients, la qual cosa feia necessari el treball de dones i xiquets, que havien de contribuir de ben petits a la supervivència familiar. A les quadrilles de collidors hi treballaven homes, dones i xiquets. Es calcula un jornal per dona de 3.50 pessetes, i de 5 a 6 pessetes per home ¹²⁵. Altres fonts, no necessàriament referides a la taronja, parlen, pel 1914, de jornals de 2.50 a 3 pessetes l'home, 0.75 a 1.25 la dona, de una a dos pessetes el xiquet ¹²⁶. El 1917 hauria passa a entre 3.25 i 4 pessetes l'home, de 0.75 a 1 pesseta la dona i de 1.50 a 1.75 pessetes el xiquet ¹²⁷.

Les dones complementaven els ingressos familiars cosint per a fora, anant al magatzem o venent productes de l'horta a la porta de casa o al mercat; les filles fadrines, *posant-se en amo*; els fills grans, llogant-se a la plaça igual que el pare; i els més petits, ajudant al camp o al magatzem. Tot i que la Llei Protectora de la Dona i el Xiquet de 1900 prohibia contractar menors de deu anys, les xiquetes eren ocupades prou abans, als sis o als set anys, i a canvi del dinar o el berenar, *barata el menjar*, com a passejants dels fills menuts de les mares que eren al magatzem. Als deu, ja entraven com a triadores o com a tiradores de caixa. Les jornades de treball de nou hores i mitja no eren considerades excessives pels inspectors de treball, tot i que la llei citada fixava un màxim de sis hores en els establiments industrials i de huit en els de comerç. Aquesta precoç entrada al món del treball implicava la no entrada, o l'eixida temprana, de l'escola.

Arribada la taronja al port -a Borriana únicament existia un moll de fusta, fins 1928-, allà els treballadors s'organitzaven en grups d'uns cinquanta homes, *trosos*, baix les ordes d'un cap de personal, *llistero*, i per dalt de tots hi era l'amo, o *factor*.

124 Vicent ABAD, *La taronja*, pp. 35-37.

125 Rafael FONT DE MORA, *El naranjo, su cultivo y explotación*, p. 150. La collita es recull d'octubre a abril. L'arada, ja s'havia descobert que és perillosa per les arrels, de manera que baix l'arbre es feia a braç amb aixada, per de 8 a 12 pessetes. No queda clar a quin any fa referència l'autor en parlar de jornals. L'obra és de 1935, amb referències a una edició anterior de 1922, intitulada *Comercio de naranjas y frutas frescas*. Dubtem que els 30, de fer referència als anys anteriors a la publicació de l'obra, foren molt millors que els 20. De fet, els agricultors cobraren menys per les collites de 1932 a 1934, que per la de la temporada 1920-1921, dins una forta variabilitat durant la mateixa temporada. *Ibid*, p. 234.

126 *Boletín de la Estadística Municipal de Castellón*, nº 14, 22-11-1914.

127 *Boletín de la Estadística Municipal de Castellón*, nº 49, 24-10-1917

Les barques, o *mules*, es treien a la platja per a ser carregades amb l'ajuda de l'*home mort*, una massa de ciment enterrada al terra, amb unes argolles on s'introduïen les cordes que servien per traure-les fora l'aigua, quan les *mules* es van anar fent grans, s'introduïren els bous.

Les caixes eren molt grans, fins 1915, quan s'introdueixen les mitges caixes. Les anomenades *bombos* portaven 420 taronges, i tenien unes mesures de 1.14 x 0.47 x 0.40 metres. També les anomenades *floretes*, de característiques similars, *primeres...* Aquestes pesades caixes eren transportades sobre el clatell verticalment, a *burret*.

A l'hora d'introduir les barques a la mar apareixien els encarregats de ficar els pals baix la quilla per a que esta es lliscara pel damunt. Solien ésser els més joves. Eren anomenats *banyaors*.

Si l'estat de la mar no permetia traure les *mules*, calia entrar amb les caixes damunt i dipositar-les a les barques, procediment anomenat *en surà*.¹²⁸

Problemes en el crèdit.

L'octubre de 1914, davant la negativa de l'estranger a concedir crèdits davant les incerteses de la guerra, es creen les bases, durant una assemblea a Castelló, per crear un *Banco Regional de Exportación* per tal de facilitar als comerciants els pagaments a compte que rebien dels importadors. No s'arribà enlloc. José Bellver tornarà introduir el tema el 1927. Per ell, l'economia tarongera s'estructurava en cercles concèntrics. Al primer, un petit nombre de persones que monopolitzen el transport marítim i distribuïen els abundants crèdits que facilitaven els importadors estrangers. Aquest fons eren repartits per un parell de milers d'agents i representants, que controlaven activitats complementàries com ara el negoci dels cavallets i les Juntes d'Inspecció Fitopatològica. Aquests agents, amb els trusts de paperers i fabricants de trefileria, formarien el segon cercle. Al tercer hi eren setanta mil productors, confeccionadors, petits exportadors i treballadors, explotats per afavorir els primers¹²⁹.

128 Rosa CABEDO i Lourdes BURDEUS, *Burriana, 1882-1936. El Puerto*. Departament d'Investigació del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Ajuntament de Borriana, Borriana, 2000, p. 32.

129 Vicent ABAD, *La taronja*, p. 50.

Per tal d'evitar-ho, s'havia de crear un règim nacional d'avançaments, mitjançant un conveni amb el *Banco de Crédito Industrial*. El rebuig a aquest projecte per part de la burgesia depenent es va organitzar en dues assemblees, celebrades a València i Castelló. La seua oposició va evitar que s'estudiés la qüestió. De fet, prestigioses revistes de l'època com *España económica y financiera*, o caps locals com Rafael Font de Mora defensaven la importància dels pagaments a compte com a motor del negoci taronger. Carlos Sarthou considerava que el problema, més que el tipus de pagaments, era la manera anàrquica de negociar donant per feta la bona fe de les parts, i sense signar ¹³⁰.

L'agrariisme.

El segle XX arranquen els debats més seriosos sobre les mesures de foment de la producció agràries, vinculats a associacions sòlides, com hem vist en el cas d'aquelles vinculades als interessos tarongers. Al camp i a la ciutat, les classes mitjanes rurals (propietaris, alcalde, capellà, metge, mestre...) i urbana (el periodista, enginyer, industrial, comerciant, polític amb interessos econòmics) pensen en quines haurien de ser les lliçons necessàries: l'associacionisme en les cooperatives. L'entramat associatiu neix de la sociabilitat burgesa, al domicili privat i al local del seu negoci; és acollit a les institucions (diputacions i ajuntaments) i centres d'oci (cafè, casí, cercle) on van els seus promotors. Prompte les associacions tenen vida pròpia a mitins, manifestacions, congressos i assemblees. El lideratge patronal garanteix la continuïtat organitzativa, empentada per necessitats defensives davant el mercat, l'Estat, altres patrons, i els obrers.

Sota aquesta sociabilitat rau una cultura patronal: tot i les diferències, es coincideix en buscar algun tipus de protecció davant el mercat. Aquest retrata la percepció burgesa dels seus negocis, amb fins abans socials, en el sentit de mantenir una posició heretada que ha de llegar-se, que no econòmics de produir més barat; i la seua percepció de l'Estat com a garant dels interessos nacionals, que es considera són els seus particulars. D'aquesta manera, es senten amb el dret a demanar protecció. Petits i grans s'aferran al paternalisme, dins una percepció providencialista de l'ofici d'empresari, home amb autoritat inqüestionable, i una visió del negoci, a mode de gran família on el patró assegura les necessitats dels seus obrers a canvi d'obediència i gratitud. Es tractaria d'una resta de la cultura de l'Antic Règim; fins i tot es projecta en la vida política, dins la visió patrimonial de l'escó i dels llocs polítics locals, en una societat

¹³⁰ Rafael FONT DE MORA, *El naranjo, su cultivo y explotación*, pp. 21-22. Carlos SARTHOU, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, p. 313.

on les elits són propietàries, militars, magistrats i rendistes. Aquestes associacions, en un principi elitistes, van popularitzant-se a mesura que avança el temps cap a la societat de masses ¹³¹. Dins eixa sociabilitat burgesa s'enquadrarien els futurs mauristes, en principi part del Partit Conservador o dels grups carlistes i catòlics. No estem dient que tingueren tots amistats personals. Podien compartir les xarxes socials i no aguantar-se. Al cap i a la fi, tot i tenir una semblant visió del món, no deixaven de competir per recursos limitats. Però en la seua visió econòmica, existia un consens, a la província de Castelló, que unia les dretes, els liberals i els republicans.

La visió del món que els unia era l'agrarisme. No el liberalisme, en el seu sentit ampli, cultural i de creença en les institucions parlamentàries, que el magma carlocatòlic veia amb escepticisme, quan no rebuig total ¹³². Creiem que això explica la falta de debat econòmic entre les elits locals, i la virulència dels enfrontaments personals: en no haver diferències econòmiques, els debats havien de tenir eixe caire personal. Es tractava, l'enfrontament polític, de l'ús dels recursos de l'Estat pel polític i les seues clientele; però el gruix dels seus ingressos havia de venir, directa o indirectament, del món agrari.

L'agrarisme no era un cos d'idees coherent. Seria més exacte parlar d'agrarismes, un per agricultura hispànica: de les pastures, de la vinya, cereals, taronja, oliveres, canya de sucre i tropicals, com a poc. Coincidien en el mite de l'harmonia del món rural. S'afirmava que l'especulació dels preus industrials treia recursos al camp, provocant fugida de capitals, mà d'obra i talent. Les indústries espanyoles eren artificials, depenien de matèries primeres cares que s'havien d'importar. Ni el ferro ni el tèxtil eren indústries nacionals, s'havien muntat artificiosament i a costa de tots els espanyols. La indústria més nacional era l'agricultura, i era postergada per una plutocràcia. L'agricultura era considerada la base de l'economia ¹³³. Manuel Iranzo, que serà diputat pel districte de Castelló amb un discurs agrarista, feia un bon resum:

Agrícola es la actividad social característica de Levante. Y con ser muchos los agricultores, sus recursos están diseminados. No hay, entre nosotros, grandes fortunas, y además las principales urbes, sobre todo Valencia, como quiera que

131 Pilar CALVO, *Las organizaciones patronales en Castilla y León durante la Dictadura de Primo de Rivera*, Universitat de Valladolid, Valladolid, 2004, pp. 9-14.

132 Aquest rebuig, el desenvolupem en els capítols següents. Qualsevol lectura a l'atzar de la seua premsa d'aquesta època, com són *La Cruz*, *El Cruzado*, *El Tradicionalista*, *El Maestrazgo*, o *El Criterio*, no deixa lloc a dubtes.

133 Fernando del REY REGULLO, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración. 1914-1923*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1992, pp. 709-714.

no son directamente agrícolas, no sienten, de corazón, las reivindicaciones agrarias. Al contrario que Barcelona, que por concentrar en sí la actividad industrial ha podido ser cerebro que conciba y propulse el movimiento regional catalán.

Però la indústria catalana no pot lluitar amb la competència estrangera, de manera que reclama proteccionisme. Però allò que convé al conjunt d'Espanya, i la Federació de Llevant ha de propulsar, seria el seguir una via realista, *“según la que la nación española debe alentar sus esfuerzos al desenvolvimiento integral de sus fuente de riqueza naturales, a base, claro está, de la Agricultura, que es su riqueza fundamental, genuina y propia”* ¹³⁴.

Significa això hostilitat cap a la indústria? Es pregunta l'autor a un altre article. De cap manera; allò que ocorre es que la indústria s'ha de cimentar

(...) en un mercado interior rico por la prosperidad de la agricultura, redimiéndolas del artificio aduanero, sin excluir el supuesto -hay que ser francos- de que puedan hasta desaparecer industrias escasas, cuya defensa nos cueste, por contragolpe, la contracción y la ruina de otra actividad agrícola más importante ¹³⁵.

No es tractava d'una postura aïllada dins un discurs més ampli. Aquestes reserves envers Catalunya es reflectien als ambients oficials. En un escrit de resposta a la *Federación Agraria de Levante*, la Diputació consideraven al voltant de la Solidaritat Catalana, i fetes les reserves que es tracta del *“curso que ofrece la región catalana”* a Espanya, sense cap acusació de separatisme, que calia contraposar-se als esforços del Principat. Aquest seria una regió amb interessos perillosos, industrials i mercantils, per a les *“restantes regiones”*, que viuen de l'agricultura ¹³⁶.

Tornant a Manuel Iranzo, les seues fonts podien remuntar-se a Fr. Alonso de Castillo, el segle XIV, defensant el règim de la comunitat. El XVI, Juan Luis Vives en *De subventione Pauperum sive de Humani necessitatibus*, on defensava la necessitat perpètua de revisar la propietat territorial. Continuava amb *“el jesuita Juan de Mariana, y*

134 “Levante agrario”, a *La Provincia*, 6-VII-1906. Recopilat per l'autor a Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, Impr. Climent Vila, València, 1918, pp. 75-78.

135 Aquest article, a *El Imparcial*, 10-XII-1906, a Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, p. 80, “Problemas económicos”.

136 Arxiu de la Diputació de Castelló. *Actes de la Diputació de Castelló*, 25-VI-1907.

pasando en el siglo XVII por Lope de Deza, y Martínez Mata, desemboquemos en pleno siglo XVIII, y en él encontraremos las gigantescas figuras de Aranda, Campomanes, Olavide y Jovellanos (per tal de) desarrollar la riqueza mediante la difusión al mayor número de la propiedad territorial y de su efecto útil". Mendizábal s'hauria equivocat; caldria reivindicar Flores Estrada i el seu intent de "nacionalizar la tierra y dar en enfiteusis todos los bienes baldíos" per així crear una base de petits propietaris, necessària per un autèntic règim liberal. Retenir l'agricultor al camp, era la manera d'evitar l'emigració a la ciutat, "restar fuerzas al proletariado y sustraer elementos a la revolución social"¹³⁷.

Aquest discurs agrarista incloïa menyspreu envers la política. Menyspreu expressat per polítics com Irazo. En el seu cas, explicava de manera didàctica el funcionament intern del Congrés. Més important que no el discurs que apareix publicat al *Diario de Sesiones*, seria saber "apreciar la oportunidad del ambiente". Parlar quan s'observa que no t'escoltaran, equival al suïcidi del projecte a presentar. D'altra banda, les primeres espases dels partits poden acabar amb qualsevol iniciativa, si s'ho proposen. I si l'acord entre ells es produeix, el resultat és "ley que no se puede aplicar, que a la corta o a la larga, casi siempre muy pronto, necesita esclarecimientos, y retoques fundamentales"¹³⁸.

Al temps, encara que no era central en el seu discurs, es defensava el corporativisme, entès com "la necesidad de corregir los estragos de la atomización individualista". Les crítiques al vot corporatiu per part dels "viejos doctrinarios, profesionales del régimen" obliden com aquest sufragi universal està falsificat, i fa impossible l'elecció de representants dels "trabajadores, allá donde estallaron contienas con las burguesías y desarrollaron éstas todos sus medios". Considera que, d'aquesta manera els interessos agraris levantins quedarien enfortits¹³⁹.

137 Reflexions de "Canalejas agrario" originalment a *El Correo de Valencia*, 13-VI-1902. Les referències a la necessitat d'evitar el latifundisme desapareixeran després en els seus escrits. Si Karl Kautski, a *La cuestión agraria*, defensava la tesi que la concentració de la terra en latifundis i la desaparició del petit propietari serien la llavor del socialisme al camp, s'havia de mantenir el petit llaurador al camp, i crear petits propietaris. Aquesta cita i les immediatament anteriors, Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, pp. 167-173.

138 Referint-se a l'intent d'aclarir la Llei de Cooperatives. Quan Irazo i el vescompte d'Eza intenten un debat al voltant dels detalls, se'ls advertí que s'anul·laria la llei. Aquesta cita i les immediatament anteriors, a Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, pp. 90-93. Originàriament "Sobre temas agrarios. Fantasías de un levantino", *Las Provincias*, 23-I-1908. Es tracta d'una secció fixa, mig literària, sobre l'encant de la vida campestre front el soroll de la gran ciutat en general, i Madrid en particular, dels quals poc pot esperar el llaurador.

139 Dins una defensa de la Llei d'Administració Local del Govern Maura. Aquesta cita i les següents, a Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, pp. 102-105. Originàriament "Sobre temas agrarios. Fantasías de un levantino", *Las Provincias*, 17-I-1908.

També existien defensors de la primacia dels interessos industrials. No per casualitat, a Vinaròs, on encara no s'havia expandit el cultiu de la taronja, i on tenien molta força els sectors comercials exportadors, i les petites indústries, com veurem més endavant. Allà, els liberals consideraven que la política agrarista alentia el creixement industrial; els catòlics comparaven Vinaròs amb la Plana i demanaven d'impulsar els cítrics ¹⁴⁰.

Un intent de solució ofert per l'agrarisme: les cooperatives.

Manuel Lassala Emo, Carlos Sarthou Carreras, Federico Barrachina o Manuel Iranzo foren dels principals defensors de la necessitat de la mutualitat ¹⁴¹. Era precís, per tal de preparar l'actuació de l'agrarisme en la vida pública, crear un gran moviment d'opinió mitjançant la propaganda i el mitin, aprofitant les ocasions que donen les, autèntiques o suposades, agressions dels poders públics ¹⁴².

Les gelades de 1905 i 1906, la nova plaga del poll-roig i la desastrosa collita de 1907-1908 (tres setmanes de pluges torrencials a partir del 3 de gener de 1908), eren terreny adobat per a que la cooperació guanyara terreny entre els llauradors. Impuls que es perdia quan tornaven els bons temps ¹⁴³.

Per tal de ser membre, ell soci havia d'aportar a la cooperativa tota la taronja i la cooperativa havia de comercialitzar-la en la seua totalitat. El rebuig de les partides defectuoses o la reserva per part del collidor dels seus millors fruits per vendre'ls pel seu compte eren pràctiques dissolvents que l'autèntic cooperativisme no podia tolerar.

140 Ramón PUIG, *Autoritaris, catòlics i republicans. Vinaròs, de la Dictadura a la República*. Tesi doctoral, Universitat Jaume I, Castelló, 2006, p. 343.

141 El primer com a president de la *Federación Agraria de Levante*, com ja hem mencionat. *El Mercantil Valenciano*, VIII-IX-1908. Barrachina, notari i especialista en la qüestió legal cooperativista, es reivindicat per Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana (1891-1909)*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002, pp. 313-315.

142 Així, les campanyes de la viticultura, Aranzels, Tractats de comerç, adobs, impost de transports... Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, p. 186.

143 Els problemes de l'agricultura valenciana, referint un discurs al Senat de Navarro Reverter i la resposta del ministre de Foment; les demandes de tarifes ferroviàries; les solucions que vorem de seguit es reclamen constantment. ADCS. *Actes de la Diputació de Castelló*, 4-V-1908.

QUADRE V: COOPERATIVES TARONGERES A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ
I CAMP DE MORVEDRE (1909/10).

Cooperativa	Localitat	Presidents	Socis
<i>Sindicato Agrícola de Mijares</i>	Vila-real	Vicente Puchol Carlos Sarthou	149
<i>Sindicato Naranjero</i>	Vila-real	Manuel Lassala Emo	42
<i>Cooperativa Ondense de Exportación</i>	Onda	Joaquín Emo	118
<i>Cooperativa de Burriana</i>	Borriana	Vicente Félix Oliver Manuel Peris Fuentes	235
<i>Cooperativa de Almazora</i>	Almassora	José Claramonte	-
<i>Cooperativa Primitiva Naranjera</i>	Sagunt	Juan Polo de Bernabé	36
<i>Cooperativa Naranjera Bolena</i>	Torreblanca	-	52
<i>Cooperativa Naranjera La Unión</i>	Algimia d'Alfara	-	25
<i>Sindicato Agrícola El Progreso</i>	Algar	-	87
<i>Cooperativa Naranjera</i>	Petrés	Gabriel Martí	64
<i>Cooperativa Naranjera El Ideal</i>	Algar	-	60
<i>Sindicato Agrícola Esperanto</i>	Benavites	-	14
<i>Sindicato de Mutua Cooperación y Protección Agrícola</i>	Benifaió	-	786
<i>Cooperativa Naranjera El Servol</i>	Vinaròs	-	35
<i>Asociación de Labradores</i>	Castelló	-	116
<i>Cooperativa Naranjera de Levante Victoria</i>	Castelló	Gabriel Matutano	20
<i>Asociación de Cosecheros de Naranja</i>	Castelló	Agustín Rallo	-

Font: Elaboració pròpia. A partir de Carlos SARTHOU, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, p. 318 i Vicent ABAD, *La taronja*, p. 15. Incloem el Camp de Morvedre per la continuïtat geogràfica.

Les dificultats que podia trobar aquest cooperativisme ¹⁴⁴ eren:

-La manca de personal per gestionar la cooperativa, que calia trobar en la població dins la qual es desenvolupava aquella.

-La falta de magatzems adequats, la construcció dels quals endeutava perillosament les naixents cooperatives.

-Adaptar-se al mecanisme cooperatiu que millor l'adaptàs a les necessitats de cada indret.

Per tant, s'havia de crear un òrgan superior encarregat de la venda i transport de la taronja amb agents propis en els principals mercats. Mentre que això arribava, les cooperatives havien de seguir les regles, procurant les condicions més avantatjoses per la qual cosa era imprescindible no demanar pagaments a compte als importadors.

Però la *Federación Naranjera* anà oblidant-se del seu objectiu prioritari -el finançament de les exportacions amb recursos propis- per convertir-se en una agrupació comercial, i els seus òrgans rectors en una oficina de vendes ¹⁴⁵. Així arribaren les primeres dissensions, i el *Sindicato de Producción* de Castelló i la Cooperativa d'Almassora abandonaren la *Federación Naranjera*.

Ha estat un lloc comú dins l'economia citrícola considerar complementaris els interessos d'agricultors i comerciants, quan són antagònics. A una economia de mercat és lògic que cadascun dels seus integrants intente maximitzar els seus beneficis a costa de l'altre, la qual cosa no és entrebanc perquè en un moment donat s'unisquen davant un perill exterior. Com va ser el cas de la Primera Guerra Mundial.

Els efectes econòmics i socials de la Primera Guerra Mundial a La Plana.

Propietaris i proletariat agrícola van patir el dependre d'un monocultiu que no és de primera necessitat. Els països en guerra van restringir la importació dels productes considerats de luxe. Es va reduir el volum de les exportació als nivells de finals del XIX

144 Reflexions al respecte, de Gaetà Huguet i Rafael Peris, Annexos VIII i IX.

145 Manuel Iranzo reconeixia que fins i tot el projecte de comprar adobs a bon preu en grans quantitats, havia fracassat a l'alçada de 1915. Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, p. 187.

¹⁴⁶. Aquesta reducció va significar un augment dels preus en destí. Tot i l'augment dels preus als mercats internacionals, els confeccionadors a comissió i els petits exportadors no podien aprofitar eixe marge entre preus de compra i de venda. Aquests no van perdre diners; no van guanyar en no disposar de mitjans de transport. Ni de representats a l'estranger per defensar els seus interessos. Augmenten els costos del conreu, i es deterioren els preus de les collites. Els agricultors intentaren pal·liar la seua descapitalització pel crèdit oficial (1917) en lloc de tractar de limitar els beneficis dels sectors comercials.

El 1915, els propietaris de taronges es veurien beneficiats per la disminució dels preus d'uns adobs i una maquinària amb problemes per trobar mercat. Però es tractava d'un miratge. Els costos dels cultius s'elevaven per l'elevació dels preus de les matèries primeres necessàries, adobs i insecticides principalment, per la seua escassetat i les pràctiques especulatives al voltant d'eixa escassetat. La falta d'insecticides, a més, permeté al proliferació de plagues. Els problemes comencen seriosament els anys 1916 i 1917 per la guerra submarina alemanya, que produeix un augment del preu dels nòlits i del carbó. El desembre del 1917 una reial Ordre d'Auxili als Tarongers concedeix dotze milions als productors de taronges, llimes i raïm de les províncies de Castelló, València, Alacant, Múrcia i Almeria ¹⁴⁷. Individuals, no podien superar al líquid imposable en que figurava al cadastre la finca fiadora del crèdit -que no solia estar actualitzada al regadiu-. El 15 de març hi ha vaga general a la Ribera, però arriben vagons per carregar. A Borriana, el 16 de març, les reunions informals d'aturats que anaven diàriament a l'Ajuntament a demanar feines comunitàries són origen d'aldarulls. Dues manifestacions diferents, una de dones amb el lema "*barcos, pan y trabajo*", i una altra d'homes, organitzant una vaga general, conflueixen en l'estació de tren. En mig de la confusió, s'apedrega el *Círculo Frutero* local, es destruint parcialment el pont sobre el Riu Sec, per tallar el tramvia, i es talla també la línia fèrria i les línies telegràfica i telefònica. Un parella de guàrdies civils rep ferides al cap, es de suposar que apedregats, al temps que provoca diversos ferits per arma de foc. El cap dels obrers Melià, aconsegueix, amb el suport de les autoritats locals, que Joaquín Peris renunciï a la concessió de les obres del Port de Borriana a favor del poble -primer verbalment, el dia següent davant notari-, reconeixent aquest que no tenia mitjans per portar-les a terme, i insinuant l'existència d'un indefinit grup de Bilbao que estaria interessat. Al temps, un grup de manifestants intentà assaltar

146 De 447.900 tones el 1914 a 172-630 el 1918. Vicent ABAD, *La taronja*, p. 56. Mesurat en caixes, 5.204.514 el 1900, 9.944.000 el 1910 i 5.158.604 el 1920. Rafael FONT DE MORA, *El naranjo, su cultivo y explotación*, p. 13.

147 La Reial Ordre, 7-XII-1917.

la central elèctrica per deixar Borriana a les fosques, instal·lant-se a la fàbrica un retén de la Guàrdia Civil. També és atacada l'estació ferroviària. Arriben homes del regiment de Tetuán i guàrdies civils d'Onda, Sogorb i València. El dia següent Borriana està ocupada militarment. Als obrers s'afegeixen en manifestació alcalde i forces vives tot reclamant ajudes governamentals a les exportacions. Possiblement les autoritats locals intentaven reconduir la situació cap a la protesta pacífica, però la Guàrdia Civil carrega provocant un nombre indeterminat de ferits ¹⁴⁸.

A La Ribera les autoritats havien intentat amortir la protesta; a Borriana es posaren al capdavant convocant un gran míting a Vila-real, però la mobilització popular se'ls escapà; a La Ribera s'havia recollit la collita. No a La Plana, on s'exportava per mar, més exposat a la guerra, per l'acció dels submarins alemanys.

El míting es celebra el 19 de març. *El Clamor* parla de 25.000 assistents, especialment arribats de Borriana, i d'Almassora, Onda, Nules, Castelló, Xilxes, Moncofa o Almenara. Els titulars són dramàtics, "*Barcos, pan y trabajo*". "*Todo antes de perecer*" ¹⁴⁹. Dirigit per les forces vives, com hem dit, presideix el Governador Civil, Teodoro Izquierdo, acudeix en tren de València el Director General d'Obres Públiques, Señor Zorita. Amb els diputats baró de Llaurí i Emilio Santa Cruz, els homes de la Cambra de Comerç, els Guinot, Carreras, Carpi, Castelló y Tárrega, Emilio Bellido en la comissió organitzadora. Les autoritats estatals tiren balons fora sobre el problema de fons, i fan vagues promeses d'obres públiques -arreglar camins-. A més d'ells, els discursos del cap republicà provincial Fernando Gasset, d'Enrique Tejedo "*El pueblo de Burriana es bueno, trabajador honrado y laborioso, y ha dado la nota tumultuosa porque tiene ansias de vivir y no quiere morir por la mordedura del hambre*" ¹⁵⁰, i el cap obrer Juan San Martín per Borriana, Luis Lucía per Nules i Onda. El metge i diputat provincial Gil Valero per Vila-real. Arturo Badenes per La Vall d'Uixó. Juan Peris afirmava parlar per Almenara, Xilxes, Artana, Betxí, Moncofa i la Vilavella. Santiago Dembilio pel Centre Obrer de Castelló i Martínez Giménez pels socialistes de Castelló. Amb més o menys dramatisme, tots reclamen rebaixes en els preus dels transports, obres públiques per donar faena als aturats, i reanimació del crèdit, insistint que hi ha faena, però no diners. Per tal de

148 *El Clamor*, *Heraldo de Castellón*, *La Provincia Nueva*, 16, 17 i 18-III-1917. El diari conservador era l'únic que afirmava l'existència de trets contra els guàrdies civils. Tots ho contextualitzaven amb la crisi de les exportacions, i el poc interès de les companyies ferroviàries en facilitar l'exportació de taronges. Interrogat pels periodistes al respecte, Romanones trauria importància als disturbis, afirmant que el govern feia el possible per facilitar les exportacions.

149 En titulars a primera plana, *El Clamor*, 20-III-1917.

150 *La Provincia Nueva*, *Heraldo*, *El Clamor*, 20-III-1917.

defensar eixes aspiracions, es crea la Lliga de Defensa de La Plana ¹⁵¹.

Fets similars als de Borriana es donaren el 17 d'abril a Onda, a causa de la paralització de les fàbriques de ceràmica per falta de mitjans de transports, de vagon. Uns dies abans, els empresaris de Ribesalbes havien advertit del perill, en un manifest publicat a *La Provincia Nueva*. Igual que s'havia mobilitzat la població pel mitin de Vila-real, els industrials ondenses ho fan pe reclamar vagon, que les autoritats els hi neguen a oferir al argument que han de ser tots per a la taronja. Quan esclata el motí segueix el mateix guió que Borriana. Manifestacions, vaga general, tall dels fils de telegrafia i telefonia, intent de tancar la fàbrica d'electricitat, ací amb èxit. Els obrers de la Central Elèctrica *Viuda de Estella y Compañía* asseguraren unir-se a l'atur per la pressió dels piquets; en no complir, els piquets tornaren amb una actitud més agressiva, i tallant els pals, per assegurar-se. De manera que el tall afecta Castelló, Borriana, Vall d'Uixó, Betxí, Nules i La Vilavella. Les autoritats que intenten reconduir la situació, oferien la seua dimissió, mentre arriben guàrdies de reforç ¹⁵².

A Vila-real, la protesta havia sigut anterior, i més pacífica. Com observarem en els capítols següents, aquesta ciutat de La Plana Baixa, part del districte electoral de Castelló, era un feu carlocatòlic, dins la divisió del qual entre *paquistes* i *purs*, el Partit Conservador exercia la influència política. Encara que l'èpica d'aquest moviment implicara una retòrica de record de les guerres civils del segle anterior, mobilitzaven la població amb un discurs d'ordre. Enquadrada aquesta, les seues protestes eren més fàcils d'encarrilar.

L'11 de febrer, s'havia celebrat una Assemblea de Policia Rural, en acabar la qual es feu una manifestació -4.000 persones, diu *l'Heraldo*, que entregà a l'alcalde les seues reivindicacions. Quelcom de semblant es fa a Almassora, amb propostes de menys abast. Reclamen exempció d'impostos -el contingent provincial i els consums ¹⁵³. Amb l'alcalde al

151 La informació sobre la Lliga, molt complerta, a *El Clamor, La Provincia Nueva, Heraldo de Castellón*, 20-III-1917. Estudiats per Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*. p. 219; "Els efectes de la Primera Guerra Mundial a La Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917", a *I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, Diputació de Castelló, Castelló, 1987; Gerard LLANSOLA, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*. Universitat Jaume I, Castelló, 2006, pp. 45-53. Les seues conclusions, annex XVII.

152 *El Clamor, La Provincia Nueva, Heraldo*, 17 i 18-IV-1917.

153 *El Clamor, La Provincia Nueva, Heraldo*, 12 i 17-II-1917. Es eixe dia que apareixen els rumors de la preparació d'una concentració que es prepara, que serà la de Vila-real el març. Rumors que per a *La Provincia Nueva* són un fet, donant ja els noms dels qui formaran la Lliga de Defensa de la Plana. L'argumentació conservadora era que, si bé alguns pobles presentaven peticions raonades, d'altres es trobaven desorientats, i calia crear una organització.

capdavant, es demanden obres públiques al Governador Civil.

Les solucions no arriben. No es presentarà cap candidat a les eleccions municipals de Vila-real l'onze de novembre de 1917. A finals de mes, dimitien els regidors de l'Ajuntament en ple per obligar el governador a nomenar regidors interins. A les eleccions a Corts de febrer de 1918, on tenien dret de vot 4.517 persones, únicament van votar 141, i en blanc. A això s'afegia la negativa a pagar la contribució rústica, davant la crisi tarongera. Aquesta falta de confiança en l'eficàcia del vot per a canviar les polítiques estatals, no podem deixar de relacionar-la amb la influència ideologia catòlica que comentàvem adés, i la conseqüent desconfiança amb les tàctiques del liberalisme parlamentari.

El març de 1918 les vagues d'empleats municipals obliguen la Guàrdia Civil a intervenir; el 24, davant el buit de poder, es reuniren en assemblea els partits polítics i les institucions per a formar un equip de govern. Es va constituir un Consell de l'Ajuntament, amb Francisco Villarreal com a alcalde. El maig, la pujada dels preus del pa provoca un motí de subsistències: milers de xiquets acompanyant 3.000 dones apedreguen despatxos de pa i tendes de queviures per l'encariment del pa, i expressen els motius amb pancartes on es podia llegir "*¡fuera la harina!*" o "*¡abajo el pan!*"¹⁵⁴. L'atur afectava especialment jornalers i espartenyers. La preocupació era general:

Reina una verdadera locura por marchar a Francia entre los trabajadores (...) De seguir así, dentro de muy poco no se encontrará un bracero hábil para un remedio. Desde el principio de año, han marchado allá muy cerca de mil hombres, que añadidos a los mil y pico que hay allí, véase si hay que temer por la falta de brazos¹⁵⁵.

Així s'iniciava a La Plana l'època dels avalots. Als conflictes anteriors podem afegir una vaga d'espartenyers que a Vila-real hauria durat del 7 de maig al 13 de juliol de 1920, en demanda de millores salarials i la jornada de 8 hores. La vaga, convocada simultàniament a Castelló, La Vall d'Uixó i Vila-real, seria, en paraules del diari republicà *El Clamor*, la

(...) más trascendental de cuantas hemos presenciado en esta provincia, pues

154 Julio GARCÍA ROBLES *et alia*, *Vila-real. Història viva d'un poble*. JGR, Vila-real, 2006. Sobre l'atur a Vila-real, annex VI.

155 *La Provincia Nueva*, 26-I-1917.

sabido es que, aparte de la clase jornalera, el oficio de alpargatero es el más numeroso, ya que está integrado por cientos de hombres y miles de mujeres (...) ascendiendo a cerca de 4.000 las obreras y obreros parados en Castellón, 1.500 en Vall de Uxó y cerca de un millar en Villarreal.

El 7 de juliol, la mediació del governador acaba amb la vaga a Castelló, arribant-se a un acord a Vila-real poc després. A finals de més, tornen a parar els espardenyers de Vila-real quan dos empresaris es neguen a complir el pacte i despatxen dues afiliades al Centre Obrer, per tal de substituir-les per esquiroles. Les amenaces de vaga no es tradueixen en fets, però sí és apedregada la fàbrica de Pedro García, un dels patrons implicat en els despatxaments ¹⁵⁶. La patronal amenaça amb el *lock out* i amb la creació d'un sindicat groc. L'agost sorgirà un *Gremio de Alpargateros* al si del Sindicat Catòlico-Agrari. Aquests no patiran l'atur:

Haciendo ver [el sindicat catòlic] a los propietarios la obligación que tienen de proteger a nuestra sección obrera, llegando hasta no buscar para trabajar en sus fincas a los socialistas, aun a costa de trabajar mal las fincas, pues estamos en la época más favorable para luchar con el absolutismo sindicalista ¹⁵⁷.

I és que al País Valencià els anys que seguiren al fracàs de la vaga general revolucionària d'agost de 1917 es caracteritzen pel manteniment d'una conflictivitat social quasi permanent, materialitzada en multitud de vagues, mobilitzacions, enfrontaments d'ordre públic, en una dinàmica ascendent que trobà el punt àlgid el 1919; és allò que Joan Alcàzar defineix com a *època dels avalots*. El novembre, hi ha incidents entre les operàries dels magatzems de taronja de Castelló, Vila-real i Borriana, "*motivados por los antagonismos existentes entre los elementos llamados rojos y amarillos, y por pretender aquellas que no trabajen más que las obreras asociadas*". A Vila-real triomfa el Sindicat Catòlic. A Borriana, els incidents obliguen la guàrdia civil a demanar reforços d'Almassora per a defensar les esquiroles que "*son agredidas tirándoles sal a los ojos; marchan a trabajar a pie a Burriana y tienen que ser acompañadas por la guardia civil hasta la raya*

¹⁵⁶ També amenaçava amb la vaga contra l'empresari Gaspar Garcia el sindicat *El Ideal Femenino*, fundat l'agost de 1920. Pedro Garcia, regidor conservador, a més de potenciar el Sindicat Catòlic en la seua fàbrica es convertiria en un dels principals impulsors del Sometent. Raül GONZÀLEZ I DEVIS, *¡Por Castellón! ¡Por España! La Dictadura de Primo de Rivera a Vila-real: Institucionalització i mobilització política controlada (1923-1930)*. Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2007, p. 16.

¹⁵⁷ Les cites, Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, pp. 234-236; també, pels conflictes a Vila-real, Julio GARCIA ROBLES, *Vila-real. Història viva d'un poble*, pp. 83-84. La de juliol és l'única vaga registrada a Vila-real per tot l'any 1920, de les quals l'ajuntament havia d'informar. Arxiu Municipal de Vila-real. Informe manuscrit, caixa "Documentació segle XX".

*de término y allí se hace cargo de ellas la guardia civil de Burriana”*¹⁵⁸.

Aquests disturbis, com hem vist referits a La Plana, s’havien generat a partir de manifestacions convocades per centres obrers, institucions corporatives o fins i tot per les autoritats municipals. En altres casos, a partir de la convocatòria d’una vaga general a la localitat. Davant l’elevació dels preus, la percepció dels treballadors és reduir els seus enemics al grup format pels grans magatzemistes, naviliers i exportadors que aprofiten la situació per a especular, i les institucions de la Restauració, que sotmeses a la voluntat d’eixos grups oligàrquics, no fan res per cercar solucions. El discurs republicà castellanenc responsabilitzava de la crisi el govern central. La capital de La Plana no viurà motins durant aquesta època. La seua economia estava més diversificada que la resta de localitats de la comarca, on la dependència del conreu de la taronja era quasi total. A més, al terme de Castelló la crisi del cànem encara no estava consumada¹⁵⁹, i el seu conreu estava implicat en un sistema que incloïa el blat i els fesols *“Ahuí los llauradors que cullen cereals, canem, pataques, verdres fesols i frutes pera conserva, lluny de sentir la crisis, trauen molts sanejats rendiments de les seues rebudes”*. D’ací, conclou la necessitat de mantenir una agricultura diversificada. Huguet inclou l’única crítica al monoconreu taronger de La Plana que hem observat:

*Crech fermament que sens la irracional extensió donada al cultiu del teronger en la nostra provincia, y molt particularment en La Plana, no existirie crisis agricola; y en cas d'existir, podrien trobarse solucions qu'ahuí la índole d'aquesta producció fa impossibles*¹⁶⁰.

A més, instàncies benèfiques que podien servir de mitigadores de la pobresa, com l’hospital de la Diputació tenien la seu a la capital¹⁶¹.

158 Joan ALCÀZAR, *Temps d'avalots al País Valencià (1914-1923)*. Diputació de València, València, 1989. Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, p. 224. El sindicalisme catòlic d’Almassora considerava, en recordar els avalots uns anys després, *“Lo incomprensible es que estos hombres que son buenos, que son laboriosos y honrados y aman a sus familias crean tan fácilmente esos engaños [dels socialistes] que los perjudican de manera tan considerable”*. Res d’això no haguera passat si les autoritats hagueren donat més per al sindicalisme catòlic, defensava el *Diario de Castellón*, 22-V-1926.

159 El 1912 la collita encara va ser de 63.000 arroves. Emili OBIOL, “Castelló de la Plana, de vila a ciutat. Demografia i urbanisme (1880-1950)”, a Josep PALOMERO i Lluís MESEGUER, (eds.) *Els escriptors castellanencs del primer terç del segle XX i les Normes del 32*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, Castelló, 2007, p. 25.

160 “Problema agrari actual”, Gaetà Huguet, *Arte y Letras*, 13, 31-VIII-1915. S’ha respectat l’ortografia del original. Complet a l’annex VIII.

161 Gerard LLANSOLA, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal*, pp. 48-50. El Hospital de la Beneficència tenia pressupostats despeses preveient 150 malalts. Encara que, a primers 1917, podien haver 360. *La Provincia Nueva*, 20-II-1917.

Els aldarulls tenien un component defensiu, i apuntaven al manteniment de les condicions laborals i socials (demandes d'augment salarial i de reducció d'hores de treball, protesta per l'alça de preus i la carestia) i no tant a la subversió revolucionària. La classe obrera continuava patint els efectes de la conjuntura econòmica oberta amb l'inici de la Primera Guerra Mundial, amb l'encariment dels articles de primera necessitat.

Si 1919 va ser l'any amb més vagues, 1920 seria el més sagnant a les comarques valencianes, si bé el nombre de conflictes socials es van reduir. Tot i que l'espiral de violència no assolí els nivells de Catalunya, els successos luctuosos es succeïren. D'altra banda, els indicis de recuperació econòmica eren evidents, experimentant-se així un reflux de l'activitat del moviment obrer. Procés que es veuria reforçat des de 1923 ¹⁶².

3. LA BANCA.

Durant el segle XIX, a falta d'una entitat de crèdit castellonenca, varen ser els banquers particulars els qui emplenaren el buit. Es dedicaven majoritàriament a petites operacions de crèdits a curt termini, aportant als comerciants i els llauradors els recursos necessaris, com hem avançat a la introducció d'aquest capítol. Les seues pràctiques, davant uns agricultors que tenien tancada la porta de la banca oficial, eren, sovint usuràries. Els interessos podien superar el 20 % anual ¹⁶³, amb la garantia de les terres. Podien actuar com a representants de cases de banca d'altres ciutats, com a corredors de comerç o simplement com a banquers, sense oblidar que molts actuaven clandestinament; en total, Agustí Segarra recopila l'existència de sis d'ells l'any 1895 ¹⁶⁴. La seua llarga durada, fins ben entrat el segle XX, mostraria el pes de la petita empresa a la província, on la reinversió dels beneficis seria la font de finançament predominant. Un autor ben relacionat de l'època lamentava que només hi havia diners per "*papel del Estado, tierras en arriendo al 5 por 100 limpio y préstamos con hipoteca*" ¹⁶⁵.

La sucursal del Banc d'Espanya a Castelló és de l'octubre de 1886. Pel volum

162 Javier NAVARRO, "La conflictivitat social al País Valencià (1918-1923)" dins Pelai PAGÈS, *et al*; *Història del moviment obrer als Països Catalans*. Edicions del País Valencià, València, 2001, p. 133. Els mauristes abandonen l'agitació democràtica, si més no teòrica, i els seus caps es refugien en el culturalisme. 1919 és l'any de fundació de la Societat Castellonenca de Cultura. Tornarem sobre el tema.

163 Seguim Agustí SEGARRA, "El Banc d'Espanya a Castelló (1886-1929). Apunts per a una història econòmica", a *I Congrés d'Estudis d'Història de La Plana*, Castelló, 1987, pp. 199-218.

164 Agustí SEGARRA, "El Banc d'Espanya a Castelló", p. 205.

165 Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, p. 188.

d'operacions, era considerada de tercera categoria. La de Barcelona tenia categoria especial; de primera categoria eren les de Bilbao, Cadis, Màlaga, Sevilla, València i Saragossa; de segona, les de Granada, Oviedo, Palma de Mallorca, Pamplona, Tarragona i Vitòria. Les sucursals del Banc d'Espanya, quan la central necessitava diners per la pressió de la sempre necessitada Hisenda, canalitzaven els capitals locals cap a Madrid; de mitjana, els seus valors de caixa superaven el 50 %: no creaven diner, el destruïen. Des de 1917 les dificultats pressupostaris espanyoles porten al naixement d'un nou mecanisme de monetització del deute públic. Aquest, sotaescrit per la banca privada, podia pignorar-se al Banc d'Espanya en garantia de préstecs concedits per aquest tipus d'interès. Així creix l'oferta monetària que anirà alimentant el procés inflacionista. El creixement dels actius bancaris reflecteix les noves possibilitats d'actuació de la banca espanyola ¹⁶⁶.

La burgesia local intervingué activament des d'un primer moment. En els seus Consells d'Administració fins els anys 1920 trobem Gaietà Huguet, Vicente Ruiz Vila, Carlos Ferrer, Fernando Gasset, Juan Fabregat, José Martí, José Mas, Felip Roig, Salvador Guinot i Eugenio Roig. Els Huguet i Gasset, probablement, des de la Lliga de Contribuents, efectuarien les corresponents gestions per a l'obertura de la sucursal. Tot i que el Banc d'Espanya ja comptava amb una delegació pel cobrament de les contribucions i la gestió de valors públics, ara es creaven noves expectatives cara a canalitzar l'estalvi de la comarca. Si en un primer moment, el Banc prioritzava el seu vincle amb la Hisenda pública, des de la reforma de Villaverde de 1902 fa disminuir la dependència de l'Estat, augmentant la captació de passius privats.

Únicament els anys 20, l'època d'expansió de la taronja, els préstecs superarien els descomptes de les lletres de canvi. Els criteris a l'hora de triar clients eren molt conservadors. Afirmava Daniel Riu el 1927 a la *Revista de Economía y Hacienda*:

La gran industria, el gran comercio y los grandes financieros encuentran bastantes facilidades en el Banco, es decir obtienen créditos del mismo, pero los pequeños trabajadores, y en especial la industria agrícola, tienen cerradas sus cajas ¹⁶⁷.

166 Clementina RÓDENAS, *La Banca Valenciana: Una aproximació històrica*, Alfons el Magnànim, València, 1982, p. 54 i 69. Els tipus de sucursals del Banc d'Espanya, Agustí SEGARRA, "El Banc d'Espanya a Castelló", p. 207.

167 Citat per Agustí SEGARRA, p. 212.

De manera que els seus clients a Castelló havien de ser membres de la burgesia comercial. El 1907 es creava, a l'ampara de la Llei de Sindicats Agraris de l'any anterior, el *Banco Agrícola de Levante*. Mena d'associació entre llauradors beneficiats per la concessió de crèdits a baix interès. El promovia l'eclesiàstic Salvador Ramon, fundador també del Banco Agrícola de Alfonso XIII, amb representants de la burgesia local: Félix Bueso de president, Enrique Gimeno de director general, Manuel Bellido de secretari.

El Banc de Castelló es crea el 1919, fixant el seu capital social en 5 milions de pessetes, dividit en 10.000 accions de 500 pessetes cadascuna ¹⁶⁸. El 1925 amplia capital a 20 milions, una quantitat ja prou respectable. Impulsat per la casa de banca dels Bueso i companyia, hi participaven els Gimeno, Gasset, Dolz, Moltó, dues cases de banca, a més d'aportacions més modestes. Es dedicà com a inversió directa a les companyies elèctriques locals, que el 1927 passaren al control del Banc de València en absorbir aquest el castellanenc ¹⁶⁹.

El Banc de Borriana, fundat el 1923, no responia a l'auge exportador i les necessitats financeres de les obres del Port. El seu capital social era d'un milió de pessetes, clarament insuficient, a més, amb un desembossament del 20 %. És a dir, treballava amb 200.000 pessetes. Invertia en deute públic ¹⁷⁰.

Les organitzacions catòliques, ja des de l'últim terç del segle XIX, consideraven la usura una de les lacres de la societat. De fet, era factible, per a les classes dominants, desviar el malestar social cap a la figura de l'usurer, presentant-se elles mateixes com l'ajuda dels humils. Manuel Bellido Alba ho expressava clarament:

Creo que así como los usureros y contratistas colusorios son la lepra de la sociedad y los verdugos y explotadores del pobre obrero, sus verdaderos hermanos y protectores son los propietarios y industriales a quienes el novísimo socialismo moteja injustamente con el denigrativo epíteto de burgueses ¹⁷¹.

168 La llista de subscriptors, *La Provincia Nueva*, 5-VI-1920.

169 Clementina RÓDENAS, *La Banca Valenciana*, p. 72. També de la mateixa autora, les dades referides al Banc de Borriana, p. 82.

170 El 1923, s'establiria a Borriana el Banco de Vizcaya, el 1927 una sucursal de l'Espanol de Crédito i el 1929 una altra del Banc de València. Vicent ABAD, *Borriana, siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*. Tirant lo Blanch, València, 2011, p. 100.

171 *El Obrero Católico*, 1-X-1893. Citat per Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, p. 95.

QUADRE VI: SUCURSALS BANCÀRIES A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ:

	Centrals	Sucursals a Castelló	Sucursals a província
1919	-	2 (Banc d'Espanya; Hipotecari)	-
1923	2 (Bancs de Castelló i de Borriana)	4 (Banc d'Espanya; Hipotecari; Comercial Espanyol; Hispanoamericà)	1 (Biscaia)
1926	2 (Bancs de Castelló i de Borriana)	3 (Banc d'Espanya; Hipotecari; Hispanoamericà)	7 (2 del Biscaia: 1 Banesto; 1 Hispanoamericà)

Font: Elaboració pròpia a partir de Clementina RÓDENAS, *La banca valenciana*, pp. 78-79; i de <http://www.ine.es/inebaseweb/pdfDispacher.do?td=148468&ext=.pdf>. S'exclouen les caixes rurals.

Així es creaven institucions cooperatives contra la usura. En forma de Caixes de Socors Mutus. Pels pobres, estava la Caja de Ahorros i Monte de Piedad de Segorbe, fundada el 1885, i la de Castelló, després d'un fracassat intent impulsat per José Matutano, és de novembre de 1899. El seus interessos eren més baixos que no els dels usurers. Tampoc no podia anar molt lluny, doncs en eixe cas xocaria amb els interessos dels seus protectors, que no eren altres que els propietaris agraris i els prestamistes ¹⁷².

4. EL SECTOR SECUNDARI.

La base econòmica provincial era l'agricultura, com ha quedat palès. Això va implicar un nombre important d'indústries de primera transformació dels seus productes, com hem esmentat en introduir el treball de la taronja.

Per altra banda, els boscos han creat una indústria de la fusta; no de gran importància, com no la té la riquesa forestal local. Aquest seria el cas de les fàbriques de *bastons* de l'Alt Palància, que treballaven amb la fusta de lledoner que es trobava a la mateixa vall del riu Almonacid. O en les que a la mateixa comarca aprofitaven aquestes i

¹⁷² La més poderosa era el *Monte Pío* del Cercle Catòlic de Vila-real, que va dedicar tants diners com tota la resta -Borriana, L'Alcora, Nules, Sant Jordi, Castelló, Vinaròs i Artana-. Era l'únic, a més, que disposava d'un Monte de Piedad, destinats a fer préstecs al 6 % anual en garantia del béns adequats. La majoria d'aquests Cercles Catòlics desapareixerien els anys 1890 per desavinences internes entre carlistes, integristes i el *coSSI*, que hauria practicat l'entrisme. Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, pp. 97-129. El *Monte de Piedad* de Castelló tenia pocs recursos. La primera seua era una modesta casa a la Plaça Reial -aleshores dita de Sixto Cámara-. Més endavant es traslladarà. Vicente GIMENO MICHAVILA, *Del Castellón viejo*, p. 33.

altres menes de fusta per mantenir la demanda de fustes d'arada de les comarques costaneres. Aquestes indústries forestals, com les del metall, tenien un escàs desenvolupament.

QUADRE VII: RIQUESA FORESTAL DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ.

Muntanyes públiques	De l'Estat	Municipals	Hectàrees totals	Aprofitaments en pessetes
59	11	48	23776	De 50.000 a 60.000

Font: Carlos SARTHOU, *Geografía General*, p. 287, elaboració pròpia.

Diferent és el cas d'altres indústries les quals no s'haurien desenrotllat per circumstàncies especials de caire local, com per tenir a prop les matèries primeres adequades, o per satisfer diferents tipus de demanda, local o espanyola. Eixe seria el cas de

a) de les indústries químiques de Vinaròs i Benicarló, La química, per la destil·lació de plantes aromàtiques al voltant de les necessitats de la indústria d'olis de Benicarló ¹⁷³. Així, es multiplicaven els alambins per l'interior provincial. Aquests no eren fixos, es movien en funció de l'abundància de matèria primera i la temporada ¹⁷⁴.

b) El nucli dedicat al calcer, i annexos com cuir, de La Vall d'Uixó, al voltant de la fàbrica Segarra ¹⁷⁵.

c) Papereres. Abundaven els petits tallers per abastir el sector de la taronja. I unes poques dedicades a les necessitats de papers impresos de la província. D'aquests darrers destacava J. Armengot, a Castelló ¹⁷⁶.

173 Carlos SARTHOU, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, p. 965. També cita indústries de fabricació de sabó, pipes i tonells.

174 Casimir MELIÀ, *Industrias químicas y del papel, caucho y cuero en la provincia de Castellón*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1954, p. 3. Cita Zucaína, Castell de Villamalefa, Rossell, Cedraman, San Vicente, Cortes de Arenoso, Lluçena, El Portell de Morella, Cinctorres, Ortells, Atzeneta, Xodos, Vistabella, Viver, Caudiel i Puebla de Arenoso.

175 L'esmentarem més endavant.

176 *La Papelera del Mijares*, SA, de Borriana, és de 1932.

Indústria alimentària.

La producció de béns de consum tenia en les indústries alimentàries la seua principal activitat. Pocs pobles no tenien molins fariners. Afegim els flequers, xocolaters -la ciutat de València era un nucli productor important-, productors d'oli, empaquetadors de taronja. El seu nombre es reflexa a la següent taula:

QUADRE VIII: FORÇA DE TREBALL EMPRADA AL
SECTOR DE L'ALIMENTACIÓ.

Any	Treballadors
1914	605
1920	927
1925	1013

Font: Vicent SOLER, *Guerra i expansió industrial*, p. 88.

En canvi, els béns de producció necessaris per a la producció i transformació de les collites, com ara maquinària pel cultiu, extracció d'aigua, fertilitzants, explosius, fusta o paper per l'embalum, procedien principalment de la ciutat de València, quan no s'importaven ¹⁷⁷.

Indústria tèxtil.

A l'entrada del segle XX, la indústria d'aquest sector havia crescut al ritme de la població, de manera artesanal i en petits tallers, Havia crescut en importància el nucli de La Plana, pel procés de concentració demogràfica i econòmica, que hauria superat el predomini tradicional de Els Ports. Abundaven els teixidors que treballaven el fil que, per regla general, els hi portaven dones que l'havien filat elles. Els pioners de la indústria tèxtil moderna faran acte de presència a les comarques de Els Ports i l'Alt Palància, dos dels nuclis artesanals preexistents ¹⁷⁸.

A la primera d'aquestes comarques, només a Morella, existien el 1900 20

177 Carlos SARTHOU CARRERES, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló, 1989 (or. 1913). Excepcions, hi ha alguna, com *Talleres Tormo*, de Borriana, que pel 1919 passa de fabricar balances a inventar una màquina que rentava, assecava, i calibrava automàticament les taronges. Javier VALLS TORLÀ, *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación*, p. 47.

178 Casimir MELIÀ, *Industrias del vestir (textiles, calzado y diversas) en la provincia de Castellón*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Castellón-Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1974, pp. 19-26. Les dades següents les extraiem del mateix autor.

fàbriques de faixes, 2 de filats, dos de mantes i una de teixits de llana. La Fàbrica Giner, a imatge de les colònies catalanes del Llobregat i del Ter, incloïa les cases pels obrers, església, escola, tendes, horts pels obrers, uns vuitanta en total. Fundada el 1870, la comparació amb les catalanes queda a mitges. El riu Bergantes no porta prou aigua, i prompte s'hagué d'instal·lar una màquina de vapor. Comença amb la llana, per passar a produir faixes i mantes morellanes. Tot i la mecanització, el primer treball es feia a domicili, i era recollit per acabar-se a la fàbrica. Entrat el segle XX, havia perdut la seua antiga esplendor, per desaparèixer el 1926. Els Artola a Cinctorres i els Palos a El Forcall fundaren fàbriques amb telers mecànics, per tal de produir faixes i teixits de cotó. Els dos establirien sucursals a Villarlengo; Palos, una fàbrica de boines a Terol.

Posteriorment, Celestino Aznar fundava la seua coneguda factoria de mitges i mitjons el 1912 a Vilafranca. El mateix any, *Monfort i Cia* una de llana, que passa a ser també de mitges i mitjons. El 1911, a Castelló, Ramos i Dávalos funden la seua de toquillas i gènere de punts.

A Sogorb, *Baluet Combiar Tatonoides* havia establert una factoria amb capital francès, que funcionaria entre 1861 i 1933. El nucli sogorbí desapareixerà amb el temps. El mateix destí tindrà el nucli artesanal del Baix Maestrat.

Indústria espartenyera.

Tot i que l'artesanat espartenyer es troba present a qualsevol nucli de població, ja des del segle XVII constitueix el 40 o el 50 % de la població activa de La Vall d'Uixó. El creixement continua el XIX, amb la fabricació mecànica de la trena del cànem, i la seua substitució per iute importat, com les innovacions més importants. A més, les guerres carlistes i colonials implicaren una forta demanda per a l'exèrcit ¹⁷⁹.

Aquesta indústria tenia forta presència, a Castelló, Vila-real i La Vall d'Uixó. Es tractava d'un sector poc mecanitzat, que el 1914 significava el 20% del sector secundari de la ciutat de Castelló. Organitzat en petits tallers, amb una ocupació intensiva i una mà d'obra prou flexible. Ja s'havien declarat en vaga el desembre de 1877 i l'octubre de 1881. Ambdues vagues havien acabat en desfeta. La de desembre 1901 a febrer de 1902 podem considerar-la directament vinculada a la fundació del Centre Obrer de Castelló uns mesos abans. El conflicte hauria començat amb una provocació patronal a la fàbrica

¹⁷⁹ José QUEREDA i Vicent ORTELLS, *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*. Diputació de Castelló, Castelló, 1993, p. 187.

de Joaquín Vicent Dolz ¹⁸⁰ en despatxar els menors de 20 anys, aquells que s'encarregaven de les feines simples, la qual cosa significava que els treballadors experimentats no ensenyarien l'ofici, perdent d'aquesta manera la capacitat de limitar i condicionar l'accés de la mà d'obra. Acceptar això és un suïcidi per qualsevol sindicat. Aquesta vaga acabà en pacte.

Aquesta indústria espardenyera, si més no en un principi, patiria pels efectes de la Guerra Mundial ¹⁸¹. El trasbals inicial, provocat per la paralització de la demanda i la ruptura en els moviments financers, “*retiradas intempestivas del capital negociante*” prompte es superaria, “*las manufacturas de calzado y los tejidos de punto, realizan pingües ganancias con una esplendida [sic] superproducción para satisfacer las demandas del exterior*” ¹⁸².

QUADRE IX: PRODUCCIÓ D'ESPARDENYES EL 1910.

Localitat	Dotzenes d'espardenyes
Castelló	285000
La Vall d'Uixó	200000
Vila-real	150000

Font: Elaboració pròpia a partir de dades de Samuel GARRIDO, “Les transformacions d'un model econòmic”.

Els problemes tornarien a la dècada dels 20. En part, pel començament de la fabricació de sabates a la Vall d'Uixó. A la sabata es dona el pas definitiu de la manufactura a la fàbrica, en desaparèixer la figura del *sabater de cadira*. Es mecanitza el centrar, muntar o clavar tacons. A l'espardenya, s'introdueix la sola de goma, la qual cosa augmentaria la productivitat, però també els costos fixos. Resulta indicatiu al respecte com, durant el Trienni, com ja hem vist en analitzar el període dels avalots, entre el 7 de maig al 13 de juliol de 1920, la vaga havia sigut ofensiva, en demanda de millores

¹⁸⁰ Germà del Pare Vicent. Tindrà quatre fills; una xiqueta casarà amb Salvador Guinot; un xic amb Carmen Fabra, filla de Victorino Fabra. Indicatiu del grau d'interrelació entre les classes dominants de Castelló. Vicent SANZ, “¡Resistencia, resistencia, resistencia! Cualificación y conflictividad en el oficio de alpargateros a finales del siglo XIX”, a Vicent SANZ, i José Antonio PIQUERAS (eds.); *En el nombre del oficio. El trabajador especializado: colectivismo, adaptación y protesta*. Biblioteca Nueva, Madrid, 2005, pp. 295-315.

¹⁸¹ “*Dentro de pocos días quedaran sin trabajo miles de obreros*”, per la dificultat de nombrosos industrials, a resultes de la guerra, per a “*realizar operaciones económicas*”. De manera que una delegació de patronal i obrers visità el Governador Civil. *El Clamor*, 16-VIII-1914. Arxiu Municipal de Castelló. *Actes Muncipals* 12 i 26 agost 1914.

¹⁸² Una enquesta sobre “El problema naranjero”, Manuel PERIS a *Arte y Letras*, 30-IX-1915. Annex IX.

salarials i la jornada de 8 hores ¹⁸³. En procés de creixement en arribar la Dictadura, la Federació d'Espardenyers de la UGT pareix topar-se amb una ofensiva combinada, ja que afrontarà el lockout a penes entra la secció de Cervera d'Alhama, amb 833 associats, al congrés de La Vall de 1926. “*Un patrono*” tanca una fàbrica, amb 100 obrers, i la reobre amb només 20. Altre fa el mateix i readmet un terç de la plantilla. Així, baixa l'afiliació a Cervera. També a Castelló a primers de segle, en constituir-se el Centre Obrer la patronal havia intentat trencar la possibilitat dels obrers de influir en la formació i contractació de la mà d'obra. La Unió envia Cordero per tal de reorganitzar la secció de Cervera. També la societat de Callosa es dóna de baixa quan només hi quedaven 42 socis. Els espardenyers de Vila-real es troben amb un *lock out* en no acceptar una baixada salarial, cosa que els obliga a demanar solidaritat el setembre de 1927. Finalment “*han perdido sólo unos céntimos*” però l'organització ha aguantat ¹⁸⁴. Podia tractar-se d'un intent d'imposar els nous modes de producció.

Així s'eduquen en la solidaritat de classe. Els espardenyers de La Plana acusen la Unió de no ajudar prou els de Callosa, que s'han declarat en vaga el març de 1928; la Guàrdia Civil ha tancat el comitè de vaga i ha arrasat el Centre Obrer amenaçant el “*compañero Mas*”, arribat de fora, amb matar-lo. Les dones s'uneixen al conflicte. La Comissió de la Unió acorda “*recomendarles que vean por sí mismos la forma de resolver la huelga lo mejor posible*”. La resposta de Mas és molt dura. “*La Unión no ponía ningún interés en ayudar a aquellos huelguistas*”. La situació no era massa clara; Callosa havia demanat un préstec de 4.000 pessetes a la *Societat Constructora de Soles* de Castelló, i també als paletes de Madrid, per tal de constituir una cooperativa. Com a garantia oferien la Casa del Poble de Callosa, valorada en 60.000 pessetes. Així, la Unió podrà afirmar que la informació no ha passat bé, confonent-se l'assumpte del préstec amb el de la vaga. Envien Wenceslao Carrillo a negociar; aquest reuneix el Comitè Paritari, i per pressió d'alcalde i Governador Civil els patrons readmeten els vaguistes ¹⁸⁵.

Entrat 1930, també els espardenyers de La Vall afrontaran un lock out en negar-se

183 El 1917, el jornal a Castelló de la Plana estaria en 3 pessetes, segons el *Boletín de la Estadística Municipal de Castellón*, nº 34, 24-10-1917.

184 Pel Congrés de la Vall d'Uixó, *Actes de la UGT*, juliol 1926, Fundació Pablo Iglesias-AARD-XII. L'ofensiva patronal posterior, *Actes de la UGT*, gener-juny-setembre de 1927.

185 FPI-AARD-XIII. *Actes de la UGT*, març-abril de 1928. Un individu, “*obedeciendo a instigaciones patronales*” els havia deixat 2.000 pessetes; altres, un total de 3.000. I en esclatar la vaga, no podien tornar-lo i els podien embargar la Casa del Poble. El bisbe d'Oriola treballava al mateix temps per a crear un Sindicat Catòlic; tot seria una maniobra per tancar el Centre Obrer una temporada i permetre-li treballar. Es decidirà que els paletes de Madrid els deixin els diners sense interès. *Actes de la UGT*, 24-IV-1928.

la patronal a acceptar un nou conveni ¹⁸⁶.

El sector rajoler.

Cap a finals del XIX s'havia accelerat l'auge de la ceràmica a La Plana a partir d'un *know how* anterior, explicat per l'existència de matèria primera, i la fuga d'especialistes de la fàbrica d'Aranda ¹⁸⁷. la província va vendre a la resta d'Espanya de 50 a 150.000 kgs. de rajoles entre 1901 i 1905. El 1912, Ramón Castelló obria un magatzem a Casablanca, abastit per Onda, des d'on es reexportava a Alger i Cuba ¹⁸⁸.

L'expansió té una aturada momentània per la guerra mundial, en dificultar-se el transport marítim. Els fenòmens generals de substitució d'importacions -desapareix la competència belga- i de la substitució de mercats tercers es dona amb tota intensitat. El problema serà la manca de carbó -important per un sector que no s'havia electrificat aprofitant salts d'aigua-, amb el greu i generalitzat augment del preu dels nòlits. El 1915 els països bel·ligerants han d'abandonar els mercats tercers, però Onda a penes pot aprofitar-ho. La capacitat productiva és massa estreta per tal de fer front a eixe nivell de demanda. Amb l'afegit de l'agreujament dels problemes de transport. La ceràmica ondense arribava al Grau de Castelló pel trenet *la Panderola*, i per cabotatge arribava a Barcelona, on s'havien de transbordar per creuar l'Atlàntic. Hi hagué partides de taulellets que van estar tres mesos aturades al port de Barcelona per falta de vaixells. El mercat intern es veié afectat per la crisi de la construcció i la falta de vasons. Acabada la guerra, es viuria un període d'incertesa; la consolidació pareix ser de mitjans 20 ¹⁸⁹.

A Onda, el 1917, estaven censades 22 fàbriques, d'on vivien mil famílies. Produïa un milió de rajoles al mes que venia a magatzems de Barcelona, Madrid, Bilbao, Sant Sebastià, Sevilla..., d'on eren reenviats a Espanya i Amèrica. Excepte una, totes les

186 FPI-AARD-XV. *Actes de la UGT*, 10-VII-1930.

187 La fita és la fundació a L'Alcora de la fàbrica de ceràmica de luxe del comte d'Aranda, aprofitant les abundants argiles de sedimentació del seu terreny triàsic, la proximitat dels rius Lluçena o Verd i l'existència de 24 forns de cànter. Les primeres fàbriques modernes, del primer terç del XIX foren *La Primitiva*, i, més tard, *Viñals*, de Castelló, i *Elias Peris i cia*, a Onda. A la segona meitat, mentre L'Alcora entra en una profunda crisi, despeguen Castelló, Ribesalbes i Onda. Hi havia tres fàbriques de taulellets a Onda, dues a Castelló i tallers a L'Alcora i Ribesalbes. Joan Carles MEMBRADO, "Història de la indústria ceràmica a La Plana des de la fàbrica d'Aranda fins a la primera reconversió", *IV Congrés d'Història i de Filologia a La Plana*, Ajuntament de Nules-Diputació de Castelló, Castelló, 1996, pp. 82-96.

188 José QUEREDA i Vicent ORTELLS, *La Plana de Castelló*, p. 191. Els dos primers mercats eren Barcelona i Andalusia, segons Carlos SARTHOU CARRERES, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló, 1989 (or. 1913), p. 794.

189 Vicent SOLER, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, Alfons el Magnànim, València, 1984, pp. 40-52.

fàbriques tenien forns de llenya, que portaven dels pobles propers: Tales, Fanzara, Aiódar, Villamalur, Alcúdia de Veo, Eslida, Espadilla, Artana o Sueras, amb la qual cosa el seu efecte multiplicador en llocs de treball era clar¹⁹⁰. Pel 1924 haurien augmentat a unes 50 fàbriques dedicades a terrassos i taulellets ¹⁹¹. També hi havien fàbriques a L'Alcora, Ribesalbes i Castelló, com indica que el IV Congrés de la Federació Nacional d'Obrers Rajolers i similars es celebra al Centre Obrer de Castelló, rebera representants d'eixes localitats, i de Quart de Poblet i Manises ¹⁹².

Beneficiada per la substitució d'importacions durant la guerra, o per l'inici dels feliços 20, la situació no podia ser molt pròspera, quan el febrer de 1922, a Onda, la Secció de Rajolers de la UGT denunciava un *lock out* patronal que intentava forçar una baixada de salaris; pel març demanava solidaritat cap els "*vaguistes forçosos*": un préstec de 5 a 8.000 pessetes. La Unió recomana a les seccions que els ajuden. Isidro Escandell¹⁹³ acudirà a fer un míting, però tot indica que van perdre ¹⁹⁴. El 1928 se'ls baixa un 20 % el salari a destall per una crisi industrial a Onda. La única cosa que poden fer els obrers és reclamar públicament ¹⁹⁵. Resulta difícil saber quin era el jornal. Una estadística del municipi de Castelló, referint-se a *obrers fabrils i industrials* el 1917, indica de 2.50 a 1.75 pessetes els homes, de una pesseta a cinquanta cèntims les dones i entre 0.50 i 0.25 pessetes els xiquets ¹⁹⁶.

És possible que es tractés d'un intent de la patronal d'imposar les seues condicions. Avançada la dècada, Onda havia consolidat la seua hegemonia en la producció espanyola, superant clarament Manises. El 1927 ja suposava la meitat del taulell espanyol ¹⁹⁷. El motiu, a més del desenvolupament de les comunicacions, seria la

190 *Heraldo*, 18-IV-1917. També tenia tres fàbriques d'alfarera, que fabricaven vaixella fina i càntirs.

191 Antoni FURIÓ, *Història del País Valencià*, p. 573.

192 *Heraldo*, 11-VIII-1927.

193 Escandell estudià Magisteri; donarà classes al Centre Obrer de La Vall, on s'afilià a l'Agrupació Socialista. Periodista, comença escrivint a *La Voz Valenciana* i col·laborant a *El Mercantil Valenciano* i *República Social*, òrgan de la Federació Socialista Valenciana. El 1928 serà elegit vocal suplent del Comitè Nacional del PSOE. President de la Joventut Socialista Valenciana el 1929. Diputat per la província de València el 1931. *Diccionario biográfico del socialismo español hasta 1939*, www.diccionariobiografico.org. Fundació Pablo Iglesias.

194 Actes de la Comissió executiva de la UGT, febrer-juliol de 1922. FPI. També a Onda, les constructors de caixes per fruites afirmen el 1924 portar dos anys en vaga, i demanen que se'ls hi condonen els deutes que tenen per aquest motiu. És possible que, en realitat, parlessin d'atur forçós. En tot cas, Onda deixa d'enviar informes a la Comissió. Aquest seria l'indici de derrota.

195 *Heraldo*, 9-I-1928.

196 *Boletín de la Estadística Municipal de Castellón*, nº 34, 24-10-1917. Els metal·lúrgics guanyarien de 3.50 a 2 pessetes, i els miners (a la ciutat de Castelló?) de 4.50 a 4 pessetes. Desgraciadament, d'aquest *Boletín* només queden exemplars de 1914 a 1917, i des de 1932.

197 Joan Carles MEMBRADO, "Història de la indústria ceràmica", p. 88.

invenció d'un vernís transparent que, en aplicar-lo al taulell, es convertia en un espill, tenint tal acceptació aquest material que no es donava abast a les comandes ¹⁹⁸. L'escassa exigència de capital necessària per a entrar en la indústria feren possible que alguns treballadors es convertiren en fabricants, i que les empreses es desenvoluparen, fonamentalment, per la via de l'autofinançament. La fabricació, si més no a primera vista, podia parèixer tradicional. La cocció es feia en els forns anomenats *morunos* o àrabs. Això implicava que s'havia d'omplir amb peces vernissades, fer la cocció amb llenya i deixar-lo refredar-se a poc a poc per buidar-lo -la cocció contínua en forns de passatge s'introdueix durant la guerra civil a Manises-. No es molia la terra. Durant l'estiu, l'argila barrejada convenientment i deixada a l'aire durant l'hivern, era molta per rodes de molí mogudes per cavalleries. La resta d'operacions, premsat, esmaltat, eren absolutament manuals.

L'èxit és tal que, el 1925, es funda, a imitació de Manises i depenent d'ella, l'Escola de Ceràmica d'Onda, per a alumnes majors de 12 anys. Un bus ofert gratuïtament per la Diputació hi enviava els alumnes de Ribesalbes i L'Alcora. Possiblement, seria de propietat municipal o de la Diputació. El president era el diputat provincial José Boix.

Efectes de la Gran Guerra a l'estructura industrial.

La Primera Guerra Mundial possibilita les primeres manifestacions del gran capitalisme al País Valencià. Com havíem esmentat en parlar del sector financer, aquest Banc de Castelló havia esdevingut propietari del sector elèctric. Aquest també havia participat, a petita escala, del procés de concentració de capital. Existia una conflictivitat soterrada, quan les línies passaven per les terres de llauradors mal disposats. Els cables podien ser destruïts. Així, la línia entre El Forcall i Morella va ser tallada en les terres de Manuel Fora, qui hauria amenaçat l'empleat de la companyia, Ramón Esteller. Esteller hauria demanat la Guàrdia Civil perquè l'acompanyés per veure on era el tall. Sense proves, doncs ningú ha vist res. Alcalde i veïns havien presentat reclamacions per les indemnitzacions, considerades escasses, però l'obra havia fet via per Reial Ordre ¹⁹⁹.

Les majors empreses, com *Vda. De F. Estela*, no servien més enllà de huit

198 Carlos SARTHOU CARRERES, *Geografía General del Reino de Valencia*, pp. 793-794. Un miler de rajoles costava a Onda 100 pessetes i es venien a Valladolid per 500, ens dóna com a exemple.

199 *La Provincia*, 1 i 4-III-1907. Amb el temps, eixes notícies desapareixen. Pareix que els llauradors assumeixen que no tenen res a fer al respecte.

municipis ²⁰⁰. Pel nord, penetra la coneguda popularment com *La Canadencia*. Aquesta serà rebuda amb suspicàcies d'origen nacionalista, "(...) *no me extrañaría nada que hayan adoptado el método -práctico en extremo- de conquistar tierras extrañas comprándolas con el dinero que poco más o menos costaría su incautación por medio de una acción armada*" ²⁰¹. El servei no era tot lo bo que prometia, de manera que ha d'intervenir el mateix Governador Civil el 1922, quan a Vinaròs s'intenta crear una Cooperativa per no acceptar l'exigència d'un termini de contractació de tres anys ²⁰².

Viuda de F. Estela seria adquirida per *Hidroeléctrica del Mijares, S.A.*, fundada per Vicente García Petit. Aquesta empresa començà construint entre Espadilla i Toga la central amb més potència de la província -funcionerà fins la construcció d'altra més gran el 1966-. Des d'allà connectà amb Onda, compra altres empreses: la de Manuel Ortí, que subministrava Torreblanca, Torrenostra, Cabanes i Vilafamés; la de Manuel Carratalá a Quart, connectant amb la província de València; la central tèrmica de Borriana; una reserva tèrmica a Castelló, al carrer Luis Vives. Per altra banda, finals de 1916, Julián Benedito, José Cardona, Francisco Tomás i Manuel Luna havien decidit d'aprofitar un salt a Onda, al Millars, i facilitar energia a l'Ajuntament de Castelló, en substitució de la vella central tèrmica situada al bell mig de la ciutat. Així es crea *Hidroeléctrica Castellonense, S.A.*, presidida per Enrique Gimeno. El Banc de Castelló, també presidit per Gimeno, la compra, i el 1924 es crea la successora, *Comercial Eléctrica*, la qual adquireix la xarxa de distribució del municipi i queda com explotadora des de l'1 de juliol de 1924. El banc crea una altra empresa, *Compañía Industrial de Electricidad*, que pel 1926 i dirigida per Vicente Fuentes construeix la central tèrmica del Grau de Castelló. Per eixes dates compra d'altres empreses, aconseguint dos salts més, la Central de Vila-real i la de Vallat, que amb la reserva tèrmica del Grau per estiatges i puntes permeté millorar el servei i ampliar els subministraments ²⁰³.

200 Casimir MELIÀ TENA, *Orígenes y desarrollo de los servicios eléctricos en la provincia de Castellón*, B. Societat Castellonense de Cultura, Castelló, 1975, p. 57. Els enfrontaments a quatre bandes entre aquesta empresa, la competència, Ricart i Cia, l'alcalde Espresati i els regidors republicans de Castelló foren constants. De fet, la companyia va arribar a tallar l'enllumenat públic quan no se li pagava pel mal servei a Castelló, i també a Borriana -on Ernesto Fenollosa construeix una central de gas alternativa-, Almassora o La Vall.

201 La font, ens resulta poc fiable. Anònima, era presentada com un enginyer de l'empresa, de Vila-real, de vida alegre en la seua joventut, afirmava renegar de Déu i "*de todos los Santos*", important-li poc la "*suerte de España, mi Patria, y me ría de eso que llamáis patriotismo*". "Penetración pacífica extranjera en España", a *El Maestrazgo*, 9-XI-1912.

202 Si no s'acceptava, se li tallava la llum al client. *Heraldo de Castellón*, 2, 3 i 22 de novembre de 1922. Finalment, enllacen amb les línies d'Elèctrica Morellana. Pel projecte, Arxiu de la Diputació de Castelló. *Boletín Oficial de la Provincia*, 4-IX-1922.

203 Casimir MELIÀ, *Orígenes y desarrollo de los servicios eléctricos*, pp. 58-62.

Durant la Dictadura es funda el Banc de València, que com hem vist no tardarà en absorbir el de Castelló. El 1927 entra amb força dins el seu accionariat un grup d'empresaris valencians, encapçalats per Vicente Noguera, qui el compra a l'asturià Tartiere ²⁰⁴. No era únicament un banc de la taronja; també tenia molts interessos en la compra de deute públic o en la participació en empreses que asseguraven o recuperaven la influència del capital valencià. Tot això no implica que, a la ciutat de València, els terratinents hagueren desaparegut dels primers llocs de la llista de riquesa urbana del padró; més bé que, junt a la condició de terratinents, els canvis socials havien fer augmentat les possibilitats de negoci.

Aquestes grans empreses s'havien fundat feia poc: el 1911 la fàbrica d'adobs i àcids de José Antonio Noguera; del 1917 és la *Unión Naval de Levante*, al Grau de València; de 1917 i 1921, respectivament, la *Compañía Valenciana de Cementos Portland* i la *Sociedad Portlux de Cementos* de Bunyol; el 1919, la fàbrica Segarra de la Vall d'Uixó dedicada al calçat ²⁰⁵; el 1921, la *Compañía Siderúrgica del Mediterráneo*, de Sagunt -aquesta amb capital basc, del grup de R. De la Sota i Aznar- i el 1928, *Regadíos i Energía de Valencia*, REVA. Vicente Noguera i Ignasi Villalonga -la nissaga, de Figueroles; s'havia iniciat en els grans negocis a Tramvies de València-, eren els protagonistes. Els esmenten donat els vincles que havien de mantenir amb la burgesia castellenca arran l'absorció del Banc de Castelló ²⁰⁶.

La simultaneïtat de l'auge manufacturer i la crisi agrària -dels conreus tradicionalment exportadors- comportà una reestructuració d'hegemonies relatives entre els grups econòmics valencians. Sectors tradicionalment exportadors i lliurecanvistes, demanen ara l'intervencionisme de l'Estat per fer revifar el comerç al nivell d'abans de la

204 Les dades d'aquestes empreses, propietaris, fusions, a Vicent SOLER, *Guerra i expansió industrial*, pp. 69 i ss. Ramir REIG, "El impacto de la guerra europea. Del taller a la fábrica", pp. 166 i ss.

205 Fundada el 1913, encara artesanal, amb una modesta producció de 100 parells diaris. En un primer moment, funcionava amb treball a domicili. A la fàbrica es rematava el producte. Els treballadors oscil·laven entre 300 i 1.000. Des de 1919 es mecanitza i el 1927 ja contava amb 127 màquines de fabricació de calcer, 21 motors elèctrics i més de 1.000 treballadors, que produïen 5.000 parells diaris d'espardenyes i 1.500 de sabates. Ressaltava molt dins d'un sector espardenyer caracteritzat, com hem vist, per dividir la producció en petits tallers. Sempre va dependre en bona mesura de les comandes de l'exèrcit. Rafael VIRUELA MARTÍNEZ, "Organización del trabajo y diferencias de género en la industria del calzado durante la autarquía: El caso de la empresa Segarra de la Vall d'Uixó", *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universidad de Barcelona, vol. VI, nº 119 (82), 2002. Els treballs annexos de l'adobat del cuir trobava el problema de la falta d'aigua necessària per a aquesta activitat. De manera que va caldre construir una complicada conducció de canonades i dipòsits elevats, dels pous fins a la fàbrica. Casimir MELIÁ, *Industrias químicas y del papel, caucho y cuero de la provincia de Castellón*, pp. IX-X.

206 Ignacio Villalonga seria triat diputat a Corts per Castelló el 1933 i el 1936.

guerra. Al temps, sectors tradicionalment proteccionistes ara demanaran l'aixecament de les traves al comerç per tal d'aprofitar les condicions dels mercats tercers. És el cas de l'arròs. Treballat a Almenara, La Llosa, Xilxes, Nules, Castelló, Benicàssim i Torreblanca, el seu cultiu mai no havia sigut important a la província, per la por a les malalties associades, com el paludisme ²⁰⁷.

Els anys 20 seran de retorn, i afermament, a la situació de preguerra en el que fa referència a la prepotència dels grups agraris exportadors -*la dècada daurada de la taronja*- i del revifament de la polèmica entre lliurecanvistes i proteccionistes. Durant la guerra, els exportadors exigien rebaixes de nòlits, descompte d'efectes comercials pel Banc d'Espanya, assegurances de guerra, bons per l'exportació... De fet, l'aranzel de 1911 era inoperant. Després de la guerra, torna la normalitat i es multipliquen les veus exigint el rearmament aranzelari. El resultat serà l'aranzel Cambó de 1922. Els interessos industrials, forts al cap i casal, s'organitzen el 1918 en el *Fomento Industrial y Comercial del Reino de Valencia*, a imitació del català *Foment del Treball* ²⁰⁸. Estes relacions porten a la minva de l'anticatalanisme ²⁰⁹. Els sectors dominants castellanencs són agraris -més pròxims a la ideologia de la *Exposición Regional* de 1909 que no a les industrialistes *Firas de Muestras* que comencen a celebrar-se 1917, però no deixaven de tenir relacions amb els industrials, pel Banc de Castelló absorbit pel de València.

5. VIES DE COMUNICACIÓ.

Castellón está necesitada, urgentemente necesitada, de acercar todos sus pueblos a la capital de la provincia (...) el inveterado despego de la comarca alta del Palancia, atribuido, sin genero de duda alguna, a la dificultad de comunicaciones con La Plana, pero es que además nos urge penetrar por todos los caminos del interior, ganar cuanto antes la región aragonesa y la prolongación del tranvía hasta Segorbe, enlazando con el Central de Aragón por Vall de Uxó o por donde se ofrezca un mayor tráfico, pero enlazando en Segorbe con dicha vía, resolvería en una buena parte el inquietante problema de nuestro antiguo

207 Si més no fins els anys 20 i la postguerra. Tot i això, Nules produïa 80.000 arroves. Carlos SARTHOU, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, pp. 726.

208 Vicent SOLER, *Guerra i expansió industrial*, p. 186.

209 Sense oblidar que bona part de la intel·lectualitat de la Plana havia passat una part de la vida a Barcelona o Madrid. Allà es formen o treballaren el guitarrista Francesc Tàrraga, l'escultor José Ortells, Ribelles Comín, l'arquitecte Francesc Tomàs, el pintor Juan Bautista Porcar, el metge Àngel Sánchez Gozalbo, el poeta Bernat Artola. Si Salvador Guinot publica *Escenas Castelloneses* el 1905 és perquè Ribelles Comín el posa en contacte amb l'editorial *L'Avenç*. Continuarem en parlar dels aspectes culturals. Volem insistir que economia i relacions personals anaven de la mà

*aislamiento*²¹⁰.

Protestes com aquesta per l'escassetesa de comunicacions es podrien multiplicar fins l'infinit. La triem per ser del final de l'època que estudiem. La província presentava escassos trams de carretera, tant de l'Estat -517 kilòmetres construïts el 1910²¹¹-, com de la Diputació -2.4 kms.-; en aquest darrer, l'extensió més reduïda d'Espanya, xifra que trobem representativa de l'interès dels grups dominants locals pel desenvolupament econòmic. En l'àmbit local, la situació caminera no era millor²¹². Tampoc en el ferrocarril, limitat a 114 kms. de la línia València-Barcelona. Castelló era l'única província valenciana sense comunicació ferroviària a l'interior, la qual cosa significà una reivindicació constant. El Central d'Aragó va preferir el corredor del Palància per comunicar amb Sagunt, i el mateix acabaria fent el ferrocarril miner d'Ojos Negros, tot i les facilitats que se li donaren²¹³. El traçat buscà altra vegada el Palància i Sagunt. Els projectes ferroviaris es comptaren per fracassos. L'objectiu era connectar Castelló i el seu port amb Terol i Saragossa²¹⁴. Els trams connectors cercaven Sogorb, Lluçena, Albocàsser o Morella, amb l'argument que servirien per estructurar l'interior provincial. També era recurrent reivindicar un que acostara Conca i Alcázar de San Juan, i un altre des de Puebla de Híjar a Vinaròs.

Els projectes s'anul·laven els uns als altres, per falta de continuïtat política o de base econòmica. Només tindria èxit el tramvia La Panderola, ja esmentat en parlar de la taronja, que de totes maneres no veuria la projectada ampliació a La Vall d'Uixó i Sogorb.

Des dels 1880 els sectors més dinàmics de la burgesia local percebien clarament l'endarreriment econòmic local i provincial. Per aquest motiu, desenvolupen un projecte de progrés i busquen un consens social local. La burgesia cerca diferents formes d'hegemonia, per tal de difondre i consensuar l'opció econòmica predominant. El caràcter divers de la conflictivitat social i política existent en cada cas i l'articulació de les solidaritats i antagonismes entre els diferents sectors socials van conduir a cada lloc a l'articulació de tàctiques burgeses locals pròpies. La crisi dels conreus tradicionals, com

210 *Heraldo de Castellón*, 11-III-1926.

211 Carlos SARTHOU CARRERES, *Geografía General del Reino de Valencia*. p. 339.

212 Així, capitals de partit com Viver, Lluçena, Albocàsser i Morella no estaven comunicades entre elles. Carlos SARTHOU CARRERES, *Geografía General del Reino de Valencia*. p. 321.

213 *Heraldo*, 28-II-1900.

214 *Heraldo*, 18-V, 5-VIII i 26-X de 1926. El traçat era Castelló, Albocàsser, Morella, Alcanyís, Casp, Monegres, Lanaja, Grañén, Osca, fins Canfranc. Aquest ferrocarril tingué una *Sociedad Pro Ferrocarril a Zaragoza*, reunida diverses vegades a Morella i Castelló, amb el suport de la Diputació. L'altre traçat buscava Lluçena, Linares, Casp i Lleida.

hem vist, es superà amb el conreu de la taronja al regadiu i i de a vinya al secà -fins la fil-loxera-. L'agricultura de regadiu: exportadora i aïllada del mercat espanyol, defensava el lliurecanvisme. Aquest model desenvolupista necessitava d'infraestructures: ports, ferrocarrils i carreteres. A Castelló, es centrà en la reclamació del port La defensa dels interessos agraristes serà una de les característiques més constants en les posicions econòmiques de la burgesia local. Presentant-se com a interessos de la província, també es tractava d'assegurar el predomini de la capital sobre els altres pobles.

Vinaròs havia construït el primer port provincial els anys 1880. Això implicava un bon nombre d'agents comercials, magatzemistes, patrons de cabotatge, fàbriques d'alcohol i salades, obradors de bótes, de velam, constructors de carros o de gent vinculada a les drassanes. Però el ferrocarril va ser una forta competència, que implicà la decadència. També existia, com hem avançat en parlar del sector secundari local, molins fariners i arrossers, serrereries mecàniques fàbriques de sabons, d'oli de sansa, de teixits de cànem, i lona per al velam ²¹⁵.

Era fàcil observar un centralisme de capital provincial: els projectes incloïen com a destí la construcció del port de Castelló ²¹⁶. La potència dels ports de Vinaròs i Borriana, especialitzats respectivament en vi i taronges, i connectats per carretera, els feia molt competitiu. Des del punt de vista de la racionalitat econòmica, més que el de Castelló. El primer estava ben connectat amb Aragó i, per extensió, amb el Nord. El segon, més modest des d'eixe punt de vista, amb l'eix del Millars.

La dura competència entre aquests tres municipis és un bon exemple de

215 Ramon PUIG PUIGCERVER, *Autoritaris, catòlics i republicans. Vinaròs, de la Dictadura a la República*. Tesis doctoral, Universitat Jaume I, Castelló, 2006

216 Que a més va ser molt lenta. El projecte s'aprova el 1882. Quan es recomencen les obres amb altre subcontractista, el projecte s'ha quedat petit pel 1897 i s'ha d'ampliar. El 1900 es torna a començar les obres, i tornen els problemes de diners. Pels finals de 1905 hi ha un fort enfrontament entre la Cambra de Comerç i l'Ajuntament per l'elecció de cinc membres de la Junta d'Obres -creada el 1902 sota el patronat de la Cambra, amb membres d'aquesta, de l'ajuntament, de la Diputació, la Cambra Agrícola i d'altres, fins 16 membres-. La votació, que guanyen els seguidors del president de la Cambra, i regidor expulsat del partit republicà, Carlos González Espresati, provoca reclamacions al Ministeri de Foment i 40 dimissions a la Cambra, donant inici a l'etapa d'influència d'Espresati, qui comptà amb el suport de Salvador Guinot. Tornarem sobre el tema. Només volien deixar clar, amb aquests antecedents a la gestió d'Espresati, com la construcció del Port era un dels assumptes més polititzats a l'àmbit local. Havia ajudat els republicans a aconseguir la majoria el 1891. Els inicis de la construcció del port, a José RIBELLES COMÍN, *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón con la historia del Puerto del grao y del periodismo provincial*. Imprenta de Altés y Alabart, Barcelona, 1905. També Manuel MARTÍ, *Cossieros i anticossieros. Burgesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*. Diputació de Castelló, Castelló, 1991, pp. 201-263. Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002, pp. 273-301.

victimisme, i de victòria d'aquella burgesia comercial que, en el mapa espanyol, tenia l'avantatge de ser capitalitat, tot i que econòmicament puguem pensar que haurien d'haver tingut prioritats les altres dues. Dos exemples: el 1897 es demana que el vicecònsul britànic no tinga com a base Borriana, i es trasllade a Castelló. El 1902 que l'Administració principal de duanes abandoni Vinaròs, on s'havia creat la primera Cambra de Comerç de la província -és del 1886- per a instal·lar-se a la capital i convertir-se en una de primera classe.

La intenció de la burgesia de Castelló de La Plana, a més de pors a deixar de ser capital provincial de perdre el port -era l'única del Mediterrani que no en tenia-, i el prestigi, era facilitar l'expansió urbana i convertir-se en articuladora de l'economia provincial. Castelló no exercia l'hegemonia econòmica, però en haver-se convertit en capital provincial, el fet i dret capitalí suposà la centralització burocràtica i la direcció política de la província. Així es creava el XIX un nou grup social, el de treballadors de l'Administració pública que, en els seus esglaons superiors, conjuntament amb la Lliga de Contribuents de Castelló -1876- galvanitzaren el nou ordre. Els nous grups sociopolítics, intentaren, i sovint aconseguiren, que la capitalitat provincial es convertira en factor de desenvolupament local, amb el benentès que allò bo per Castelló també ho era per a la resta.

L'objectiu era centralitzar les comunicacions. El port, i la resta de vies de comunicació, anava en la direcció d'unir la província a la seua capital, s'alimentaria dels productes de La Plana, no únicament la taronja, de la conca del Millars -oli, vi-, de l'Alcalatén -ceràmica i conreus de secà- i del Pla de l'Arc i el Maestrat. El desenvolupament de Castelló s'havia aconseguit pel creixement agrari -producte de l'esforç col·lectiu, sense ajut estatal, fenomen comú a tota La Plana- i el haver-se convertit, per decisió estatal, en centre administratiu. La burgesia local no tenia intenció de desapropiar aquest fet. Fins el punt de queixar-se clarament per a construcció del Port de Vinaròs *“que de derecho corresponde a la capital, tanto por su representación como por su posición equidistante de los puertos de Alfaques y Valencia”* i de la permanència de la Seu Episcopal a Sogorb, *“a pesar de nuestro perfecto derecho a esta honrosa y lucrativa distinción”*²¹⁷.

En resum, l'ampliació d'infraestructures de comunicació tingué resultats únicament

217 Projecte explícit a l'informe de Gaetà Huguet a Foment el 1878, a José RIBELLES COMÍN, *Intereses económicos, agrícolas*, pp. 366-369. Llunyà en el que fa referència al nostre estudi, els objectius es mantindran.

puntuals, si més no millorables, possiblement per inoperància de les autoritats:

¡Castellón, Castellón! ¿Cuándo vas a despertar a tu gran destino, cerrando decidido, revuelto, heroico contra la política al uso, el acomodamiento de tus hombres y superhombres, la vanidosa iniciativa personal y el interés minúsculo?

²¹⁸.

6. ALFABETITZACIÓ.

S'havien de cobrir mancances evidents: la Biblioteca Municipal de Castelló s'inaugurava el 1929, amb els llibres de la col·lecció del geògraf Juan Borràs, a l'Avinguda de Pérez Galdós:

Frente a frente se hallan la enorme mole del circo taurino y la modesta edificación de la biblioteca. ¿Quién vencerá a quién? Confiamos en que los gérmenes de la cultura que encierra el pequeño edificio destruirán la barbarie que representa el coloso de enfrente ²¹⁹.

Entre 1920 i 1930 la taxa d'analfabetisme espanyola es va reduir del 52.35% al 42.33%; però les millors dades eren les corresponents a la Serralada Cantàbrica. La construcció de 8.000 noves escoles no compensà el creixement de la població en edat escolar, d'un milió de xiquets a Espanya ²²⁰. Així, superstició i incultura anirien de la mà. El juliol de 1924, la policia ha d'actuar a Castelló per tal d'evitar que una dona fora linxada, acusada de ser bruixa, per les senyores del mercat, que la consideraven culpable dels atacs d'epilèpsia d'una xiqueta ²²¹. Com veien al següent quadre, les xifres d'analfabetisme a la província de Castelló eren superiors a la mitjana espanyola esmentada ²²².

218 *Heraldo*, 16-I-1926.

219 *El Socialista*, 6-XI-1929. Només existia, des de 1862 quan fou incorporada al cos estatal d'Arxivers, la de l'Institut. Enrique PERALES, *Historia de Castellón*, p. 79.

220 A Europa, durant el període 1924-30, només Grècia (4.7%), Àustria (3.2%) i Portugal (1.5%) tenien un percentatge del pressupost dedicat a l'ensenyament menor que l'espanyol (5.74%). Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA; *La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria*. Madrid, Alianza, 2005, pp. 82-83.

221 *Heraldo de Castellón*, 7-VII-1924. Aquest diari es feia creus que això passés en ple segle XX, a una ciutat de tarannà liberal. És clar que ells representaven l'opinió publicada; resulta difícil de saber que hi ha per baix.

222 Sobre el total de la població. Miguel MARTÍNEZ CUADRADO, *Restauración y crisis de la monarquía (1874-1931)*, Alianza, Madrid, 1991, p. 487.

QUADRE X: Saben llegir i escriure, a Castelló i província, en %.

		Homes	Dones	Total
1900	província	29.12	15.82	22.45
1900	capital	38.95	26.23	32.33
1910	província	35.54	21.34	25.30
1910	capital	45.57	30.16	37.70
1930	província	43.65	29.53	36.49
1930	capital	56.06	40.18	47.81

Font: Consol AGUILAR, *Educació i societat*

a Castelló al llarg de la II República.

Diputació de Castelló, Castelló, 1997, p. 67.

Els estudis elementals de Magisteri s'establiren a l'Institut de Castelló el curs 1901-1902. És a dir, quan es feu obligatori per Reial Decret que es crearen a tots els Instituts de poblacions sense Escola Normal ²²³. El problema era la mancança d'escoles. L'ensenyament primari per a les classes populars hauria d'haver estat assegurat per les escoles públiques, mal finançades per municipis i diputacions. Però fins la Llei Romanones de 31 de desembre de 1901 no es van obrir altres possibles vies de finançament. Contribuïen les escoles de les congregacions religioses ²²⁴ i les parròquies de l'Església. Les escoles obreres tenien menys recursos econòmics per competir amb les de la burgesia. L'ensenyament mitjà tampoc no avançà fins 1918. Una lenta millora s'observa a partir de 1909-1910, probablement pels efectes dels projectes de Moret el 1906, Canalejas el 1910 i Santiago Alba el 1918. En allò que fa referència al maurisme, volem destacar la falta d'interès en el tema: el diputat republicà Gil y Morte va poder censurar a les Corts com Maura, en el discurs inaugural del seu Govern Llarg, no havia fet cap referència a l'ensenyament; crítiques semblants se li feren durant la discussió del pressupost d'Instrucció Pública ²²⁵.

²²³ Enrique PERALES, *Historia de Castellón*, p. 93.

²²⁴ A la ciutat de Castelló, de privats religiosos hi havia els Escolapis pels xiquets i la Consolació i les Carmelites per les xiquetes. També hi havia set de privats. Escoles públiques per xiquets, eren la meitat del total: la del Real, l'Hospital, Sant Vicent i Grau, i xiquetes la de Centre, Basses, Casa-ensenyament, Pàrvuls i Grau. La del Grau la pagava Gaetà Huguet. Consol AGUILAR, Consol: *Educació i societat*, pp. 54-55 i 121-124. Segons el regidor Forcada, a la primera dècada del segle hi havien pels carrers de Castelló 3.000 xiquets sense escolaritzar. Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, p. 226. Les xifres d'analfabetisme a capital i província ens demostra que als pobles la situació, en percentatge, seria pitjor.

²²⁵ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII*. SARPE, Madrid, 1986 (or. 1933), p. 99.

Breument, l'Estat va cedir davant els qui tenien poder i autonomia les funcions essencials de l'ensenyament: majoritàriament en l'Església, i en grups vinculats a la *Institución Libre de Enseñanza* i de minories socialistes i anarquistes. Així doncs, va contribuir a que tots els grups posseïdors d'estudis qualificats procediren d'institucions on, per motius ideològics diferents, la crítica a l'Estat liberal era el denominador comú. Si la revolució de 1868 havia previst superar el 10% de la població en el sistema educatiu, durant la Restauració, entre 1880 i 1910, s'estanca al voltant del 8.5%. La creació del Ministeri d'Instrucció Pública el 1900 i l'esforç de liberals i institucionalistes en eixa direcció, situaren de bell nou en el sistema educatiu el 10 % de la població el 1930 ²²⁶. A Castelló, l'esforç es tradueix en les xifres dels quadres XI i XII.

QUADRE XI: Escoles nacionals de primera ensenyança el curs 1928/29 a la província de Castelló.

Graduades de xiquets	Graduades de xiquetes	Unitàries de xiquets	Unitàries de xiquetes	Unitàries pàrvuls	Total	Mixtes	Per crear (1930)
8	4	181	177	38	396	51	292

Font: Consol AGUILAR, *Educació i societat...* pp. 171-172.

QUADRE XII: Població escolar a la província de Castelló el curs 1928/29.

Escoles diürnes		Escoles d'adults	
Xiquets	Xiquetes	Homes	Dones
12.821	12.344	7.181	42
Total		Total	
25.165		7.223	

Font: Consol AGUILAR, *Educació i societat...* p. 172.

²²⁶ Miguel MARTÍNEZ CUADRADO, *Restauración y crisis de la monarquía*, pp. 472-473 i 487.

**III. L'ALCALDIA D'ESPRESATI COM A NUS DE LA CONFLICTIVITAT ENTRE LES
ELITS LOCALS.**

Entrat el segle XX, alguns partits i moviments polítics, com ara el republicanisme, el socialisme o els nacionalismes basc i català, començaven a mobilitzar, com hem observat al primer capítol, electors amb lleialtats múltiples, no únicament membres estrictes de grups clientelars. Aquesta mobilització, encara que en un nombre encara controlable pel sistema, -amb excepcions, com ara Barcelona, València; en general, determinats centres urbans-, implicava la necessitat d'una contramobilització d'aquells grups que podien ser favorables al sistema social defensat per la Restauració.

Això seria el que hauria intentat el maurisme, en la seva cerca de les anomenades *masses neutres*; altres mauristes preferien parlar del *poble*. Això fa necessari començar estudiant quin era el context polític on havien d'incidir eixos mauristes. Quan aparega el maurisme, s'afirmarà que "*nuestro ideal es que el partido conservador vuelva a ser lo que fue [entre] 1907 a 1909, cuando supo hacer labor mirando a las clases neutras y sacrificando al ideal las necesidades de la propia vida orgánica*" ²²⁷. Amb especial incidència en els catòlics, que eren, en aquest context, les *masses neutres* a qui tenien més a l'abast mobilitzar, com ho havien intentat els grups carlistes, integristes o catòlics. Així com també els possibles antagonistes, que feien necessària eixa mobilització, amb tàctiques que es podia intentar imitar, o crear altres de noves.

1. SITUACIÓ POLÍTICA A LA PROVÍNCIA EN INICIAR-SE EL SEGLE.

Els partits del torn.

A la Restauració, el grup polític castellanenc més important el formaven els partidaris del duc de Tetuan, *tetuanistes*, coneguts popularment a la província com a *cossieros*. El seu control de les institucions provincials, sumat als seus vaivens polítics, amb militància als dos partits dinàstics, va obligar l'oposició del moment a ser *anticossiera*. Fins i tot, dins el partit al qual estava afiliat eixe moment el *Cossí*, podia haver-hi *anticossieros*, desplaçats a un segon terme en tenir menys contactes a Madrid. A més, les oposicions demòcrata, carlista i republicana també hagueren de prendre aquesta actitud, tot i que únicament els republicans *zorrillistes* a la ciutat de Castelló podien actuar de manera independent, veient-se obligats els altres a donar suport a un dels partits dinàstics en disputa.

227 Antonio GOICOECHEA, *Hacia la democracia conservadora. Artículos y discursos por Don Antonio Goicoechea. Presidente de la Juventud Maurista*, Stampa, Madrid, 1914, p. 224.

Els *cossieros* representaven el liberalisme provincial, en el sentit d'anticarlistes i defensors de l'estatus quo del sistema restauracionista. Provenien majoritàriament del Partit Progressista, del qual passaren a les files de la Unió Liberal de O'Donnell. Des d'eixe moment, començaren a confluïr amb les xarxes caciquils comarcals i, sobre tot des de 1868, amb la construïda per Victorino Fabra Gil. Ell es convertiria en el seu cap provincial. Conegut com *Tío o Agüelo Pantorrilles*, un dels principals cacics de Lluçena, relacionat amb Leopoldo O'Donnell, primer duc de Tetuan, des de la Primera Guerra Carlista ²²⁸. D'ací que també foren coneguts com a *fabristes*. Ja a l'època isabelina, aquest grup gaudeix del control de les institucions provincials, la qual cosa els facilita convertir-se en el partit situacionista, en assumir Cánovas el poder amb l'arribada d'Alfons XII. Així passaven a ser el Partit Liberal-Conservador a la província. Sempre aparegueren a l'ombra del poder, com feia el seu patró, Carlos O'Donnell, segon duc de Tetuan: liberal-conservadors de 1874 a 1881; fusionistes de 1881 a 1890; altra vegada canovistes de 1891 fins l'assassinat de Cánovas del Castillo el 1897; conservadors independents -*tetuanistes*- quan O'Donnell reclama l'herència política de Cánovas i es nega a integrar-se en la Unió Conservadora de Silvela ²²⁹.

Això no va impedir a Silvela i O'Donnell arribar a una intel·ligència electoral el 1899. En començar el segle XX, el *cossi* era una organització madura, estable i reforçada en la seua posició de domini dels districtes més rurals de la província. La divisió dels seus adversaris -els republicans al districte de Castelló i, menys, als de Vinaròs i Sogorb; la força de les xarxes caciquils liberals al de Nules, el magma carlista i catòlic, especialment potent al districte de Morella-, provocava que el govern, fora del signe que fos, deixara la província a mans dels *tetuanistes*, davant la dificultat de forçar un canvi. En les eleccions liberals de 1901, el *cossi* aconsegueix quatre diputats, front dos liberals -Nules i Vinaròs- i un de republicà, el del districte de Castelló. Pareixia com si no tingués ja necessitat de transvestisme polític. El seu avantatge residia a militar a una facció minoritària a escala nacional, que difícilment podia superar la dotzena de diputats, amb la qual cosa el govern de torn no tenia interès en arraconar-los. L'esforç necessari per tal d'aconseguir-ho podia

228 "(...) D. Victorino Fabra (l'agüelo Pantorrilles, porque las tenía y las lucía muy gallardamente lo mismo en la tierra que en los Madriles), el magnánimo cacique dilecto del Duque de Tetuán". Salvador GUINOT, "Gramatiquerías", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XX (1944), p. 83.

229 Els canvis no eren totalment automàtics, el període d'adaptació podia ser dur, i es generaven escissions. Les constants maniobres d'adaptació els hi feien perdre suport, la qual cosa, finalment, els debilitava. Manuel MARTÍ, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*. Diputació de Castelló, Castelló, 1991. Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Polítics i cacics a Castelló, 1876-1901*. Alfons el Magnànim, València, 1988. Ramon PUIG PUIGSERVER, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs, 1876-1923*. Universitat Jaume I, Castelló, 2005.

superar els beneficis ²³⁰.

El segon Duc de Tetuán, Carlos O'Donnell, i Victorino Fabra Adelantado -hereu polític del seu oncle, Victorino Fabra Gil- moriren el 1903 i el 1907, respectivament. El successor de Victorino Fabra, Tiburcio Martín, no fou capaç d'imposar-se al si d'un *cossi* alineat definitivament a les files del Partit Conservador. Hipólito Fabra Adelantado i José Rafels representaven el sector del *Cossi* més liberal.

Primerament, el seu principal opositor va ser Ramón Salvador Celades, lligat en els primers anys de segle a la facció *silvelista* i, posteriorment, a la dels *datistes* ²³¹. Després, ja a l'època que estudiarem tot seguit, es crearà la facció *ciervista*, dirigida per Luís Fabra, i la *maurista*, amb Salvador Guinot, -el qual ja escrivia a *El Obrero Católico* els anys 1890-, Ricardo Carreras i Miguel Llansola. El diputat per Morella, Comte d'Albay era el contacte dels conservadors castellonencs amb Antonio Maura i La Cierva ²³².

Aquests també es trobaven dividits en faccions ja la dècada de 1890, els *ramblistes* (Rambla i Oñativia) i *cayistes* (Cayo Gironés i Sánchez Pastor), consolidats els primers al districte de Nules, on podien comptar amb el suport carlista. L'opinió considerava els liberals un grup amb escassa força pròpia, que tan sols amb el poder aconseguien viure a precari, gràcies al suport oficial i també l'ajuda dels carlistes. La qual cosa portaria el *cossi*, sense manies, a portar a terme amb els republicans de González Chermá un pacte de no agressió: no presentar-se al districte de Castelló. Es justificarà amb l'argument que els republicans no eren tant perillosos per a les institucions com els carlistes, doncs els unia la tradició liberal, entesa a grans trets.

Els *cayistes* patiran una escissió el 1901, per part del grup canalejista de Castelló Tàrraga i l'*Heraldo de Castellón*. Aquests eren els històrics anticossiers, i els croats de l'anticaciquisme, retirats de la lluita oberta quan Sánchez Pastor els defraudà. Cristóbal Aicart encapçalarà la facció *romanonista* ²³³.

230 Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Políticos i cacics a Castelló*, pp. 19-20.

231 Albay considerava més tard que el problema havia sigut deixar "*agriar la relación*". És a dir, no concedir el que Ramon Salvador demanava. Però ja no havia problemes, els seus dos fills eren a la Joventut Conservadora. Arxiu Maura. Carta a Maura, 21-I-1913. Lligall Lligall 2, carpeta 32.

232 Arxiu Maura. Correspondència del Comte d'Albay i Tiburcio Martín amb Maura, del període de 1903 a 1922. Lligalls 2/32 i 63/5.

233 Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Políticos i cacics*, pp. 23-24. Francesc-Andreu MARTÍNEZ GALLEGU, "Dinásticos, republicanos y sindicalistas, 1902-1929" a *Historia de Castellón, (II)*, dir.

Sense oblidar la crisi de lideratge conservadora, cal assenyalar que els liberals disposaven de dues xarxes clientelars independents, la de Vicente Cantos Figuerola, diputat per Lluçena entre 1910 i 1923, i Juan Navarro-Reverter, qui havia heretat de son pare el cacicat del districte de Sogorb.

Quan el juny de 1905 el rei encarregà Montero Ríos la presidència del govern, davant la protesta de la majoria parlamentària maurista, les faccions liberals castellonenques s'agrupen al voltant del marquès de Benicarló, Juan Pérez Sanmillán, i Vicente Cantos, en una aliança anticossiera amb republicans i *silvelistes*. Era un bon moment per derrotar-lo, amb els liberals al govern i el *cossi* donant suport a Maura. L'encasellat dóna el districte de Castelló al candidat republicà, i dels sis restants, tres als *monteristes* -Pedro Font de Mora a Nules, Carlos O'Donnell per Lluçena i Antonio Castro Casaléiz per Albocàsser-, i els altres a partidaris de Moret -Navarro Reverter a Sogorb, de Canalejas -Pérez Sanmillán a Vinaròs-, i de Silvela -comte de Albay, del *cossi*, a Morella-. Les sorpreses seran la derrota dels candidats ministerials al districtes de Lluçena davant Vicente Cantos, qui se'l farà seu ²³⁴, i de Nules, on guanyarà el maurista Marquès de Benavites, Bernardino Melgar ²³⁵.

Al districte de Castelló es presentaria el futur fundador a La Plana del moviment maurista Salvador Guinot, definint-se com a independent, el qual recorrerà els pobles del districte acompanyat de Tiburcio Martín i el cap carlista Francisco Giner, amb molt de predicament a Vila-real i Borriol. També tindrà el suport del *cossi* i d'Espressati Chaparro, el qual ja hem vist enfrontat als republicans pel control de la Junta d'Obres del Port.

Candidato agrario y del cossi no se ha retirado todavía, pero no creemos que se haga muchos días convencido de que nadie más que el cossi le votará el 10 de septiembre. Los partidos políticos no pueden prestar su apoyo a la candidatura del señor Guinot por lo mismo que se trata de un candidato independiente y en esta actitud de los aludidos partidos monárquicos incluimos naturalmente a los nocedalistas y carlistas.

Manuel CHUST, Ed, Prensa Valenciana, València, 1992. p. 585 ss.

234 Només les perdrà a les següents eleccions, rígidament controlades pel govern Maura, del 1907 davant Salvador Guinot. Tornarem sobre el tema. Això facilitaria el pacte republicans i liberal demòcrates, i provocaria la reacció maurista local.

235 Els resultats electorals, Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, pp. 46-50. Germán REGUILLO considera mauristes el Marquès de Benavites i Antonio Castro. *El Partido Republicano de Castellón. De la extrema izquierda federal al centro político (1868-1936)*, Diputació de Castelló, Castelló, 2001, p. 707. De Reguillo, únicament resultats electorals al districte de Castelló, i els de les municipals a la capital.

(...) No se descuidan tampoco los independientes en la propaganda de la candidatura del señor Guinot y a las frecuentes reuniones que celebran en los arrabales, hay que agregar las diarias salidas del señor Guinot a los pueblos del distrito, casi siempre acompañado del señor Giner para que no se ponga en duda por lo visto la independencia del señor Guinot.

Con el señor Giner fue ayer Guinot a Borriol y con el mismo señor Giner estuvo el independiente en Villarreal el pasado domingo, de donde resulta confirmado lo que ya hemos anticipado: que el señor Guinot, más que independiente, agrario y neutro es un candidato para uso del cossi, de don Francisco Giner y del señor Espresati.

Del cossi porque lo utiliza (...) para que los republicanos no distraigan su atención de Castellón, dejando de luchar hoy en Segorbe y mañana en otros distritos. De don Francisco Giner porque así mantiene el fuego sacro en Villarreal y Borriol (...) Del señor Espresati, en fin, por la batalla personal que tiene empeñada hace tiempo contra el señor Gasset.

Descartados el cossi, Giner y Espresati, ¿quién mantiene la candidatura del señor Guinot? ¿Qué fuerzas políticas, ni siquiera sociales, son capaces a dar calor, esperanza y vida a la candidatura del señor Guinot? Ninguna; por eso la candidatura del señor Guinot no es independiente, sino cossiera; no es agraria sino del señor Giner; no es neutra sino inspiración de todos los odios que el señor Espresati tiene concentrados contra el señor Gasset.

Ni más ni menos porque Espresati teme a los republicanos siendo él como es antiguo republicano, no don Francisco Giner es dinástico de Alfonso XIII, para que apoyar a Guinot en honor de la Monarquía ni a don Victorino Fabra, como tal jefe de un partido político, le puede convencer la neutralidad, independencia y otras músicas del señor Guinot ²³⁶.

236 El canvi de grafia, en cursiva a l'original. *Heraldo*, 31-VIII i 5-IX-1905. Aquesta llarga cita considerem és un bon resum de les discòrdies entre les elits en aquest moment. Sobre la referència a Sogorb, tot pareix indicar activitat republicana a aquestes legislatives. L'*Heraldo* informava que, celebrant-se la sarsuela *Las dos princesas* al Teatre algú va llançar pamflets favorables a la candidatura del senyor Cervera, republicà, on "se ataca duramente el caciquismo cossiero representado en el distrito por el señor Navarro Reverter". Tot sembla indicar que l'inspector municipal va detenir l'interfecte, però les protestes del públic portaren el jutge d'instrucció a ordenar que el deixaren en llibertat i a continuar la funció. *Heraldo*, 5-IX-1905.

Les relacions de Salvador Guinot amb els catòlics en general, i els carlistes en particular, estaven facilitades per la seua militància anterior ²³⁷. Des de 1884 redactor i, sovint, director en funcions del setmanari carlista *La Plana Católica*, reticent aleshores contra qualsevol indici de concessió ideològica al liberalisme, rebent amb elogis l'escissió integrista de Ramón Nocedal del 1888. Els 90, quan com examinaren de seguida, els catòlics copen part de l'aparell caciquil del Cossi, es modera, des de les planes de *El Obrero Católico*, òrgan del Consell Diocesà de Tortosa de les Corporacions Catòlico Obreres, i del *Diario de La Plana*, de tendència integrista.

El 1905 s'ha integrat. No tardarà en rebre furibundes crítiques dels seus antics correligionaris integristes, que li acusen de necessitar “*cuatro o cinco mil duros*” per aconseguir la seua acta. Es un “*funestísimo error querer inculcar la creencia que apoyar en España a los partidos turnantes contra los partidos claramente radicales es querer y procurar la salvación nuestra y de la patria*”, li tornaran amb els seus antics argument de joventut ²³⁸.

Els catòlics.

El moviment catòlic valencià havia comptat, des de mitjans segle XIX, amb Antonio Aparisi y Guijarro. Molt influent abans de la Restauració dins el carlisme i el neocatolicisme, en la línia de Balmes. Considerava que l'objectiu havia de ser unir els carlistes i els grups més conservadors del Partit Moderat: la religió és el millor antídoto front la revolució. La unió es consuma el 1871 en la *Comunidad Católico Monárquica*, on les idees del més intransigent Donoso Cortés triomfen sobre les de Balmes. El *Syllabus* és el seu programa religiós. Aparisi morirà el 1872 defensant sempre buscar els més conservadors dels moderats, perdent front el més intransigent Cándido Nocedal ²³⁹, el

237 Els orígens de la carrera política de Guinot, amb les seues relacions personals i de matrimoni amb la família del P. Vicent i dels Fabra, resumides a Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986, pp. 39-44. Més informació sobre la seua primera etapa, Juan Luis BACHERO, *Salvador Guinot Vilar: del carlismo al catolicismo político (1866-1944)*. Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2012. Es centra en la seua etapa de formació política, fins 1898.

238 Com era d'esperar, per altra banda. Així, *El Cruzado*, 8-V-1909.

239 Cándido Nocedal, mort el 1885, ex ministre d'Isabel II i, com els neocatòlics Aparisi o Navarro Villoslada, contrari a la via armada. Havien intentat influir en el règim moderat, per passar-se al carlisme en el Sexenni. Carles el nomena cap de la premsa carlista el 1871. Abans l'havia fet anomenar el seu representant a Espanya en acabar la Tercera Guerra Carlista. Román OYARZUN, *Historia del carlismo*, Alianza, Madrid, 1969, pp. 313 i 476. Es tracta de la visió d'un simpatitzant. Per una síntesi historiogràfica recent sobre el carlisme durant la Restauració, Jordi CANAL, *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*, Alianza, Madrid, 2000, pp. 211-287.

qual evolucionava a l'absolutisme en política i cap el pessimisme com a estratègia. Calia desqualificar tot allò existent. *El liberalismo es pecado*, de Félix Sardá Salvany, continuació local del *Syllabus* de Pius IX, seria l'estendard del catolicisme hispà. A l'hora dels fets, les relacions de l'Església no només amb els governs conservadors, també amb els liberals, foren excel·lents. La jerarquia episcopal sempre va voler l'enteniment amb els governs. A les autoritats eclesiàstiques els agradava recordar que el liberalisme era pecat com a doctrina racionalista, no amb el sentit que s'aplicava a Espanya, el de règim parlamentari ²⁴⁰.

El 1881 Alejandro Pidal formava la Unió Catòlica, la qual s'integraria prompte al Partit Conservador; va atraure molts carlistes, els anomenats *mestizos* -per liberals i catòlics-, els quals tindrien molta importància a districtes com Vinaròs, on el seu cap era el rector Valls. *La Plana Catòlica*, fundada el 1884, era l'òrgan del Partit Catòlic Tradicionalista. Donava suport a la via legalista, dins les discrepàncies entre bel·licistes i legalistes que corroïen el partit des que don Carles lliurà el comandament civil a Ramón Nocedal ²⁴¹.

El 1887 desapareix la publicació i els *nocedalistes* deixen el partit -Nocedal havia acusat Carles de liberal- i formen el Partit Integrista, menys interessat per la ideologia carlista que per defensar l'Església, tot afirmant que únicament era precis el regnat social de Crist sobre Estats i pobles, proclamant-lo rei -d'ací Crist Rei-, lema que tardaria en ser acceptat pel conjunt del magma catòlic d'extrema dreta ²⁴². Es va emportar quasi tota la

D'Aparisi y Guijarro, existeix una biografia recent d'Ana PEÑALVER, *Del neocatolicisme al neocarlisme. L'opció corporativa d'Antonio Aparisi y Guijarro*. Universitat Jaume I, Castelló, 2013.

240 Sobre la doctrina política catòlica del moment, a més, relacionant-la amb el maurisme, Cristóbal ROBLES MUÑOZ, *Maura: un político liberal*, CSIC, Madrid, 1995, pp. 21-44, i tota l'obra.

241 Fill de Cándido Nocedal. Sobre *La Plana Catòlica*, comparant-la amb *El Obrero Catòlico* i *Diario de La Plana*, Juan Luis BACHERO, *Salvador Guinot Vilar: del carlisme al catolicismo político*, pp. 10-43.

242 Realment, reivindicar el *regnat social de Jesucrist, la unitat catòlica o la restauració de l'autoritat temporal del Papa* eren fórmules fàcils de trobar tant a les declaracions carlistes com a les integristes. Altres de més específiques, com eren la funció docent de l'Església o el control d'aquesta sobre els centres estatals, no figuraven al programa integrista, però podem considerar que estarien d'acord. Per diferenciar-se, l'integrisme, anomenat de vegades tradicionalisme o partit catòlic nacional, es declarava per l'accidentalitat de les formes de govern, al temps que afirmava preferir la monarquia, amb unes Corts corporatives. La qüestió social i el regionalisme no es prenen en consideració fins una data tant avançada com 1906. En el segon cas, per enfrontar-se al nacionalisme basc, que li podia arrabassar una part de la clientela. Així, l'integrisme passava a defensar un *regionalisme tradicional*, limitant les facultats del govern central i defensant la cooficialitat de les llengües no castellanès. Mort Nocedal, el lideratge passa a Juan de Olazábal. Miguel ARTOLA, *Partidos y programas políticos*, pp. 546-550. Jordi CANAL, *El carlisme*, pp. 211 i ss.

premsa carlista. Aquest integrisme era el majoritari a la ciutat de Castelló, mentre la influència del carlisme es concentrava a la resta de districtes. El seu òrgan d'expressió era *El Tradicionalista*, dins la coalició anticossiera d'eixe any.

S'infilren al *cossi* a finals del huitanta, augmentant d'aquesta manera la importància de l'integrisme, si més no a la ciutat de Castelló. Estava representat per la revista *La Verdad* i els rectors Wenceslao Balaguer i Manuel Bellido. Pel *cossi* es tractava de compensar el possible allau de vot republicà davant el sufragi universal. L'integrisme no tenia problemes per pactar amb el *cossi*; el primer, director de la revista, era partidari de donar suport a polítics catòlics no liberals i d'aliar-se amb el carlisme si calia. Els carlistes de Morella discutiran el comandament de Giner davant del seu suport al liberal Sánchez Pastor durant la coalició *anticossiera* de 1893. Però l'opinió d'aquest preval, i el 1898, altres eleccions liberals, el carlisme torna a figurar dins d'aquesta coalició, a l'igual que el 1899. El carlisme morellà acabarà fent costat als catòlics. Entrat el segle XX, el camp catòlic reforça la seua tendència a combatre el republicanisme i buscar candidats autènticament catòlics, cosa que aconseguiran per primera vegada a Morella el 1901. Inclús els integristes s'allunyen del *cossi* a Morella i a Castelló, a la qual cosa contribueix que els liberals presentessin un candidat de simpaties carlistes ²⁴³.

Tot i que un sector catòlic encara era fidel al *cossi* -l'encapçalat per Tiburcio Martín-, la resta de catòlics semblava radicalitzar-se i acostar-se al carlisme. A finals del XIX el carlisme castellanenc tingué com a cap Francisco Giner, baró de Benicàssim: havia aconseguit, després de la guerra carlista, organitzar Juntes a quasi tota la província convertint-se en la força política més important al costat del *cossi*, essent imprescindible el concurs seu per aconseguir el control a molts llocs de la província. Generalment, contrari del *cossi*; per tant, al costat del Partit Liberal. De fet, molts cacics carlistes passaren a ser liberals.

Aquest carlisme estava dirigit, des del Palau Loredan de Venècia, pel pretendent Carles VII i, a la seua mort, per Jaume III. La seua estructura era molt jeràrquica, formada, de dalt a baix, per juntes regionals, provincials, locals, i pels cercles tradicionalistes.

243 Els carlistes havien aconseguit un diputat per Morella, Joaquín Llorens Fernández de Còrdoba, el 1893. Rafael VALLS, *La Derecha Regional Valenciana: el catolicismo político valenciano (1930-1936)*. València, Alfons el Magnànim, 1992, p. 26. També Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Políticos i cacics*, pp. 30-32.

L'intent de creació d'un liberalisme democràtic.

Canalejas representà, en el partit liberal, l'intent de renovació política del règim de la Restauració, que hauria pogut orientar-lo vers una monarquia burgesa i democràtica, oberta a l'esquerra liberal i progressiva. Per la qual cosa necessita obrir-se a sectors populars i obrers, per tal d'integrar-los en el sistema i aconseguir suport popular més enllà de les xarxes caciquils, problema paregut el que trobaria el maurisme en la seua recerca del vot de les que anomenava masses neutres. Això l'obligava, en el terreny social, a reconèixer la necessitat de negociar amb els representants del moviment obrer i d'elaborar diverses lleis de protecció social, la qual cosa farà en ser president del consell de ministres tot i adoptar enèrgiques accions repressives durant les vagues del 1910 i 1912. Es crearà un grup de suport a la ciutat de Castelló, representat de manera principal per Castelló Tàrraga i el diari *Heraldo de Castellón* que, més enllà de la conjuntura del moment, tindrà una continuïtat dins la política local, molt activa, amb seguretat, fins la caiguda de la Dictadura de Primo de Rivera, tot i l'assassinat del seu fundador el 1912. També van intentar consolidar-se a d'altres nuclis provincials, com la Vall d'Uixó, on per les eleccions de 1905 van fundar un periòdic propi, *El Demócrata* ²⁴⁴.

A primers del 1895, es quan abandona la disciplina liberal *cossiera* ²⁴⁵ i reconverteix *El Liberal* en *l'Heraldo*. En els inicis del segle XX, en la seua carrera política com a prohoms liberal –provenia del republicanisme, fracassa en ser regidor el 1899 i ho aconsegueix el 1901- aconseguirà, gràcies als serveis prestats dins l'oposició liberal al govern conservador, de col·locar candidats afins a les eleccions de 1901; així es pot observar a la correspondència entre el Governador Civil de Castelló entre març i maig d'eixe any ²⁴⁶.

Donat el caire liberal d'eixes eleccions, la mobilització *canalejista*, que provava de crear un grup propi no condicionat pels favors governamentals, es centrà en districtes on, per l'existència de cacicats amb fortes arrels, es dificultava el control del govern, obrint els

²⁴⁴ *Heraldo*, 5-9-1905, per la referència. *l'Heraldo* afirmava que *El Demócrata* tenia 200 subscriptors. Molts ens pareixen.

²⁴⁵ Govern Sagasta. El *Cossi* és liberal. La insistència de Sagasta en supeditar el partit a la disciplina *cossiera* va afavorir el distanciament de les faccions de Cayo Gironés i Francisco Rambla, els quals s'adhereixen al grup liberal democràtic de Castelló y Tàrraga, i els possibilistes. Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Polítics i cacics a Castelló*, p. 23.

²⁴⁶ Arxiu Natalio Rivas, Canalejas a Jerónimo Montilla, leg. 11/8887. Citat per Salvador FORNER MUÑOZ, *Canalejas y el Partido Liberal Democrático (1900-1910)*. Cátedra-Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid, 1993. pp.106-107 i 158.

candidats de Canalejas forats significatius, casos dels districtes de Gandia, Pego, Nules o Vinaròs ²⁴⁷. Dins d'aquest context, s'obria pas al grup *canalejista* de la província de Castelló, encapçalat per Castelló Tàrrega, propietari de l'*Heraldo de Castellón*, el periòdic amb més difusió de la capital, part d'un trust periodístic format també per *El Liberal*, *El Imparcial* i l'*Heraldo de Madrid*, aquest darrer fundat i dirigit pel mateix Canalejas.

Mort Sagasta, i trobant-se molt a prop les legislatives de 1903, es van adherir al *canalejisme* pràcticament tots els prohoms liberals de la província, encapçalats pel diputat per Vinaròs, Juan Pérez Sanmillán, marquès de Benicarló. Aquesta unió ja no existia a les eleccions de 1907. Les bases de la militància liberal democràtica a La Plana van procedir també del republicanisme i de l'Agrupació Socialista de Castelló ²⁴⁸. Tant republicans com socialistes i *canalejistes* tingueren, especialment entre 1900 i 1905, una activitat creixent al voltant del societarisme obrer no catòlic. Per tant, una part de la seua militància podia ser comuna. El mateix Castelló Tàrrega, pel voltant d'eixes dates, va participar en alguna ocasió en els actes del Primer de Maig, acudia a vetllades de la societat de fusters i aconseguí una biblioteca pel Centre Obrer del carrer Sant Vicent ²⁴⁹.

L'interès per les activitats sindicals locals es mantindria constant al llarg de tota la seua carrera periodística, com a manera d'aproximar, políticament, el seu liberalisme d'esquerres a les classes populars.

Així doncs, José Castelló Tàrrega forma part des dels inicis del segle XX d'una nova facció liberal, *canalejista*, oposada a la majoritària de Cayo Gironés, vinculada a Moret; també hi era present una facció *ramblista*. Col·laborarà amb els republicans des de 1901 i, més activament, de cara a les eleccions generals del 1905. La intenció dels republicans era neutralitzar l'oposició de Gironés a l'ajuntament i recuperar el diputat pel districte de Castelló perdut a les eleccions de 1907 –precisament a mans d'una coalició de la qual formaren part els *moretistes*–, i que efectivament recuperaren en les eleccions de 1910. Per la seua banda, els liberals es garantien l'obtenció de minories en els comicis municipals. Aquesta aliança no tenia res de nova. Els republicans sempre havien tingut millors relacions amb les fraccions dissidents del liberalisme que no amb les fraccions

247 Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Polítics i cacics a Castelló*, p. 93.

248 Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*. Diputació de Castelló, Castelló, 1998, pp. 21-57. José Antonio PIQUERAS; *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano. 1870-1976*. Algar, Alzira, 2005, p. 104.

249 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana (1891-1909)*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002, pp. 238-239.

fidels a Sagasta i Moret. El resultat final, però, va ser convertir el liberalisme local en un satèl·lit dels republicans. El liberalisme no tornaria a presentar batalla als *gassetistes* al districte de Castelló; de fet, amb Canalejas ja com a cap de govern, a les eleccions a Corts de 1910 el republicà Emilio Santacruz seria escollit diputat per l'article 29 ²⁵⁰.

El *canalejisme* adquirí trets populistes per tal d'aconseguir suport de sectors populars i disputar als republicans l'espai polític del radicalisme democràtic. Per a que això fora possible, havia d'abandonar la defensa del *laissez faire* per idees defensores de la intervenció de l'Estat, considerat responsable de fer possible la igualtat. I d'ampliar drets, al treball i a un nivell de vida digne mitjançant l'impuls d'assegurances socials obligatòries, i del reconeixement del dret de vaga. Consideraven necessària l'existència d'un poderós i disciplinat sindicalisme, amb característiques semblants als països anglosaxons, doncs així el dret de vaga no quedaria afectat per la violència. D'aquesta manera, a primers de segle alguns intel·lectuals liberals consideraven el Partit Socialista una eina més apta per aconseguir realitzar una autèntica política liberal, sempre i quan s'aconseguirà imprimir en ell una orientació marcadament reformista. Però era impossible reformar el sistema sense canviar els seus fonaments; d'ací que tant Maura com Canalejas evolucionaren a postures autoritàries ²⁵¹.

En ser ministre d'Agricultura de Sagasta el 1902 li va ser fàcil a Canalejas el crear les seues pròpies xarxes clientelars. La seua mobilització el 1902 es desborda pel suport de les masses republicanes; haurà de suspendre-les per no topat amb el govern; i perquè aquests masses anaven més lluny d'allò que ell considerava necessari, o prudent. Les manifestacions d'entusiasme que el van rebre vorejaven els disturbis, especialment al País Valencià i a Catalunya, on era rebut amb declaracions republicanes i anticlericals ²⁵². Si bé Canalejas era accidentalista respecte a la forma de govern, i per tant fronterer al republicanisme, al temps era absolutament lleial a la monarquia tot i procedir del camp republicà els anys 1880 ²⁵³.

José Castelló Tàrrega, sempre va tenir bones relacions amb el cap dels republicans castellonencs, Gasset. Al temps, intentava aconseguir un espai polític a la capital, i per això va portar a terme campanyes que li donaren prestigi tant entre els

250 Excepte el 1923, des de 1910 els diputats republicans pel districte de Castelló sempre serien elegits en virtut de l'article 29. Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, pp. 45-54.

251 Més sobre la ideologia liberal democràtica, a Salvador FORNER; *Canalejas*, pp. 11-73.

252 Diego SEVILLA ANDRÉS, *Canalejas*, Aedos, Barcelona, 1956, pp. 242-246.

253 Diego SEVILLA ANDRÉS, *Canalejas*, pp. 65-106. Es va passar al Partit Liberal seguint Cristino Martos.

sectors burgesos de la capital com entre els obrers. Essent ministre de Foment el mateix Canalejas, el 1902, aconseguirà ajudes per a les obres del port de Castelló i per a la creació d'una borsa de treball, forma d'intervencionisme estatal coherent amb els nous principis del liberalisme democràtic. Però els republicans li van deixar clar els seus límits, en rebutjar ni menys ni menys que 130 propostes seues a l'Ajuntament. Aleshores, Castelló Tàrraga va comprendre que la solució passava per un pacte explícit amb els republicans que el convertirà en aliat i en una força satèl·lit; d'aquesta manera, va poder consolidar les seues posicions i influència al temps que marginava els altres corrents liberals, amb l'esperança, hem de suposar, d'ampliar amb el temps la seua base social ²⁵⁴.

Si Castelló Tàrraga dirigia l'expressió pública local dels demòcrates com a director de l'*Heraldo de Castellón*, el cap polític del *canalejisme* era el borrianenc Vicente Cantos; la seua relació amb els republicans era molt bona, especialment des de les eleccions de 1905 i la posterior entesa antimaurista, fins el punt que, proclamada la Segona República, es convertirà en l'hereu polític de Gasset al front del Partit Republicà Radical ²⁵⁵.

L'activitat política de Vicente Cantos es va centrar a Madrid. D'aquesta manera mai no seria, si més no formalment, cap del liberalisme democràtic de la província. El cap provincial seria Cristóbal Aicart. El seu contrari, dins el liberalisme castellanenc, Navarro Reverter. Mort Canalejas, es definiran com a *romanonistes*. Després, *garciaprietistes*, per García Prieto. Però les xarxes clientelars castellanenques no canviaven ²⁵⁶.

Només apuntem aquest complex joc d'aliances purament tacticistes, conscients de la dificultat que implica seguir el fil conductor, per indicar allò complicat que podia resultar el crear una aliança de base purament ideològica que no tingués en compte la complexitat de les xarxes clientelars. De fet, les elits estaven profundament desideologitzades. Això dificultava l'articulació, per part del *canalejisme*, d'una política conseqüentment democràtica. El liberalisme radical intentava aproximar-se a l'*extrema esquerra* del moment, els socialistes, principalment pel desig de les classes dominants per domesticar les forces socials potencialment revolucionàries ²⁵⁷. També als republicans.

En tot cas, això implicava la mobilització d'una part de les masses populars, que

254 Les propostes, a Ferran ARCHILÉS; *Parlar en nom del poble*, pp. 45-53

255 Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*. Diputació de Castelló, Castelló, 1998, p. 76.

256 Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, pp. 56-157.

257 Salvador FORNER, *Canalejas*, p. 21.

podien anar més enllà dels objectius dels grups burgesos. I ens explica perquè no abandonaren mai l'ús de xarxes clientelars pròpies, renunciant en part a les mobilitzacions tot i el seu discurs democràtic.

Els republicans.

Quan comença la Restauració, la possibilitat d'acceptar o no les condicions per integrar-se al règim fraccionà el moviment, entre els més receptius i els que esperaven una propera tornada al sistema republicà, que en pocs anys es veia ja llunyana, multiplicant-se així les veus que defensaven intervenir dins la nova legalitat constitucional. Hi havien tres partits en el camp demòcrata:

a) Els federals, dirigits per Francisco González Chermà . El 1862 havia participat de la fundació del Partit Demòcrata a Castelló, i l'any següent era membre de la direcció nacional. Arribat el Sexenni, guanya les primeres eleccions municipals. Durant eixe període, evoluciona cap a l'ala esquerrana del federalisme -serà president de l'efímer cantó de Castelló el 1873-. El lideratge de González Chermà aglutinava la major part del moviment republicà a la capital.

b) Els radicals *zorristes* de José Antonio Valero i Mateo Asensi, defensors de la unitat entre republicans i, en un primer moment, del procediment revolucionari per accedir al poder. Els fracassos dels aixecaments de Badajoz, Santo Domingo de la Calzada i La Seu d'Urgell el 1883 els feren replantejar -se la utilitat d'aquesta postura.

c) Els possibilistes, de Francisco Llorens Bellés. Seguidors de Castelar, ala dreta del republicanisme, el 1872 havien pactat amb el *coSSI*, front l'aliança republicanocarlista a les eleccions provincials. Aquest pacte marcaria els seus orígens, i els facilitaria la integració dins el sistema de la Restauració. Al temps que es resistien a renunciar al republicanisme, defugien ser qualificats principalment d'antimonàrquics. Intentaven fer de pont amb sectors de l'esquerra liberal ²⁵⁸.

258 Pel republicanisme castellanenc, Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana (1891-1909)*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002, pp. 17-58. Continua cronològicament els estudis de Manuel MARTÍ, *Cossieros i anticossieros*. pp. 125-141. Eduardo PÉREZ ARRIBAS, *Polítics i cacics a Castelló*, pp. 32-36. El treball d'Archilés el continua al seu temps Gerard LLANSOLA, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*. Universitat Jaume I, Castelló,

d) A Vinaròs, la dècada de 1880, foren la punta de llança de l'aliança *anticossiera*, amb acusacions molt dures contra el president de la Diputació, José Rafels, des de les pàgines de *El Defensor* ²⁵⁹. L'espai republicà vinarossenc no estava tan definit com a La Plana. Predominaven els radicals, per la qual cosa els interessava poc la participació electoral, en principi.

A grans trets, el moviment republicà representava el sector més radical de la burgesia, el qual considerava que s'havia d'aprofundir en la revolució liberal, i per a això calia l'aliança amb les classes populars. Es considerava que monarquia i democràcia, a Espanya, eren incompatibles. La seua força social es circumscribia a Castelló, Vinaròs, i poblacions de l'Alt Palància.

La majoria dels federals, els qui seguien González Chermá, i els radicals, es fusionen el 1880, baix el nom de Partit Demòcrata Progressista, adherint-se així al manifest de Ruiz Zorrilla i Salmerón. Prompte serà considerat part del partit dels *zorrillistes* espanyols, baix lideratge dels antics federals. Aquests, en la seua majoria, havien evolucionat al progressisme, deixant els federals històrics com a força minoritària, influent per la popularitat de Pi i Margall, més que per la seua presència partidària. En tot cas, els republicans castellonencs no es sentien atrets per la vessant insurreccional del *zorrillisme*. Pot ser per la seua pertinença anterior.

L'any següent guanyen l'Ajuntament de Castelló. El seu òrgan de propaganda era *El Clamor*. La coalició republicana castellonera, arribades les següents eleccions legislatives, va reclamar una aliança *anticossiera* que integrara els liberals. Decisió que va indignar part dels *zorrillistes*, obrint-se una esquerda entre aquells qui prioritzaven les decisions de la direcció nacional i els qui les supeditaven a les realitats provincials; en el cas de Castelló, el domini del *cossí*. La controvèrsia fou aprofitada pel sector jove per tal d'iniciar l'ofensiva contra la direcció de González Chermà. Aquests publicarien *El Clamor de la Democracia*. Cap visible d'aquests joves republicans fou Fernando Gasset ²⁶⁰, el

2006. Sempre centrats al districte de Castelló.

259 Ramón PUIG PUIGCERVER, *Els corcs de la Restauració*, pp. 44-48.

260 Sobre els seus interessos burgesos, va impulsar la instal·lació a Castelló d'una sucursal del Banc d'Espanya, del qual fou conseller delegat local el 1886. També impulsà el Banc de Castelló. El 1883 l'havien nomenat secretari de la Lliga de Contribuents. Arribaria a degà del col·legi d'advocats de Castelló. De fet, en iniciar la seua carrera política estava més pròxim a Salmerón que no a Zorrilla. Sobre el caire burgès de la nova fornada republicana, els anomenats *bebés* que protagonitzaren l'escissió de 1882, M. Asensi o E. Perales eren universitaris. Carlos Llinás, coautor de *Castellón y su provincia*, i en el futur també de *Castellón en otros siglos* o *Cosas de mi pueblo*, entre d'altres; M. Bueso, E. Huguet Breva o F. Campos, propietari i comerciants respectivament, i

qual havia començat la seua carrera política com a redactor de *El Clamor*. Gasset era el cap visible dels sectors burgesos d'educació universitària, disposats a combinar les aspiracions de les classes populars -defensa de l'associacionisme obrer per tal de millorar les condicions laborals, oposició als consums i a les quintes, discurs igualitari en la tradició del radicalisme liberal-, amb l'apropiació de les alternatives desenvolupistes dels sectors més dinàmics de la burgesia ²⁶¹.

El republicanisme castellanenc entra en un procés d'escissions i reunificacions, fins les primeres eleccions legislatives amb sufragi universal masculí, el 1891. Defensors del projecte desenvolupista, la seua postura favorable a la construcció del port els generà simpaties populars, com també entre part de la burgesia, quan el *cossi* perdia influència a la capital. Foren els primers, els anys 90, en portar a terme campanyes polítiques d'estil modern, amb mítings més o menys multitudinaris, i manifestos als electors on s'exposaven les línies mestres del seu programa, lluny de l'actitud dels partits dinàstics, consistent en reunir-se, quan es convocaven eleccions, en comitès formats per les famílies benestants dels municipis, per tal de cercar el suport de les seues clienteleles, tot oferint eixe suport per tal de negociar els candidats al parlament o a diputats provincials o municipals ²⁶².

Aquelles eleccions removiën discretament la població. Continuaren tenint èxit als pobles. Altra cosa era una població de prop de 30.000 habitants, i amb una burgesia més nombrosa, com Castelló, o com podia ser Vinaròs amb el seu potent port exportador ²⁶³. González Chermà fou elegit diputat a Corts pel districte de Castelló.

Però el 1893, davant la negativa dels liberals a donar un paper protagonista al republicanisme en una coalició *anticossiera* porta aquests a pactar amb el *cossi*. Pacte que podem interpretar com un intent de mantenir l'estatus quo: uns controlen la Diputació,

els darrers, a més dels màxims contribuents. Gaetà Huguet o Enrique Gimeno, tot i ser posteriors, també eren grans propietaris. Els antics caps eren d'extracció més popular. González Chermà parlava un mal castellà, fins i tot. Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, p. 27, si es volen observar més noms encara. El canvi respecte a la vella guàrdia de González Chermà va ser gradual.

261 Manuel MARTÍ, "Grups socials agraris i política urbana: La ciutat de Castelló de la Plana (Segles XIX i XX)" a *D'Història Contemporània: Debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P.Thompson*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1996, p. 100.

262 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, p. 60. Considera molt poc útil aquesta dicotomia, ja un lloc comú en la historiografia i les ciències polítiques, a partir de la classificació dels fenòmens on s'inclou el nou republicanisme castellanenc, el qual presentaria una cruïlla entre partit i moviment social. Considera que focalitzar l'atenció a les estratègies institucionals front les no institucionals, resulta més confús que no clarificador. Unes i altres serien un continuum que giraria al voltant de la cultura política.

263 Més difícil resulta interpretar la presència republicana a l'Alt Palància.

altres l'Ajuntament de Castelló i el diputat del seu districte. La qual cosa implicava abandonar els republicans de Vinaròs i Sogorb, que continuaven combatent el *coquí*. Al districte de Castelló triomfà el candidat liberal. El 1896 els republicans es retragueren seguint les consignes *zorrillistes* -els caps espanyols *zorrillistes* i federals tenien visions diferents de la guerra de Cuba-. Eixe any moria González Chermá. El lideratge del partit passà a Fernando Gasset . El partit consolidava l'abandonament de les tesis mescla de federals i *zorrillistes*, per passar a integrar-se en el radicalisme lerrouxista, discurs anticlerical inclòs. Les seues característiques principals serien l'horitzó municipalista, l'ocupació de tot l'espai polític de la capital i l'elaboració d'una retòrica d'intensa mobilització, en un primer moment, amb les línies mestres de la retòrica nacionalista espanyola, vinculada a la guerra de Cuba. Després, anticlerical, a partir del debat entre Gasset i el pare Faulí ²⁶⁴, i dels greus incidents del Sagrat Cor de l'estiu de 1899. Ja veurem després s'afegiria l'antimaurisme. Al temps, s'associava al moviment obrer com no ho havia fet fins el moment, ni ho tornaria a fer ²⁶⁵.

La ciutat de Castelló acabarà de normalitzar les mobilitzacions multitudinàries arran les primeres protestes regeneracionistes. Tot i que a Espanya les convocarien les Cambres de Comerç, a Castelló encara no s'havia creat, de manera que les mobilitzacions les portarien a terme la Lliga de Contribuents i el Cercle Industrial i Mercantil ²⁶⁶.

L'anticlericalisme s'endurirà arran els incidents del Sagrat Cor. El Papa Lleó XIII li va consagrar el món, i des dels anys 1880 se li erigeixen creus per tot el món: la del Bartolo costarà 15.000 ptes. Des del primer moment, aquestes celebracions s'havien vinculat al sector més dretà del catolicisme, especialment l'orde dels jesuïtes. El 15 juny comencen els primers incidents en ser atacades insígnies penjades per particulars a les seues façanes -pocs dies abans havien començat els incidents a Cadis-. Quan el dia següent el regidor carlista Bellido ho denuncia a l'Ajuntament, els altres regidors diuen que és un acte lamentable, però passa per provocar. Finalment, el municipi, igual que faria el de Cadis, prohibeix de penjar-les. En opinió de republicans i liberals, es tractava d'un acte polític darrere el qual estaven els carlins. Els catòlics portaren visiblement escapularis amb l'imatge del Sagrat Cor; els republicans, barrets frigis. L'agost arriben els

264 Al voltant dels remeis per pal·liar les conseqüències del temporal de pluges de la tardor i l'hivern de 1897-98. El pare jesuïta defensava la caritat. Gasset, la necessitat que els ajuntaments oferiren treball.

265 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, p 29.

266 Javier VALLS, *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón: 1901-2001. Cien años de historia*. Cámara de Comercio, Industria y Navegación, Castelló, 2001, p. 36.

enfrentaments físics en un acte de desgreuge; a la Placa Major se'ls arranquen escapularis a dones i monges i s'ataca a garrotades els capellans. La intervenció de la Guàrdia Civil fa possible continuar el acte. Hi hagué nou detinguts, sis anticlericals, dos clericals, i Bellido, per injúries al Governador Civil. El dia següent continuen els incidents al voltant de la presó. S' allibera un pres, i els guàrdies civils desapareixen; el mateix Gasset ha de calmar els ànims. Si els republicans estaven darrere, els sectors populars els van desbordar. Els republicans no ho veien com un assumpte de llibertat d'expressió, ho consideraven un acte polític. El mateix consideraven els liberals del *Diario de Castellón*. Els incidents es repetiren a Borriana i Vinaròs. També a Alacant, Santander, Barcelona, Salamanca i d'altres localitats espanyoles. L'any següent és el juliol. El fiscal ho considerava polític, i quedà en acusacions per lesions, perdonades la majoria ²⁶⁷.

Quan entrem al segle XX, el lideratge de Gasset s'ha consolidat, així com les noves línies d'actuació. Si de cas, es canviava el referent espanyol: la Unió Republicana el 1903, baix el lideratge de Salmerón. Desfeta aquesta unió, i no desitjant d'integrar-se orgànicament amb el nou Partit Radical d'Alejandro Lerroux, es constituïren com a ens independent, la *Federación Provincial Autónoma*.

Ans al contrari, a Vinaròs la composició social dels regidors republicans canvia en l'altra direcció. Ara són de procedència obrera. A més de l'anticlericalisme, que també entra a formar part de la política local, per la lluita al voltant de la distribució i recaptació dels consums, arran les denúncies fetes pels agents i anul·lades per l'alcalde de Reial Ordre.

Quan el 1903 els obrers de la Societat de Boters van a la vaga, que es converteix en general, els regidors republicans són els primers a preocupar-se. Estava establert un sistema de treball a torns, regulats pels mateixos obrers al port, que la Cambra de Comerç volia destruir. Va incloure moments d'ocupació militar de la ciutat. Si bé les mesures polítiques repressives, com el tancament del Centre Obrer, foren anul·lades, i algun policia va ser sancionat per pallisses, la patronal va guanyar tot allò que volia: el control absolut de les relacions laborals al port. El resultat seria que el sector radical republicà quedés relegat a l'activitat sindical, i els moderats a l'Ajuntament. Governant Maura durant la presidència de Silvela, no s'havien nomenat alcaldes des del govern. El resultat de respectar la voluntat popular serà acceptar un alcalde republicà a Vinaròs ²⁶⁸.

267 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, pp. 190-196.

268 No duraria molt; elegit per la renúncia de les autoritats governatives de fer ús de la Reial Ordre per nomenar alcalde, prompte les forces conservadores es sobresaltaren. Un canvi de govern a

Els socialistes i les societats obreres.

L'agrupació socialista de Castelló significà la creació d'un moviment obrer independent i, per tant, fora del control o, com a mínim, supervisió, dels grups burgesos. La possibilitat de la seua expansió, vinculada a un moviment d'abast espanyol i internacional, obligava els grups conservadors, d'esquerra dinàstica i republicans, a replantejar-se la seua actitud respecte a l'obrerisme.

Formada per tipògrafs, forners, paletes i espartenyers, es creà ja l'any 1887. L'origen estava en la Federació Tipogràfica, que el 1882 contava amb nou seccions a tota Espanya, tres d'elles al País Valencià. L'agrupació socialista no va participar al I Congrés del PSOE del 1888; sí, eixe mateix any, a la fundació de la UGT, juntament amb les agrupacions de València i Xàtiva. El partit era concebut com una federació d'agrupacions locals que havien d'oïr els acords dels congressos nacionals i sotmetre's a la disciplina de la direcció madrilenya. Durant els primers anys de la Restauració, els socialistes valencians es van refugiar en les societats legals de caràcter professional, principalment la de tipògrafs. Es relacionaven personalment amb Francisco Mora i epistolàriament amb Pablo Iglesias ²⁶⁹.

El primer president de l'agrupació local va ser José Forcada Peris; però es passa al republicanisme el 1895, essent elegit regidor i segon alcalde. No abandonaria aquesta filiació política *gassetista* fins a la fi de la seua carrera política. De la primera fornada de militants socialistes, un bon grapat es passà als liberals de Canalejas entre 1901 i 1903. Entre 1905 i 1913, els socialistes castellanencs no es presentarien a les eleccions municipals. De tota manera, el socialisme va crear la base organitzativa del moviment sindical valencià entre els anys 1882 i 1905, creant 127 societats obreres; 50 entre 1902 i 1905. A Castelló, eixos anys, seria el PSOE qui iniciaria l'empenta societària, amb la creació del primer centre obrer de la ciutat i el revifament de la festa del Primer de Maig. Pel que pareix, no les van poder conservar; aquests sindicats es passaren al

Espanya porta al procés de l'equip de la secretaria municipal vinarossenca i la tornada a l'alcaldia del conservador Sebastián Rabasa. Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, p. 181. Per la vaga al Port de Vinaròs, capítol VII.

269 José Antonio PIQUERAS, *Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano. 1870-1976*. Algar, Alzira, 2005, pp. 5 i 96. Sobre els inicis del socialisme a Castelló, Gerard LLANSOLA, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*. Universitat Jaume I, Castelló, 2006, pp. 217-249. SANTACREU, J.M.: "La formació del socialisme marxista al País Valencià", dins Pelai PAGÈS, *et al; Història del moviment obrer als Països Catalans*. Edicions del País Valencià, València, 2001, pp. 62-64.

republicanisme o al sindicalisme independent ²⁷⁰.

El societarisme, a La Plana, servia per a una proposta de socialisme reformista en allò que fa referència a les mesures socials que calis adoptar. No tenien, en aquest moment, un sentit àcrata, o revolucionari. Així, responien tant a les aspiracions de les classes populars com a l'ideari republicà. El republicanisme a penes va intervenir en la vida interna de les societats. Es va centrar en capitalitzar el vot d'aquests sectors obrers mobilitzats. Els actes del Primer de Maig es feien als dos Centres Obrers ²⁷¹, essent els oradors, indistintament, republicans i socialistes. Tots dos tractaven d'atraure el vot dels sectors més modestos de la societat; l'estratègia dels socialistes era tractar de posar de manifest que els dirigents republicans eren, per damunt de tot, burgesos i, consegüentment, amb interessos antagònics als de la classe obrera.

Esperamos que, aleccionados por la experiencia [els treballadors associats] se unirán fuertemente, y pensarán que si en el taller, en el campo, en el almacén, en la fábrica, tienen intereses antagónicos a los de sus explotadores, en política no pueden ser armónicas coincidencias lo que existan entre ambos bandos, imponiéndose el deslinde de los campos ²⁷².

Un moment d'interferència política es donaria el 1913. Els republicans forçaran l'expulsió del Centre Obrer de l'Agrupació Socialista i de la Societat de Forners. El motiu fou una reforma del reglament, per la qual s'establia que no hi podia formar part cap societat patronal, cas dels forners, ni tampoc cap entitat de caire polític o religiós. El cas era que els *gassetistes* difícilment podien acceptar que el Centre Obrer fora emprat per a criticar la seua política *burguesa*. Els dirigents obrers d'obediència republicana també feien

270 Les xifres dins José Antonio PIQUERAS, *Persiguiendo el porvenir*, pp.104-105. Per una llista de l'associacionisme obrer a la ciutat de Castelló, Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, pp. 233-234.

271 El republicà era al carrer Sant Vicent. El 1904 es traslladà a la Ronda del Millars. El socialista s'havia fundat el desembre de 1900 al carrer Sant Blai, inaugurat per Pablo Iglesias. Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, p. 240.

272 *Lealtad*, 19-5-1915. Era l'òrgan maurista castellanenc. Els hi donaven veu per perjudicar els republicans, és clar. A mitjans de la segona dècada del segle, es produïa un altre moment d'auge associatiu, que va tenir com a resultat la creació de 10 noves societats; en aquest salt va resultar clau la fundació, en 1913, de la societat de confeccionadores de taronja, *El Despertar Femenino*, que de seguida superaria els dos milers de militants. Les deu societats obreres fundades el 1913 foren: *El Despertar Femenino* (encaixadores de taronja), *La Solidaridad* (ebenistes), *El Siglo XX* (corders), *La Moderna* (constructors de carros), *La Defensa* (mariners), espartenyers, rajolers, fusters, serradors i afiladors mecànics, i constructors de caixes de taronja. Les dues fundades el 1914 foren *La Alumbradora* (fabricants de blocs de ciment) i *La Regeneradora* (rastelladors de cànem). Gerard LLANSOLA, "El moviment obrer a Castelló de la Plana durant els anys 1913-1917". *Millars*, XXVI (2004), p. 167.

política al si del Centre, és clar; però centraven les crítiques pels problemes econòmics que patien els treballadors en els governs centrals i en el règim monàrquic, sempre ometent cap crítica a l'administració municipal, controlada per ells, tot proposant mesures conciliadores per solucionar els conflictes laborals.

L'Agrupació Socialista de Castelló tenia 89 afiliats el 1904, que s'havien quedat en 20 el 1907 ²⁷³. A les eleccions municipals del 1913 van tornar a presentar llista, la qual cosa indicaria una millora en la seua situació. A banda de l'Agrupació Socialista, també existia la Joventut Socialista, fundada eixe mateix any de 1913 ²⁷⁴.

2. LA DERROTA REPUBLICANA AL DISTRICTE DE CASTELLÓ. L'INICI DE LA CONFLICTIVA ALCALDIA D'ESPRESATI

La preparació de la derrota republicana al districte de Castelló ²⁷⁵.

L'ambient entre les elits s'havia escalfat per una reedició dels enfrontaments al voltant de les inacabables obres del Port. A finals de 1905, i a primers de 1906, és a dir, passades les eleccions, la Cambra de Comerç i l'Ajuntament s'havien enfrontat per l'elecció de cinc membres de la Junta d'Obres. El 14 de febrer de 1906 entren els candidats de la Cambra. Els republicans i els seus aliats qüestionaran l'elecció per defectes de forma, i pel comportament del president de la Cambra, Carlos G. Espresati, el qual també era regidor des de 1903, i tenia el suport de Salvador Guinot ²⁷⁶. L'alcalde de Castelló, Julián Ruiz Vicent -un liberal *moretista*- i Enrique Gimeno recorreran a Foment, sense èxit. Abandonaran la Cambra, com a protesta, uns 40 membres, prop de la meitat. Entre ells, personatges tan significatius com Gasset, Gimeno o Castelló Tárrega ²⁷⁷.

273 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana, 1891-1909*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002, p. 270. Carlos FORCADELL, *Parlamentarismo y bolchevización. El movimiento obrero español, 1914-1918*. Crítica, Barcelona, 1978, p. 321.

274 Al carrer Primer de Maig i amb 173 socis el 1915. Només Castelló i La Vall d'Uixó participaren al Congrés de la Federació Socialista de Llevant celebrat a València el 1916. Gerard LLANSOLA, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal*, p. 220.

275 Més endavant, el Comte d'Albay es concediria a sí mateix el mèrit de l'operació. Era conscient de la necessitat d'unir totes les faccions dretanes, en un moment que el torn estiguera amb ells. Arxiu Maura. Carta a Maura, 2-V-1910. Lligall 2/32.

276 Havien format part de la societat que editava *La Tribuna entre els anys 1903 i 1905*. Guinot i Espresati s'havien quedat pràcticament sols, fins la desaparició del rotatiu. El paper de Guinot pareix es centrava més en la literatura que no en la política. José RIBELLES COMÍN, *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón con la historia del Puerto del grao y del periodismo provincial*. Imprenta de Altés y Alabart, Barcelona, 1905, pp. 621-623.

277 Javier VALLS TORLÀ, *La Cámara de Comercio*, pp. 73-74.

Maura torna al govern el 25 de gener de 1907, ara com a cap indiscutible del Partit Conservador morts Romero Robledo i Fernández Villaverde. El mateix dia es clausuren les Corts i s'anuncia el calendari electoral: municipals a febrer, provincials al març i legislatives el 21 d'abril. El nou Governador, Fidel Varela, treballa intensament, amb Juan de la Cierva com a superior al Ministeri de la Governació. Conservadors i liberals *moretistes* aniran units a les eleccions. Així doncs, Cayo Gironés hagué d'acceptar l'ordre de presentar la candidatura de Manuel Iranzo Benedito pel districte de Castelló, i retirar la de Sanmillán a canvi de l'acta de senador. Juan Pérez Sanmillán abandona les files liberals per passar-se a les de Maura ²⁷⁸.

La dura campanya contra Maura portada a terme per l'anomenat *trust* periodístic havia arribat a Castelló. La premsa conservadora considerava necessari explicar els seus lectors que les acusacions de tupinada contra el govern davant les legislatives, acusacions procedents del *Diario Universal* i l'*Heraldo de Madrid*, no eren producte de una genuïna preocupació per la legalitat, sinó raons personals. El director del primer diari, Baldomero Argente, voldria ser diputat per Baza; el de l'*Heraldo*, Francos Rodríguez, estaria molest perquè al districte d'Almansa, on voldria presentar-se, ho farà el ministre de la Guerra, general Loño ²⁷⁹.

Per tal de semblar quelcom de diferent al *Cossi*, diferents sectors dretans formaren la Candidatura Monàrquica Conservadora i la Joventut Monàrquica Conservadora. Dirigits per Carlos Sanz Aparici, triomfen a les eleccions provincials al districte de Castelló i el de Lluçena ²⁸⁰. Era la prova de foc per a les generals, com bé sabia Albai, que les havia preparades a fons ²⁸¹.

278 L'*Heraldo* anomena molt despectivament *mauritanisme* al maurisme. *La Provincia* a penes li dedica un breu comentari al canvi de partit de Pérez Sanmillán, tot i ser un nou fixatge pel Partit Conservador, possiblement pels seus canvis de Canalejas a Moret i de Moret a Maura, que farien de Sanmillán poc de fiar. *La Provincia, Heraldo*, 3 i 4-VI-1907.

279 *La Provincia*, 1-III-1907.

280 *La Provincia*, 7 i 11-III-1907. Quan l'*Heraldo* protesta per les irregularitats durant les provincials al districte de Lluçena, *La Provincia* contesta amb la llista d'irregularitats comeses anteriorment pels liberals: procés als ajuntaments i processos a diferents regidors de Lluçena, Les Useres, Llutxent, l'Alcora, Pobla d'Arenós, Argelita, Costur, Villahermosa, Cirat, Ribesalbes. Quasi els mateixos pobles on, amb menys detalls sobre si es tractava d'ajuntaments suspesos, o regidors, o el secretari, el diari liberal condemnava l'actitud del *Cossi*, "*¿Este es el catolicismo de que han hecho alarde más o menos ridículo o repugnante ciertos candidatos o ciertos conspicuos del cossi?*". *La Provincia i Heraldo*, 22 i 23-III-1907.

281 El ball de càrrecs previ a les eleccions, cartes d'Albai a Antonio Maura 30-IX-1906 -amb García Prieto s'havia canviat els jutges de l'Audiència, abans conservadora, de Castelló. Albay demanà que hi torne un-. El 24 de març Maura li diu que sí, i que envia un Governador enèrgic, "*Es tal el enrede que traen allí unos y otros, que todo resulta en beneficio de los republicanos*". I en eixa línia, fins les eleccions. Arxiu Maura. Correspondència Albay-Maura, lligall 2/32.

A la resta de districtes, es digueren candidatures liberals conservadores. No sabem dir el motiu de la diferència. Presentar-se com a defensors de la monarquia a Castelló front l'hegemonia republicana tenia la seua lògica, però poc distingia la situació de Lluçena dels altres districtes rurals. Podia tractar-se de pura imitació; al cap i a la fi, es coneixen tots. No ocorre així a les generals, on tots els districtes presenten les anomenades Candidatures de Concentració Monàrquica ²⁸².

La qüestió central era un nou intent de vèncer al districte de Castelló, mobilitzant l'opinió catòlica. Ja ho havia intentat el 1905 la candidatura de Salvador Guinot, amb un suport, que podem considerar vergonyant, del *cosci*. Per a tal fi, s'havia començat a publicar *La Provincia* ²⁸³. El 1907, amb Antonio Maura de president, la candidatura antirepublicana l'encapçalarà Manuel Iranzo, liberal independent amb un enfocament agrarista ²⁸⁴, amb el suport de bona part dels sectors conservadors locals. I, a l'igual que havia fet Salvador Guinot dos anys abans, donant especial èmfasi a Vila-real, on tenia el graner de vots que podia donar-li la victòria. Allà presenta la candidatura el 6 de març. A mesura que avança el temps i s'apropen les eleccions, les acusacions mútues de tupinada es multipliquen.

Guinot es enviat a recuperar Lluçena de mans del liberal demòcrata Vicente Cantos. Estava realment preocupat per la possibilitat de tupinada ²⁸⁵.

La premsa republicana acusà Iranzo de voler convertir-se en "*jefe provincial del partido liberal en íntimo consorcio con el conservador*". Una manera complicada de defensar que liberals i conservadors són el mateix. La contestació conservadora, constant durant la campanya,

(...) el Sr. Iranzo no tiene otra aspiración que la de representar los sentimientos monárquicos de este distrito y defender los intereses de esta región con aquel ardimiento y constancia que le han valido una legítima popularidad

282 *La Provincia*, 12-IV-1907.

283 Calia organitzar el Partit creant un "*periódico adecuado a las modernas exigencias del público*", i d'una "*juventud intelectual*" que superaria les diferències entre "*tetuanistas o conservadores viejos*". AM. Carta de Salvador Guinot a Maura, incloent-hi el primer número del diari, 6-I-1906. Lligall 48/17.

284 Ja hem parlat d'ell en el tema dedicat al context econòmic, al voltant de la seua postura agrarista, i de defensa de les cooperatives. Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, Impr. Climent Vila, València, 1918.

285 AM. Carta d'Albai a Maura, s.d. Lligall 2/32.

entre los labradores levantinos y una prestigiosa aureola parlamentaria ²⁸⁶.

La d'Iranzo era presentada davant els electors com una candidatura suprapartidista, defensora dels interessos agraris. S'insistia en la seua condició de President de la Federació Agrària de Llevant. Així, el diari conservador emplena les seues pàgines amb declaracions de gratitud a la seua tasca de diputat ²⁸⁷. L'adversari són els republicans, de manera que no hi ha problema en citar *La qüestió agrària* de Karl Kautsky, "ilustre discípulo de Carl Marx", aclareix els seus lectors, exigint els partits burgesos deixen actuar lliurement els sindicats obrers. A més, abandonant ja a Kautsky,

(...) los inducen [els caps republicans] a realizar atropellos exponiéndoles a peligros de toda orden, esos están cómodamente arrellanados en los sillones de sus despachos (...) ¡lo que importa es que el néctar anticlerical tenga adormecidas o embriagadas las masas! (...) Al ser reprochados los caudillos populares por las consecuencias de sus obras, alegan a su favor la circunstancia de producir beneficios a las clases sociales elevadas toda vez que con su influencia, su método, y su sistema evitan que el pueblo tome otros más peligrosos derroteros ²⁸⁸.

El candidat no contava la modèstia entre els seus vicis. Dins el discurs agrarista,

El Sr. Iranzo que defiende una vez los trigueros contra los exportadores. Al Señor Iranzo deberá agradecerle la región valenciana la unión con los trigueros de Castilla. Ya lo creo que deben agradecermelo. 21 diputaciones provinciales, entre ellas todas las castellanas, subscribieron el proyecto de la Federación de Levante donde se pedía la columna única, y añadía lo siguiente:

Que la falta de tratados de comercio debida a nuestro arancel causa

286 No es conserva *El Clamor* d'aquestes dates. Les referències venen de les respostes de *La Provincia* i *l'Heraldo*. Per aquesta en concret, *La Provincia*, 2-IV-1907. Les cites en aquesta direcció podrien continuar-se fins l'extenuació.

287 Així, la *Asociación de Agricultores*, sense especificar, de Madrid; alcalde, Cambra Agrícola i Centre Agrícola de Vilafranca del Penedès, per donar gràcies pel seu suport al nou tractat comercial amb Suïssa; Sindicat de Regs d'Amposta per ajudar a augmentar l'aranzel a l'arròs importat; caps agraris -amb títol nobiliari- de Granada, Barcelona; Reial Societat Econòmica d'Amics del País, de València; Caixa d'Estalvis d'Oriola; Sindicat Agrícola de Castrojeriz; Cambra Agrícola de la Segarra i l'Urgell; el Consolat de França -reproduït en francès, que fa important-; Cercle Fruiter de València; Cercle Eivissenc; Protecció Agrícola de Borriana; comunitats de llauradors de Vila-real, Alzira, Dénia; Ajuntament de Benifaió, Ondara; el llistat podríem fer-ho més ample. *La Provincia*, març i abril de 1907.

288 *La Provincia*, 4-IV-1907. Un text del mateix Manuel Iranzo.

enormes perjuicios a nuestras frutas, a nuestros vinos, a nuestros aceites y a todos nuestros productos de exportación, dado que las demás naciones en justa reciprocidad a nuestras tarifas dificultan la entrada de nuestros productos. Y como estos se producen en cantidad superior a nuestro consumo necesitan imperiosamente mercados extranjeros (...).

Continua recordant com la Diputació de Sòria reproduceix el projecte de la Federació “*que fue a la vez la enmienda por mí presentada*” al Congrés. Cap diputat “*levantino*” va signar-lo, excepte García Berlanga, de Requena. No es tracta d'una defensa ideològica del lliurecanvisme, sinó pràctica. Ser lliurecanvista quan vols exportar, proteccionista quan no pots competir. Així, acte seguit admet sense reserves haver defensat pujades d'aranzels,

(...) por ejemplo el cáñamo (partida 307). Dura batalla libré contra los industriales catalanes para que se elevasen los derechos que ellos habían fijado en cuatro pesetas por cien kilos. (...) vencido ya en la votación, hube de proponer que al menos en la primera columna subieran los derechos (...) ocho pesetas. Y es que no cayeron en la cuenta los industriales de que la competencia a nuestro cáñamo la hace Italia y de que a las importaciones de dicha nación, desde el fracaso del modus vivendi, se aplica en nuestras aduanas la primera columna .

He aquí una de mis primeras faltas. Sin duda tomarán nota de ella los labradores de Castellón que estos días acaban de dar a la tierra la semilla del textil (...). Pude conseguir también elevación de derechos para las pasas, los higos, las avellanas y las almendras (...) ²⁸⁹.

Dins el procés de mobilització, s'insisteix en depurar el cens. Durant aquesta campanya electoral, els conservadors estan molt interessats en la depuració del cens electoral ²⁹⁰.

289 *La Provincia*, 9-IV-1907. El text contestava crítiques, de procedència no declarada per l'autor -probablement els republicans-, que incloïen un atac a allò heterogeni de la seua coalició. Iranzo protestava també, amb raó, “*¿Es que la historia política de esta provincia no ofrece copiosa muestra de las alianzas más heterogéneas? Y ahora mismo, bien cerca de aquí, en Cataluña, (...) no se hermanan los votos carlistas y republicanos? ¿No es el propio Sr. Salmerón jefe del republicanismo quién obtendrá el acta de diputado merced al auxilio de los votos carlistas?*”. Tornarà sobre el tema. *La Provincia*, 16-IV-1907.

290 A l'Annex XI, “Instrucciones sobre la emisión del sufragio”. Els dies següents, fins les eleccions, es repeteixen els resums d'allò que s'ha de fer, els detalls al respecte i els noms dels candidats de les concentracions monàrquica de cada districte a primer pàgina i lletra gran.

El 20 de abril ha de reunirse la Junta municipal del Censo electoral para entender en las reclamaciones que se hagan sobre exclusiones, inclusiones o rectificaciones de las listas electorales. Excitamos a todos, absolutamente a todos, los que no figuran en dichas listas o consten con algunas equivocaciones en nombres y apellidos, a que desde mañana y hasta el fin del actual mes, presenten en esta redacción una simple nota expresiva de su nombre y dos apellidos, oficio o profesión, día y lugar de nacimiento, calle, número de la casa que habitan y si saben leer y escribir.

Con estos datos, amigos nuestros, se encargarán de obtener los documentos necesarios para hacer las debidas reclamaciones.

De manera que el interesado no tendrá más molestia que la de entregar en la redacción de LA PROVINCIA la mencionada nota.

Es preciso depurar el Censo electoral de los muchos errores que contiene y suplir las deficiencias que se observa.

Estamos dispuestos a contribuir con todas nuestras fuerzas a esta obra de regeneración político social.

També s'informa de que poden fer el mateix els qui hagin de participar al districte de Lluçena ²⁹¹. Una altra preocupació era la defensa de l'orde, però no va rebre tanta difusió com la defensa dels interessos agraris. Si de cas, algun discurs escrit pel públic intel·lectual, en aquesta línia, intentant de no perdre el vot carlista o integrista:

(...) la reacción no es obra de fanáticos, el fanatismo en su más alto grado está en la revolución. (...) Acaso las tendencias, el plan, el programa de pretensiones políticas de nuestros reaccionarios son las mismas que animaban a los del tiempo de Fernando VII? No, porque la sociedad ha evolucionado fatalmente y la reacción busca su programa en la conciencia de la humanidad ²⁹².

Tampoc no era un assumpte central la defensa de la religió. Una advertència poc

291 *La Provincia*, 2-IV-1907.

292 L'argument continuava amb la suposada falta de serietat dels caps revolucionaris, que no es preocuparien de les contradiccions dels seus programes. Un cap radical com Pi i Margall, però intel·ligent, hauria sigut reaccionari en arribar al poder, ens diu *El Bachiller Benítez. La Provincia*, 6-IV-1907.

abans de les eleccions, publicada per la importància del seu autor, possiblement:

La política ha invadido la religión y pretende legislar en materias eclesiásticas (...). Además, se ha formado un partido con bandera ostensiblemente anticlerical y los afiliados al mismo, cayendo en la absurda y lamentable aberración, han creído que en el campo político todos los medios son lícitos siempre que conduzcan a ofender y desprestigiar el personal eclesiástico (...). Se pretextan peligros de a independencia y supremacía del poder civil, y se hace al clero culpable de ellos (...) cuando es notoria a todos su pobreza y cuando no dispone de armas de fuego, ni de barcos blindados (a l'hora de votar) favorecer a candidatos que, al lado de su fe, ostenten prácticas de la religión que profesamos (...) ²⁹³.

Els conservadors intenten mobilitzar els petits llauradors catòlics del Raval de Sant Fèlix i dels pobles del districte. Conscients de la seua singularitat, el veïnat del raval septentrional havia mantingut una personalitat diferenciada, tant enfront el centre de la vila com dels suburbis meridionals. Mentre que a aquests darrers, tot i mantenir vagament un santoral, es secularitzaven a poc a poc, les festivitats dels carrers habitats per llauradors continuaven girant al voltant de la religió. Quan entrat el segle XX el Primer de Maig era dia de gresca a les tavernes del carrer Talecons, hui Sant Francesc, els llauradors del nord treien en processó Sant Félix de Cantalici, participaven en la creixent devoció a la Mare de Déu del Lledó i es mostraven orgullosos d'acudir a l'Adoració Nocturna. Popularment, eren considerats molt estalviadors, la qual cosa era important per posar en conreu la marjal, que el XX començava a convertir-se en arrossar. Era necessari un bon resultat en eixe barri per, sumat al vot dels pobles, amb comportaments culturals semblants, poder derrotar els republicans ²⁹⁴. Era el poble catòlic que havia emplenat les esglésies en el Diumenge de Resurrecció,

Con la solemnidad propia de la fiesta de Pascua celebrese (...) la de Resurrección del Señor en todos los templos de nuestra católica ciudad. (...) El pueblo católico de Castellón ha quedado gratamente impresionado de la pesada

293 *La Provincia*, 18-IV-1907, es tracta d'una pastoral del Cardenal Arquebisbe de Toledo. Conclou afirmant que una comissió de teòlegs a arribat a la conclusió que si algú, amb consciència i informació d'allò que fa, votés candidats contraris a la religió, comet pecat mortal i podria ser excomunicat.

294 Sobre els habitants del Raval de Sant Fèlix, al nord de Castelló, Manuel MARTÍ, "Grups socials agraris i política urbana: La ciutat de Castelló de la Plana (Segles XIX i XX)", dins M. MARTÍ: *D'història contemporània: Debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P. Thompson (1924-1993)*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1996, pp. 97-131.

labor que los celosos oradores han llevado sobre sí por el bien de sus almas, siendo muchas las personas que alejadas hacía algún tiempo del templo y de las católicas prácticas y beneficioso influjo de la religión católica, rotas las vendas del error que cubría sus ojos, por un movimiento de conversión que en sus almas ha operado la gracia, cuya obstruida entrada en ellas, la ha limpiado una vez más, la clara exposición que de las verdades de nuestra sacrosanta religión han hecho los celosos cuaresmeros, han emprendido, esas almas extraviadas, el camino de la verdad y del bien ²⁹⁵.

Eixe poble catòlic era majoritari als municipis menys poblats del districte de Castelló. A més de la Setmana Santa, festivitats generalitzades a tot el món catòlic, era característic a Vila-real deixar la faena per agenollar-se per carrers i places en sentir les campanes que donaven la senyal de l'Eucaristia a Missa Major ²⁹⁶. Les festes dedicades als patrons també eren d'allò més comú. Podem donar com exemple, les celebracions dedicades a Sant Antoni Abad el 17 de gener -missa, sermó i Salve a la Verge Maria, amb el clergat del poble i l'Ajuntament en ple presidint, a més de la *matxà*-. Els xiquets s'acostumaven a socialitzar-se en la religió fent fogueres, sense supervisió adulta, per les festes de Sant Pasqual i la Verge de Gràcia. De joves, eixien al camp a menjar per Pasqua -això era comú a totes les comarques de la província-, i també per Sant Pere i Santa Caterina, *la mona de Pasqua, el rotllo de Sant Pere i la llonganissa de Santa Caterina*. No es tractava únicament d'una festa religiosa, sinó de socialitzar la població en la religió. Crear comunitat, que funcionarà en tots els aspectes de la vida social.

La lluita entre Guinot i Cantos a que hem fet esment també serà dura, al districte de Lluçena. El següent és un bon exemple de la capacitat d'adjectivació dels escriptors de l'època.

El odio, la saña, el despecho, la envidia, la insana ambición; todas las

²⁹⁵ *La Provincia*, 2-IV-1907, com a exemple de retòrica que difícilment trobem a la premsa liberal.
²⁹⁶ No es coneixen els orígens d'aquest costum. Sí que va ser confirmat pel Bisbe de Tortosa el 1830. "Mando a vosotros y a todos vuestros súbditos, que oída la campana que señala la elevación de la Sagrada Hostia, se hincuen de rodillas en cualquier parte que se encuentren, en las casas o fuera de ellas, en las calles o en las plazas, en la población o en el campo, en todas partes, rezando un credo y un Padrenuestro, dando de esta manera una pública manifestación de nuestra fe. Y hecho así les concedo (además de las muchas indulgencias ya conocidas) cuarenta días por cada palabra". Benito TRAVER, *Historia de Villarreal*, Imp. Juan Botella, Vila-real, 1909, pp. 513-524 pels costums populars vila-realencs. Quin punt d'exageració hi ha, és difícil de dir. Però ningú s'hauria atrevit a parlar de religiositat majoritària a Castelló en eixos termes. Altres autors confirmen eixe costum per Almassora, tot i que a mitjans segle només ho practicava alguna gent gran. Enrique BELTRÁN, *Almazora. El Mijares. Narración histórica*. Impremta Nicolau, Almassora, 1980 (or. 1958) pp. 357-358,

bajas pasiones, todas las intrigas de una política decrepita de personalismos, de interés profesionalista, andan actualmente revueltas y desatadas, gárrulas, briosas y acometedoras como nunca, a propósito de las próximas elecciones (...).

Més enllà de l'adjectivació -l'escassetesa de diferències ideològiques observables entre els partits dinàstics, els portava a intentar de diferenciar-se emfatitzant la mala fe de l'adversari-, continuava amb una clara referència a l'estructura caciquil de la província. No es pot comparar la faena de "lustrós" amb allò escàs que poden fer els canalejistes -per la candidatura de Cantos-.

(...) Hay plumas que, sin perjuicio de implorar el favor político muy obscuramente, se emplean en gallardías, risibles de puro enfáticas; en afirmar, con seriedad ridícula, con hueca prosopopeya, que tal modesta ayuda de un diputado a la realización de un trozo de carretera, muchos años hace proyectado, que el derramar unos puñados de mercedes entre una pequeña porción de paniaguados y amigos, vale por toda una obra de varios lustros (...). ¡Se habla de carreteras en Lucena! ¿Pues no está ahí la de Puebla de Valverde a Castellón, por esfuerzo de nuestros amigos (...)? ¿Serían esos canalejistas quienes proveyeran para bien de los materiales intereses la construcción de puentes sobre el río Mijares (...)

Millor seria refiar-se del cossi. Encara que, en el context de l'època i els atacs soferts, siga millor no nomenar-lo directament. En tot cas, l'articulista ens dona un bon resum de l'estructura piramidal caciquil dels conservadors a la província.

*Don Salvador Guinot, nuestro amigo queridísimo, en quien así el jefe ilustre de nuestro partido conservador nacional D. Antonio Maura, como el muy querido y respetado jefe provincial D. Victorino Fabra con cariñosa distinción designan para representar al distrito de Lucena (...) luchará, y en él conseguirá el triunfo; si malas artes, las más indignas y reprobables, no falseen la voluntad efectiva del distrito (...)*²⁹⁷.

La qüestió de a quin candidat s'havien d'agrair les carreteres era important a l'interior. Gasset afirmava que la de La Pobla a Vilafamés era mercè seua, els conservadors contestaven que era per les gestions de Castro Casaleiz²⁹⁸. Els partidaris

297 Tots els paràgrafs, de "La lucha en Lucena", sense signar; *La Provincia*, 12-IV-1907.

298 Electe per Albocàsser i candidat a la reelecció.

de Cantos -a *El Clamor* i *l'Heraldo*- afirmaven que els *cossieros* no votarien per ell. A aquest districte seran més abundoses les acusacions de tupinada. En haver una autèntica competència electoral, els dos bàndols havien d'assegurar-se de tenir els vots necessaris. Com hem vist al primer capítol, i observarem al llarg del nostre treball, acusen a aquell que té la influència d'allò que fan quan governen. Com a mostra d'això, si governant els liberals els conservadors denunciaven

(...) los innumerables actos de violencia, que las autoridades judiciales y gubernativas han realizado en contra de nuestros amigos políticos en el distrito, se han de añadir dos más, la suspensión de los ayuntamientos de Castillo de Villamalefa y de Ludiente. El gobernador señor Clemente Guerra, que para ciertos actos se considera o quiere que le consideren un cadáver político, da muestras de vida para todo lo que sea persecución de nuestros amigos.

Dos mesos després, són els liberals demòcrates els qui denuncien com

(...) el cossi todo lo da por Lucena; los asilados de la diputación provincial necesitan pasar por moneda de buena ley la paparrucha de que tienen nada menos que casa solariega; (...) ha entrado a degüello en las alcaldías y ayuntamientos, con aquella gallardía y valor que demuestran el abuso de ciertos caracteres y posiciones fue elegido diputado por su propio esfuerzo y el de sus amigos combatido fieramente por el cossi con un candidato encasillado y la devoción de todos los alcaldes, ayuntamientos y jueces municipales del distrito, amén de todos los estanqueros que no significan pocos votos en una demarcación de 32 pueblos ²⁹⁹.

Dins un procés de contaminació informativa, els conservadors afirmaran la immediata dimissió de Cantos com a candidat. “Desde Cortes a llegado a esta villa el candidato de nuestros adversarios, D. Vicente Cantos. Aquí ha tenido muy mal recibimiento (...) y se retira”, afirmarà corresponsal de La Pobla d'Arenós. Reblant el clau, s'editorialitza la suposada dimissió: “(...) se ve que el Sr. Cantos es hombre listo y no quiere gastar energías en una obra imposible (...) primer fracaso de la unión de los elementos radicales” ³⁰⁰.

299 Les cites, *La Provincia*, 2-I-1907; *Heraldo*, 22-III-1907.

300 Insistiren en el tema, encara que ell no negués i hagués nomenat interventors. L'argument era que, per a guanyar, hauria esperat el nomenament d'un jutge especial per atendre la suspensió de l'Ajuntament de Lluçena. *La Provincia*, 13 i 15-IV-1907. Després, s'obliden de l'assumpte.

Al temps que els conservadors repetien com la campanya liberal era un desastre sense remei, els liberals afirmaven com la seua campanya es feia en loor de multituds. Únicament es tractava d'animar els propis. "(...) *hace muy bien el Sr. Guinot en no querer volver al distrito de Lucena, porque es la prueba más concluyente del fracaso electoral que le espera*"³⁰¹.

La veritat, en aquests casos, era un assumpte secundari. No resulta útil insistir en el nombre de seguidors o manifestants que la premsa, tota partidària en aquest moment, declarava tenir cadascú d'ells.

Victòria de la Candidatura Monàrquica Conservadora a Castelló i Lluçena.

Només hi haurà competència electoral als districtes de Nules, Lluçena i Castelló. A la resta, funciona l'encasillado. Antonio Castro Casaleiz torna a eixir per Albocàsser³⁰², el Comte d'Albay per Morella, Navarro Reverter per Sogorb i a Vinaròs, Diego O'Connor³⁰³. Tots mauristes, excepte Navarro Reverter, amb districte propi, com es recordarà³⁰⁴.

Al districte de Nules, tot i que pareixia que els canalejistes anaven a presentar una candidatura, per donar suport a la qual havien aparegut setmanaris com *La Lucha*, redactat directament pel mateix candidat, Muñoz Oñativia, per aquest motiu conegut com a *Juan Palomo*. Finalment retirarà la seua candidatura. Triomfarà el ministerial Marquès de Benavites. El republicà Faustino Valentín i els carlistes, que presentaran de manera testimonial Vázquez de Mella per no votar Benavites, tenien poc a fer.

301 Així, a Zucaina el poble l'hauria acompanyat mig kilòmetre fora del poble, després de repartir-se "*licores, dulces y cigarros*". Semblant entusiasme hauria trobat a Fanzara, Ribesalbes. *Heraldo*, 13, 15, 16-IV-1907.

302 En les negociacions prèvies a l'encasellat definitiu, s'havia plantejat d'anomenar ambaixador a Castro; d'aquesta manera, el conservador Fabié seria diputat per Albocàsser. La proposta no reixí; Fabié haurà d'esperar la seua oportunitat. AM. Carta d'Albay a Maura, 10-II-1907. Lligall 2/32.

303 Els conservadors es justifiquen la no presentació de la candidatura liberal del Marquès de Benicarló en la suposada connivència d'aquest amb el "*caciquismo rojo*". Referit als conflictes de 1904 i 1905? En fer referència a l'arribada de Sanmillán, es reproduïren els visques i mori. *La Provincia* interpreta com "*la época del terror ha pasado*". El 15, unes 70 persones dirigides pel mateix Sanmillán haurien provocat tumults, en forma de cridòria en un mitin conservador. S'explicita en mala gestió de l'Ajuntament de Vinaròs. Només hauria ingressat 12.000 pessetes per consums, i hauria deixat un debit de més de 3.000. *La Provincia*, 13 i 16-IV-1907. Pérez Sanmillán abandonaria les files liberals per ser senador conservador per Càceres. *Heraldo*, 4-VI-1907.

304 Detalls i resultats de la campanya de les eleccions generals de 1907, a Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, pp. 50-72. Germán REGUILLO, *El Partido Republicano de Castellón*, pp. 721-731.

Ans al contrari, al districte de Lluçena la competència hem vist havia resultat dura, amb nombroses suspensions d'ajuntaments i canvis de regidors, per assegurar el resultat. Seguint la tònica habitual, la premsa addicta al govern, en aquest moment *La Provincia*, afirmant que es complia la llei; la premsa contrària, *Heraldo* i imaginem que *El Clamor* -tot i que del diari republicà no hi ha exemplars, el citen els altres dos- condemnant la tupinada. Guinot guanyarà per poc més de 300 vots.

Al districte de Castelló hi guanyarà Manuel Iranzo. La lluita havia sigut dura, i ho continuaria essent:

La candidatura republicana fracasó ayer por la estupenda votación que dio el pueblo de Villarreal al señor Iranzo, aparte, naturalmente, los efectos de todo el terrorífico aparato de guardias civiles, notarios, delegados, inspectores, etc.; no fracasó porque el partido republicano haya perdido elementos aquí en el distrito, como así lo expresan los datos obtenidos en Castellón ³⁰⁵.

¡Coacciones! ¿Cómo llamaremos a las amenazas de dejar sin auxilio de la beneficencia municipal a los pobres infelices que lo reciben por perfecto derecho y no por favor político? ¿Cómo llamaremos a la amenaza de prohibir nuevamente el tránsito por las calles a las vacas y cabras de la leche, si los ganaderos no votan al Sr. Gasset? ³⁰⁶.

De fet, la candidatura republicana havia baixat de 6.080 a 5.387 vots ³⁰⁷. Pèrdua que es produeix gairebé al complert a la ciutat de Castelló. Aquesta lleugera pèrdua de suport, més la mobilització del vot catòlic i, encara que no es puga demostrar fins a quin punt va ser important, o decisiva, alguna empenta de la llei, va ser suficient per assegurar la victòria maurista conservadora. Tothom n'era conscient de la importància del vot catòlic de Vila-real en aquest resultat,

Ayer, día 21 de abril, fue en esta ciudad día memorable para sus anales por haberse realizado una reivindicación política; por haber sabido, Villarreal con su esfuerzo, restar un distrito al caciquismo republicano (...).

305 *Heraldo*, 28-IV-1907.

306 *La Provincia*, 10-IV-1907.

307 Les xifres poble a poble de les eleccions al districte de Castelló de 1905 i 1907, Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, pp. 48 i 64.

Los vivos al joven diputado de la concentración antirepublicana se sucedieron contestados por nutridos grupos y la satisfacción se pintó en todos los rostros. Es decir, en todos no. Hubo 804 contrariados. (...) Esta noche habrá serenata ante la casa de nuestro diputado y otras manifestaciones de simpatía.

P.D. Para tranquilidad de El Clamor, las puertas de la cárcel municipal estaban abiertas y aquella, vacía, durante las elecciones ³⁰⁸.

Altre era l'ambient a la capital del districte. La Guàrdia Civil havia ocupat la Plaça de la Constitució -hui Major-, de Castelló, en previsió d'incidents. Quan s'informa de la derrota, Fernando Gasset és ovacionat pels seus, que no accepten el resultat. Quan Irazo es proclamat diputat al Saló de Plens de l'Ajuntament, xiquets i dones passegen amb la bandera tricolor sense incidents ³⁰⁹.

Les denúncies de tupinada tornen a ser denunciades en un mitin al Teatre Principal el dissabte 27, amb la Plaça de la Pau, com abans la Major, ocupada per la Guàrdia Civil ³¹⁰. Els discursos, menys o més violents segons les fonts ³¹¹, escalfen els ànims. 48 hores després, l'ex tinent d'alcalde monàrquic, propietari Manuel Peñalver, acompanyat del seu fill polític Joaquín Roig, panader, són insultats i amenaçats pel carrer -una de les vegades, quan passava pel davant d'una taverna anomenada *del Mut*-. Després de passar per la seua finca prop del Lledó, van a la propera finca de Francisco

308 Del corresponsal a Vila-real, *La Provincia*, 22-IV-1907. Sense oblidar la mobilització catòlica a Castelló. El setmanari *La Cruz*, analitzant el resultat, podia afirmar que *“los votos antirepublicanos en Castellón son debidos en su casi totalidad al Gremio de San Isidro en primer lugar, al Círculo Católico en el segundo y en el tercero a la Academia Católica. Todos los políticos liberales están conformes en que no tienen fuerzas en la capital. Si eso es así, ¿Por qué no se ha de dar personalidad política a ese valiente grupo?”*. Citat per *Heraldo*, 29-IV-1907, per tal de molestar el cossi i els liberals *moretistes*, com introdueix el mateix redactor. Des de *La Cruz* també organitzen pelegrinatges a Lourdes, però ací la ressenya només apareix a *La Provincia*, 29-IV. No existeixen exemplars de *La Cruz* d'aquesta època.

309 *Heraldo*, 24-IV.1907; *La Provincia*, 25-IV-1907. Gasset denunciarà la compra de centenars de vots a Almassora, Benicàssim i Vila-real; 700 vots de morts i absents a Vila-real; actuacions arbitràries dels delegats governatius i presència de la Guàrdia Civil, sense haver sigut requerida pels Presidents de Mesa, a les portes dels col·legis electorals.

310 *La Provincia*, 30-IV-1907.

311 *La Provincia*, que admet no haver pogut entrar i explicar-ho de coneguts i de *El Clamor*, cita *“odio eterno, santo y sublime a los que envilecen la provincia”, “nos han robado el acta, pero día vendrá que nos la cobraremos con creces”, “donde hay una pareja de la Guardia Civil, allí hay un ladrón”*, aquesta, directament punible. *La Provincia*, 30-IV. L'*Heraldo* insistia en el desplegament policíac, que no va poder evitar una entrada massiva, tot i la pluja. Ironitzava sobre el sacrifici dels guàrdies civils suportant estoicament a l'entrada. Aquest diari només cita els noms dels oradors, i resumeix el discurs de Gasset. *Heraldo*, 29-IV. Gaetà Huguet es defensava dels atacs de *La Provincia* en l'*Heraldo* del 2 de maig. Especialment, de l'acusació de defensar els seus interessos personals com a vinater des del seu càrrec a la Lliga de Contribuents. El dia següent, noblesa obliga, li acceptava l'escrit *La Provincia*.

Querol, per fer un transport de vi. La casa és assaltada per una turba armada de garrots i punyals, colpegen Querol i Roig per anar directament a per Peñalver, qui és apallissat, quedant greument ferit. Són detinguts Francisco Faulí Pastor i Vicente Altava, àlies *Zapata* i després 12 persones més ³¹². La premsa republicana ho atribuirà a una trifulca personal, no política ³¹³. A Canet lo Roig seria assassinat a ganivetades un cap local conservador, Ramón Calduch Meseguer, a mans de sis empleats i ex empleats de l'Ajuntament ³¹⁴.

En tot cas, es constituïa nova Diputació ³¹⁵, presidida per Tiburcio Martín, amb Domingo Esteller ³¹⁶ i Hipólito Fabra com a vicepresidents; González Espresati era nomenat alcalde de Reial Ordre de Castelló. El conservadorisme maurista, una aliança provincial formada per *cossiers*, catòlics i liberals *moretistes*, triomfarà. El nou conservadorisme representat a Espanya per Antonio Maura, agrupat amb els catòlics, havia guanyat el control absolut, si més no en aparença, dels ressorts polítics de la província.

El triunfo de la concentración monárquica y del partido conservador en las pasadas elecciones a la Diputación a Cortes ha sido total y completo en esta provincia, que se verá representada por hijos muy distinguidos de la misma, que por conocer el alma del país, podrán cooperar a la obra de trascendentales reformas que se propone realizar el ilustre jefe del partido conservador D. Antonio Maura ³¹⁷.

En abandonar la ciutat de Castelló, per anar a Corts, Iranzo escriurà

(...) Hemos vencido y aspiramos a que la derrota de nuestros adversarios sea irremediable y definitiva. Vencimos porque representamos un estado consciente de la consciencia colectiva, cansada de sufrir el yugo tiránico de una minoría turbulenta (...).

312 Nicolás Sidro, Marcos Bausats, Jose Peris *Cartes*, José Ortí *Rito*, Vicente Tomás, José Marco, José Ramos i Vicente Boix *Fameta*, Miguel Sanz *Palomo*, Pascual Gual *Gualo*, els germans Vicente i Andrés Maríns, *Els Peluts*, *La Provincia*, 2-V-1907.

313 *El Mercantil Valenciano*, *El Liberal*, citats per *La Provincia*, 2-V.

314 *La Provincia*, 21-V. Els detinguts haurien rebuts crits de suport “*Viva Salmerón*” (?) del poble en anar al presó.

315 Per un llistat de presidents de la Diputació, annex V.

316 Havia calgut “*cuidarlo*”. No s'especifica com. AM. Carta d'Albai a Maura, 30.III-1907. Lligall 2/32.

317 *La Provincia*, 26-IV-1907.

Ellos, con insidia, acertaron a torcer las naturales aspiraciones del pueblo, ansioso de ideal, sencillo y creyente. Ellos, únicamente ellos, son los responsables que las cosas llegaran a un punto en que fuese inevitable el deslinde de los campos: a un lado, la bullanga irreflexiva, que por derroteros peligrosísimos conduce a la negación de los grandes principios de la moral cristiana y compromete seriamente los intereses permanentes de la patria española (...)

[El nostre programa] *es liberal, generoso, democrático. Pero entendemos por democracia (...) una más perfecta forma de organización cristiana de la sociedad.*

Continua amb una defensa de la propietat privada, posada en perill en alguns moments a Catalunya pels anarquistes, i una defensa de l'arrel cristiana de la nació espanyola, per acabar amb una analogia entre els republicans castellonencs i lerrouxistes, com entre la coalició monàrquica i la Solidaritat catalana. Agraeix el suport a conservadors, liberals i l'"*instinto*" dels llauradors -es veu que no es pot esperar d'ells racionalitat-³¹⁸.

Carlos González Espresati, ja hem avançat era un ex republicà, havia entrat a l'ajuntament després de les municipals de novembre de 1903, com a candidat independent en representació de la Cambra de Comerç i el suport del *Cossi*³¹⁹. Els liberals ja preveien la maniobra, i just després de les eleccions veien investits Julián Ruiz³²⁰, pel pacte entre *cossieros* i liberals *moretistes* que podria haver inclòs l'alcaldia, o G. Espresati, per ser *moretista* a més de la ser al mateix bàndol que Guinot. En aconseguir Guinot l'acta de diputat, s'havia de plantejar qui els substituïria com a alcalde. Ja hem observat els enfrontaments tinguts amb els republicans al si de la Junta d'Obres del Port. És nomenat alcalde el 17 de maig³²¹.

318 *La Provincia*, 11-V-1907. Sencer a l'annex XII.

319 Un llistat dels regidors de l'Ajuntament de Castelló, de 1868 a 1931, Germán REGUILLO, *El Partido Republicano de Castellón*, pp. 1039-1066.

320 Ja havia sigut alcalde un parell de vegades. Per un llistat d'alcaldes de Castelló, annex IV.

321 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 18-V-1907. Podia ser una provocació, a més d'un intent d'apuntalar el poder conservador a la província. L'Ajuntament de la capital era l'únic centre de poder important fora del seu control. Parlem de provocació perquè el mateix diari conservador acceptava les dificultats que trobaria l'alcaldia d'Espresati, per l'animadversió que desperta entre els republicans. També a Vinaròs, denúncies sobre irregularitats en el cobrament i la distribució de consums justifiquen una onada de cessaments i dimissions d'empleats, caporals i càrrecs municipals, substituïts per afins. També enfronta el comerç en negre amb decomisos de mercaderies, registres domiciliaris i denúncies per frau; resultant resistència violenta, lesions, injúries i algun tret d'escopeta. Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, p. 206. També seran

El dissabte a la nit els republicans munten una algarada -*La Provincia* parla de centenars d'adolescents- on acaben trencant-se vidres i persianes, mentre se li feien serenates a les cases dels dirigents conservadors -com el president de la Diputació Tiburcio Martín, el del Cercle Catòlic Félix Bueso i el vicari de la Sang Juan B. Martínez-. No hi ha intervenció policíaca. Diumenge i dilluns, la presència de policia i Guàrdia Civil pel carrer limita les xiulades als terrats, que continuaran durant les nits tota la setmana. Sense oblidar que era Diumenge i Dilluns de Pasqua. Els manifestants es barrejaven amb passejants. Són detinguts tres republicans coneguts, Boix, Delfont i Yáñez, aquest, periodista del *trust* -quedaran en llibertat als pocs dies-. Interrogat el Ministre de Governació, a Madrid, pel motiu del nomenament, aquest indicà que Espresati “*goza en aquella capital de la mayor consideración social, como lo confirma el que durante más de nueve años haya desempeñado la presidencia de la Cámara de Comercio, la de la Junta de Obras del puerto y otras Corporaciones*”. Fet el nomenament, hauria rebut informes en contra, encapçalats pel nom de Fernando Gasset. També Gimeno Michavila, a l'Ajuntament, hauria intentat l'anul·lació en l'elecció de representants de la Cambra de Comerç a la Junta d'Obres del Port, sense èxit ³²².

El cas que, ara, el nou Alcalde-President tenia el suport d'Iranzo. I prompte rebrà el ministre un telegrama de la Cambra de Comerç, el Cercle Catòlic l'Acadèmia Catòlica, el Gremi de Sant Isidre i el Partit Integrista, mostrant el seu recolzament a Espresati ³²³.

Es convoca vaga general pel dimecres, produint-se acaparament de carn el dia abans; els regidors abandonen l'Ajuntament deixant sol Espresati. La vaga té especial incidència en la construcció, tendes d'ultramarins i carnisseries. El dijous, el Governador Civil, Fidel Varela, prohibeix la formació de grups de més i els crits; s'ordena els establiments públics tancar les portes a les nou de la nit per a que no puguin amagar-se els esvalotadors ³²⁴. Les protestes minven automàticament. També per les multes de 500

processats alcaldes i regidors de Ribesalbes. *La Provincia*, 20-VI-1907.

³²² AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 24-IV-1907.

³²³ *Heraldo* i *La Provincia*, 21 a 25 de maig. L'entrevista al ministre és de l'*Heraldo de Madrid*, citat per *La Provincia*, 21-V-1907. El diari conservador insistia en els atacs físics, i trau ferro a la presència de la Guàrdia Civil, unes poques parelles, com també fa el ministre; el diari liberal no parla de destrosses i insisteix en la gran presència policíaca i la por del poble a les autoritats. Coincideixen en els esdeveniments. Els dos deploraven els incidents i els insults. No així *El Clamor*, que insistiria en pallisses de la Guàrdia Civil als vianants; segons ens diu *La Provincia*, per desmentir-ho. A Corts, interrogat pel diputat Odón De Buen, el ministre només acceptarà que “*estando los dignos oficiales a la puerta de un café, unos jóvenes comenzaron a silbarles y insultarles. Los oficiales desenvainaron la espada, y dando con ella de plano, castigaron a los que les insultaban*”. *La Provincia*, 29-V-1907.

³²⁴ Excusaria la vigília nocturna a l'ermita del Lledó, amb acte de desagravi, missa, sermó i

pessetes que s'apliquen als propietaris de les cases d'on provenien les xiulades, que finalitzen el cap de setmana.

A la primera reunió de l'Ajuntament, envoltat de forces de seguretat, els comentaris als regidors monàrquics és de venuts als republicans. No hi ha cap intenció de cercar consens. Sense cap regidor, amb l'única presència de l'alcalde i el secretari, es prenen decisions com denegar la demanda de Manuel Escrig de establir una fàbrica d'aiguarent al radi de la capital, s'autoritza José Barrachina a establir un dipòsit de sal industrial i es taxa una parcel·la aprofitada per Salvador Masip. Acaba amb un discurs per als periodistes:

*Embarazosa situación es la mía al encontrarme por primeva vez en este elevado sitial rodeado de sillones vacíos. Lamento la ausencia de mis compañeros de Consistorio porque la considero totalmente injustificada. No por atención a mi persona que nada vale, sino por consideración a la representación que aquí ostento del Jefe supremo del Estado (...). Yo espero que los Srs. Concejales depondrán su actitud y volverán aquí y eso será para mi una verdadera satisfacción porque así todos unánimes podremos acometer de frente reformas beneficiosas para este pueblo querido (...)*³²⁵.

Promet revisar el impost als consums, el més ingrát de tots, però el que més diners deixa per l'ajuntament; premiar els funcionaris eficients i sancionar els negligents, així com ser inflexible en el compliment de les ordenances municipals; *“atender con preferencia a la enseñanza de la clase pobre”* i obligar els amos de les cases de les *“clases menesterosas”* a fer reformes per tal de millorar la llum i la ventilació; mantenir els programes de beneficència pública³²⁶.

3. CONCLUSIONS. EL TRENCAMENT D'UN EQUILIBRI POLÍTIC.

Amb l'alcaldia d'Espresati, havia triomfat, fora momentàniament, la combinació de mobilització política dels sectors catòlics, caciquisme i suport del govern Maura. Al temps,

comunió, seguits de processó pel camp. *La Provincia*, 24-V-1907.

³²⁵ *La Provincia*, 25-V-1907.

³²⁶ AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 24-V-1907. Les Actes no donen paraules literals; a més, el secretari ha d'escriure més, des del moment que Espresati és alcalde, s'acaba la tranquil·litat a les reunions. Els regidors es neguen a acceptar l'oferiment de tornar a l'Ajuntament. *Heraldo*, 4-VI-1907. En menys de dues setmanes, *El Clamor* ja acusa Espresati d'administrar mal els consums. *La Provincia*, 7-VI-1907. Insistirem sobre això al capítol següent.

la contestació social estava preparada, com bé sabia la població. La processó del darrer diumenge del mes, presidida per la imatge de Sant Isidre Llauredor, la Sagrada Custòdia, gegants, cabuts, carros triomfals..., acaba amb corredisses, contusions sense importància i cadires trencades. Pareix que en passar l'alcalde davant el Casino d'Artesans, les persones allà presents es retiraren. En observar-se moviment, esclatà el pànic ³²⁷.

L'alcaldia d'Espresati serà considerada, encara durant la Dictadura de Primo de Rivera, com el punt d'inflexió en la política castellonenca. Amb raó, doncs el predomini polític passarà a les faccions liberals. Resulta indicatiu que en les quatre eleccions generals convocades entre 1901 i 1907 -dues dirigides per governs conservadors- el cossi aconseguira 18 representants per 7 liberals. Per contra, en les set eleccions següents fins a la Dictadura, quatre amb governs liberals i tres, conservadors, els liberals aconseguiren 28, front 12 els conservadors. A totes les eleccions, les diferents faccions conservadores aconseguiren menys diputats que les liberals.

Hem observat en iniciar el capítol, de quina manera l'equilibri resultant a la província des de finals del XIX, consistia en el control, per part del cossi, de la Diputació, la major part dels municipis i dels districtes. Amb l'excepció del districte i municipi de Castelló, de majoria republicana, que el tetuanistes no intentaven aconseguir, a canvi que els republicans no donaren suport als seus homòlegs del Baix Maestrat i l'Alt Palància.

D'altra banda, un liberal demòcrata, Vicente Cantos, havia guanyat el districte de Lluçena, bressol dels Fabra. Amb un govern conservador, de Maura, un cossi també conservador faria servir totes les eines clàssiques de tupinada per recuperar el districte. On s'enviaria Salvador Guinot, expressant així la necessària aliança amb els sectors catòlics de la comarca de La Plana. La intensitat de la lluita demostra com Cantos havia aconseguit creat una xarxa clientelar pròpia, encara no suficientment potent com per a afrontar una ofensiva d'un candidat encasellat.

L'aferrissada lluita per Lluçena entrava dins les dinàmiques tradicionals. Cosa diferent, l'ofensiva en el districte de Castelló. Havia calgut cercar el vot del poble catòlic amb un discurs agrarista, pel qual es va presentar Manuel Iranzo. Darrere seu, un cossi encara unificat, al voltant de Victorino Fabra Adelantado, munyidor de la maniobra, successor de Victorino Fabra Gil. El toc final, amb un govern conservador a Madrid, fer d'Espresati alcalde de Reial Ordre.

327 *Heraldo*, 31-V-1907.

Per què considerem aquest moment l'inici d'una nova fase en les dretes locals? Encara que el maurisme com a moviment té com a data de fundació l'any 1913, els seus membres estan en activitat; si acceptem que la seua novetat radicava en la mobilització del vot d'una part de les classes populars, mitjançant modernes tàctiques de propaganda ideologitzada, aquesta fase ha començat ja, a La Plana. Mauristes seran considerats pels seus adversaris. Maurisme que provenia d'unes dinàmiques pròpies, la força local del magma carlocatòlic, aliat amb les xarxes caciquils del Cossí, reforçades pel suport d'un govern espanyol, el Govern Llarg de Maura, el qual, en la seua retòrica de cerca de les *masses neutres* hi tenia força coincidències.

La qüestió ara seria si la mobilització podria mantenir-se. L'origen de la votació a Irazzo l'hem vist en una coalició dretana força heterogènia. Coalició únicament possible quan el candidat es presenta com a suprapartidista, defensor dels interessos agraris en una conjuntura econòmica de crisi. Aquest discurs agrarista els havia permés aconseguir suport popular; però aquesta força podia convertir-se en debilitat: en ser compartit per liberals i republicans, com hem observat al capítol anterior. L'heterogènia coalició dretana podia tornar a dividir-se, si no resistia la previsible ofensiva de la base social republicana a la ciutat de Castelló. Tot i això, era raonable esperar que les dinàmiques del torn permeteren mantenir la influència, si més no a un cossi cada vegada més vinculat al Partit Conservador, perduda la seua capacitat de transformació.

IV. “ANORMALITAT EN CASTELLÓ”. L'ALCALDIA D'ESPRESATI

1. ANORMALITAT EN CASTELLÓ.

Es tracta d'un període caracteritzat per l'elevada tensió social, ràpidament batejat així per la premsa. De seguida quedà clar que les protestes contra la Reial Ordre que feia Espresati alcalde, a més de la pèrdua del diputat pel districte de Castelló, no anaven a acabar-se prompte. El moviment republicà ho consideraria una declaració de guerra, quedant trencat el pacte no escrit que deixava el diputat del districte pel Partit Republicà de Castelló i la Diputació pel *Cossi*³²⁸.

Als salons de plens, durant el primer mes, l'alcalde, com hem vist al capítol anterior, està tot sol. Tot i no haver regidors, es poden prendre decisions. Eixes decisions impliquen donar faena als propis i castigar els estranys³²⁹. Serà anul·lada la concessió del dipòsit de sal del Grau demanada per l'empresari Vicente Climent, i se li retira la participació en la recaptació dels consums, acusat de defraudar 150.000 pessetes³³⁰; es canvien els alcaldes del Grau, o l'encarregada del safareig, també del Grau. Una relació de deutes de l'ajuntament, ens dóna una idea de la importància, a una societat rural com la castellonenca, de controlar els pressupostos municipals. Els deutes anaven de 45 a 400 pessetes per treballar de *temporeros* per a la recaptació de consums i arbitris, arreglar edificis, col·locar fonts, arreglar les eines dels peons, jornals de carros, lloguer d'edificis, arreglar timbres elèctrics, jornals d'auxiliar a l'escorxador, arreglaments de via pública. Més grans, les despeses dedicades a subvencions a acadèmies de cecs i sords, despeses de llum, edificis municipals o escoles públiques. Tres pàgines de lletra ben menuda³³¹.

Prompte, comencen les amenaces de multar els regidors per no complir amb el

328 *La Provincia* i *l'Heraldo de Castelló*, des del 25 de maig i tot juny de 1907. Només esmentarem les cites. El diari conservador minimitza les protestes: tots els dies afirma que han disminuït fins a tornar-se insignificants; poques coses duren eternament, i finalment serà veritat. Insisteix en que només participa una minoria violenta, així com la participació de xiquets enganyats; el poble està en contra i només vol la tornada a la tranquil·litat. La gent malalta ho passa malament en les *cacerolades*. Tot és una falta de respecte. El diari liberal lamenta els incidents, producte de l'obcecació dels dos bàndols; i fa èmfasi en la presència policial i les multes i detencions -generalment, les considera producte d'errors, o indemostrables; detencions que serien positives per a *La Provincia*-.

329 Els petits pagaments que es feien, anotats en l'apartat "Relaciones", es multipliquen. Parlem de tenir llocs de venda al mercat, faena a l'escorxador, contracte a consums com a *temporero*, també d'altres *temporeros* per l'Ajuntament, llicències d'obra, sous d'algun mestre, o una habitació per un altre, els horaris on es permetia matar porcs, la recaptació d'arbitris, petites obres, encarregats de conducció de cadàver, encarregat del dipòsit de cabres... *Llibre d'Actes Municipals*, maig i juny de 1907. Una onada de contractacions es produeix l'estiu. *Llibre d'Actes Municipals*, 2-VIII-1907. AMCS.

330 Amb Martin Gas Masferrer. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 16-X-1907.

331 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 11-IX-1907.

deure d'assistir als plens. Prèviament, s'havien de donar tres avisos. Els regidors republicans tornen a l'Ajuntament el 12 de juny; no així els monàrquics, els quals, reunits a la sala de conferències de l'*Heraldo de Castellón* decideixen no fer seguidisme, i reunir-se a banda ³³². Els regidors monàrquics, acudiran el dia 21. Només Vicente Gea, republicà, no acudirà. Afirmava estar malalt.

A eixos plens en un primer moment acudeix el públic, protestant per les multes imposades per les xiulades del primer cap de setmana; el dia 8 de juny, l'alcalde serà interpel·lat directament, "*I tu, quantes multes has de pagar?*". Quan Espresati ordena la seua detenció, es reproduïxen els crits "*¡Todos detenidos! ¡Todos detenidos!*"! Quan ix de l'Ajuntament, és acaçat a crits; la seua reacció és plantar-se davant dels qui l'increpen; la Guàrdia Civil ha d'interposar-se. Prompte el públic és registrat abans d'entrar.

La protesta passa al carrer. Es repeteixen les *cacerolades* ³³³ des de les cases, de les 9 a les 10 de la nit, tal com s'havia practicat en un primer moment, només que ara s'estenen al Grau. Al districte marítim s'acorralla l'autoritat -els quatre alcaldes de barri del Grau els havia substituït Espresati el dia 4-. Per tota la ciutat, la Guàrdia Civil recorre els carrers tancant els locals públics a les nou per tal d'evitar que els manifestants s'amaguen. També pren nota de les cases des d'on es produeixen sorolls, per multar-les. Arriben reforços: 25 guàrdies des de València, i altres de cavalleria, al temps que es multipliquen els rumors d'una imminent declaració de l'estat de guerra. Eixos reforços permeten, a un dia d'ésser a Castelló, carregar per tal de deixar lliure la Plaça Major. Amb el carrer ocupat, es multipliquen els crits, i les denúncies per injúries a la Guàrdia Civil s'afegeixen a les de sorolls i injúries a l'alcalde, ara insultat també per les dones del Mercat ³³⁴. Eixe dia ja hi ha gent a la presó ³³⁵, per injúries o per no pagar les multes -de 500 pessetes-.

Es converteix en constant cantar-li a l'alcalde *¡Ese alcalde, ese alcalde, eh, que se vaya!*, quan abandona l'Ajuntament. La qüestió era si portava la vara de comandament. De portar-la, pot demanar la detenció dels que l'increpen. Per tant, se'l busca al seu

³³² *Llibre d'Actes Municipals*, 7-VI-1907; *Heraldo de Castellón* i *La Provincia*, 12-VI-1907. Des de les municipals de novembre de 1905 hi havien 20 regidors republicans i 7 de monàrquics. Germán REGUILLO, *El Partido Republicano de Castellón. De la extrema izquierda federal al centro político (1868-1936)*, Diputació de Castelló, Castelló, 2001, p. 1057.

³³³ És el terme, en castellà, que es fa servir.

³³⁴ Espresati tenia una moral de ferro, a més d'una visió molt elevada del valor de la seua persona; se li sentirà dir "*¡Desdichados, cuan engañados vivís! No tenéis el alcalde que os merecéis. Pronto lo sabréis. Que obcecados estáis*". *Heraldo de Castellón*, 14-VI-1907.

³³⁵ Emilio Sabat, Leopoldo Adanero, Juan Tirado, Enrique Tárrega, els germans Espaducer. *La Provincia*, 14-VI-1907. Prompte hi haurà més.

despatx de corredor de comerç, on no el té. Les serenates són directes, o tocant la tonada amb el timbre d'una bicicleta; fins i tot eixa actitud acaba en detenció, i una nit a les dependències policials ³³⁶. La reacció de l'alcalde és buscar l'enfrontament, encarar els manifestants, o buscar la vara per demanar la detenció. Sovint, la Guàrdia Civil l'escolta, o carrega per obrir-li camí. També se'l busca els dissabtes a la nit quan abandona el Casino Antic.

Al temps, es portava una altra campanya al voltant de les actes aconseguides per Guinot i Iranzo ³³⁷; no seran diputats, diu l'oposició, no han anat a les Corts; sí que ho seran, afirmen els seus partidaris. El que facilita, o excusa, la confusió, és l'abstenció del cap liberal Moret d'acudir a les Corts.

Iranzo demana a Vega de Armijo ³³⁸ excusa per a poder acudir, doncs ell, tot i ser membre del Partit Liberal *moretista*, ha sigut elegit per una concentració monàrquica. Però se li contesta que no hi existia cap motiu inexcusable ³³⁹. Iranzo decideix no obeir, i acudir, "*para no jugar al Parlamento chico en el Círculo Liberal*". Allò important és que s'ha de votar la pròrroga de l'aranzel amb Alemanya ³⁴⁰. Qüestió més de fons, ha aconseguit vots, i pensa mantenir-los, amb un discurs agrarista. De manera que, des d'un primer moment, els informes a la premsa conservadora sobre les discussions d'aranzels, la reducció de l'impost de consum a l'alcohol, són la tònica constant. Als seus votants, les discussions partidàries madrilenyes, sobre qui s'havia quedat quina acta, difícilment els podien interessar.

336 Pel cognom, podria ser el fill o algun cosí de Castelló y Tárrega. L'*Heraldo* es pren a broma la perillositat de la seua actitud a la bicicleta i la duresa d'una nit a presó, si més no de cara a la galeria. Un policia se li va abraonar al damunt.

337 Al voltant de la seua ideologia agrarista, postura defensora del lliurecanvi front el proteccionisme que defensen -li dóna especial atenció- els interessos industrials catalans, Manuel IRANZO, *Historial de un levantino*, Impr. Climent Vila, València, 1918. Es tracta d'un recull d'articles, molts publicats a l'*Heraldo de Castellón* i a *La Provincia*, també a diaris de València, Madrid i la província d'Alacant, així com un recull de les seues proposicions de llei. Hi tornarem, quan parlem de maurisme i política agrarista.

338 ANTONIO AGUILAR Y CORREA, MARQUÈS DE LA VEGA DE ARMIJO, (Madrid, 1824-1908). Exemple de polític incombustible, diputat per primera vegada el 1854. Membre de la Unió Liberal del general O'Donnell, seguidor del general Serrano, finalment membre del Partit Liberal. Sempre per algun districte de Galícia o d'Andalusia. Ambaixador, ministre d'Estat o president de les Corts amb governs liberals. President del Govern, breument, entre 1906 i 1907. President de la Reial Acadèmia de la Història i de l'Acadèmia de Ciències Morals i Polítiques. Com a membre, la seua activitat fou més social que no científica. [Vww.xtec.cat](http://www.xtec.cat).

339 Aquesta abstenció era resultat del ressentiment per l'escassa representació que el nou govern havia concedit a l'oposició monàrquica, segons els usos de la Restauració. També s'abstindrien a les eleccions per a senadors, excepció feta dels candidats que aspiraven a representar acadèmies, universitats o societats econòmiques, o aquells que havent cedit el seu districte i cercaven compensació a l'Alta Cambra. Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII*. SARPE, Madrid, 1986 (or. 1933), p. 99.

340 *La Provincia*, 10 i 11-VI-1907, reproduïx la correspondència entre Iranzo i Vega Armijo.

El dia 18, el moviment de protesta va acabar per esgotar-se. Casualitat o no, el dia següent s'alliberava el “conegut republicà” Manuel Clausell, el qual havia estat incomunicat ³⁴¹. Havia quedat clar que el Govern no pensava cedir. En un debat parlamentari, el diputat Pedregal havia demanat la destitució de González Espresati per tal de terminar amb allò que anomenava *malestar*. Acceptant que no hi havia motius legals suficient amb aquest malestar, insisteix que els alcaldes de Reial Ordre tenien un doble caràcter, el que provenia de la confiança del Govern que els nomenava, i la dels regidors del seu Municipi. En la seua resposta, el ministre de Governació, La Cierva, accepta que aquesta darrera no la tenia, però en les protestes parlamentàries s'havia tret a col·lació la seua etapa com a president de la Cambra de Comerç i de la Junta d'Obres del Port, havent resultat que com a alcalde, “no sería digno”, forma educada entre cavallers de referir-se a enriquiment il·lícit. De manera que destituir-lo era donar raó a aquestes acusacions. La Cierva no només adverteix que no pensa fer-ho, sinó recorda que els regidors que no acudien als Plens van ser advertits de les conseqüències legals, desistint de la seua actitud. Com a les manifestacions, el Govern defensa la llei, “(...) *con calma, lo hace serenamente, lo hace deseando que el buen sentido se imponga a los vecinos de Castellón, que no son todos, a la minoría o a la mayoría que realiza esas protestas*”, i recomanant els diputats amb influència sobre els manifestants d'aconsellar-los desistir de la seua actitud. Deixava clar que no li importava el nombre de contraris a Espresati, ho interpretava com un repte a l'Estat. El diputat republicà per València, Soriano, pregunta sobre un expedient personal existent suposadament a Hisenda referit a l'alcalde de Castelló. La Cierva es limitarà a afirmar no tenir constància. I Iranzo, per referències a que és diputat sense tenir la majoria a la ciutat de Castelló, la qual cosa el desautoritzaria per parlar dels disturbis, aprofita l'errada dialèctica dels seus adversaris per preguntar si s'ha de mirar en quina secció del seu districte tenen o no majoria els diputats, si “¿No somos todos diputados de la Nación?”. Recordarà l'atac als monàrquics Miguel Peñalver i Francisco Queral, apallissats dins un domicili privat, i suposats casos de tupinada, mal concretats, a les eleccions generals de 1905. Tot i insistir que no ha tingut cap influència en el nomenament per Reial Ordre de González Espresati, argumenta que aquest és l'únic regidor autènticament monàrquic, doncs els republicans permetrien amb els seus vots minories monàrquiques, que de ser anomenats alcaldes practicarien política republicana ³⁴².

341 *Heraldo de Castellón*, 19-VI-1907.

342 *La Provincia*, 20 i 21-VI i 1-VII de 1907. També insistia el diputat republicà Pedregal en l'excés repressiu de la Guàrdia Civil, i de les multes, que s'haurien imposat per denúncies i sense comprovar quins eren els autors de les xiulades. La Cierva accepta que és millor no fer entrar a les localitats a la Guàrdia Civil; el problema seria la falta d'altres forces policials a la majoria de

Les sessions plenàries tornen a una relativa normalitat, de calma tensa en les relacions personals. Amb Gimeno Michavila, Carlos Selma, Manuel Pelaez i José Doménech suspesos com a regidors per desordres públics, era qüestió d'esperar el moment ³⁴³. Serien absolts per l'Audiència de València, i de seguida retorna la tensió, ara dins l'Ajuntament ³⁴⁴.

S'aproven obres, es concedeixen sense fer preguntes permisos pels regidors, com era tradició. Però es continuava vivint la ressaca de les protestes. Obligat per la llei, el Governador ha d'avisar l'Ajuntament, recordar la detenció de tres empleats municipals per agressió a la força pública ³⁴⁵. Dins la rutina, però amb major bel·licositat verbal, tornen a examinar-se els problemes amb la companyia elèctrica. L'empresa reclama cobrar el deute de 49.000 pessetes, i l'ajuntament té en tresoreria unes 800. Hauria demanat de pagar les mensualitats i negociar el deute total, a la qual cosa *Viuda de Estela y cia* s'hauria negat ³⁴⁶.

Aquesta relaxació de la situació no implicava que els republicans acceptaren la victòria de aliança entre el cossi, mauristes i catòlics; havien patit una derrota en buscar l'enfrontament directe amb l'Estat: no tenien manera d'obligar Madrid a destituir González Espresati. De tal manera que decidiran mantenir la mobilització dels seus seguidors; com analitzarem tot al llarg del capítol, amb

- a) una agressiva crítica a la seua gestió a l'ajuntament,
- b) una mobilització anticlerical, per tal d'anul·lar la mobilització catòlica;
- c) relacionar la seua gestió amb la crisi de la taronja i
- d) amb la crítica als impostos de consums;
- e) aprofitant la conjuntura espanyola de la campanya del *Maura no!*, participant en

capitals de província, fent referència a una discutits incidents a Vitòria.

343 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 11-IX-1907.

344 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 3-I-1908.

345 José Aicart, Alejandro Safont i Francisco Ribalta. *La Provincia*, 22-VI-1907. A Safont i Aicart se'ls suspèn en el seu treball a consums, substituïts per dos escrivents; als empleats de vetllar per la recaptació de consums, Dionisio Marmaneu, Leonardo Personat i Francisco Reig se'ls sorprèn dormint al seu lloc de treball. 8 dies de sou. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 28-VI-1907.

346 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 21-VI-1907.

el Bloc de les Esquerreres, en la defensa de la memòria de Francisco Ferrer i Guàrdia i en la crítica a la guerra del Marroc

Front això, els sectors socials que donaven suport a Espresati a penes si adoptaren una postura defensiva. És molt possible que donaren per fet que, amb el control aconseguit en Diputació, alcaldia de la capital i representants a Corts, els seria senzill de mantenir-se amb les xarxes caciquils que tenien el suport del govern del moment. En tot cas, retòrica a banda, ja arribaria el torn, i s'intentaria bloquejar el canvi polític a les comarques de Castelló, tal i com havia aconseguit històricament el Cossi. Únicament els sectors catòlics mantingueren la tensió. Aconseguiran mobilitzar tota la gent que podia ser mobilitzada en eixe sentit: Per quantitats, burgesia ideològicament clerical a banda, eren els llauradors catòlics del Raval de Sant Fèlix, a Castelló, i municipis de la província. La visió de les masses catòliques de Vila-real, per exemple -com a municipi més proper, i part del mateix districte- podien animar la seua base social a la capital provincial, però allò cert era que a la capital no tenien possibilitat d'assolir la majoria.

2. POLÍTICA MUNICIPAL.

Els sectors catòlics i conservadors podien insistir en la defensa de la legalitat, ara que la tenien del seu costat, per tal d'aturar les protestes. El setembre de 1907 i el maig de 1908 envia avisos per escrit. El gener de 1908, fins i tot considera necessari visitar l'Ajuntament per lamentar la tensió, així com les exclamacions a favor i en contra per part del públic, quan haurien de *"tener la boca cerrada"*. L'alcalde ho és en ser *"concejal por el voto de sus electores"*, i *"nadie puede dudar del derecho que le asiste al gobierno para hacer el nombramiento"* d'alcalde ³⁴⁷.

Aquestes intervencions del Govern Civil, i les acusacions de desordre públic a determinats regidors republicans, portaven aquests a disminuir les crítiques a l'alcaldia, per tornar de seguida. Comptaven amb l'avantatge d'haver governat molt de temps la ciutat, amb les conseqüents relacions amb sectors de l'administració. Ja hem vist com de seguida s'acusa Espresati de deure molts diners, i de la baixada en la recaptació de consums i arbitris. Tornarem més endavant sobre les diferències en les polítiques a adoptar al respecte, que realment eren poc més que matisos en qüestions tècniques. Allò que l'alcalde dóna a entendre, sense explicitar, era que els treballadors fidels als

347 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 11-IX; 8-I i 20-V-1908.

republicans li feien un boicot. No seria descabellat. Aquests, coneixedors de les interioritats de l'administració, podien presentar un molt detallat llistat de deutes, que ja hem esmentat abans; la resposta serà expedientar el recaptador d'arbitris per passar dades incorrectes a l'oposició ³⁴⁸.

L'agost es discutia el pressupost. Espresati no l'accepta, tot i que, per la baixada en la recaptació de consums que sempre negarà, era necessari fer economies, reduint llocs de treball i sous. Es discutirà sobre els detalls, i s'acaba en qüestions de procediments; quan Gimeno acusa Espresati de voler aprovar esmenes a "hurtadillas", canviant a quins empleats se'ls hi pujava el sou, o se'ls reduïa; aquest s'esvera. Castelló y Tàrrega defensarà que no pot discutir des de la Presidència, per tal de fer-ho, ha de baixar amb els regidors; es nega, comencen els crits dels regidors, la campaneta de l'alcalde demanant ordre, el públic aplaudint o xiulant, i la sessió acaba per aixecar-se. Quan tornen a reunir-se, no s'accepta l'acta redactada per l'alcalde ³⁴⁹. Aquesta serà la tònica dels debats els dos anys següents. Podia ser per l'enllumenat, els arbitris i consums, o per què l'alcalde pagava massa cares les boles d'estricnina pels gossos, o s'havia decomissat de manera improcedent unes salsitxes, o fins i tot es discutia per l'horari de les sessions municipals ³⁵⁰. Espresati li lleva el torn de paraula als regidors per no atènyer-se al tema respectiu, aquest es neguen, li diuen que per discutir es baixe, que no els deixa parlar, el públic intervé, l'alcalde ordena desallotjar, i no sempre la gent fa cas dels guàrdies municipals.

Es tractava d'una dura campanya republicana d'agitació; no accepten un alcalde de Reial Ordre contraris a ells, que tenen la majoria; encara que mai no s'atreviran a expressar-lo públicament; serien jutjats per desacat o injúries. L'enconament personal arriba al punt que Castelló Tàrrega demanarà a Espresati per què, si ells els han multat l'estiu per no acudir a les sessions, no es multa a Salvador Guinot, que no ha acudit mai. Recordem que Guinot era diputat per Lluçena. Però no havia enviat una carta dimitint, per tant, calia multar-lo. El mateix Espresati quedà descol·locat ³⁵¹.

A la ciutat de Castelló, l'Ajuntament pagava un *concert* que implicava donar classes a xiquets pobres. Quan no cobren el darrer trimestre de 1907, els mestres de Castelló de la Plana expulsen *centenars* de xiquets pobres de les escoles. Pels

348 AMCS. 30 dies, i passa als tribunals ordinaris. *Llibre d'Actes Municipals*, 4 i 18-IX-1907.

349 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 2 i 5-VIII-1907.

350 Estricnina i salsitxes, com a expressió de conflicte polític, AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 18-IX-1907.

351 No era una *boutade*, hi va insistir. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 2 i 11-IX, 1-XI-1907.

republicans, una prova que Espresati tenia d'altres prioritats; esmentaran pagar el contingent. Però els mestres no havien d'anar contra l'Ajuntament com a tal, sinó contra qui no havia fet constar eixa despesa al pressupost. Espresati es defensarà que tots els pagaments que ha fet eren obligacions legals; si no s'ha pagat el concert era en no haver diners a la caixa. Amb gust pagaria, de poder ³⁵². El març de 1908, també per falta de pressupost, es despatxaven de les escoles de Castelló les *inspectores d'ordre* (equivalia a mestres de suport), també per falta de pressupost. L'Ajuntament intentà que pagara el Ministeri d'Educació, però aquest es va negar; era qüestió municipal ³⁵³.

La resposta catòlica serà afirmar que si *“los maestros no pueden o no quieren enseñarles gratis, nosotros invitamos a esos niños (...) que los envíen a las escuelas de los PP. Capuchinos (...) del Círculo Católico que da gratis enseñanza nocturna a doscientos niños y adultos”* ³⁵⁴. També rebia nombrosa atenció el perill a l'ensenyament realitzat a *“las escuelas laicas y bisexuales”*. Després de la Setmana Tràgica, s'insistirà encara més en la necessitat de la seua supressió ³⁵⁵.

En la sessió municipal del 28 de febrer la situació fou més tensa d'allò normal. Ja no és possible aprovar l'acta anterior, quan l'alcalde intenta que s'introdueixi una esmena per la qual la decisió només s'aplicaria si es pot aplicar; els regidors republicans criden que ni parlar-ne. Gimeno acusa Espresati de *“cobardía”*; no es va atrevir a votar en contra, i busca excuses. Després d'una discussió de tantes al voltant de la llum i els contractes amb *Vda de Gimeno*, que reclamava l'Ajuntament complir allò acordat, Espresati, Gimeno Michavila i Valero tornen a intercanviar-se sarcasmes *“Se le caerán los dientes”*, *“La dignidad de Castellón despreció a ciertos hombres silbándoles y abucheándoles”*, *“¿A quién se refiere?”* (mai no es donaven noms, quan entraven en acusacions mútues), *“Me dais pena”*. La cosa va a més ³⁵⁶. Gimeno Michavila i Valero són processats, i és la segona vegada en pocs mesos, pel jutge de primera instància de

352 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 3, 8 i 31-I-1908. S'estava molt lluny del dret a un ensenyament gratuït. Corria el rumor que al col·legi de *La Enseñanza*, per xiquetes, es feia pagar mensualitat, tot i les ajudes que rebia eixe centre de l'Ajuntament. Oposició i alcaldia es mostraven indignats, encara que la competència no era d'ells, sinó de la Junta Provincial d'Instrucció. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 15-I-1908.

353 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 6-III i 4-IX-1908. Instrucció Pública a penes representava 841 pessetes de les 37088,61 del pressupost mensual de l'Ajuntament. Prova de l'escàs interès pel tema. Detalls, annex 42.

354 *El Clamor*, 9-I-1908, *La Cruz*, 11-I-1908. La postura catòlica davant l'ensenyament, “La educación socialista”, Annex XX; “Acerca de los educandos”, una llista llarguíssima de les tipologies dels alumnes sense futur -ateus, lliurepensadors, orfes, maçons, mimats...-, annex XXI.

355 *La Cruz*, *El Cruzado*, tot setembre i octubre.

356 *El Clamor*, *Heraldo*, *La Provincia*, 29-II-1908. *Llibre d'Actes Municipals*, 28-II-1908. Sense menystenir la pell fina que demostrava tenir Espresati, imaginem paraules més grosses que no les publicades.

València, havent de deixar interinament la regidoria ³⁵⁷. Tornen tres mesos després, insistint que val la pena ser processat per segons què ³⁵⁸.

Espresati serà objecte de dos vots de censura, aprovats per unanimitat. En un cas, per l'expedient obert contra el visitador de consums; com es recordarà, Espresati l'havia acusat de filtrar informació falsa als republicans per desacreditar-lo; Hisenda considera que l'expedient s'havia instruït malament. La segona, serà arran les discussions sobre l'efectivitat de la recaptació de consums, que relacionen amb un major interès de l'alcalde per defensar al Cossi que no a la ciutat. “¿Se ha inspirado en Don Tiburcio?”, per prendre les seues decisions, l'acusarà Gimeno, sense dubtar en recordar-li com havia hagut de portar dos guàrdies “como niñeras” i havia eixit de les primeres sessions municipals entre guàrdies civils, com “un reo” ³⁵⁹.

Una acusació mai no expressada obertament, però sempre present en les insinuacions, era la corrupció. Al voltant de la Junta d'Obres, on hauria endollat partidaris, i hauria aconseguit bicicleta gratis, o l'intent de vendre una casa particular per a la construcció de la Casa de Correus ³⁶⁰. El cas era que no s'acceptava el concepte d'alcalde de Reial Ordre; menys, si no estava d'acord amb la política de la majoria. De manera, que calia acusar-lo, entre d'altres, de mala gestió. Aquesta mala gestió, era real? O entrava en els paràmetres de l'època? És una qüestió difícil de resoldre. Ara, deixant de banda que tingué poc de temps per governar, el deute de Castelló amb la Diputació per crèdits dels repartiments era de 10.929 pessetes el 1908. Deixant de banda Vinaròs -devia més de 24.000 pessetes-, poblacions comparables com Vila-real tenien un deute amb la Diputació per damunt de 4.000. Benicarló i Alcalà, de 3.000 i 2.500. Borriana, a penes 757 pessetes -la riquesa local produïda pel Port?- ³⁶¹. Sí pareix un deute excessiu per a la diferència de població existent. Però no podia haver-lo provocat l'alcalde amb tanta rapidesa.

357 *El Clamor*, 18-IV-1908.

358 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 1-V-1908.

359 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 25-IX-1907 i 13-XI-1908. També se l'intentava cremar preguntant-li (Lafuente, en aquest cas) si era cert que havia dimitit per les escasses simpaties que despertava entre el poble. A Espresati, això no li preocupava; així, el públic que protesta a les grades de l'Ajuntament és gent que “no paga la contribución”. *Llibre d'Actes Municipals*, 2 i 25-X-1907.

360 Per 24.000 duros, quan Gimeno considera que no val ni 8.000; a més, sense delegar la seua presència en la comissió encarregada de prendre eixa decisió. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 26-II-1909. Sobre la corrupció a la Junta d'Obres, les acusacions de Selma, *Llibre d'Actes Municipals*, 13-XI-1908.

361 ADCS. *Actes de la Diputació de Castelló*, 5-V-1908.

3. LA MOBILITZACIÓ CATÒLICA.

Els catòlics, conscients que la victòria s'havia aconseguit gràcies a la unió, a més dels vots de Vila-real, intentaran mantenir la mobilització.

Gasset, el ídolo Gasset, el invencible Gasset, el vencedor de Sánchez Pastor, Font de Mora y de Guinot, el cinco veces diputado (...) ha sido derrotado por Iranzo (...). Los católicos se han unido contra él porque veían en peligro su comunión Carlistas de Don Paco (Francisco Giner), carlistas de Don Manuel Bellido, integristas de la Academia, católicos del Gremio y del Círculo, (...) sacerdotes y frailes de Villarreal, todos cuantos comulgan en unidad de creencias han depuesto intransigencias, han olvidado sus rencillas (...) se han abalanzado como leones contra la candidatura de Gasset, dejándola hecha un guiñapo, para ser la irrisión de las gentes como lo son los políticos fracasados e impotentes que se atreven ¡insensatos! a medir sus armas contra Dios ³⁶².

Tant el Cercle com el Gremi, convertit en Sindicat Agrícola Obrer, continuaran donant el seu suport contra els republicans en les següents eleccions, sense renegar del seu teòric apoliticisme. Una difícil contradicció que prefereixen ignorar. Aquest apoliticisme implicava no triar entre les diferents opcions que podien considerar-se catòliques. Front les altres, intervenir era una qüestió moral, no política. Davant la presentació de la candidatura dretana a les eleccions municipals de 1909 Samuel Bellido declararà com el Sindicat sempre ha influenciat políticament,

(...) por dedicarse principalmente al fomento de la riqueza agrícola (...) eso no obstante, el Gremio de San Isidro (...) ha dejado siempre su peso en las elecciones (...). Así pues, tengo el honor de presentar a vuestra aprobación los nombres de la siguiente candidatura (...) ³⁶³.

Totes les informacions al respecte del suport del sindicalisme catòlic a la dreta política es refereixen a Castelló, però hem de suposar que seria d'allò més comú. Hi ha

362 *La Cruz*, 30-IV-1910. Reprodueix un article de celebració de la victòria, del 27 d'abril de 1907, dates de les quals no es conserven exemplars d'aquest setmanari, que nosaltres coneguem.

363 *La Cruz*, 11-XII-1909. El peu el donà una conferència erudita del Pare jesuïta Juan Gironés -Palestina a la vinguda de Jesús, Concilis de Trento, catedrals gòtiques, Kempis, Tomàs d'Aquí-, demostrant "de una manera evidente la bienhechora, saludable, civilizadora y libertadora acción e influencia de la Iglesia en la sociedad, en la familia, en la nación y en los individuos". Ja culturitzats, arriben els discursos dels candidats.

referències al respecte de Borriana, on el 1907 el Sindicat intentaria d'apoderar-se de tots els organismes, municipi inclòs ³⁶⁴.

El sindicalisme catòlic agrari rep l'impuls definitiu amb la Llei de Sindicats Agrícoles de 30 de gener de 1906. La seua principal funció era concedir privilegis fiscals a les entitats que s'acollien a ella. A la província, el primer Sindicat fou el de Borriana (1905). A la comarca de La Plana, on la taronja exigia grans inversions, realitzaren una important tasca en el foment de la riquesa agrària. A les comarques interiors, la vitalitat és menor. Pel seu naixement, els propagandistes, recorrien pobles donant conferències sobre els avantatges del cooperativisme. Si els primers anys del segle el pes de les gires queia en el P. Vicent. L'estiu de 1904 recorre l'interior de la província abans de passar a l'Aragó. A principis de 1907 el trobem a Onda inaugurant un Sindicat. L'abril de 1908 realitza una gira per la diòcesi de Tortosa. Durant aquest període inicial, la llavor dels sacerdots és primordial ³⁶⁵. La malaltia del P. Vicent el 1909 disminueix el zel propagandístic, anul·lat a la seua mort el 1912. A finals de 1910 el setmanari catòlic *La Cruz* deixa de donar informació sobre Cercles i Sindicats. Caldrà esperar a la fi de la Primera Guerra Mundial per tal de trobar una altra onada d'exaltació propagandística. A més de les personalismes, els medis conservadors havien donat empenta al moviment davant l'ofensiva anticlerical ³⁶⁶. I els llauradors, arran la crisi agrària de 1908, s'havien tornat conscients de les bondats del cooperativisme. Acabades ambdues, crisi i anticlericalisme polític, es torna al treball individual. La cooperació ja no era considerada necessària fins la crisi agrària de les acaballes de la Gran Guerra, i el consegüent esclat dels avalots ³⁶⁷.

364 Els anys posteriors a la Primera Guerra Mundial, quan la premsa torna a referir-se sovint al sindicalisme catòlic, es constata una nova variant de l'apoliticisme. Es pretén que les entitats no participen en les eleccions, però els seus integrants han de donar suport a les alternatives d'ordre, afirmarà Ossorio y Gallardo. Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986, pp. 177-179.

365 S'insisteix en la necessitat que els capellans no s'aïllen a les seues parròquies. Així, *La Cruz*, 10-X-1908. O al mateix setmanari, tot setembre i octubre de 1908, en els informes de l'*Asamblea de la Buena Prensa*, celebrada a Saragossa; "No merece el nombre de católico de acción, ni de buen hijo de la Iglesia, el que no hace cuanto puede para robustecer la buena Prensa y debilitar la contraria". Fins i tot hi ha un rànquing de diaris condemnat per bisbes diferents: *España Nueva*, *El Liberal* i *La Correspondencia de España*, condemnats per 5 prelats, *ABC*, per 7, *Diario Universal*, per 13, *El País*, per 14, *Heraldo de Madrid*, 18, *El Imparcial*, 19. *La Cruz*, 16-I-1909.

366 Per eixe anticlericalisme a la primera dècada del segle XX, Joan Connelly ULLMAN, *La Semana Trágica. Estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España (1898-1912)*. Ariel, Barcelona, 1972. José ANDRÉS-GALLEGO, *La política religiosa en España. 1889-1913*. Editora Nacional, Madrid, 1975. Visió de síntesi més recent, William J. CALLAHAN, *La Iglesia Católica en España (1875-2002)*, Crítica, Barcelona, 2002, pp. 59-79. Per aquesta època es basa en Andrés-Gallego.

367 Al setmanari *La Cruz* hi ha abundant informació, d'aquest sindicalisme catòlic, al temps que doctrina. Al respecte, ens remetem a la investigació de Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, pp. 159-171. De la segona onada de fundacions, que continua durant la Dictadura,

A la ciutat de Vinaròs, els republicans i un sector dels liberals atacaren el caciquisme exigint una major efectivitat en l'administració local, un repartiment més just dels impostos i obres públiques urbanes: reaparegué el projecte d'embassament del Cérvol per transformar en regadiu 4.300 hectàrees. les discussions foren llargues, però engrescaren la població per tal de constituir un Sindicat Agrícola ³⁶⁸.

A finals de la dècada, el moviment polític catòlic es trobava en plena efervescència:

En Burriana, Nules, Castellón, Traiguera, Cáliz, San Jorge, Tales, etc., etc., ¿qué sociedades católicas están más en auge? ¿De quién recibe más auxilio el cura? ¿Qué núcleo de acción y resistencia a la revolución es tan poderoso como el de los Gremios y Sindicatos?

En Burriana dominamos los católicos merced a su cooperativa y Sindicato y Traiguera y Cáliz son hoy el ejemplo más elocuente de lo que son capaces estas instituciones católicas.

Razón por la que no comprendemos cómo no están ya fundadas en todas las parroquias de esta Diócesis. Pero confiamos en Dios, en que todo se andará
³⁶⁹.

Efervescència, producte tant de l'intent de superar la crisi tarongera mitjançant la caritat, com veurem a l'apartat següent, com per reacció defensiva front l'anticlericalisme, tot i que a l'alçada dels inicis del segle XX siga difícil assenyalar causa i efecte directes. Les ideologies de fons existien, i podien esclatar segons les circumstàncies.

Una prioritat, ideològica, era estar d'acord amb les autoritats eclesiàstiques. Al voltant de l'assumpte de allò que ells anomenen *obediència cega*, a la mort d'Enrique Gil Robles, *La Cruz* publica un extens obituari de *El Regional*, de la ciutat de Figueres:

(...) Seguía ell ab gran interés la nostra campanya (...) al costat del partit integrista y quan menys pensavam reberem d'ell un elogi públich, vibrant i

capítol huitè, "La unificació de les dretes".

368 *La Provincia*, 1-XI-1907.

369 *La Cruz*, 2-V-1908.

encoratjador que may haurien somiat de rebre de sos llavis (...).

En Gil y Robles no estava content de'n Nocedal y ja se sap que nosatres també tiravam pel nostre compte, porque com al temps de la Guerra de l'Independència, que a vegades retreyam, els exèrcits perdien les grans batalles i els sometents havien de salvar a la pàtria retuda per culpa dels de dalt. A conseqüència d'aquest descontento per la inacció del partit integrista, davant del obstáculo, que deya ell, és a dir, de les coalicions dels principals enemics de la restauració tradicional venuts al conservadorisme y coincidint ab la campanya urbionista, un article escrit per en Gil y Robles titolat "Andar o meterse en casa" per imprudència de un amich nostre aná a parar a El Urbión; cregué en Nocedal qu'era maniobra del nostre amich pera agagar la quefatura del partit integrista y allò originà'l rompiment d'ells dos y'l reingrés de'n Gil a'l partit carli (...).

Els castellanencs reconeixien la superioritat intel·lectual dels redactors de *El Regional*, tot i els seus radicalismes i el no estar ni amb carlistes, ni amb integristes, ni amb Sardà. Però

(...) los hombres de talento superior como los redactores de El Regional, a imitación del águila real, les impulsa su natural a volar por las alturas (...); para nosotros, y creemos que para la generalidad de los mortales, es preferible ir por el camino trillado de la autoridad (...) conste que les admiramos casi siempre.

Però, en el cas de l'article "*El obstáculo*", l'havia condemnat l'Església. "*Ni siempre fracasan los de arriba, el obstáculo, ni siempre aciertan y ganan batallas las guerrillas y el somatén*"³⁷⁰. Els integristes, es tractava de "*constante y ruda oposición al liberalismo, enemigo irreconciliable con los derechos de Dios y la prosperidad material y moral de la Patria; sin hacer caso de nuevas orientaciones (...)*"³⁷¹. Tot el magma catòlic, carlista i tradicionalista hi estaria d'acord. Les diferències entre ells no tenien un rerefons ideològic; es tractaria de divisions personalistes, d'altra banda habituals quan s'és l'oposició. Els

370 Totes les cites, *La Cruz*, 24-VII-1908. La de *El Regional*, reproduïda en l'ortografia original.

371 *El Cruzado*, 16-I-1909. D'un article de fons, "Característica del integrismo", una lloança a la figura de Nocedal, signada amb el pseudònim de Juan Espi Nacas. Una poesia, "Com ell!": "*¡Plorem!, ¡plorem! La seua sepultura/ la font de l'amor pura/ cubrixca ab l'aigua del dolor cristià!/ ¡Plorem sa mort y arrive al Cel la queixa/ d'aquells qu'a soles deixa/ qui amich seu fou y mestre y capitá!/ ¿Ahon tornarem els ulls de la esperança/ si a vore's sol s'alcança/ plorosos, desfallits a tots los bons?/ ¡Pàtria infeliç! ¡Deus serne sa enemiga/ puix Déu així't castiga/ y't lleva'ls que't dona forts campeons! (...)/ en lo Cor de Jesús pose la vista/ la maynada integrista/ (...)*". *El Cruzado*, 3-IV-1909. Amb la grafia original.

integrates insistien en el fons liberal de tots els partits del torn; es negaven a *beatificar* Maura ³⁷².

D'altra banda, els catòlics mantenien les teories conspiratòries del complot maçònic ³⁷³: Haurien pactat, se'ns informa des de *La Razón Católica*, de Veneçuela, d'una reunió de maçons espanyols i veneçolans: un *“tratado de guerra sin cuartel. ¿Aún dormirán muchos católicos el culpable sueño de la indiferencia?”*. La guerra consistia en reclamar la separació d'Església i Estat, donar suport als partits que la defensaren, no educar els fills de maçons a col·legis religiosos, no finançar congregacions i intentar que la família no complisca els preceptes ³⁷⁴.

Als maçons se'ls podia afegir els jueus, com feien els integristes de l'Acadèmica Catòlica; aquests, a França i Espanya, defensaven l'eliminació de la pena de mort, convertint-se en *“los partidarios de los asesinos”*, si més no fins que l'evangelització aconseguís moderar els costums ³⁷⁵. També eren els culpables dels conflictes de classe, la qual, contràriament a la de pàtria, *“(…) implica el conjunto de individuos de una misma categoría social, hecha abstracción de su nacionalidad. Quizá sea patriótica la idea de clase; más es preciso confesar que su patriotismo es un patriotismo convencional, ficticio, sin el menor fundamento ni en la raza ni en el suelo. (...) es fundamental y esencialmente la concepción judía de la patria. (...)”* ³⁷⁶. A més, els jueus estaven aprofitant la guerra del Marroc per a convertir Melilla en una ciutat jueva. Els motius, dos. L'escassa empenta comercial dels espanyols, i el fet de veure's encausats per tribunals militars, la qual cosa els fa tirar-se enrere a l'hora d'invertir. S'ha d'aconseguir que *“arraigue el elemento español (...) pues las vidas y millones allí*

372 *El Cruzado*, 30-I-1909.

373 A la província de Castelló, la maçoneria hauria tingut certa influència entre els inicis del Sexenni i 1896. Després, tot i la existència individual de maçons, ja no tindrien cap pes rellevant com a organització. Hauria rebut el suport del *Casino de Artesanos* i del *Centro Democrático Instructivo*, vinculat aquest al republicanisme de González Chermá. Francisco Miguel JIMENO, *Masonería en Castellón a finales del siglo XIX. Influencia en la vida social y política en los primeros años de la Restauración*, Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2010, pp. 6 i 71.

374 *La Cruz*, 4-I-1908. Fins i tot el Papa havia de suportar ultratges davant el triomf dels maçons a les municipals romanes. El nou alcalde és maçó i jueu, *“con lo cual está dicho todo”*. *La Cruz*, 11-I-1908. A Colòmbia, el ministre de la Guerra és un maçó, amb la qual cosa es segur no defensarà la religió; caldria prohibir ésser d'alguna lògia els militars. *La Cruz*, 5-IX-1908. Sobre campanyes clericals, antimaçòniques, antijueves, que un catòlic, futur maurista, ja portava a terme a finals del XIX, Juan Luis BACHERO, *Salvador Guinot Vilar: del carlismo al catolicismo político (1866-1944)*. Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2012, pp. 11-43. Hi ha una clara continuïtat.

375 *El Cruzado*, 6-II-1909.

376 *El Cruzado*, 17-IV-1909. Els maçons i els jueus -de Salònica- estaven darrere, fins i tot, de la revolució turca. Amb el suport dels seus aliats anglesos. *El Cruzado*, 15-V-1909.

enterrados no deben beneficiar a gentes extrañas a nuestra raza, religión y nacionalidad". S'insinua que als espanyols se'ls neguen permisos que als jueus es concedeixen ³⁷⁷.

Es tractava de rebutjar la idea, considerada liberal, que la religió és una qüestió de consciència individual: *"Pues bien: no, no y no. La Religión no es cosa privada, sino pública: es cosa de conciencia colectiva. El hombre que no se forma un concepto de su relación o no relación con Dios o con no Dios, y no lleva ese concepto en su conducta toda y no presta a él su conducta pública, será siempre un esclavo e indigno de gobernar a sus semejantes"* ³⁷⁸.

També es considerava un perill per a la religió el darwinisme, com a negació de la Revelació. La primera referència, apareix arran el canvi de nom del carrer dedicat a Jaume I per Darwin. També la considera ciència caduca, confonent l'error de Darwin, en sospitar que el medi ambient canviava directament les espècies, en lloc de les mutacions casuals -no es sabia encara res de l'ADN-, amb la demostració de la falsedat de l'evolucionisme. També contraposaven ciència i cites bíbliques, donant preferència a aquestes últimes, deixant de vegades a l'aire la possibilitat que la creació de l'home, sempre divina, fora posterior a la d'animals extingits. Quan el Dr. Gea acudeix al Cercle Mercantil a fer una conferència al respecte, *La Cruz* de Castelló i *El Restaurador* de Tortosa el repton a una discussió -escrita-; *El Cruzado* ironitza que, més que procedir l'home del mico, *"(...) nosotros creemos llegada la hora de advertir si realmente los micos procederán de cierta clase de hombres"*. Els integristes es remuntaven a Aristòtil, per negar l'evolució, i el canvi de nom del carrer, *"atentado a la Religión, a la patria y a la dignidad humana"* ³⁷⁹.

Altre perill era la blasfèmia; quan *El Clamor* publica en portada un article provinent de França i traduït a la premsa madrilenya, preguntant-se si Jesús era anarquista ³⁸⁰, la resposta del bisbe Pedro Rocamora, llegida a totes les parròquies, serà prohibir sota pena de pecat mortal la lectura del citat diari republicà. Les dones catòliques exigiran al Governador Civil l'aplicació dels articles del Codi que penen amb multa i presó la blasfèmia. El Governador Rosendo Fernández enviarà una circular als alcaldes per a la

377 *El Cruzado*, 1-I-1910. La població jueva melillense hauria passat de 20 "*hijos de Israel*" a 3.000 entre 1880 i 1910.

378 *La Cruz*, 21-I-1909, en una polèmica amb Unamuno.

379 Si es volen detalls, *La Cruz*, 27-II, 13, 20-III, *El Cruzado*, 27-II, 13, 20 i 27-III-1909. Conferència creacionista, per fer servir la terminologia actual, del Dr. Tarín. *La Cruz*, 27-III i 3-IV-1909, a dos pàgines.

380 Un tòpic cada Setmana Santa.

persecució de la blasfèmia i paraules grolleres ³⁸¹. També els indignarà que, per Setmana Santa, es compare Jesús amb la Revolució i els Drets de l'Home, que sempre ressusciten ³⁸². O s'admira com a Saragossa es prohibeix la blasfèmia al voltant del Pilar, lamentant la impossibilitat de res de semblant a Castelló S'insisteix que un home amonestat pel capellà en no descobrir-se davant el Viàtic ha de ser sancionat ³⁸³. Els exemples es podrien multiplicar fins a l'extenuació.

Ninguno tenga criados que echen blasfemias.

Ninguno reciba obreros que digan blasfemias.

Ninguno compre nada a los que digan blasfemias.

Ninguno dé limosnas a los que digan blasfemias.

Ninguno alquile casa a los que digan blasfemias.

Ninguno recomiende a los que digan blasfemias.

Ninguno dé protección de ningún género ni conceda amistad ni compañía a los blasfemos.

¡Sea maldito el que maldice a su Dios! ³⁸⁴

De fet, el seu programa màxim incloïa que els delictes contra la religió no siguin jutjats per jurats, davant el perill que “*estos puedan ser librepensadores, ateos y enemigos de la Religión y de la Iglesia*”, quan els delictes de *lesa Majestat* no van a jurats: “*Tiene mucha más garantía el Rey en la tierra que el Rey en el Cielo, por el cual rige y es obedecido el primero*” ³⁸⁵. El programa màxim també inclouria el desig d'aplicar la Llei Pidal de 1885, per la qual no hauria de rebre cap suport estatal cap institució escolar que no fora catòlica, “*materia dispuesta para engrosar las masas socialistas y revolucionarias*” així com prohibir, per la Llei d'Associacions de 1887, i el seu caràcter antireligiós, les associacions maçòniques, anarquistes i socialistes ³⁸⁶.

D'altra banda, en discutir-se a Madrid la Llei d'Administració Local, els catòlics es declararan partidaris, amb Maura, del vot corporatiu, front la defensa del sufragi universal

381 *La Cruz*, 21-III i 30-V-1908.

382 *La Cruz*, 25-IV-1908. El diari republicà hauria, a més, comparat Maura, La Cierva i Rodríguez Sampedro amb un *Sanedrín de la conservaduría imperante*. *El Clamor*, 18-IV-1908.

383 *La Cruz*, 6-VI-1908; 24-VII-1908.

384 *La Cruz*, 1-VIII-1908.

385 *La Cruz*, 30-V-1908.

386 *La Cruz*, 13-VI-1908. Es tractava de demandes de l'episcopat, que *La Cruz* reproduïa. L'escola neutra, és a dir, sense ensenyament religiós, seria contrària a l'article 11 de la Constitució i el 2n del Concordat, i per tant havia de ser prohibida, ens recorda el *La Cruz*, 24-VII-1908. Les referències al compliment de les lleis, Constitució i Concordat que defineixen Espanya com a catòlica, per tal de sancionar tota pràctica considerada perillosa, són constants.

que seria "(...) *inorgánico, expresión de las pasiones propias y tan explotables del mayor número, que en modo alguno defienden la santidad de la familia, el progreso del trabajo, la prosperidad del municipio o los fueros naturales de la Región, sino el imperio de la licencia y de la impunidad (...)*" ³⁸⁷.

El vot corporatiu també es presentat com una arma front el socialisme. Els qui estrien en contra són els individualistes, hereus de la Revolució Francesa, una de les primeres mesures seria la prohibició de l'associació obrera. De manera que en el moment que Pablo Iglesias critica eixe vot corporatiu, està acceptant els arguments liberals dels seus enemics. El negava afirmant que, tot i que a Madrid li podrien correspondre, segons el projecte de Maura, set regidors, no serien tants doncs no tardarien en presentar-se els sindicats catòlics. Postura que *La Cruz* aprofita per remarcar que, deixant de banda l'error socialista al voltant de la religió i el dret, els seus ideals econòmics són, d'una banda, utòpics, i de l'altra, irrealitzables si no és mitjançant la violència. En canvi, l'associacionisme obrer catòlic només promet allò possible, i sempre dins la llei. Per tant, els catòlics poden dir representar la classe obrera autèntica ³⁸⁸. Com es podia confiar en homes que, entre visques al socialisme i l'emancipació obrera, tenien, borratxos de vi de la Rioja, la següent conversa:

(...) yo creo que ha de ser [el socialisme] algo de comida y bebida. Supongo querrá decir que, cuando triunfe el socialismo, podremos meternos por cualquier taberna, y comer y beber a cuerpo de rey, sin pagar un céntimo; porque entonces, todo será de todos.

-¡Caramba! Qué días vamos a pasar, decía, relamiéndose, el otro compañero.

Así miran muchos el socialismo, como una edad de oro, en la que los perros se ataran con longanizas, y los hombres serán todos señores.

¡Pobre pueblo! ³⁸⁹.

La gran floració de manifestacions catòliques multitudinàries enfrontades al govern de López Domínguez a l'hivern de 1906-1907 -per la circular de Romanones favorable al matrimoni civil entre catòlics i l'autoritat municipal sobre els cementiris-. Sens dubte, es

387 *La Cruz*, 14-III-1908. La ideologia dels catòlics, annex XXII.

388 "Ahí duele", *La Cruz*, 18-VII-1907.

389 Ens diu un periodista de *La Cruz*, 31-X-1908.

tractava d'un element nou en la crisi del sistema polític, corol·lari a dècades d'esforços per tal d'unir les forces confessionals front el liberalisme ³⁹⁰. Elements que tenien vida pròpia, més enllà dels pactes, que alguns d'ells consideraven conjunturals, amb el partit Conservador de Maura. Així, *La Cruz* ³⁹¹ negava que, amb el govern Maura, s'hagueren acabat les “*órdenes jacobinas*”. Els motius? No es poden fer Rosaris de l'Aurora a València, alcaldes de Reial Ordre s'immisceixen en el toc de campanes dels capellans ³⁹², el clergat no pot votar, o se'ls hi donen pocs diners pels temples.

El setembre, la sorpresa seran els debats polítics al voltant de les festes de la Mare de Déu del Lledó. Per l'Ajuntament, acudirà únicament l'alcalde, sense la presència dels regidors republicans. Els anys 1890 sí es participava, no el 1897, igualment, el municipi no volia ostentar el càrrec de procurador de les rendes del santuari. 1897 va ser l'any de l'inici de l'escalada anticlerical, i de la ja mencionada polèmica entre el P. Faulí i Gasset. Aquest, a l'Ajuntament, proposaria deixar de fer aportacions econòmiques a festes religioses, i separar els càrrecs municipals de la gestió del procurador de santuari. Allò cert era que l'Ajuntament no anava a l'ermita del Lledó des de 1897, així com ja no ostentava el càrrec de procurador de les rendes del santuari. La política del municipi era el no oferir diners -tot i que de vegades ho feien- ³⁹³.

El setembre de 1908, de sobte, els republicans es mostren disposats a ficar diners en la festa -més enllà d'una conversió sobtada a la religiositat popular, per atacar Espresati-. El dia 2 el president del Sindicat de Policia Rural Sr. Rocafort demana de arreglar el camí-passeig amb motiu de les festes. El dia 5, a una sessió de l'ajuntament, on els guàrdies deixen passar poc públic - a *El Clamor* li recorda “*El aparato de fuerzas de otros tiempos y com el mismo alarde preocupaciones*”-, els regidors republicans Carbó i Gimeno, després de preguntar a l'alcalde pels motius que li portaven a no declarar, i no pagar l'impost corresponent, pel seu carruatge de luxe, li pregunten també si les Festes del Lledó no es celebrarien amb la pompa habitual. Sorprès, l'alcalde afirma no saber si quedava consignació suficient, a més de no entendre els motius de la preocupació republicana. Gimeno afirma haver promès al Prior que si ell fora alcalde accidental

390 José ANDRÉS-GALLEGO, *La política religiosa en España*, pp. 312 i 328.

391 Com havia defensat a *La Semana Católica* de Salamanca el P. José Polo Benito. *La Cruz*, 1 i 8-II-1908.

392 Així, l'Audiència de Castelló tombaria l'auto de processament del jutge de Llucena contra l'alcalde d'eixa localitat per negar-se a fer tocar les campanes a l'entrada del bisbe. “*¡¡Qué desatención y qué escándalo!!*” *La Cruz*, 15-II-1908.

393 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002, pp. 183-200 pels inicis de l'anticlericalisme a La Plana.

encara, de no haver diners els ficaria de la seua butxaca. I que l'orquestra que tocà l'any anterior encara no havia cobrat. Pel pressupost, es tractava de 150 pessetes per a l'enllumenat ³⁹⁴.

Preocupació per les despeses que contrasta amb una recent campanya, de l'estiu de 1908, davant l'avinentsa del projecte de supressió de bisbats que discuteixen els arquebisbes espanyols presidits pel cardenal Sancha; assumpte que si tinguera una solució que es "(...) *resolviera con la estricta legalidad, una profunda crisis en la visión clerical de España*". Si es suprimiren els bisbats amb menys de 100 parròquies, resultarien eliminades 12 de 59; amb certa visió de futur, el diari republicà afirma que això no es farà;

Esta reforma no hay quien se atreva a llevarla a la práctica, aunque la propusiera el mismo Vaticano. Aquí los verdaderos obispos no son los que llevan los hábitos, si no los escondidos en los ministerios, representantes de las asociaciones y comunidades, que barajan lo divino con lo humano para explotar la política ³⁹⁵

A finals de 1908, es produeixen els primers avenços a posteriors mobilitzacions amb motiu del jubileu sacerdotal de Pius X. Encara no tenen l'amplitud i seguida de les posteriors a la Setmana Tràgica i les justificacions a l'afusellament de Ferrer i Guàrdia. Probablement, els catòlics encara no tenien motius per veure's realment amenaçats, més enllà de la retòrica clerical. Excepte al municipi de Castelló, però dins la capital provincials havien de ser conscients de la seua situació minoritària. El 15 de novembre, "*ocho o diez mil romeros*" pugen al Desert de les Palmes ³⁹⁶. Segueixen concentracions a Vinaròs

394 *Heraldo, La Provincia, El Clamor*, 2 a 26-IX-1908. El treball d'Otilia MARTÍ, *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castellón de la Plana (1808-1858)*, Diputació de Castelló, Castelló, 1998, p. 214, ja ens ensenya com els unionistes, més tard moderats, volgueren oposar-les a les festes liberals. L'excusa, celebrar el cinquè centenari de la Trobada de la Verge pel llaurador Perot de Granyana. Així inventaren una tradició. Per l'actitud anterior dels republicans, Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, p. 201. Per a eixe cinquè centenari, es va enriquir l'inventari de l'Ermitori afegint diferents objectes pel servei de la Verge. Es va afegir una nova estampa, aprovada per l'ajuntament, portada a terme per l'artista Juan Bautista Carbó, de manera gratuïta; el seu estil caracteritza el XIX; a la seua part inferior, s'observa el Portal de l'Hospital i l'antic Convent dels Caputxins. Eduardo CODINA, "Notas para una iconografía de la Virgen del Lledó", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVIII, (setembre-octubre de 1943), pp. 119-120.

395 *El Clamor*, 13-VIII-1908. Els bisbats amb menys parròquies serien Menorca, amb 13, Cadis, Ciudad Real, Mallorca, Guadix, Tenerife, Sogorb -63-, Almeria, Oriola, Jaca, Valladolid -que a més és arquebisbat-, i Terol. Bisbats que amb el seu Mitrat, Cabildo, Catedral i Seminari costaran unes 40.000 pessetes.

396 *La Cruz*, 21-XI-1908. "*Viva el Papa-Rey! ¡Viva el Prelado de Tortosa! ¡Viva Pío X!*".

-5.000 persones, ens diu la premsa afí-, Vila-real, -4.000-, i Albocàsser, -5.000-³⁹⁷.

Les crítiques a l'Església inclouran com a tema la guerra del Marroc, relacionada amb els frares per la premsa republicana:

El presente conflicto marroquí ha levantado unánimes protestas entre los hijos del pueblo que no están dispuestos a verter estúpidamente su sangre, sangre que no serviría para engrandecer la patria sino para hundirla.

Yo entiendo que los soldados que vayan a África han de ser fornidos, gordos, sanos, hombres que resistan las cálidas temperaturas de las tierras del Corán.

Nadie ignorará que en España viven sin trabajar más de 100.000 frailes, gordos, sanos y fornidos, capaces de sostener todas las temperaturas y bien subvencionados por el gobierno.

(...) ¿Por qué no envían a esta recua de chupópteros del Tesoro nacional a Marruecos? Además, como buenos cristianos que son, lucharían con verdadera energía para acabar de una vez con la maldita raza de Alá.

*Será una verdadera obra de humanidad mandar a Marruecos a todas las comunidades religiosas*³⁹⁸.

Es tractava d'una nota humorística, entre crítiques més fonamentades a la intervenció espanyola al Rif. La crítica insistia en la falta de diners per a la intervenció, el fet que moriria el poble únicament per enriquir una companyia minera i per falses creences de ser una gran potència. Es recordava com, el 1898, s'hauria d'haver escoltat Pi i Margall abans d'anar a una guerra amb els Estats Units impossible de guanyar, i com a França li havien costat dues dècades i molts diners sufocar les revoltes a Algèria³⁹⁹. L'humor negre canvia prompte a l'agressivitat, suposem en confirmar-se importants pèrdues humanes. El títol de l'editorial, ara en majúscula, és un contundent "¡¡QUE VAYAN LOS FRAILES!!", que gosen acusar els "radicals" de covardia, quan no van ser ells, sinó el poble, qui va morir a Cuba i Filipines, i quan haurien sigut ells els qui

397 *La Cruz*, 28-XI, 6 i 12 XII-1908,

398 Signat amb el pseudònim *Pierre*, *El Clamor*, 14-VII-1909.

399 *El Clamor* dies 6, 14, i 19-VII-1909.

entregaren l'arxipèlag asiàtic, en record del cas Nozaleda. “*Con unas modestísimas reformas y expulsar a los frailes hubiéramos desarmado a los filipinos*”. “*Vosotros*” -frares, catòlics, carlistes, van junts- sou “*los que habéis engendrado la guerra en todos los tiempos de la historia*”: huit segles de Reconquesta, generant odis durant la conquesta d'Amèrica, amén de fer impossible la convivència a Cuba i Filipines ⁴⁰⁰.

Mobilitzacions clericals i anticlericals es retroalimenten, en el període comprés entre 1908 i 1910, tant per la mobilització catòlica espanyola, vinculada més o menys directament a la presidència de Maura i les masses neutres que aquest cercava, i les campanyes contràries a Maura i eixe clericalisme; com la mobilització catòlica que més o menys vinculada al *cossí* havia pres el poder polític a la província, activant l'anticlericalisme, si més no, aquest darrer, limitat al districte de Castelló. No resulta necessari insistir ací en la importància de l'anticlericalisme dins el discurs populista republicà del moment ⁴⁰¹.

Javier de la Cueva classifica en quatre tipus els diferents tipus de mobilitzacions anticlericals: reunions, manifestacions, boicots i motins. Entenent que aquesta esquematització forma un continu. Una reunió podia acabar en manifestació, i aquesta en enfrontaments ⁴⁰².

A la província, tenim exemples de les dues primeres; del boicot, és difícil trobar proves de assistència dominical, desitjos de ser enterrat o casar-se pel civil i similars formes d'abandonament de la pràctica religiosa, tant per una qüestió de falta de fe o per protesta davant pràctiques determinades de l'Església; motins, pocs i per descontrol de manifestacions on els sectors mobilitzats van més enllà dels objectius dels seus caps.

400 *El Clamor*, 26-VII-1909.

401 José ÁLVAREZ JUNCO, *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogía populista*. Alianza, Madrid, 1990. Ramir REIG, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València 1898-1906*. Alfons el Magnànim, València, 1982.

402 Javier de la CUEVA, “Movilización política e identidad anticlerical, 1898-1910”, *Ayer*, 27 (1997), pp. 101-125

4. LA CRISI TARONGERA DE 1908.

El 1908 esclata una greu crisi de la taronja, la qual enverinaria encara més les relacions socials ⁴⁰³. El detonant va ser la plaga del *poll-roig* que s'estén per La Plana des de 1905, que faria palès els problemes comercials ja explicitats al capítol segon, la poca presència al mercat espanyol, agreujat pel elevat cost del transport per ferrocarril.

La crisi s'anunciava ja des de l'estiu anterior ⁴⁰⁴. Els stocks s'anaven acumulant, doncs els confeccionadors treballaven, mentre els fora possible, amb la taronja ja adquirida ⁴⁰⁵. Ja el març de 1907, obrers desesperats de no rebre bons de menjar van assaltar un despatx de pa al carrer Fernando de Castelló i s'emportaren "dos barras", després d'una càrrega policial ⁴⁰⁶.

Els primers dies de l'any 1908 es produeixen pluges torrencials ⁴⁰⁷. Ja el dia 9, si més no a Vila-real, "*la situación de los propietarios es angustiosa, y la de los trabajadores desesperada*" ⁴⁰⁸. Quatre dies més tard, s'insistia, "(...) *el temporal reinante tiene marcada tendencia a persistir durante algunos días, motivando el pavoroso problema del hambre entre las clases jornaleras*" ⁴⁰⁹. Del mateix mes de gener és el motí a Vila-real contra els consums. Les subsegüents assemblees amb presència massiva de llauradors i jornalers a tota la comarca demanen fin de l'impost de consum sobre fruites, subvencions a les navilieres que transporten taronges, rebaixa de les tarifes del ferrocarril, avantatges fiscal a les indústries auxiliars, llei pels sindicats de tarongers -cooperativisme-. Aquests alternatives es repetiran constantment a les diferents assemblees.

Per tal d'aconseguir solucions al problema de la taronja, s'intenta l'aproximació entre les diferents faccions de la burgesia agrària valenciana. El 1908 es funda a Vila-real el setmanari *El Agrario*, destinat a afavorir la cooperació entre els seus propietaris, oferint

403 Sobre la crisi de 1908, Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, Diputació de Castelló, Castelló, 1986, pp. 203-209.

404 Ja es parlava de la desastrosa campanya tarongera, A penes es pagaven 8 o 9 chelins; resultava difícil donar eixida a la producció. Per exemple, *Heraldo* i *La Provincia*, 10-VI-1907.

405 Havia passat de pagar-se a 10 pessetes el millar a a penes 7, amb sort. Pel febrer, ja eren de 8 a 10 pessetes, però per la falta de fruita. *La Cruz*, 4-I i 8-II-1908.

406 El matí següent tornaven a formar-se amenaçadors grups d'obers. *La Provincia*, 1-III-1907. Els grups d'obers sempre són perillosos, per a la premsa. Sobre les notícies d'amenaça de disturbis, també s'informava de vandalisme a La Salzadella, amb un detingut, Francisco Paladal Fabregat. *La Provincia*, 5-III-1907. EL jutge de Cervera havia sigut assassinat el febrer. El juny es deté els sospitosos. *La Provincia*, 21-VI-1907, Tres xiquets detinguts, el major de 12 anys, per robar a masets del terme de Castelló. *Heraldo*, 27-IV-1907.

407 Comencen el dia 3 i, amb intermitències, duraran fins a vint dies.

408 *La Provincia* 9-I-1908.

409 Ara, la premsa republicana. *El Clamor*, 13-I-1908.

les seues pàgines a personatges tan ideològicament diferents com podien ser Fernando Gasset, Félix Azzati, Francisco Giner o Manuel Bellido ⁴¹⁰.

Existia un sector que considera inútil la Federació Agrària de Llevant, la qual afirmaven produïa bons anàlisis amb poques solucions pràctiques; seria, en paraules de Ramiro Castelló, un

(...) organismo falto de fuerzas y de energías, sin carácter determinado y apesar (sic) de su título. Con el tiempo llegará a tener, como las estatuas de Dédalo, el mérito de la ancianidad. Le ocurre lo que a otros organismos, que a por exceso o plétora de cabezas, tienen atrofiados otros miembros (...).

Tot fent referència a l'Assemblea d'Onda ⁴¹¹. És probable que l'Assemblea d'Onda tinguera més influència republicana, mentre que la d'Alzira i la Federación Agraria de Levante representaria sectors monàrquics ⁴¹².

No tots els representants dels llauradors pareixen estar d'acord en allò que l'*Heraldo* anomena "*invisible autoridad de la Federación Agraria de Levante*". Així, quan a la reunió de Vila-real, per informar dels acords d'Onda, el Comte de Fabrequer (?) critiqui les actuacions de la Federació, trobarà una reacció contrària. Manuel Lassala, que presidia la reunió, va reduir la tensió fent la cantata de l'himne. Vila-real no crearà cap junta, preferint mantenir l'adhesió al mitin d'Alzira. Sí s'adheriran a l'Assemblea d'Onda els representants de Nules i La Vall d'Uixó. En canvi, a Castelló hi ha consens entre l'enviat d'Alzira, Francisco Rico, i els caps locals, presidits per Barrachina. La Junta la formaran els caps de totes les corporacions agrícoles, els partits polítics, representants del comerç, les navilieres, Diputació i Ajuntament ⁴¹³.

El 17 de febrer es celebrava la assemblea tarongera a Castelló, continuada a Borriana el 29 de març. Acudeixen les autoritats provincials i de la capital, Tiburcio Martín i González Espresati, els caps dels tres diaris, els Navarro Reverter -pare i fill-, Iranzo,

410 Des de març. L'editor era el republicà, col·laborador de *El Clamor*, José V. Usó. *La Cruz*, 14-III-1908.

411 *Heraldo*, 15-I-1908.

412 *La Cruz*, 8-II-1908. La premsa generalista no indicava aquestes diferències; el discurs oficial insistia en la unitat. La catòlica insistia que l'Assemblea d'Onda i Gasset exigien el sindicalisme obligatori. *LC*, 8-II o 14-III. Considerava que la sindicació havia de ser "*voluntaria, es más regional, más cristiana, más libre y más útil porque la obligatoria podría tender al monopolio*".

413 *La Provincia, Herald*, 27-I-1908. Els noms dels membres de les Juntes Locals de Defensa de Nules i La Vall d'Uixó, annex XVIII.

Manuel Lassala; s'uneixen representants de València -el regidor republicà Carmelo Aranda-, Vila-real, Almassora i Onda, i a Borriana els reben les autoritats locals. Després del banquet, es succeeixen els discursos de rigor al voltant dels problemes del moment i la necessitat de l'associació ⁴¹⁴.

Quasi immediatament a l'esclat de la crisi, la falta de feina es va traduir en una crisi de subsistència que afectava especialment els jornalers. Per motius caritatius, i en previsió de possibles respostes violentes, els Ajuntaments els majors contribuents i les societats patronals començaren a repartir queviures i donar jornals. Els Sindicats catòlics, on hi havien, hi tindrien un paper decisiu en aquesta tasca.

A Vila-real, el dia 7 de febrer, s'inicia un improvisat motí contra l'impost de consums. Les demandes eren molt moderades, limitant-se a reclamar que disminuïra la càrrega dels consums. Es formaria una manifestació d'uns 200 jornalers sense feina a la plaça Major, des d'on es dirigiren a la casa de l'alcalde; la Guàrdia Civil va dissoldre la manifestació, però l'endemà va tornar a concentrar-se la multitud, amb una actitud més amenaçadora. El 9 es va celebrar a l'Ajuntament una sessió plenària, amb presència del Governador Civil. Els voltants s'emplenaren de gent, començant a sorgir incidents que culminen amb càrregues de la cavalleria de la Guàrdia Civil, que va desallotjar tots els carrers. Aquesta intervenció exaspera els ànims ⁴¹⁵ -fins i tot els representants locals de l'Església culparan dels enfrontaments a l'excessiu zel de la Guàrdia Civil-, i comencen a trencar-se l'enllumenat públic i de bon matí intenten reiniciar-se les protestes. L'onze, la ciutat estava ocupada, i el nou Governador es reuneix amb regidors, representants de tots els partits, les entitats de la població i una comissió del clero, amb l'arxiprest al capdavant. S'anuncien mesures per pal·liar la fam, es retira la Guàrdia Civil i el jutge municipal, Carlos Sarthou, destensa la situació fent alliberar els detinguts. A partir d'eixe dia desapareix la fam, i amb ella la protesta. Aquesta protesta que presenta tots els elements típics d'una revolta primitiva: gran participació de dones i xiquets, pragmatisme i ingenuïtat dels plantejaments, esclat incontrolat de violència sense morts, falta de coordinació... Desapareix quan l'Ajuntament i els majors contribuents reparteixen aliments

⁴¹⁶.

414 *Heraldo, El Clamor, La Provincia*, 30-III-1908.

415 Fins i tot l'extrema dreta catòlica les censura per "*improvisadas y terribles*". *La Cruz*, 18-I-1908.

416 Motí estudiat per Samuel GARRIDO, "Aldarull. Naranja y sociedad en el Vila-real de principios de siglo. El motín de 1908", *Temas Vila-realencs*, V, (maig 1983), pp, 25-47. El juliol, com veiem a un altre apartat, una nombrosa multitud es reunirà al saló del Sindicat de Regs per a escoltar la conferència de Manuel Lassala sobre la forma i mode de construir i establir cooperatives.

Els vila-realencs no semblaven disposats d'estendre el seu moviment. Però el contagi espontani semblava possible. A Castelló, el matí dels 15 de febrer, uns 400 obrers sense feina es manifestaren davant l'Ajuntament. A l'albada, una comissió de paletes i jornalers reclamaren allò que se'ls hi devia -obres dels nínxols del cementiri, clavegueram del carrer Ruiz Zorrilla, reparacions a la del Campanar, escoles, passeig del Lledó i obres a la Borsa de Treball-. Espresati afirma no tenir diners, però que el dia següent donarà faena a 100 aturats per recollir fang. Quan els obrers demanen permís per fer de captaires, els hi nega per no haver tanta necessitat com això. De manera que van al Govern Civil, repeteixen la demanda i se'ls torna a negar ⁴¹⁷. Sense fer cas, “bandadas” d'obriers demanaran pels carrers la següent setmana, enmig de la pluja. Dins eixe ambient, es celebra sessió extraordinària de l'Ajuntament. Mentre Espresati justifica la falta de diners, i la falta de llum -tallada per *Viuda de Estela y Bort* la nit anterior ⁴¹⁸-, Gimeno defensa que tot és el resultat de la mala administració, centrada en expedientar regidors, o a empreses, però sense demostrar res ⁴¹⁹. Finalment, juntament amb la Cambra Agrícola, diverses entitats recreatives i alguns particulars, el Cercle Catòlic repartirà socors i el Gremi acordarà ajudar els seus socis necessitats amb dos pans i una lliura d'arròs ⁴²⁰

A Nules, menys afectada per la crisi en haver menys explotació tarongera ⁴²¹, és l'Cooperativa Nulense l'encarregada de repartir aliments. A Almassora es fan balls benèfics. A Borriana la iniciativa és del Sindicat Agrícola Obrer ⁴²².

5. ELS IMPOSTOS DE CONSUMS.

D'on venien aquestes revoltes anticonsums, que tan fàcilment podien prendre en moments de crisi? Sense necessitat de remuntar-nos a les revolucions del segle XIX, ja el 1904 la mateixa Cambra de Comerç de Castelló havia redactat un informe sobre la conveniència de la seua supressió. L'impost seria

417 Les autoritats no consideraven que existira “*tan grande la necesidad de esta capital para pedir limosna*”. *Heraldo*, 15-I-1908.

418 Sobre la llum, més al segon capítol.

419 *Heraldo*, 21-I-1908. La sessió acaba a crits.

420 *La Cruz*, 25-I-1908.

421 Capítol 2. La taronja havia ocupat, a estes alçades, les terres de regadiu de Vila-real i Borriana, però estava encara lluny d'ésser el monocultiu comarcal en que acabarà convertint-se.

422 Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, p. 208. A Borriana, “(...) fueron 1.200 pobres que acudieron y a las 6 de la tarde fueron repartidos 1.200 panes y ¡124 calderas! de arroz judías, tocino y carnero (...) No siendo suficiente para todos, hubo necesidad de socorrer a los demás en metálico”, *Heraldo*, 22-I-1908.

(...) *la daga de la misericordia de los hogares de los trabajadores y de la clase media (...)* La sobriedad española no es otra cosa que el hambre habitual; si pudiera formarse una estadística de lo que comen como animales inmundos, asombraría y demostraría a la par lo forzado de esa sobriedad (...) ⁴²³.

El cap republicà Fernando Gasset s'havia declarat en contra per quatre motius:

- a) grava injustament el proletariat, més injustament doncs és qui més paga i qui menys rep de l'Estat;
- b) atempta contra la llibertat: per entrar a la ciutat cal sotmetre's a l'escrutini dels encarregats;
- c) als pobles és la principal eina del caciquisme i
- d) és molt car, cal invertir del 25 al 30 % de la seua recaptació ⁴²⁴.

A més d'augmentar els preus dels productes bàsics per *comer, beber y quemar*, resultava ineficient. El 1908, al municipi de Castelló, d'un total de 297.566 pessetes recaptades, s'havien gastat gairebé 140.000 en pagar el personal, més de 1.767 en material i lloguer dels fieltos; i del que queda, 68.000 van a l'Estat central. Era una altra part de les queixes contra aquest impost. I com s'havien anat rebaixant els impostos aplicats al blat, les farines i els vins, sense oblidar les acusacions de mala gestió dirigides contra l'alcalde González Espresati, l'Ajuntament patia seriosos problemes de liquidesa ⁴²⁵.

En tot cas, les manifestacions contràries a l'impost de consums van ser integrades en el moviment contrari a l'alcaldia d'Espresati ⁴²⁶. Incloent-hi el motí de Vila-real ja esmentat, que hauria sigut causat pel proverbial caciquisme que dominava la ciutat.

423 Recollit per José RIBELLES COMÍN, *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón con la historia del Puerto del grao y del periodismo provincial*. Imprenta de Altés y Alabart, Barcelona, 1905, p. 311.

424 Per l'abolició dels consums a la ciutat de Castelló, des del punt de vista de la campanya republicana, Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, pp, 221-224.

425 El dictamen redactat per la majoria republicana a Castelló, AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 15-I i 3-III-1909.

426 Es ressaltaria com la recaptació sí hauria augmentat l'estiu de 1908, gràcies a l'absència per malaltia d'Espresati, els regidors haurien pogut treballar. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 6-XI-1908.

També es relacionaria amb els motins de Vinaròs de 1904 i 1905, en part per mantenir un discurs radical, proper a les classes populars; per altre, per amenaçar l'Estat amb els perills de mantenir el suport a Espresati: els republicans podrien no controlar la situació, i les protestes arribar massa lluny ⁴²⁷.

Però insistim que no es tractava d'un fet aïllat. Era un dels temes que podia mobilitzar amb més facilitat la població, donat el seu impacte directe sobre els preus de les subsistències. A Cabanes, l'abril de 1907, 300 homes es manifestaven davant l'Ajuntament amenaçant els confeccionadors del repartiment; les quotes s'havien canviat. ⁴²⁸. Tres mesos després, era a L'Alcora on el repartiment dels consums donava lloc a manifestacions de protesta. Ací ha d'intervenir la força pública per tal d'apaivagar els ànims ⁴²⁹. A Borriana, el diputat provincial Manuel Peris acusava el Governador del mal estat de les finances de l'Ajuntament. El resultat seria el canvi d'alcalde, el conservador Juan B. Mingarro substituirà el liberal Benjamín González ⁴³⁰. També hi hauria problemes pel repartiment dels consums a Ribesalbes ⁴³¹. A La Vall d'Uixó, s'acusava de corrupció l'Administració de Consums ⁴³².

Tampoc no era una qüestió ideològica, en el sentit que els partits progressistes defensaren l'abolició i/o el repartiment, i els conservadors estigueren en contra. En part, era una qüestió de desgastar el governant en un assumpte on es podia comptar amb les simpaties populars. Així, a Vinaròs, el 1915, amb alcalde accidental republicà, la campanya anticonsum la dirigiren els catòlics; la resistència es trencaria amb l'embargament de l'ideòleg del sector catòlicoagrari, l'arxiprest J. Pascual Bono ⁴³³.

Els mateixos arguments es feien al voltant de la recaptació per arbitris; per l'alcaldia, la culpa era dels regidors, que haurien impedit la realització del padró de "*bicicletas, cabras, burras, vacas de leche (...) locales que ocupan espacio público, (...) cerdos (...)*", de manera que el problema és de l'Ajuntament, no de la Presidència. La resposta de Castelló y Tárrega era que la Presidència era qui tenia la policia i la possibilitat de demanar ajut a la Guàrdia Civil, per tal d'obligar la gent a fer el padró, però

427 La campanya, constant a *El Clamor*, del 10 de gener al 25 de febrer de 1908. Els arguments de l'altre bàndol eren defensius. Havien d'estar d'acord, amb l'abolició, i donaven motius tècnics.

428 Joaquín Segarra Barreda, un dels perjudicats, havia presentat una reclamació, i havia perdut. D'ací que la multitud reclamara cremar els papers, inútilment *La Provincia*, 18-IV-1907.

429 *La Provincia*, 11-VII-1907.

430 L'arrendatari dels consums deuria 46.000 pessetes. L'alcalde no estaria fent res al respecte. *Heraldo*, 11-V-1907.

431 *Heraldo*, 5-VI-1907.

432 *El Socialista*, 3-I-1908.

433 Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, pp. 238-241.

prefereix dedicar-se a obrir expedients abans que a cobrar impostos.

Això no impedia l'oposició republicana i Castelló Tàrraga, amb especial vehemència, criticar també Espresati per la baixada en la recaptació de consums i arbitris, quan portava menys de tres mesos al càrrec. Espresati podia defensar-se en que a la recaptació havia passat de tot. Al fill d'Isidro Reboll l'haurien enxampat amb “*seis pellejos de vino*”, però l'havien declarat innocent de defraudar; o s'entrarien a Castelló pollastres d'amagat -seria Carreras-. El regidor republicà Peláez es queixaria de detencions per un corder al Grau, o per un pernill a Castelló. Els debats, amb el públic aplaudint o xiulant prou sovint, tenien de fons, per part republicana, l'acusació indirecta que el nou alcalde ha nomenat incompetents i despatxat gent complidora; ara, quan pregunta si se l'acusa d'actuar per “*odios y venganzas*”, els republicans han de recular. Quan passen a estudiar-se la legislació, Espresati es defensarà en que és l'Ajuntament, no ell en persona, el qui ha de solucionar el problema, a més de negar la baixa en la recaptació. Pels republicans, el problema era Espresati, que no els deixava exposar les seues solucions, negant-se per orgull a rebre cap ajuda. Un problema reconegut per tots era que els recaptadors solien dormir-se al seu lloc de guàrdia, i així es podia passar gènere sense dificultat ⁴³⁴.

Finalment, es suprimiren els controls d'entrada per un repartiment amb una recaptació prevista menor a 160.000 ptes. -abans eren 300.000; i com que no es repartia, els pobres haurien aconseguit molt-. El 1909 tot culmina, el tres de març amb l'abstenció de l'alcalde. en repartir-se la quota entre els veïns ⁴³⁵. La premsa republicana es felicitarà de les minses reclamacions contra la forma de repartir. De 7.243 quotes s'haurien impugnat 237 per escrit i 130 de paraula, “*por pequeños errores padecidos o por inadecuadas comparaciones con otras*”⁴³⁶

Aquesta reivindicació era general. Com a demostració de la debilitat de les arques públiques, el municipi de Borriana preveia, pel 1914, uns ingressos de 286.800 pessetes amb 65 cèntims, de les que 214.000 pensaven cobrir-se mitjançant els recursos legals

434 Els arguments es repeteixen constantment, dins la campanya republicana per trencar la voluntat d'Espresati; les millores, per Lafuente, serien les votades el 1906 i que encara no s'haurien aplicat. Per Espresati, encara no s'aplicaven pel mateix motiu que no les havia aplicat l'anterior equip de govern: falta de diners. Tots els alcaldes havien solucionat ràpidament aquest problema, excepte ell -en això insistia sovint Castelló y Tàrraga, amb més facilitat que d'altres per a fer perdre els nervis a Espresati. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 7, 14 i 28-VIII; 18 i 25-IX-1907; 29-V, 6 i 13-IX-1908.

435 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, pp. 223-224.

436 *El Clamor*, 16-X-1909

per cobrir el dèficit, és a dir, recàrrecs sobre les contribucions i arbitris, substitutius del desaparegut impost de consums, que ascendien a 200.000 pessetes-, ja que la recaptació via impostos fou únicament de 62-839 pessetes ⁴³⁷. També a Vila-real es recordava com la necessitat de tenir nombrosos funcionaris vigilant les entrades de la població es menga bona part d'allò recaptat. Les demandes per tal de reduir la quota assignada eren rebutjades pel govern amb l'argument que la ciutat ja pagava la quota mínima. Quan es demana la desaparició dels *fielatos* i que es passe a cobrar per repartiment, l'administració es negava en considerar que això només era possible a municipis petits. És allò que havia aconseguit Nules, i Vila-real volia també ⁴³⁸.

Naturalment, tractant-se de política castellonera, continuava interminable colobrot de la construcció del Port. Un parell d'exemples, de molts possibles:

¿Cómo van las obras en nuestro puerto? No lo sabemos. Se sabe únicamente que no adelantan gran cosa; que se invierten todos los años cientos de miles de pesetas; que los jornaleros o trabajadores son relativamente pocos y los encargados de distintos servicios son legión; que hay un empréstito aprobado por valor de algunos millones y que por el camino emprendido va a ser imposible la soñada realidad antes que promedie el presente siglo ⁴³⁹.

Tot i que el fill d'Espresati defensaria més endavant que, des que es constituïra la Junta d'Obres tot anà molt ràpid, gràcies a abundants subvencions, perseverants gestions i esforços personals d'emulació ⁴⁴⁰. En córrer el rumor que Espresati i Tiburcio Martín anirien a Madrid comissionats per la Junta d'Obres, el comentari serà

El hecho de que hoy haya acordado un número extraordinario de pagos, como si quisiera dejar la caja municipal exhausta de fondos, ha contribuido a generalizar la creencia de que el alcalde nos va a dejar huérfanos de su protectora gestión. Hasta ha habido quien sostenga que la ausencia será larga, suponiendo que el señor Espresati no ve remedio para su desastrosa administración, y ante la negra perspectiva de los meses de verano quiere

437 Vicent ABAD, *Borriana, siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*. Tirant lo Blanch, València, 2011, p. 34.

438 Samuel GARRIDO, "Aldarull. Naranja y sociedad en el Vila-real de principios de siglo. El motín de 1908", pp. 34-35.

439 *El Clamor*, 3-X.1908. Més del port, 16-11 i el 1909 4-I, 1-VI -aquest especialment- i 7-VIII.

440 Carlos GONZALEZ ESPRESATI, "El Puerto de Castellón. Breve reseña histórica", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXI, (juliol-agost 1945), pp. 225-231.

exclamar ¡Ahí queda eso!

No lo creemos; puede más en él su equivocado amor propio que todas las consideraciones y por nada del mundo deja la vara presidencial. Ahí estará hasta que caiga entre las ruinas de su administración.

Además, opinamos que el ayuntamiento no debe darle licencia si la pide. Que termine su obra, que cumpla con sus responsabilidades, que cargue con sus culpas, para expiación propia y ejemplo para los demás.

Algo ha de tocarle en el general perjuicio que ocasionó con sus desaciertos y arbitrariedades ⁴⁴¹.

6. LA CREACIÓ DEL BLOC DE LES ESQUERRES.

La solidesa del lideratge de Maura va provocar, com ja vam observar, una reacció d'agrupament entre l'oposició, materialitzada amb la constitució del Bloc d'Esquerres. el qual unificava els grups liberals amb els republicans. El Bloc de les Esquerres, primer, bloc liberal, va ser, com vam introduir al primer capítol des del mirall de la política espanyola, una iniciativa llançada el maig de 1908 per republicans amb tendència a convertir-se en alternativa governamental -Melquíades Álvarez-, juntament amb liberals, contra Maura. El cap del moment del Partit Liberal, Segismundo Moret acceptarà la proposta. Canalejas volia més enllà dels tacticisme de Moret, aprofundir l'aliança amb els republicans per tal de anar més enllà d'un mer recanvi del torn.

A La Plana, el Bloc es formaria al voltant de la campanya contra la llei antiterrorista. Resultà matiner, degut als contactes previs existents entre els liberals de Cayo Gironés i els republicans. Ja des del primer moment, es demanà una votació contrària a la llei a l'Ajuntament, que Espresati no va acceptar que es votara doncs "*un municipio no tiene facultades para disentir de otros asuntos que los de carácter administrativo*" ⁴⁴².

441 *El Clamor*, 10-VI-1908.

442 La moció la presentava Castelló y Tárrega. De votar-se, haguera guanyat un vot quasi unànime. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 5-VI-1908.

L'acte central a Castelló serà el 13 de desembre ⁴⁴³, estigué presidit per Cayo Gironés, el comte de Romanones i Fernando Gasset. Els conservadors, lluny de l'època dorada *cossiera*, veien amb preocupació el moviment tot denunciant l'antinatural aliança entre liberals i republicans, demanant la tornada a la històrica tradició restauracionista comuna, *“una misión noble que llenar: la de contribuir, junto con el conservador, a robustecer los elementos monárquicos”*. En una prou raonada exposició, dissimulen preocupació envers el perill dels liberals d'acabar absorbits, defensant al temps que si aquests guanyen per a la monarquia sectors socials millor per a tots; als conservadors, en tot cas, no perdrien res,

(...) a medida que el partido liberal ensanche sus orillas por la izquierda, los enemigos de las instituciones irán desapareciendo (...). Y si los profesionales del republicanismo no van de buena fe a esa concentración de las izquierdas (...) ¿qué perdemos los conservadores? ⁴⁴⁴.

Ens atrevim a afirmar que fins i tot era una argumentació massa raonable, en aliar-se amb els republicans amb els liberals *cayistes*, també ho feien amb els carlistes. Els efectes s'observaran en les municipals de 1909 i 1911.

En un primer moment els socialistes es declaren contraris al Bloc, negant que aquesta negació a participar resulta suport a Maura. En allò que fa referència a Castelló, Pablo Iglesias declarava en un mitin a Madrid, després d'unes consideracions generals, exemples concrets referits a Albacete i a la capital de La Plana

443 La formació del Bloc d'Esquerres a La Plana, *El Clamor*, 15-VI i 14-XII-1908.

444 *La Provincia*, 14 i 15-XII-1908. El Partit Conservador li volia llevar importància. Els integristes, insistien en el perill que representaven per a l'Església “[el projecte] de *Administración local nos dejará concejales elegidos en sacristías y conventos*” [Gasset], *“Cristo no reina en el mundo por culpa del infame clericalismo”*, [Morote]; insisteixen en el laïcisme, i els exemples italià o equatorià, *La Cruz*, 19-XII-1908, tot lamentant la desaparició de Sagasta, el qual hauria aturat aquesta deriva liberal. Contraprogramaren un mitin a l'Acadèmia Catòlica, amb presència del cap nacional del Partit Integrista, Juan Olozábal, *“indigno sucesor de Nocedal”*, s'anuncia ell mateix, i els diputat per Azpeitia, Manuel Senante -disculpaven la seua absència els diputats per Salamanca i Pamplona-. Senante ja havia acudit a Vila-real en una ocasió anterior, pel mitin contra la Llei d'Associacions, *“glosó los conceptos de Dios y Patria, lemas del programa integrista, acentuando la nota regionalista en sentido en extremo simpático para los católicos, pero no tocando para nada la solidaridad”*. Els catòlics espanyols estarien dividits en *“íntegros, carlistas y alfonsinos o neutros”*; era necessària la seua unió, però sense confondre's entre ells. També a *El Clamor*, 14-XII, insistint en el record als qui al Maestrat lluitaren per Crist. Més endavant, els integristes publicaran articles victimistes sobre la indefensió de l'Església davant la irreligió. Així, el bisbe de Tui a *La Cruz*, 6 i 13-II-1909 i *El Cruzado*, 20-III-1909.

(...) *El republicano D. Fernando Gasset, que ha matado la organización obrera en Castellón, y que odia a muerte a los socialistas, ha llamado a estos para que formen parte del Bloque. ¡Buen rasgo de frescura!*

El Señor Morote en Castellón, se ha dolido de que el proyecto de ley de huelgas está estancado, y de que en el Código Penal continua la huelga como delito, cuando el artículo 556 del Código está en desuso y el proyecto de ley de huelgas que conservadores, liberales, demócratas y republicanos ha suscitado la protesta de la clase trabajadora (...) ⁴⁴⁵.

Els republicans, a la recerca d'aliats, negaven aquesta agressivitat envers els socialistes. Pablo Iglesias, a qui ara convenen en tractar amb respecte, estarà mal informat, possiblement per fonts del cossi. En tot cas, serien els socialistes locals els que no volien aproximar-se al partit republicà i, a més, Gasset no els hauria ofert entrar en el Bloc ⁴⁴⁶. Els republicans intentaven aproximar-se, en un primer moment, als dos grups. Així, subvencionaven amb 200 pessetes els Centres Obrers de la Ronda del Millars i del Primer de Maig per tal d'acudir tres dies a València per a l'Exposició Regional, i d'aquesta manera enfortir la seua "cultura artística" ⁴⁴⁷.

En un altre centre republicà, Vinaròs, els liberals eren al govern, i tenien un *moretista* al Govern Civil. Els republicans estaven dividits entre els partidaris de presentar-se i els partidaris d'abstenir-se, quan la Junta del Cens encara els deixava fora 300 votants d'una tupinada anterior; la classe obrera, després de la desfeta de les vagues de 1904 i 1905 estava dispersa, dedicada a la supervivència, si no havia emigrat a Barcelona. A les municipals de maig de 1909 a Vinaròs s'enfronten republicans i una

⁴⁴⁵ *El Socialista*, 8-I-1909.

⁴⁴⁶ *El Clamor*, 11-I-1909. Recordem com la tardor de 1909, després de la Setmana Tràgica, Moret hauria canviat d'opinió al voltant de la política d'un Bloc d'Esquerres, però tenia poc marge de maniobra front Montero Ríos, Canalejas o García Prieto. Serà el republicanisme espanyol el qui abandone de fet el Bloc per la Conjunció amb els socialistes, ja abans de la caiguda de Maura. Joan Connelly ULLMAN, *La Semana Trágica. Estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España*, pp. 556-557.

⁴⁴⁷ Doncs el mateix havien fet els Ajuntaments de València i Alacant. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 27-VIII-1909. Una qüestió conjuntural; els republicans castellanencs no tenien intenció d'acceptar que els criticaren per burgesos des dels centres socialistes; ajudar les societats obreres des del pressupost municipal era una pràctica corrent. Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, pp. 235-241

Candidatura Dinàstica formada per liberals i conservadors. Els liberals i els republicans havien tingut un enfrontament massa dur com per a que els primers trenquessin l'aliança amb el partit Conservador. Guanya la dreta -en un any de triomfs republicans a les ciutats espanyoles, com ara Madrid, Barcelona, València, Saragossa, o Castelló. Un dels motius, probablement decisiu, va ser la tupinada. Els republicans havien anat als tribunals contra la decisió de Agustí García Miralles, alcalde accidental i la Junta Municipal del Cens per excloure 300 votants. "*por no ir acompañada de las certificaciones que la ley prescribe, certificaciones que la alcaldía se negó a expedirlas, no obstante haberse reclamado dentro del plazo que marca la ley*". Passades les eleccions, els tribunals fallaren contra la Junta, ordenant la inclusió dels 300 demandants ⁴⁴⁸.

7. LA FI DE L'ALCALDIA D'ESPRESATI. LES MUNICIPALS DE 1909.

Els republicans preparaven la recuperació del seu poder polític. Ja hem vist al llarg del capítol la duresa de les seues crítiques a la gestió de l'alcalde, així com la reactivació de les mobilitzacions anticlericals per tal d'anul·lar la capacitat d'iniciativa dels sectors catòlics

Lucha por una parte el mismo cosiero [Espresati] y por otra los hombres que en todo momento han enarbolado la bandera de la moralidad administrativa y de la honradez política, los que han amado a esta ciudad con cariño sincero, los que han sufrido atropellos, procesos y inquietudes sin fin ⁴⁴⁹.

La base real dels problemes s'evidencià durant la Setmana Tràgica. El mateix dia de les eleccions provincials, Maura presentava la dimissió. Eleccions sota el signe de les reformes aprovades pel Govern Llarg de Maura amb innovacions que tenien la intenció d'eliminar els fraus a peu d'urna: es garantia el vot personal intransferible i secret, prèvia identificació del votant i comprovació del cens; lliurament de la papereta al president de la mesa; els interventors havien de tenir una llista del cens.

La nova conjuntura liberal es va veure facilitada a la província de Castelló per la mort de representants cossiers importants, com Manuel Palau Esteban, Hipólito Fabra Adelantado, Ricardo Escrivano Suñer. Sense oblidar els puntals de la plataforma, Carlos M. O'Donnell i Victorino Fabra Adelantado, el febrer de 1903 i el juliol de 1907,

448 Ramón PUIG PUIGCERVER, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs, 1876-1923*. Universitat Jaume I, Castelló, 2005, pp. 208-209.

449 *El Clamor*, 14-IV-1909.

respectivament ⁴⁵⁰.

Tiburcio Martín no va canviar de bàndol, continua com a cossier conservador seguint el camí del nou valedor a Madrid, el comte d'Albay; mentre el seu rival, l'ara *datista* Ramón Salvador Corrau, era destinat com a Governador Civil a Jaén i Almeria per no dificultar la consolidació del nou líder conservador ⁴⁵¹. Des d'eixe moment, la pressió del caciquisme comarcal i la implantació carlista, donaren al *tetuanisme* una trajectòria profundament conservadora, que afavoria la convergència liberal fora de la plataforma.

En un extens article de fons, publicat a *El Mundo* de Madrid, i reproduït al seu diari, José Castelló y Tárrega aprofundia en aquesta que anomenava crisi de partits. Crisi que no defensava fora determinada per l'alcaldia d'Espresati i la mort de Victorino Fabra. La qüestió de fons, rauria en que

(...) El cosi ya no es lo que fue, y aunque el conde de Albay, que es su cabeza visible en Madrid, explota bien los sentimientos del odio contra los republicanos para agrandar a los carlistas en el Maestrazgo y asegurar en la capital los votos de los neocatólicos, al extremo de que son hoy por hoy estos elementos los que con más ardor mantienen en la alcaldía al señor Espresati, imperando además los carlistas en distritos enteros de la provincia y en poblaciones muy importantes de otros, temo yo, y de este mismo temor participan muchos que precisamente esa política del leader madrileño del cosi precipita al final de un caciquismo que cuenta con una existencia de muy cerca de una centuria.

Los elementos liberales del cosi no disimulan su contrariedad y es lo más notable que estos elementos sean los más adictos a Navarro Reverter, valioso aliado del Conde de Albay, y como este, enemigo acérrimo de los republicanos.

De fet, els conservadors estaven convençuts que era necessari donar suport Navarro Reverter; si es laminava la seua influència, "*inevitablemente*", el districte cauria en mans republicanes ⁴⁵².

450 Malaltia, i els lògics panegírics al mort, *La Provincia* 13 i 15-VII-1907 i 21-IV i 12-VI-1908. Noblesa obliga, els demòcrates també publiquen una necrològica positiva, "*era un hombre honrado*", diran de Victorino Fabra, *Heraldo*, 20-VII-1907.

451 AM. Carta de Tiburcio Martín a Antonio Maura. 3-XII-1909. "Partido Liberal-Conservador", Doc. 5796, 345/6.

452 A més, havia sigut obstacle per Cantos i Canalejas quan aquest havien intentat expulsar els conservadors de la Diputació, i ho tornaran a ser quan els liberals tornen al poder. AM. Carta d'Albay a Maura, s.d. (però 1909), lligall 2/32. Sencer a l'annex 30.

¿Qué sucederá por este lado? La política de acomodamiento personal que aquí se hace de algún tiempo a esta parte, me ha enseñado a no fiar mucho en las actitudes de los grupos ni en los ideales (...).

Seria la unió de les forces liberals i els moviments interns del *cosí* els que portaran el canvi polític a la província. Arribats ací, el liberal demòcrata compara la unificació liberal amb la Solidaritat catalana.

(...) Unido el partido liberal en la aspiración que la opinión democrática de esta comarca demanda hace tiempo, y recabada, en apoyo de esa unión tan deseada, la franca y valiosa influencia madrileña que ahora se pierde en intrigas cosieras o en querellas de carácter personal, los carlistas como los íntegros, el cosi como los republicanos, se servirán de lo suyo propio, y los liberales que hasta aquí sólo han servido para favorecer a los cosieros contra los republicanos, y a estos contra aquellos, creando situaciones como la de la alcaldía de Espresati, que ni favorece al cosi ni a los republicanos, ni a los liberales mucho menos, por lo que se advierte por el júbilo extraordinario con que los neos y los llamados católicos ven la continuación de aquel ex republicano al frente de la alcaldía de Castellón, los liberales -repito- serán los árbitros en todas las contiendas de todos los partidos, porque todos atraviesan actualmente una crisis tremenda, un período de honda perturbación, quizás por lo que he dicho al principio, quizás porque nos separen contados kilómetros de la Cataluña de la Solidaridad ... y otros excesos

453

Les eleccions municipals del 2 de maig de 1909 ⁴⁵⁴ mostraren la descomposició de l'intent d'oposició unitària a l'hegemonia republicana. La mateixa premsa catòlica reconeixia la seguretat de la derrota. Però “(...) sería pecado imperdonable para la tendencia católica en su sentido más amplio el no obtener las minorías”. El perill, era la tàctica republicana de donar el seu suport a una minoria determinada, a més de la divisió del camp antirepublicà ⁴⁵⁵ . Exactament allò que acabaria succeint.

453 “La crisis de los partidos”, de José Castelló y Tárrega, *Heraldo*, 22-XI-1907. Reproduït de *El Mundo*, de Madrid. Sencer a l'annex XV. Els punts suspensius són a l'original.

454 Renovació dels regidors elegits el 1903; s'haurien d'haver celebrat el 1907, però pels canvis en la llei electoral s'endarrereixen. Recordem que els ajuntaments es renovaven per meitats cada dos anys. ADCS. *Boletín Oficial de la Provincia, Extra*, 12 i 28-IV-1909.

455 *La Cruz*, 24-IV-1909.

Els liberals presentarien una llista preparant la intel·ligència amb els republicans a casa del seu cap Cayo Gironés ⁴⁵⁶.

Espresati presentava una candidatura administrativa, amb l'evident hostilitat dels republicans: *“No la presenta el partido liberal, no la presenta tampoco el partido conservador, no siquiera los neutros la patrocinan ¿Qué significa dicha candidatura?”* ⁴⁵⁷. Era l'intent de l'alcalde de ser reelegit regidor i, per tant, renovat com a alcalde per Reial Ordre. *“Así lo han comprendido los republicanos, los antirrepublicanos y Castellón entero, excepción hecha de unos cuantos liberales, unos pocos silvelistas y escasos integristas”* ⁴⁵⁸.

El cas és que havia esclatat la contradicció entre xarxes caciquils i catòlics mobilitzats, amb un programa propi. Espresati es topà amb una candidatura integrista, que no podia menys que desconcertar el votant catòlic.

Es triste el espectáculo de lucha entre hermanos, pero quienes claramente han hablado respecto de éstos en las conferencias de propaganda han sido Juan Calduch y Salvador Guinot, y el jefe de los carlistas Manuel Bellido (...) Se dice en público que los carlistas de Don Paco, los silvelistas y algunos integristas recibirán los votos que les darán algunos republicanos ⁴⁵⁹.

L'Acadèmia Catòlica, amb el suport de Francisco Giner, hauria pactat amb els republicans, perjudicant la candidatura administrativa. La candidatura integrista s'hauria separat del Gremi de Llauradors Sant Isidre, la Joventut i el Centre Regional Tradicionalista per a formar una candidatura formada per gent molt catòlica, però sense base electoral ⁴⁶⁰. El seu setmanari recordava els electors catòlics les tesis sobre el liberalisme de Sardà i Salvany, *El liberalisme és pecat*. Liberals eren, igualment, els Fabra, Tiburcio Martín o Gasset. El culpable, ni més ni menys que el *“liberalismo anglo judío”*, que hauria retornat Espanya als Regnes de Taifes, en referència als diferents caciquismes provincials. La causa seria *“nuestra amistad con el liberalismo anglo-judío*.

456 *La Provincia*, 27-IV-1909.

457 *El Clamor*, 23-IV-1909.

458 *La Provincia*, 26-IV-1909.

459 *La Cruz*, 30-IV-1909.

460 *La Cruz*, 24-I-1909. També *La Provincia*, 28-IV-1909. Enrique Gimeno hauria donat instruccions de no passar vots a l'aliat integrista fins no tenir assegurades les majories. *“no sería la primera vez que la extrema derecha coadyudaba al triunfo de los republicanos”*, ens diu el diari conservador. Alguns socis, indignats, s'haurien donat de baixa de l'Acadèmia Catòlica, com ara els capellans Soriano, Climent i Gómez, el primer d'ells, el director. *La Provincia*, 1-V-1909.

*La tiranía madrileña imperará sobre nosotros (...)*⁴⁶¹.

Els conservadors de Tiburcio Martín haurien intentat presentar Espresati en les seues llistes, però no hauria existit consens al seu partit en el tema⁴⁶².

Els republicans intentaren desmotivar encara més l'opinió catòlica amb l'afirmació que la llista administrativa incloïa maçons. Cert que l'acusació no tenia massa lògica interna venint dels republicans, als quals poc podia importar el passat suposadament irreligiós d'algun cap polític; es tractava de presentar les contradiccions de l'adversari polític. El mateix Tiburcio Martín demanaria un mentis per escrit a Espresati, a la qual cosa aquest es negà. Les denúncies acusaven un tal *Gutemberg* -en realitat, José Armengot, qui hauria intentat reclutar Cayo Gironés-⁴⁶³.

Espresati trauria, al districte Centro, un vot menys que Enrique Gimeno Tomás-258 a 257-. Al mateix districte, Odilón Gironés seria el candidat més votat, amb 270 sufragis. En un darrer intent, Espresati intentarà invalidar el resultat; una part de la seua reclamació defensarà que Gironés, farmacèutic, manté relacions econòmiques amb l'Ajuntament, dins un acord pel qual la Beneficència Municipal ofereix preus especials pels malats pobres. L'altra, un vot fals, li invalidaren un vot i una suplantació de vot, favorable a Gimeno Tomás. No aconseguirà res⁴⁶⁴.

L'alcalde per Reial Ordre passaria a ser José Armengot, també de la llista administrativa. Podem observar el fet que no havia intentat una jugada impossible, però ací acabava el seu mandat⁴⁶⁵. En constituir-se el nou Ajuntament, s'entrava en "*una*

461 I eren partits liberals: anarquistes i socialistes; els republicans de tot tipus; el partit fusionista i el democràtic; el partit liberal conservador. "Obligaciones de los católicos en tiempos de elecciones", a *El Cruzado*, 24-IV-1909. Sencer a l'annex XVII. Sobre el liberalisme anglojueu, *El Cruzado*, 1-V-1909.

462 *El Clamor*, 14-IV-1909.

463 *El Clamor*, 1-V-1909.

464 L'argument, serà que la gent pobre pot acudir a qualsevol farmàcia, per tant no es pot dir que Gironés treballés per l'Ajuntament. Dels altres casos, tots venien ben preparats, amb actes notariais contradictoris, un de Rafael Fabra defensant Espresati, altre de Federico Barrachina negant les acusacions. ADCS. *Boletín Oficial de la Provincia*, 5-V i 24-VI-1909.

465 Els seus adversaris no li donaven més mèrits per aconseguir eixe nombre de vots que el haver sigut alcalde, a més de les acusacions clàssiques de tota companya, difícils de verificar: mantenia reunions secretes amb els serenos al voltant d'instruccions electorals; pressionava els treballadors de la cantera i de la Junta d'Obres del Port. *El Clamor*, 29-IV. D'altra banda, no es va donar per vàlid un vot per ell "*por estar inscrito en lápiz tinta*"; dels quatre o cinc socis de l'Acadèmia Catòlica amb vot al seu districte, uns votaren el liberal Odilón Gironés, altres el blanc, i d'altres, nul -al Sagrat Cor de Jesús-. *La Cruz*, 8-V-1909. D'altra banda, Manuel Iranzo sollicità al Congrés al Ministre de Governació La Cierva protecció per a que els votants no republicans de Castelló pogueren emetre lliurement el seu sufragi. *El Clamor*, 21 i 22-IV. Es possible que Fernando Gasset declarara a un mitin celebrat al Centre Republicà del carrer Zorrilla la por a ser

nueva era de paz”⁴⁶⁶.

El mandat de José Armengot duraria poc de temps. Consolidat el nou govern liberal, l'alcalde serà el liberal Odilón Gironés, el germà del cap dels *cayistes*⁴⁶⁷.

Les municipals de desembre -les que corresponien a l'any; hi hagueren dues eixe any⁴⁶⁸- no van sinó confirmar la nova conjuntura. El tema de debat serà la Setmana Tràgica i l'afusellament de Ferrer, les quals repercussions tractarem més endavant. Es tracta de repetir que la lluita contra Maura, ací, s'afegia a la crítica a la gestió d'Espremati⁴⁶⁹. En tot cas, la postura oficial de l'Ajuntament de Castelló, presentada per Castelló y Tárrega i José Forcada, seria expressar el “*sentimiento*” -quin?- amb el qual s'havien vist “*los hechos ocurridos recientemente en Barcelona*”, al temps que es felicitava l'exèrcit per “*su comportamiento en Melilla en defensa del honor de España*”⁴⁷⁰. Dos mesos després seria la Diputació la que felicitaria l'exèrcit per la seua victòria als voltants de Melilla. Es decideix saludar el general Marina. Rafael Fabra intentarà que es vote no únicament una declaració d'adhesió a la Pàtria i l'Exèrcit, sinó també pel Rei. Així es veuria qui era republicà. El Governador Julián Settier, en un gest de consens, ho considerarà una “*humillante imposición*” als diputats no monàrquics, de manera que no procedia ampliar la declaració⁴⁷¹.

8. LA FI DE L'HEGEMONIA DEL COSSI A LA DIPUTACIÓ.

Tot i que l'aparell electoral era conservador, la caiguda de Maura dona preeminència al Bloc anticossier del “*Gobierno Civil, el Partido Liberal, Francisco Giner y el Centro Republicano de Instrucción*”

víctima d'un atemptat. El Governador li demanà detalls per donar-li una escorta de guàrdies civils, que refusà. Els conservadors el consideraren un mentider, *La Provincia*, 30-IV. Tot normal, en els estàndards de l'època, amb algunes galtades incloses. *El Cruzado*, 8-V, lamentant la violència dels seus partidaris.

466 En paraules de Gimeno Tomás. AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 1-VII-1909.

467 La llista d'alcaldes de Castelló, a l'annex IV.

468 Pel canvi de les lleis electorals de 1907. ADCS. *Boletín Oficial de la Provincia Extraordinario*, 30-X-1909.

469 Germán REGUILLO, *El Partido Republicano en Castellón*, pp. 750-762. La postura catòlica, *La Cruz*, 18-XII, durs atacs als membres de l'Acadèmia Catòlica, que haurien tornat a trencar la unitat de les dretes. Aquests contestaven que s'havia de trencar la façana catòlica del Cossi, el qual, en realitat, era per davant de tot liberal *El Cruzado*, 11-XII. Manuel Bellido Alba manifestava el seu acord amb la Solidaritat Catalana i el seu desig de trasplantar-la al País Valencià. -incloent-hi un lògic elogi als furs-. *La Cruz* hi estava d'acord, si això no implicava votar Gasset. *La Provincia*, 3 i 4-XII-1909.

470 AMCS. *Llibre d'Actes Municipals*, 13-VIII-1909.

471 Rafael Fabra i Norberto Ferrer s'emocionen amb un “*¡Viva el Ejército!*”, únicament repost pel Governador. ADCS. *Llibre d'Actes de la Diputació*, 1-XII-1909.

(...) ha sido siempre norma en el partido conservador que al cesar sus gobernadores resignaran el mando en los secretarios de gobierno. El partido liberal, que afirmaba no gustar de caciquismos ni de atropellos, ha delegado aquí en persona abonada a dejarse llevar por los que desde detrás de la cortina manejan el tinglado electoral (...) La compra de votos como en Alcalá, por ejemplo, ha sido vergonzosa; las amenazas a nuestros amigos, escandalosas.

Més enllà de la veracitat o no en el detall de les declaracions, ens interessa assenyalar que els comentaris són exactament inversos al de les eleccions de 1907; quan la premsa conservadora veia ordre, ara observa caciquisme; en el cas de la premsa liberal i republicana, és a l'inrevés. *La Provincia* no podia més que lamentar la caiguda de Maura; defensava el seu cap nacional amb una comparació amb la de Moret:

¿Cómo cayó Moret? No es difícil recordarlo, falseado su programa, impedido por izquierdas y derechas, arrojado por los suyos, sin ambiente ni en las Cámaras ni en la opinión.

¿Cómo ha caído Maura? Con todo su programa en desarrollo, en plenas cortes, aplaudido y rodeado de una mayoría compacta a quien el poder no abruma ni cansa ni seduce. Ha caído, no arrollado por las minorías, no demostrando su ineptitud ni sus errores (...).

La lloança continua, però sense mencionar mai la intervenció de la Corona, ni la Setmana Tràgica, ni el cas Ferrer ⁴⁷². Els liberals de Castelló y Tàrrrega li reconeixien, ja caigut, que era un lluitador:

(...) por eso hizo más prosélitos que cualquier otro hombre público desde la Restauración acá (...). Entiéndase que Maura no fue por medios subrepticios, ni por callejas ni recovecos imponiendo un sistema de gobierno. Que lo hizo a la luz del día. Cuando la mayor distancia de unos hechos que, por recientes, nos apasionan más de lo debido, permita a todos verlos tal como fueron (...).

No se'ls donarà tanta importància, a eixos esdeveniments massa pròxims sense mencionar tampoc Setmana Tràgica ni Ferrer ⁴⁷³. Com era d'esperar, la més hostil a

472 *La Provincia*, 25-X-1909.

473 *Heraldo*, 25-X-1909.

Maura era la postura dels republicans.

(...) La conciencia universal que no es la de cuatro barateros y malvados, ha derribado a Maura; una derivación de esta conciencia universal localizada aquí en esta provincia ha derribado al cossi.

Ambos a dos caciquismos; el caciquismo grande y el caciquismo chico, han sucumbido, al fin, para bien de la moralidad pública y de la libertad ¡Viva España con honra!

No una, sino cien grandísimas lanzadas hay que darlos a estos dos moros muertos para que no resuciten jamás y para que sus cuerpos putrefactos y comidos por los cuervos no infesten el ambiente liberal del país ⁴⁷⁴.

I aprofiten per preparar l'ajustament de comptes. El “*infame policía Aragón*” ha tornar a pegar, sense motiu, se'ns diu, a dos vianants a la Ronda Millars. El diari republicà espera que ara se l'expulse; molt ha patit la seua base social els dos darrers anys ⁴⁷⁵.

El 24 d'octubre són les eleccions parcials a diputats provincials. Els resultats expulsen Tiburcio Martín de la Diputació. Tot indica que es va negar a presentar-se per un districte segur com era el de Morella-Albocàsser, per a ser votat amb acords previs a diversos pobles del de Vinaròs-Sant Mateu. Però quedà cinquè, per darrere del també conservador Domingo Esteller. La nova composició de la Diputació tenia 11 conservadors -de 20-; 6 liberals, dos carlistes paquistes i un republicà.

Una entesa de liberals, republicans i carlistes va arrabassar la presidència al cossi, amb trànsfuga inclòs ⁴⁷⁶. A l'hora de votar, Odón Salvador, fill de Ramón Salvador,

474 *El Clamor*, 25-X-1909. *El Clamor* sí recorda la Setmana Tràgica i la campanya internacional contra Maura. “*Gabriel de la Concepción Valdés, José Rizal y Francisco Ferrer son tres nombres hermanos, se asocian juntos a un mismo recuerdo (...). Los tres, por rara casualidad, fueron pensadores, insignes intelectuales (...). Hoy, sin embargo, nadie cree en el crimen del poeta cubano, y su nombre se recuerda con amor, y a su recuerdo se asocian las tristezas de la injusticia. Rizal (...), con los años, es una figura simpática, amable, reencarnado en un ideal que no muere nunca. En cuanto a Ferrer, es preciso que pase el tiempo para juzgarle debidamente (...).*”

475 També a *El Clamor*, 25-X-1909.

476 Gerard LLANSOLA, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*. Universitat Jaume I, Castelló, 2006, p. 22. Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002, p. 55. Mauristes els considera Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, p. 211.

vota al nou bloc, essent immediatament expulsat de les files conservadores. El nou president serà Cayo Gironés; el seu germà Odilón Gironés serà alcalde de Castelló substituint el *cossiero* José Armengot, com hem avançat abans en parlar de les municipals. Odón Salvador aconseguirà ser secretari de la Diputació; el carlista Francisco Giner, vicepresident ⁴⁷⁷.

Als pobles es mantenen les velles pràctiques; amb govern liberal, favorable als candidats liberals. Així, al districte de Vinaròs, deixant de banda les victòries testimoniales conservadores a La Jana, Sant Jordi, i una altra d'ajustada a Santa Magdalena, la resta fou una votació aclaparant pel Bloc; a Cervera, tots els candidats trauen, exactament 275 vots ⁴⁷⁸. A Alcalà de Xivert, els carlistes, que sempre haurien donat suport al cossi, s'haurien passat al Bloc liberal, aportant-hi els seus més de mil vots ⁴⁷⁹. El nou Governador, Julián Settier, comença els habituals processos als Ajuntaments rivals, paral·lelament a les provincials, per tal de preparar les generals ⁴⁸⁰.

A Vinaròs es mantenia l'allunyament de liberals respecte a conservadors. Això malgrat la moderació de la nova Junta Republicana Radical, deslliurada d'obreristes i dirigida per Facundo Fora Ferreres, comerciant situat entre els majors contribuent. La diferent concepció del republicanisme entre la base i part de la direcció quedava clara quan uns no volen pactar amb els socialistes, i *El Clamor* saluda aquesta proposta com l'esdeveniment "*de mayor importancia que registra la historia contemporánea de España*" ⁴⁸¹. També l'*Heraldo* es congratulava pel fet que les eleccions al districte de Vinaròs-Sant Mateu havien despertat la major atenció, venint a dir que els altres resultats ⁴⁸² eren els previstos.

La derrota de los conservadores, prevista desde el cambio de la actual situación, ha sido muy celebrada por los elementos de la coalición liberal, y no amengua este entusiasmo delirante el triunfo de los conservadores en Morella-

477 Més al voltant d'aquestes eleccions provincials, ALÓS i CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*. Diputació de Castelló, Castelló, 1998, pp. 74-81. Giner seria atacat molt durament pels catòlics de *La Cruz*, 13-XI-1909, pel seu pacte amb els liberals. L'atac, per referències, inclou *El Cruzado*, la revista de l'Acadèmia Catòlica, que hem vist havia trencat el camp dretà.

478 *Heraldo*, 25-X-1909.

479 *La Cruz*, 30-X-1909. Eren els *paquistes*.

480 Pel nou de desembre ja han canviat uns 100 regidors als ajuntaments de Benicarló, Coves de Vinromà, Torre d'En Besora, Rossell, Benlloch, Càlig, Peníscola, La Jana, Sant Mateu, L'Alcora, Santa Magdalena, La Salzadella, Canet i La Vilavella.

481 Ramón PUIG PUIGCERVER, *Els corcs de la Restauració*, pp. 213-214.

482 Absolut triomf conservador a Morella-Albocàsser; a Nules-Sogorb hi havien tants candidats com llocs d'eixida, dos per partit. Als altres districtes no es celebraven aquestes parcials.

Albocácer, que se daba por descontado ⁴⁸³.

La pèrdua de poder conservador no acabaria ací. El gener de 1910 es convoquen eleccions pel dia 30, amb l'objecte de cobrir la baixa del diputat provincial conservador Narciso Simó Morte, per Lluçena-Viver ⁴⁸⁴. En realitat hi havia dues, de vacants. L'altra era la de José Fabra Sanz ⁴⁸⁵, el qual havia acceptat treball per l'Estat. Els liberals volien separar les dues eleccions per assegurar-se les dues actes; els conservadors preferien separar-les per tenir la minoria. La vacant de José Fabra no es cobrirà fins finals de març d'eixe any. Davant la proclamació com a diputat del liberal Joaquín Asensio Adelantado, qualificat de ric terratinent de Viver, Carlos G. Espresati presentaria queixa formal front la privació de drets a les minories.

Un dels primers acords fou despatxar 45 treballadors de la Diputació -altres fonts parlen de 39-. El nou equip de Govern ha nomenat "(...) *republicanos y carlistas... ¡Cayó hasta la ermita!*" ⁴⁸⁶. Si foren empleats municipals, s'hauria considerat normal pels usos de l'època; no era el cas de les Diputacions.

Había sido en esta provincia, como en casi las restantes de España, norma aplaudida y respetada por todos los partidos políticos, la de conceder a los empleados de las diputaciones provinciales de estabilidad que moralmente les concedía estado de inmovilidad.

Hay que recordar aquella etapa del Señor Sagasta en que fue suspendida la Diputación provincial y la nombrada interina respetó a todos los empleados. Pero le tocaba a D. Cayo Gironés, que sin duda en el empacho de jefatura y presidencia que sufre ni vuelve la vista atrás, ni mira el porvenir, mirar por encima de aquellos procedimientos (...) contagiado de los republicanos (...) ⁴⁸⁷.

La qüestió legal era si hi havia prou quòrum per a prendre aquesta decisió. Sembla que el Governador Julián Settler, substituït de manera interina per Cristóbal Aicart i definitivament per Eduardo García Bajo no hi estava gaire d'acord. Quan cau Moret, entrant Canalejas, i a Castelló ascendeixen dins el Partit Liberal Vicente Cantos i Castelló

483 *Heraldo*, 25-X-1909.

484 Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, p. 82.

485 El fill gran de Victorino Fabra Adelantado.

486 Hi hauria cessants amb quinze anys de serveis, i fins tot de 30. AM. Enrique Ferrando a Antonio Maura. "Partido Liberal-Conservador, 1902-1913", Doc. 5796, signatura 345/6.

487 *La Provincia*, 5-II-1910.

y Tárrega, els conservadors tingueren esperances que es revisés la situació, però no fou així. Hi havia favors que tornar. Quan dos anys després el Tribunal Suprem declare nul·la la decisió, ningú es recordarà de fer complir la seua decisió. Els liberals defensaran que alguns dels despatxats cobraven però no treballaven, i d'altres foren recol·locats o jubilats.

La Setmana Tràgica.

La incidència dels fets de la Setmana Tràgica serà posterior, a la província. A banda la suspensió de les garanties constitucionals, ampliadades de Barcelona, Girona i Tarragona a totes les províncies del Regne. Es cridà a files els soldats amb llicència trimestral i il·limitada ⁴⁸⁸.

Fins i tot els republicans rebutjaven la violència, feien una llista de les baixes patides per les forces de seguretat i lamentaven la pèrdua d'obres d'art ⁴⁸⁹. Més endavant, amb el cap més clar sobre les possibles conseqüències polítiques, mantenien la tesi de la falta de lideratge, al temps que ja gosaven trobar motius per a la revolta, “(...) *fue aquello el eco ronco del pueblo demandando la restitución de sus legítimos derechos; fue un solo chispazo contra la reacción y el despotismo*”, despotisme i reacció representats per la figura de Antonio Maura, “(...) *obcecado, quiso complacer a la reacción, violentando el curso normal de la vida moderna*”. En aquest moment, Moret ha d'anul·lar la llei de jurisdiccions, concedir una ampla amnistia i “*si Maura ha hecho un llamamiento a todas las fuerzas reaccionarias; debe Moret llamar a sí a todas las fuerzas liberales de todos los matices*”, entenent-se que republicans i socialistes també. “*Si el elemento reaccionario se ha atrevido a proclamar que el liberalismo es pecado, ¿por qué no se puede califica de delito social a la reacción?*” ⁴⁹⁰.

El juí dels conservadors, com era d'esperar, és més dur. Afirmant que el “*desapasionamiento*” és sempre de desitjar, però sense arribar a la “*cobardía*”, insisteixen més en els fets violents i menys en la suposada falta de direcció política. L'ambient barcelonès hauria sigut caldejat pels òrgans lerrouxistes i els “*intelectuales de cabeza*

488 Per repetir-se, fora de Catalunya, “*bochornosas incitaciones al apocamiento y la abdicación*” en la guerra del Marroc. ADCS. *Boletín Oficial de la Provincia, Extraordinario*, 29-VII-1909. Es restablirien dos mesos després, exepte a Barcelona i Girona. *Boletín*, 29-IX-1909.

489 *El Clamor*, 6-VIII-1909. La revolta no hauria tingut dirigents polítics, segons ells; si de cas, serien anarquistes.

490 *El Clamor*, 6-XI-1909. També publiquen íntegra la declaració de Pablo Iglesias demandant a les agrupacions locals socialistes el suport a una política de Conjunció.

caliente” que redacten *El Poble Català*. Per l'anticlericalisme, es remunten a la crema de convents de 1835, que hauria sigut recordada pels lerrouxistes de *El Progreso* com a exemple a imitar en la lluita contra els frares. Com era d'esperar, els catòlics insistiran en els centres religiosos cremats. Els incendiaries eren antipatriotes en anar contra establiments religiosos, essent “*La base de nuestra nacionalidad, la Religión católica*”. Insinuen que el mateix hauria passat a “*Zaragoza, Calahorra, en Tudela, en Madrid*” on l'exèrcit havia hagut d'intervenir contra aquells que volien evitar la marxa dels reservistes cap al Marroc. “*El anarquismo, la propaganda anticatólica y anticlerical. Ese es el verdadero enemigo*”⁴⁹¹.

Ferrer, havia sigut condemnat amb tota justícia. “*Legalmente y judicialment, Ferrer fue bien condenado (...)*”; si a l'estranger se li havia donat molta importància al fet d'haver sigut jutjat per un tribunal militar, allò cert era que un jú civil era impossible, en virtut de la Llei de Jurisdiccions que, cal no oblidar, i els conservadors no ho obliden, fou aprovada per un govern liberal. “*¿Por qué no se indultó al reo? ¿Qué hizo la reacción para impedirlo? ¿Es que esta quería hartarse con la sangre del propagandista? Esta ha sido otra de las cantatas*”, però “*habría sido una medida de excepción inadmisibile después de la ejecución de otros condenados*”⁴⁹². Un dia després, amb el titular “*ULTRAJES CONTRA ESPAÑA*”, reproduïxen la correspondència entre la *Revue de Medicine* de Lió i la *Revista Médica* de Madrid. La premsa mèdica d'un país civilitzat, diuen els francesos, no pot mantenir relacions amb una nació que ha permès afusellar Ferrer; els espanyols responen lamentant que els seus companys francesos creguin les mentides que s'han dit al respecte⁴⁹³.

Pels republicans, la innocència de Ferrer era palmària. Fins i tot acudiran a declaracions de l'Església catòlica filipina, felicitant la Biblioteca Moderna i fent servir els seus textos exceptuant les parts atees, resultat de “*haber recibido como usted (per Ferrer) salvajes persecuciones de los que deberían ser imitadores del más dulce, humanitario y librepensador de los Maestros*”⁴⁹⁴.

491 *La Provincia*, 7-VIII-1909. *La Cruz*, 14-VIII. De molts possibles, fins l'execució de Ferrer i Guàrdia. Es donava més espai a la guerra al Marroc, a tota la premsa local.

492 *La Provincia*, 6-XI-1909. Per donar-li més versemblança, es refereixen a una entrevista al general Luque, liberal, a *Le Figaro*, per recordar que no són arguments exclusius de “*la reacción y el clericalismo*”. Els catòlics no s'hi molestaven tant, en intentar convèncer els no convençuts. Així, *La Cruz*, 16-X-1909, dos pàgines per justificar l'aplicació de la justícia militar. Més endavant, s'adonen que cal vigilar, “*quieran hacer de Ferrer un Dreyfuss*”. *La Cruz*, 23-X-1909.

493 *La Provincia*, 9-XI-1909.

494 Referint-se a Reclus, entre d'altres. *El Clamor*, 13-XI-1909.

Els republicans locals reaccionaren ràpid a l'execució; molt més que no els caps nacionals de l'oposició a Maura, per cert ⁴⁹⁵ el mateix 13 d'octubre, en primera plana, primera notícia: De res han servit les protestes,

(...) la reacción respirará tranquila. El racionalista impenitente, el incansable propagador de las verdades científicas, el educador de la juventud alejándola de rancias y vetustas preocupaciones, el acérrimo adversario del clericalismo embrutecedor (...) ⁴⁹⁶.

Els conservadors preferiren esperar un dia a la confirmació de l'execució; insistint, de manera respectuosa, noblesa obliga en un primer moment, en que Ferrer no havia acceptat auxilis religiosos. Al costat, un article signat per 1.000 estudiants de la Universitat de Barcelona, els quals, després de recordar els fets de juliol, demanden

(...) que desoyendo los clamores de pretendidos defensores de interesados paladines de una mal entendida y peor practicada libertad, y atento solamente a lo que demanda la sana opinión, y exigen los intereses generales del país, siga adelante en el camino emprendido ⁴⁹⁷.

També recorden els conservadors, aprofitant les contradiccions, com als mitins a Madrid republicans i socialistes han “*hablado contra la monarquía; contra el régimen, contra la religión y contra todo lo existente*” ⁴⁹⁸; preguntant-se que hi pensaria d'això Moret. Els integristes preferien subratllar que, si s'acceptava “*negar a Dios y a la ley natural*”, per què no anava a discutir-se la Pàtria? L'autèntic responsable dels incendis de Barcelona seria Maura, el qual hauria contemporitzat amb la revolució. “*Años ha que a*

495 María Jesús GONZÁLEZ, *El universo conservador de Antonio Maura: biografía y proyecto de Estado*, Biblioteca Nueva, Madrid, 1997, pp. 320-328. Joan Connelly ULLMAN, *La Semana Trágica. Estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España (1898-1912)*. Ariel, Barcelona, 1972.

496 *El Clamor*, 13-X-1909. El mateix dia, se'ns diu que els caputxins de Còrdova haurien publicat una esquila sarcàstica al respecte “*Ha muerto la señora Protesta Pública del Trust*”. Després, van més forts. “¡GOZAD, CANÍBALES!”, titularà en majúscules el dia 15, al temps que recordava amb riquesa de detalls l'auto de fe de Valladolid de l'octubre de 1.555. El 18 i següents reben molta atenció les manifestacions de protesta, a França especialment. Els conservadors de *La Provincia* insistien no en les manifestacions, sinó en la desinformació. El juí hauria sigut just. Així el dia 19, si es vol fer la comparació.

497 *La Provincia*, 14-X-1909. Els dies següents, extracta declaracions de diaris estrangers acceptant l'execució mentre els republicans extracten els que la condemnen. *La Provincia* i *El Clamor*, 15-X-1909. En el camp catòlic, *La Cruz* era més agressiva. “*Nos parece que esa es la táctica; recibir a tiros a los cobardes que van, a mansalva, a robar, matar e incendiar*”, donant pàbul a les històries de frares que disparaven contra la multitud. *La Cruz*, 4-IX.1909.

498 *La Provincia*, 8-XI-1909.

conciencia y paciencia de todos los gobiernos liberales, se difunden ideas anarquistas, se abren escuelas laicas, se publican periódicos ácratas, en donde se blasfema (...)". Per tant, Maura ha permés "*que se preparase impunemente la revolución que tantos estragos ha causado*"⁴⁹⁹.

Podríem continuar els exemples fins a l'extenuació; considerem prou en afirmar que reproduïen els arguments del debat general espanyol, sense gaires afegits locals i, si de cas, una reacció republicana més ràpida.

La principal conseqüència política a Castelló seria la creació d'una intel·ligència electoral anticossiera entre republicans, liberals i integristes, pel 12 de desembre, quan es celebren les eleccions municipals que corresponien a eixe any, i que ja hem esmentat abans.

CONCLUSIONS.

De manera que l'operació preparada per Victorino Fabra Adelantado per tal d'ocupar tot el poder polític provincial, districtes, Diputació i ajuntament de la capital, fracassa. Des del primer moment, Espresati es troba amb una activa oposició republicana. En una primera reacció, manifestacions i pressions al carrer. Derrotades per la combinació de presència policial i multes. Legalment, no es pot contrariar una decisió de Reial Ordre. Podien nomenar alcalde qualsevol regidor. Conscient que havia de ser reelegit, només guanyar Espresati despatxa contraris i nomena dels seus. Tot dintre dels paràmetres de la Restauració. Però no serà reelegit. Donat els magres recursos públics de l'època, no hi havia prou pressupost públic per tal de comprar voluntats amb capacitat de contrarestar una població mobilitzada dins un municipi de 30.000 habitants.

Eixa mobilització s'integrarà en la dinàmica espanyola del *Maura no!* Que a Castelló s'hauria d'entendre com a *Espresati no!* L'atenció es centra en els temes locals, quedant en segon terme la guerra del Marroc i l'execució de Ferrer i Guàrdia. I aquests darrers, dins la campanya anticlerical, part del discurs amb el qual els republicans volen mantenir la tensió ideològica, perduda la campanya directa al carrer front l'Estat. A l'anticlericalisme s'uniran una agressiva campanya contra la política municipal, front la recaptació dels consums.

⁴⁹⁹ *El Cruzado*, 31-VII i 28-VIII-1909.

Quina actitud van pendre els seus partidaris? El diputat Iranzo, que s'havia treballat bé el càrrec de diputat, consideraria el districte insegur i buscaria un de més tranquil per ser reelegit. El poble catòlic mantindria la tensió, però des de postures ideològiques, més que no pràctiques. Els llauradors, passada la crisi de 1908, deixaran d'impulsar el sindicalisme catòlic. Aturada influenciada també en part per la malaltia del seu principal impulsor, el Pare Vicent. Els capellans eren els principals propagandistes, d'aquest sindicalisme, i sense l'empenta del Pare Vicent poden considerar que reduïrien el temps dedicat a les tasques sindicals per centrar-se en els temes religiosos i morals dins els quals es sentien més còmodes. Serà amb el discurs clerical que enfrontaran l'ofensiva ideològica republicana.

Però a la ciutat de Castelló eren minoria. Tot i que sumades a les majories catòliques dels pobles dels districtes havien plantat cara, no era gens senzill mantenir la tensió a diferents municipis agraris, especialment Vila-real, també Almassora, Borriol i la resta, on les classes populars que els donaren suport estarien centrades en el seu dur treball diari, la vida religiosa en la seua parròquia i la influència en el seu ajuntament. Ajuntaments que controlaven, en aquell moment, així que allò que consideraven necessària defensa de la religió front els anticlericals estava guanyat. La necessitat d'enviar un diputat a Madrid havia de quedar prou lluny dels seus interessos. De tal manera que ràpidament es reproduïren les divisions dins el lideratge carlocatòlic. Els integristes de l'Acadèmia Catòlica i els seguidors de Francisco Giner presentarien llista pròpia perjudicant així Espresati. Giner seria premiat. Pels integristes es tractava de demostrar puresa religiosa. Consideraven tots els grups, excepte ells mateixos, com a liberals.

A més, amb la caiguda de Maura i el canvi del torn, un Partit Liberal reconstruït i aliat amb Giner i els republicans, aconseguirà, per primera volta en dècades, el control de la Diputació. L'ofensiva conservadora havia acabat en una desfeta absoluta. Quedava per vore si, sense les xarxes clientelars que la Diputació controlava, podien recuperar-se amb els mecanismes del torn, combinats amb la mobilització catòlica, mètode amb que havien aconseguit la victòria menys de tres anys abans.

V. DESARTICULACIÓ DE LES DRETES CONSERVADORES.

1. CONTINUACIÓ DE LA MOBILITZACIÓ CATÒLICA.

A les primeries de 1910, el nou Govern liberal permet de reobrir els centres d'ensenyament laic clausurats l'any anterior. L'episcopat es declara contrari, demanant la seua prohibició definitiva, i tornen els mitins catòlics. Aquestes es preparaven ja des de l'any anterior ⁵⁰⁰. Com que es considerava que cada mitin havia de rebre *milers* d'adhesions, i els és difícil als seus partidaris d'enviar una carta a cada localitat on es celebre un, els catòlics vinarossencs pensen en la necessitat d'imprimir una carta on només caldria escriure el nom i la localitat del mitin, encarregant-se de la impressió, a les comarques del Maestrat, *El Restaurador* de Tortosa ⁵⁰¹.

*El alma de los niños, flor tan bella
quieren los impíos mancillar;
de Dios que hasta su sangre dio por ella
la quieren insensatos apartar.
Astutos en la escuela ¡Oh vil hazaña!
les tienden lazo cruel de perdición;
en tanto un español quede en España,
no arrancarán su fe del corazón.
Juremos, sí, juremos
por siempre combatir
la escuela anticristiana
y a Cristo Dios seguir.
En tanto un español quede en España...
Y a Cristo Dios seguir ⁵⁰².*

A més, apareixen als pobles de La Plana els *Centros de la Buena Prensa*, lligats sempre als protectors dels organismes catòlicosocials. A Castelló l'impulsa Miguel de los Santos Castel, a qui ja hem vist com a propagandista. A Almassora està unit al Cercle. A Vila-real, celebra Juntres als locals del Patronat Obrer, essent un dels seus artífexs

500 *La Cruz*, 18-XII-1909, després de defensar els resultats electorals a la ciutat de Castelló com la demostració que encara existia una “*massa social descontaminada*”, informava de la protesta dirigida al govern per part de nombroses congregacions de l'Arxiprestat, Sant Miquel i La Sang, a més del Cercle Catòlic, Joventuts Regionalista i Tradicionalista, i l'Acadèmia Catòlica i el Gremi de Sant Isidre, de Castelló; preparant-se la celebració de mitins. L'agitació es manté, informant dels mitins celebrats per tota Espanya. Així, *La Cruz*, 19-II-1910, o *El Cruzado*, 29-I-1910, de molts exemples possibles.

501 *La Cruz*, 16-IV-1910.

502 *La Cruz*, 9-IV-1910.

l'arxipreste Vicente Alba, ex consiliari del Cercle. Es dediquen a contractar bons venedors de diaris -recordem que la venda era a crits pel carrer excepte subscripcions-, per a contrarestar les publicacions obreres, republicanes o liberals ⁵⁰³.

Si a la mobilització prèvia li afegim la discussió i aprovació de la coneguda com la *Ley del Candado*, el magma format per catòlics, carlistes, tradicionalistes o integristes multiplicarà les manifestacions. Dins d'aquests grups socials, el pretendent Carles VII havia mort el 18 de juliol de 1909. El nou pretendent, don Jaume, el qual no tenia massa crèdit personal al moviment per les seues debilitats liberals i personals, sumat a la suposada amenaça revolucionària -anticlerical-, originarien traspassos al maurisme ⁵⁰⁴.

Eixe magma, a la província de Castelló, continua dividit pels personalismes -seguidors dels *mestizos*, o *paquistes*, de Francisco Giner Lila, baró de Benicàssim, o dels *purs* de Manuel Bellido Alba, per simplificar; sense oblidar els representants locals del Partit Integrista, que anaven per lliure ⁵⁰⁵-, i per les postures prèvies preses davant

503 Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986 p. 211. Els de Castelló i Vila-real, a *La Cruz*, 5-III-1910, amb la llista dels periòdics que s'intenten vendre pel carrer: *El Correo Español*, *El Siglo Futuro* i *Fusil*, de Madrid; de València, *La Voz de Valencia* i *El Guerrillero*; *La Bandera Regional*, *El Correo Catalán* i *La Hormiga de Oro*, de Barcelona; *El Restaurador* de Tortosa i *La Cruz de Castellón*.

504 Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII (I)*. SARPE, Madrid, 1986 (or. 1933), pp. 134-135 i 147. Considera Maura cabdill i, al temps, presoner, d'aquest magma. Una visió contemporània als fets, i carlista, de Don Jaume, Francisco MELGAR, *Don Jaime, el Príncipe Caballero*, Espasa-Calpe, Madrid, 1932. Com a senyal dels temps, dedica un capítol a l'anticomunisme de Don Jaume. A principis de la dècada de 1910, aquest anticomunisme, que Melgar identifica també amb el Partit Socialista, no estava present en la premsa partidària, centrada en la lluita ideològica antiliberal. Front un sindicalisme que, suposadament, oblidaria les autèntiques necessitats dels treballadors, pensant només com a viure de vots pels partits d'esquerres, defensava el corporativisme. Ací sí hi ha una continuïtat. A tall d'exemple, quan els dependents de comerç demanen la jornada de 10 hores, obrir a les huit i que l'Institut de Reformes Socials supervise el compliment, la premsa jaumista hi està d'acord. Cosa diferent era que, a València, els republicans havien intentat fer política provocant la divisió dels treballadors; el mateix podria passar a Castelló. "¿Es que no son los mismos los intereses del dependiente católico que del ateo o republicano o jaimista?". *El Maestrazgo*, 7-VI-1913. La única ocasió que nomenaven Marx, era en un article de fons sobre els perills de la *raça semita* per a Espanya. Marx, fundador del *socialisme democràtic*, compartia article amb Espinoza i Heine. *El Tradicionalista*, 28-VI-1913.

505 El primer número de *El Criterio*, 19-III-1912. La seua declaració doctrinal integrista, recomanant la subscripció a *El Siglo Futuro*, "*mantenedor de nuestras campañas*", *El Criterio*, 30-III. Ideològicament, tots són fidels a Carles VII i Jaume III, autèntics catòlics, antiliberals, recorden els lluitadors carlistes del XIX i la tradició espanyola, Inquisició inclosa... Les diferències haurien de trobar-se en les xarxes clientelars o d'afinitat. Cap lector de premsa -*El Criterio*, *El Tradicionalista* i *El Maestrazgo*, ara; *La Cruz* i *El Cruzado*, durant l'alcaldia d'Espresati- endevinaria a qui pertanyia cada setmanari, fins no observar a quin cap local -no nacional, que tots són acceptats, excepte moments puntuals de crisi interna- s'exalta o es denigra. Qui menys referències té a política castellanenca, centrant-se més en notícies religioses -sobre tot de Castelló i Vila-real-, comentaris a la política de Madrid, o del bisbat de Tortosa, era *El Criterio*. Seria el que disposava d'una base social més minsa, no parlen mai dels banquetes dels seus partidaris. Quan hi ha un aplech, és l'*aplech mariano*, *El Criterio*, 13-VII-1912. Si parlen d'algun explícitament polític, com el d'Alcalà, és per alegrar-se de l'èxit dels seus germans, i queixar-se que no els han convidat. *El Criterio*, 7-IX-

l'alcaldia d'Espresati. La continuïtat dels lideratges al llarg de molt de temps, sovint fins la incapacitat del líder, era una característica de la Restauració a tota Espanya. Ens indicaria que, tot i el caos polític aparent que poden donar a entendre al llarg d'una explicació del debat polític, existia un fort consens. Les decisions importants es prenen a porta tancada ⁵⁰⁶.

L'organització *paquista*, era pareguda a la dels partits del torn, és a dir, un partit de notables més preocupat pels jocs d'influències i favors que per atreure les masses, la qual cosa no significa que no feren mitins durant les campanyes electorals. El sector dels *purs*, de Manuel Bellido, aglutinava els carlistes que reconeixien les autoritats oficials de la Comunió Tradicionalista, és a dir, els qui no van seguir Giner en l'escissió de 1900 o 1901. En tenir el suport dels referents espanyols, els purs tindrien més fàcil la tasca organitzativa i propagandística. A més, tenien un bon nombre d'entitats com cercles, joventuts, prompte també requetés. Possiblement, eren la força política castellonenca millor connectada amb les seues bases, si més no al nivell de republicans i socialistes ⁵⁰⁷.

L'Acadèmia Catòlica mantenia els discurs antimaurista: tots són liberals, siguen del partit del torn que foren. Continuaven, els integristes, negant la condició catòlica dels mauristes, "*Ciegos de furor, y como si los propios mauristas, mestizos y diplomáticos judaicos fueran los verdaderos y únicos defensores de la Religión y de la Patria (...)*". En referència a aquells qui consideraven els conservadors el mal menor front republicans o liberals, la qual cosa els integristes neguen amb vehemència. Tots són liberals, fills de la Revolució i les guerres civils del XIX. Entre els integristes, referir-se a algú com a jueu implica gran agressivitat verbal. El programa laicista de Canalejas serà el programa jueu ⁵⁰⁸. D'altres, consideraven massa tou Maura. Així, aquest, davant la política, per ells anticlerical, de Canalejas, hauria d'aplicar l'obstruccionsisme parlamentari, tal com li havien fet els liberals a ell ⁵⁰⁹.

1912.

506 María SIERRA, *La política del pacto, El sistema de la Restauración a través del Partido Conservador sevillano (1874-1923)*, Diputació de Sevilla, Sevilla, 1996. Per desgràcia, no coneixem per Castelló arxius de correspondència privada com els de la família Ybarra, que va poder estudiar Sierra per Sevilla.

507 El moment exacte de l'escissió no queda clar. Gerard LLANSOLA, "Estructura organitzativa i participació electoral del carlisme castellonenc en la decadència de la Restauració (1910-1914)" a Rosa MONLLEÓ, (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d'Història Local Contemporània*. Universitat Jaume I, Castelló, 2006, pp. 221-224.

508 *El Cruzado*, 8-I i 12-III-1910. També podien parlar de *luterà jueu*, per fer-la més grossa. *El Cruzado*, 16-IV-1910. Els arguments del partit *liberalconservador* com el pitjor dels dos, continuen al llarg del temps. Així, Manuel Asensio, "La enseñanza y los partidos liberales", *El Criterio*, 25-V-1912.

509 *La Cruz*, 4-VI-1910.

Els seus setmanaris abunden en declaracions que menysvaloren la representació dels altres. El punt d'enemistat personal, que la lectura de les postures ideològiques dels seus setmanaris no justifica, arriba al punt de, en ser nomenat Governador Civil un liberal, els *paquistes* el defensen i els *purs*, amb els conservadors, li declaren enemistat ⁵¹⁰.

Manuel Bellido dimitia del càrrec de cap provincial carlista ⁵¹¹. Integristes i tradicionalistes intenten d'unir-se ⁵¹², en una Comunió, dins les protestes front la *Ley del Candado*, coincidint amb una reunió comuna a Madrid celebrada el diumenge 8. A Castelló es recordaven les tres guerres civils que havien lluitat junts front el liberalisme. Hi acudeixen Manuel Brea i Luis Ferrer. Es tractava d'una qüestió conjuntural; el *liberalisme maurista* era considerat el pitjor dels enemics, donat que per molt que abomine dels radicalismes anarquista, socialista i nihilista, és el pitjor de tots, quan Maura havia afirmat que “*el pensamiento no delinque*”, afegint els integristes, “*¿Cabe radicalismo mayor?*” ⁵¹³. Els integristes, com hem comentat adés, es mantenien fidels a la postura més ideològica dins el magma que els adversaris anomenaven *carlocatòlic*. Donat que el maurisme volia guanyar-se eixos sectors socials, la seua enemistat ideològica front el liberalisme era un problema.

D'altra banda, a conseqüència de la derrota política patida, els carlocatòlics radicalitzen les seues postures polítiques. Utilitzem aquesta nomenclatura, d'origen liberalrepublicà, per considerar-la més adequada que no les seues subdivisions. Podem considerar, com fa la historiografia ⁵¹⁴, que els purs i els integristes de l'Acadèmia Catòlica insistien més en l'ortodòxia catòlica que no els *mestizos*; dubtem que un lector dels seus setmanaris captara el matís, més enllà de considerar que els seus eren els autèntics carlistes, i els altres, uns traïdors a la causa.

Uns i altres demostren una major tendència, siga retòrica, a l'ús de la violència,

510 Al mateix temps, quan es tractava d'homenatjar Jaume III, els màrtirs de les guerres civils del segle anterior, criticar, en abstracte, el liberalisme, o Darwin, *purs* i *paquistes* estaven d'acord. Si filem prim, en els purs trobem més notícies religioses. *La Provincia, El Tradicionalista, El Maestrazgo*, de setembre de 1912 endavant.

511 *La Cruz*, 18-III-1910. En aquests moments, dirigeix l'Hospital Provincial. *El Tradicionalista*, 8-IV-1911.

512 No serà la darrera vegada que proven d'unificar-se; tornaran a intentar-lo l'estiu de 1914 i, amb més èxit, en iniciar-se 1917; a partir d'eixe moment, com a mínim els principals atacs no se'ls dirigiran entre ells. Gerard LLANSOLA, “Estructura organitzativa”, pp. 222 i 224

513 *El Tradicionalista*, 14-I-1911.

514 Miguel ARTOLA, *Partidos y programas políticos. 1808-1936* (I). Alianza, Madrid, 1991, pp. 539 ss..

que no abans, i augmenten els records a les guerres civils del XIX i les lloances a les figures de Carles VII i Jaume, no essent necessària ja la moderació per aconseguir vots per a Manuel Iranzo.

Per motius de censura, Don Jaume és anomenat com R., de manera indirecta; una qüestió formal, doncs era impossible que cap censor es deixara enredar, realment. Un exemple, d'un discurs en rebre un homenatge:

*Con el favor de Dios, vuestro legendario heroísmo y la cooperación de aquellos que aquellos que desean el resurgimiento de la Patria, podremos restaurar el orden que la hizo grande, próspera y feliz durante tantos siglos (...) aún somos fuertes para reñir la última batalla con la revolución, para romper los lazos con que gobiernos liberales aprisionan las preciadas libertades regionales, y devolver la legendaria grandeza de la Bandera española que durante siglos paseó triunfante (...)*⁵¹⁵.

Una nova direcció regional valenciana, autodenominada jaumista, formada el 1909 i presidida per Manuel Simó Marín⁵¹⁶, no podrà trencar les xarxes carlocatòliques locals dels *paquistes*. Aquestes es limitaven a ignorar-lo, fidels a aquells a qui havien obeït tradicionalment⁵¹⁷.

*Que el partido liberal conservador o maurista sea malo en sí, y más perverso cuando más hipócrita, es afirmación, es verdad que en España hoy por hoy no ofrece la menor duda. (...) Los mismos mestizos, perillanes de mayor cuantía, si los hay, no pudiendo ya negar ni ocultar a la vista de los españoles la manifiesta evidencia de la ruindad y perversidad, ni siquiera debaten ya semejante cuestión (...)*⁵¹⁸.

515 *El Tradicionalista*, 28-I-1911.

516 Manuel SIMÓ MARÍN (Ontinyent, 1868; València, 1936). Llicenciat en Dret, com bona part del personal polític de la Restauració. Empresari del tèxtil en la confecció de mantes. El 1911 fundarà el *Diario de Valencia*, dins el procés de reorganització de la Comunió Tradicionalista. És l'any que els homes de *El Tradicionalista* neguen la seua autoritat, senyal que intentaria imposar-la, amb els homes de *La Cruz* i els de *El Maestrazgo*. Més endavant, figura important a Acció Catòlica i la Dreta Regional Valenciana. Serà assassinat en començar la guerra civil. VV.AA, *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*. UNED-Alfons el Magnànim, Alzira-València, 2003, pp. 527-528. També *El Tradicionalista* i *El Maestrazgo*, del juny a l'agost de 1911.

517 Així, els carlistes d'Alqueries o de Morella, a "Desde Niño Perdido", signat per Francisco García Bort, i "Desde Morella", signat amb les inicials J.D.G. *El Tradicionalista*, 25-III-1911.

518 Aquests arguments, i els següents, desenvolupats a una secció del setmanari, destinada a assentar doctrina política, que intitulen "Peoría maurista", *El Tradicionalista*, 11, 18 i 25-II-1911.

Continuava repetint els arguments que portaren l'Acadèmia Catòlica a no participar les coalicions dretanes de l'època d'Esperati. Eren liberals els partits socialista, republicà, liberal i conservador. Per tant, no era vàlid pactar amb els conservadors en nom del mal menor. *“Así presentada, ¿Está clara la cuestión?”*. Els mauristes es proclamen defensors de la religió, però voten la *Ley del Candado*; prefereixen la traïció a l'atac directe, com sí fan els altres partits liberals. D'ací, són pitjors que Judes, el qual, si més no, es va adonar del mal que provocà i va renunciar a les 30 monedes. En canvi, els mauristes perseveren en la seua traïció.

La comparació amb Judes passa a ser un tòpic integrista per referir-se als conservadors, igualats a mauristes.

(...) Podrá la sabiduría de Dios acercar o alejar de la cabeza del culpable dando el inexorable castigo por más o menos tiempo; mas, al cabo, Nínive será destruida, Juliano el apóstata vencido, destruido el maurismo en España y los mestizos, como Judas, serán vistos colgados y despanzurrados. ¿Ni qué otro puede ser su miserable destino? ⁵¹⁹.

El pla mestre, organitzat des de l'estranger, per tal d'imposar el liberalisme a una terra que sempre s'havia mostrat lliure d'heretgies com era Espanya, hauria consistit en crear el Partit Progressista per imposar-se, i el Conservador per donar l'aparença de moderar-lo i adaptar-lo a la realitat del país. Aquesta és la part més eficaç del pla “*extranjero*” i, per tant, la més perillosa.

¿Cómo, pues no ha de ser el partido liberal conservador o maurista que desde el principio tiene y cumple deliberadamente la más espinosa misión de consolidar en España el error liberal, el más sectario, el más radical, el peor entre todos los restantes partidos liberales españoles? ⁵²⁰.

Socialistes i republicans serien menys perillosos, en no tenir el poder polític. “*(...) aunque realmente fueran peores (que no lo concedemos) carecen de eficacia*” ⁵²¹. El contrari que els partits del torn.

Los demagogos son la enfermedad aguda, la pulmonía, el tifus, el cólera,

519 *El Tradicionalista*, 18-II-1911.

520 *El Tradicionalista*, 18-II-1911.

521 *El Tradicionalista*, 25-II-1911.

que en poco tiempo mata o se cura; pero los conservadores son la enfermedad crónica y mortal de necesidad, son la tisis, el cáncer, la lepra que sin cesar del todo lo corrompen y destruyen y matan sin remedio ⁵²².

No seria possible nomenar una Junta provincial, que hauria estat presidida per Manuel Mingarro, degut a enfrontaments entre Manuel Bellido i Francisco Giner ⁵²³. El sector pròxim a Mingarro, fidel a la direcció regional dirigida per Manuel Simó, publicaria *El Maestrazgo* des de mitjans abril de 1911 ⁵²⁴.

El gran mitin dels pròxims a Bellido és a Cabanes, amb motiu de la inauguració del Cercle Legitimista, amb nombrosa assistència de Vila-real i Castelló, així com comissions procedents de Les Coves de Vinromà, Vilanova, Benlloch, La Pobla Tornesa i Borriol; amb l'excusa del mal temps, no acudiren les de Alcalà de Xivert i Vilafamés. Els discursos de José Ferrando, president provincial del Requeté Jaumista, Manuel Bellido, en aquest moment del Cercle de la Joventut Legitimista de Castelló, Salvador Serra, de la Joventut Legitimista de Vila-real, Miguel Catalán, dels carlistes de Vila-real, el Sr. Alfa (?), poesia de José Albiol per donar entrada al secretar provincial, Manuel Mingarro, el qual parla en valencià, per tancar el president, Nemesio Traver. Incideixen en els tòpics del Maestrat carlista, reforçat per la Plana carlista, que varen lluitar ambdues, ara i adés, per Déu, la Pàtria i el Rei. Sense la Tradició, la Pàtria no pot sobreviure a l'anarquisme que esclatà en la Setmana Tràgica; únicament Don Jaume pot regenerar el país. Es recorda, (Alfa), que queda demostrat com a Espanya només existeixen dos partits, “*el de Dios y el del Diablo; la Tradición y la anarquía republicana*” ⁵²⁵.

522 Metàfora mèdica per acabar aquesta sèrie d'articles. *El Tradicionalista*, 25-II-1911

523 *El Tradicionalista*, 1-IV-1911. Els purs acusaran Francisco Giner de traïció a la causa de declarar fidelitat a Doña Isabel, tia d'Alfons XIII. I als traïdors, se'ls ha de “*fusilar por la espalda sin darles más tiempo que el indispensable para que se reconcilien si es que son capaces*”. L'excusa era que s'hi veia obligat pel ser càrrec de diputat provincial. *El Maestrazgo*, 13-VII-1912.

524 Començava amb una declaració de fidelitat envers el rei. Mai no deixen clar si segueixen la direcció regional valenciana. Són els que dediquen més espai *El Maestrazgo*, 21-IV-1911, i tot juliol sobre defunció de Carles VII i onomàstica de Jaume. *La Cruz* encara existia, els primers mesos de l'any, però no s'han conservat exemplars; podem imaginar allò que diria per les disputes amb *El Tradicionalista*. Tot març i abril, publica cartes d'Alqueries, Almenara, Artana, Vallibona, Vila-real, Morella o Sant Mateu contra Mingarro, el qual no representaria la Comunió als pobles. *El Maestrazgo* publicaria l'èxit dels seus mitins a Vila-real, amb l'assistència del diputat per Girona, Dalmacio Iglesias, i aplechs diversos El Forcall, Borriana, Onda... El seu rival paquista *El Tradicionalista* continuava ningunejant la seua representativitat, lamentant especialment que Iglesias es quedara sol en la seua visita a Vila-real, en no avisar els purs a la resta de carlistes. *El Tradicionalista*, 9-IX-1909.

525 Alfa fou el més aplaudit, i no parla directament del rei. Començava, “*Aplaudir, abrid las válvulas de vuestro entusiasmo, que pronto el clarín dejará oír su voz llamándoos al campo para defender a nuestro Dios, a la Patria y al Rey*”. I el públic amunt, com calia esperar. Sense oblidar la primera lletra de l'alfabet grec. Algú de la família reial? S'afirmava era el pseudònim d'un redactor de *El Maestrazgo*. Aprofitaven les nombroses llegendes de viatges de Jaume per l'interior,

2. OBJECTIUS DE LA MOBILITZACIÓ CATÒLICA.

Un enemic és el nou ajuntament de Castelló; derrotat Espresati, el nou alcalde Odilón Gironés es considerat com a presoner dels republicans. Així, aquests forcen l'anul·lació dels pagaments als enterraments dels regidors, per tal de fer economia, amb l'únic vot en contra del regidor catòlic José Fabregat. Es tractaria, pels tradicionalistes, d'un pla anticatòlic. Igual que ja s'han suprimit la consignació per a la Quaresma, les funcions per patrons, i l'assistència municipal a processons, tot els indicaria que es tracta d'una *campanya laicista*. En faltar un altra regidor maçó com Esparducer, l'Ajuntament ja no haurà de fer un enterrament civil d'amagat ⁵²⁶. A més, el nou Ajuntament felicitava Canalejas per la seua política anticlerical ⁵²⁷.

Sense oblidar aspectes més pràctics, com la mala gestió de la instal·lació de la llum elèctrica. Una història recurrent, en la política de Castelló ⁵²⁸. O recordar la necessitat d'instal·lar pous negres a les cases ⁵²⁹. Possibles solucions a la falta d'aigua potable: si la procedent de la Rambla de la Viuda no és suficient, s'hauria de fer com a Vila-real: el pou el té un particular; qui vol l'aigua, paga 40 pessetes per dret de canon, i dos de quota ⁵³⁰. Campanyes contra la mala qualitat de l'asfaltat dels carrers de Castelló, que s'inundarien a poc que ploqués ⁵³¹. La mala faena portada a terme per la Brigada Municipal de Neteja, “*que parece la sección de inválidos del Asilo de Ancianos Desamparados*” ⁵³². Demanda de responsabilitats polítiques per l'incendi del cine *La Luz* de Vila-real ⁵³³. Proposta de millores de la Policia rural. Davant una onada de robatoris a la partida Benadresa de Castelló, en lloc de demanar Guàrdia Civil, ja sobrecarregada de treball, se'ls hauria d'educar als membres d'aquesta Policia Rural per a que en lloc “*de ensañarse con un*

exagerats. *El Tradicionalista*, 10-VI-1911. *El Maestrazgo*, 24-VI-1911. Alfa ja no estava present al mitin de fundació del Cercle Legitimista de Borriol. *EL Tradicionalista*, 15-VIII-1911. Els seus membres, a l'annex XXVI. Tampoc al de Les Alqueries. *El Tradicionalista*, 26-VIII-1911. De manera que els partidaris del cap regional (els redactors de *El Tradicionalista*) i els *paquistes* (amb *El Maestrazgo*) poden ningunejar el nombre de partidaris de l'altre. Els dos setmanaris, agost de 1911. Ara bé, de la lectura de qualsevol etapa trauríem la mateixa conclusió.

526 *La Cruz*, 15-I-1910. No va votar en contra el regidor integrista.

527 *La Cruz*, 11-VI-1910. De molts possibles.

528 Així, els veïns del carrer Colom s'haurien vist obligats a il·luminar el carrer pel seu compte, convertint-lo “*en ascua de fuego en plena noche*”, per vergonya de l'Ajuntament. *El Maestrazgo*, 15-VII-1911.

529 *La Cruz*, 27-VIII-1910.

530 *El Maestrazgo*, 17-VIII-1912.

531 *El Maestrazgo*, 6-IV-1912.

532 Ni retirar un gos mort de baix un pont farien. En ser preguntat l'empleat, aquest diria que s'encarrega de l'altra vora. En un article de tall costumista, secció “*Por esas calles*”, *El Tradicionalista*, 7-VII-1912.

533 *El Maestrazgo*, 1-VI-1912; *El Tradicionalista*, 15-VI-1912. Tornarem sobre el tema de seguida.

niño que coge un higo o con un triste jornalero que coge de propiedad ajena un tomate para mezclar en la comida", es dedicaren a buscar els autèntics lladres ⁵³⁴. Aconseguir els diners necessaris per ampliar la carretera d'Onda a Borriana al bell mig de Vila-real ⁵³⁵; donar-li cobertura a la fundació del *Comedor de Caridad* a Castelló ⁵³⁶.

A partir de 1912, rogatives per a evitar la sequera. La pluja és presentada com a prova d l'existència de Déu, "*Sirva esto al menos para rotundo mentis de aquellos que con satánica ironía se mofaron del acto [de rogativa per la sequera] religioso, y de no acceder el Señor a la petición lo hubieran tomado como instrumento de su propaganda impía*" ⁵³⁷. El preu dels queviures no hauria baixat, tot i la supressió de l'impost de consums ⁵³⁸.

Les, considerades, polítiques anticlericals dels nous ajuntaments serien una crítica constant. Així, l'Ajuntament de Benlloch, encarregat tradicionalment de recollir la farina per tal de confeccionar rotllos per a les festes de Sant Abdó i Senen, no els hauria fet beneir, amb la qual cosa han sobrat perquè la gent no els volia ⁵³⁹.

En canvi, a Vila-real l'alcalde, des de l'1 de gener, substituint Alejo Font de Mora, és Pascual Ramos, pròxim als integristes ⁵⁴⁰. El mateix ocorre a Morella i Sant Mateu, on els alcaldes per Reial Ordre seran Miguel Alcón Blasco i Mauricio Querol, adversaris del Comte d'Albay ⁵⁴¹.

A la ciutat de Vila-real, l'intent de suavitzar els enfrontaments interns del món carlocatòlic a penes durarien el que l'alcaldia de Ramos. Quan el seu successor Francisco Nebot siga encausat arran l'incendi del cine *La Luz*, el sector *paquista* s'alegraria d'aquesta derrota de "*la fiera cosiopuritana*" ⁵⁴². Com que el cine, que incomplia les condicions legals de seguretat, s'havia fundat el 1910, les acusacions anirien contra l'empresari, Eduardo Pitarch, l'alcalde, l'exalcalde que havia permès la instal·lació del cine, i tot el consistori a excepció del secretari, Enrique Sánchez Ollero, a qui la veu popular donava més poder de decisió que no l'alcalde. El secretari com a poder real a l'ombra davant les mancances

534 *El Tradicionalista*, 21-IX-1912.

535 Gràcies a la mediació de Francisco Giner davant el Comte d'Albay i Vicente Cantos. *El Tradicionalista*, 3-V-1913.

536 Al carrer Sant Roc. *El Tradicionalista*, 5-VII-1913.

537 *El Tradicionalista*, 14-IX-1912.

538 *El Tradicionalista*, 9-XI-1912.

539 *El Maestrazgo*, 5-VIII-1911.

540 *El Cruzado*, 8-I-1910. Llistat d'alcaldes de Vila-real, annex 4C.

541 *El Cruzado*, 16-IV-1910. Es congratula d'aquesta nova derrota del *cosi*.

542 *El Tradicionalista*, 22-VI-1912.

de alcaldes i regidors era un tòpic a l'època. Així, Salvador Guinot escriuria com

(...) lo sinyor secretari municipal (...), encara que no pot dir-se que siga un ver lletrat, sap prou de lleis i de carrerons per a dur les aigües al seu molí, mofant-se de la lletra i del sentit llur; per que té la gramàtica parda per la punta dels dits i la mel en la llengua per a dur, com a pexinel·les, a la seua voluntat als alcaldes i regidors de la vila, i també al jutge de pau, que si es descuida fa de la pau guerra, si entre els que compareixen no hi ha algú de bona bossa que tente la codícia [del secretari] ⁵⁴³.

Tota la premsa castellonenca demanava depuració de responsabilitats per l'incendi al cine de Vila-real -la primera demanda vingué de *La Correspondencia de Valencia*, però prompte es va perdre l'interès, fora de La Plana-. Altra qüestió era de qui eren aquestes responsabilitats. El diari més incisiu seria *La Provincia*, el qual, a la secció "Comentarios" treia a desfilat totes les activitats irregulars de les autoritats locals i provincials. Es referia a la passivitat de l'autoritat del partit judicial i del Governador Civil -era una etapa liberal-. *El Clamor*, que no tenia partidaris amb poder polític a Vila-real, podia ser més fred, i recordar que tots, incloent-hi les víctimes, podien observar com no hi havia lloc per a tanta gent al cine. Si més no, les acusacions mútues forçaren la Junta de Socors a publicar la llista de receptors d'ajuda pels damnificats, en un exercici de transparència poc comú. Quan arriba el juí dos anys després, tots són declarats innocents, com era general en els incendis de l'època. No havien donat permisos, per no estar al corrent de la llei, van defensar-se. La qual cosa fou considerada exculpatòria pel jurat ⁵⁴⁴.

Al temps, continuaven les campanyes de moralització de la vida pública, amb especial atenció als perills que representen els Carnestoltes pel cristianisme ⁵⁴⁵; les anomenades novel·les sicalíptiques -és a dir, aquelles considerades immorals-⁵⁴⁶; creació d'una associació de dones contra la immoralitat als espectacles públics, d'on era la part la dona d'Espresati ⁵⁴⁷; campanya contra els perills que representa el cinema, antre on es prostitueix la joventut, "*colocando el hombre a un nivel más bajo que la bestia*" ⁵⁴⁸. El

543 Salvador GUINOT, "Gramatiquerías. La dominusteca i els dominustequets", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XX (1944), p. 161.

544 Per aquestes acusacions, i el juí de 1914, Oscar PÉREZ SILVESTRE, *L'incendi del Cine "La Luz"*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 2012, pp. 43-49.

545 Pot ser un dels temes que més els preocupava. *El Cruzado*, 27-II-1909; *La Cruz*, 5-II-1910; *El Tradicionalista*, 4-III-1911

546 *El Cruzado*, 20-II-1909.

547 *La Cruz*, 10-VII-1909.

548 No es recomana la violència per tal d'evitar tal indignitat, havent-hi mètodes més eficaços. Es lamenta que, a un poble tan devot de Sant Pasqual, les autoritats locals no entenguin allò que significa Déu, Pàtria i Rei. *El Maestrazgo*, 24-VI-1911.

públic era sensible a aquestes campanyes; no deixaven de representar una secció important de l'opinió. Quan al Teatre d'Estiu, la tiple fa uns moviments lleugers de roba “*acompañados de unos gestos indecentes*”, la bronca és espectacular, i el Governador ha de multar actriu i empresa ⁵⁴⁹. També era un perill el ball ⁵⁵⁰. Dins la campanya de moralització, es demanen firmes per tal de demanar el Nobel per a Menéndez y Pelayo, intentant d'anul·lar una altra per a Pérez Galdós, el qual “*no encarna el alma nacional (...)*”, el catolicisme, per la seua política anticlerical expressada en *Electra* ⁵⁵¹.

Els mesos de març i abril de 1910, els dos bàndols, catòlic i republicà, demostren les seues forces a La Plana. “*(...) la impiedad es una planta exótica en Villarreal y la arrancaremos aunque esté cubierta de republicanos*” ⁵⁵². Era part d'una conflictivitat nacional: els republicans donaven suport a accions com les dels ajuntaments de Barcelona i València de permetre el tràfic rodat el Dijous i Divendres Sant. Davant els projectes legals del govern Canalejas, es convoquen mitins confessionals per tota Espanya. Davant les eleccions convocades pel govern per abril i maig, es multipliquen les candidatures col·ligades tradicionalistes, integristes, conservadores i de Defensa Social ⁵⁵³.

El 17 és celebra el mitin catòlic a Vila-real, al recinte del Calvari, amb especial atenció a la crida a les dones, convocades sota el paraigües de la Junta Organitzadora de Dames presidida per Ana Polo de Font de Mora. La crítica catòlica inclou els liberals, entesos en el sentit ampli que li donaven. Acudeixen Luís Lucia i Manuel Simó, cap regional dels carlistes, com ja hem observat, i deixeble preferit del P. Vicent. Hi ha un ambient de croada, d'exaltació de la violència considerada justa, assenyalant-se les muntanyes de l'Espadà com a solució als mals del país. Les propostes es centraven en:

549 Tot i que el que hauria d'haver fet, pels catòlics, era prohibir les obres de gènere sicalíptic; la culpa també era del públic per anar. *El Maestrazgo*, 9-IX-1911.

550 “Niña no bailes”, de Juan Manuel Borrás, en forma de diàleg entre una àvia i la jove Rosita, que vol anar a ballar; li han dit que no és pecat. *El Maestrazgo*, 17-II-1912.

551 *El Maestrazgo* i *El Tradicionalista*, 17-II-1912. A la mort de Menéndez Pelayo, s'indignarien de la seua adscripció conservadora, per tal de reclamar-lo de la tradició carlista, per la seua visió de la història d'Espanya. *El Tradicionalista* i *El Criterio*, 25-V-1912.

552 *La Cruz*, 18-III-1910, i els mesos següents. Es multipliquen encara més les declaracions contràries a l'ensenyament laic. L'argument és que l'Estat no ha de tenir el monopoli de l'ensenyament. De fet, es nega el seu dret a ensenyar; han de ser les famílies. Únicament l'Església té el dret de censurar. Universitats i regions han de tenir llibertat per a elegir professors, donat que el sistema d'oposicions estaria podrit pel règim liberal. *La Cruz* i *El Cruzado*, tot febrer, març i abril. El manifest pel mitin de Vila-real, “Contra las escuelas laicas”, a l'annex XXIII.

553 José ANDRÉS-GALLEGO, *La política religiosa en España. 1889-1913*. Editora Nacional, Madrid, 1975, pp. 371-372..

- a) Tancament definitiu de les escoles que no ensenyaren Religió, per ser la religió de l'Estat segons el Concordat.
- b) Inspecció, per part de la jerarquia eclesiàstica, dels llibres de text.
- c) Insistir en el compliment, per part dels mestres, de les ordenances de 1838⁵⁵⁴.
- d) Necessitat de subvencionar l'ensenyament de catecisme a parròquies i cases particulars en dies festius ⁵⁵⁵.

Aquesta retòrica de violència justa, més enllà del recordatori de les guerres civils del segle XIX, que sí eren comunes a tot el moviment, era part del discurs de la Joventut Jaumista, més que no del moviment carlocatòlic en general.

Después de la propaganda legal, (...) llegan los días de prueba; tras de éstos, el silbido de las balas y el tronar de los cañones. Dígase lo que se quiera, nuestro partido es un partido de lucha; nuestra gente dispuesta siempre a derramar hasta la última gota de su sangre. Padecen los veteranos la nostalgia del campamento; los jóvenes anhelan el venturoso día de vestir uniforme y de ceñir espada. Somos por naturaleza, por instinto, un partido eminentemente militar (...) ⁵⁵⁶.

El Requetè s'havia fundat formalment el 1907, organitzant els escolars carlistes entre els 12 i els 16 o 17 anys, quan passaven a les Joventuts. Com a organització paramilitar, preparada més per a la lluita de carrer que no per a la guerrilla rural, es concretaria el 1912 ⁵⁵⁷.

554 Es referien a la Llei d'Instrucció Primària, d'eixe any. Imaginem que el que interessava era l'obligació dels mestres a la Normal d'haver fet dos cursos de Catecisme Explicat i d'Elements d'Història Sagrada. Dolores LOSADA, "La formación de los maestros", https://dspace.usc.es/bitstream/10347/290/1/pg_046-061_adaxe2.pdf, p. 11.

555 *La Cruz*, 9, 23 i 30-IV-1910. Durant tot el maig, reproduïxen els discursos, alguns en valencià, com el de Dolores Pla. Parlen de 55.000 assistents, més de la meitat dones en un mitin a part del masculí. *El Clamor* els reduïa a 2.000 persones. Naturalment, entrem en la guerra de números, però ens queda fora de dubte que fou un èxit. De la reunió de dones, hauria acudit gent per la recluta de tarongeres. "*Les cuadraría mejor estar en sus casas dedicándose unas a las faenas domésticas, y las otras a fregar la ropa sucia de sus hogares*".

556 Ells formaven el Requeté, dirigit per José Ferrando. Aquesta declaració, redactada des del barranc de La Vallivana. *El Maestrazgo*, 15-VII-1911.

557 Jordi CANAL, *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*, Alianza, Madrid, 2000, pp. 265-267. La Junta del Requeté a Castelló, dins l'annex II.

Les declaracions públiques feien referència a la necessitat d'una adequada preparació militar, “*vulgarización de la enseñanza militar entre nuestras Juventudes*” -jaumistes-. Es menciona el perill de la flota britànica a les costes gallegues, el ridícul fet al Marroc, així com la possibilitat d'una guerra europea. “*En todas las poblaciones de España donde existan Juventudes Jaimistas*”, els joves s'hauran d'inscriure i acostumar-se a “*el uso del mauser y la remington y conocer sus respectivos alcances y penetraciones*”; a les capitals de província i grans ciutats, s'haurien de crear Acadèmies Militars dirigides per exoficials de l'exèrcit carlista, o voluntaris amb la preparació adequada; per facilitar l'assistència, els classes haurien de ser nocturnes, i de dues hores; es preveu que els joves advocats s'haurien de preparar per a un “*Cuerpo Jurídico Militar*”, els químics pel cos d'artilleria ⁵⁵⁸. El Requetè s'organitzà, formalment, a Vila-real i Castelló. Indicatiu de la seua voluntat de combat urbà ⁵⁵⁹.

Les *Margarides*, associacions de les dones del carlisme, s'organitzen per primera vegada en l'aplech de 1912, per tal de “*socorrer preferentemente a los jaimistas pobres (...) repartir bonos de alimentos*”. Formalment, la primera Junta es crea l'estiu de 1913, a Alcalà ⁵⁶⁰.

Al Trinquet de Vila-real, es celebrarà un contramitin republicà el dia 1 de maig, presidit per Gasset i el diputat Santacruz, arribats en comitiva des de Castelló; quan es dirigeixen al Centre Republicà de la ciutat es produeixen altercats amb els catòlics, “*demonstraciones propias de los que crecen bajo la atmósfera pestilente de la escuela confesional*”, prompte aturats per la Guàrdia Municipal i una parella de la Guàrdia Civil ⁵⁶¹.

Derrotat el *cossí*, els republicans administren la victòria a Castelló. I ataquen els enemics que els queden al districte, els *cossieros*, ara mauristes. Així, podien celebrar tres mitins anticlericals a la vegada, a l'Ateneu Radical, al Centre Republicà i al Raval de Sant Fèlix ⁵⁶². El 8 de juny hi ha enfrontaments al carrer a Castelló entre republicans i

558 “Un embozado”, des del Barranc de La Vallivana. *El Maestrazgo*, 19-VIII-1911.

559 *El Maestrazgo*, 16-IX-1911.

560 “(...) *Patria de Cucala, y Vallés, y tantos otros héroes*”. La secretaria era Pepita Bataller. *El Maestrazgo*, 2-VIII-1913. La consolidació definitiva, amb la fundació d'una Junta de Margarides a Castelló, és el 1914.

561 *La Cruz*, 7-V-1910. Parla de “*bofetones y estacazos*”. *El Clamor*, 2-V-1910, hi afegeix dos o tres trets, quan la comitiva tornava a Castelló, a prop del Pont del Millars. Els republicans acusaven els frares de Vila-real d'excitar els ànims de la població. També davant el gran mitin catòlic del 17, “*cruzados energúmenos contra toda garantía y todo derecho (...) escudriñan, imponen, amenazan, soliviantan y conminan a pobres mujeres para que estas lleven la querrela al hogar y sitien por hambre a los que hacen pública revelación de su ideal político-religioso sin correspondencia con los atavismos clericales*”. *EC*, 12-IV-1910.

562 Els tradicionalistes protestaven que els republicans donaren suport un monàrquic com

catòlics. "(...) en perfecta organización invadieron las calles de nuestra ciudad, ocupando militarmente la de la Enseñanza, sus adyacentes y avenidas para cazar a los carlistas, a la salida de su casino, acometen cobardemente en la proporción de 40 a uno, por la espalda, a mansalva y sobre seguro (...) ⁵⁶³ .

El 3 de juliol de 1910 la Conjunció Republicanosocialista de Madrid convoca més de 100 manifestacions a tota Espanya en suport a la política laïcista de Canalejas. També a Castelló i a La Vall d'Uixó, organitzada la primera des del Centre Republicà. Gasset insistiria en la reunió prèvia que no s'havia de molestar els altres partits, la convocatòria no era estrictament republicana. També acudirien el president de la Diputació, Cayo Gironés, els socialistes, els cap dels federals, Emilio Gimeno i centres obrers. Els conservadors insistirien en la manipulació infantil, un nombrós grup de xiquets aniria fent palmes, atents a les indicacions de Gimeno Michavila. Els crits de *¡Abajo la religión! i ¡Mueran los frailes!* haurien rebut resposta per part d'un vianant, Nicolás Viciano, el qual hauria rebut de no interposar-se la policia. Davant el Govern Civil, conclou la manifestació amb un discurs del Governador Civil. Tot i que no deixava de resultar estrany, com recordaven els carlistes, l'anticlericalisme de "D. Cayo Gironés, jefe de los liberales, ni (creure) en el de D. Arcadio Porcar, de los demócratas, ni en el de Vicentico Ferrer, conservador de toda la vida, ni en el de los hermanos Castelló, siendo así que todo el mundo conoce su manera de de sentir y de obrar en materia de religión"⁵⁶⁴ .

La contramanifestació dretana es celebra al Centre Catòlic el 17 de juliol. Amb discursos de Salvador Guinot, Manuel Bellido, o el regidor tradicionalista de Vila-real, Francisco Moreno. Manuel Bellido haurà de comparèixer davant el Fiscal, per amenaces contra la Monarquia i els seus Ministres. Probablement, les autoritats s'havien alarmat. Al País Basc i Navarra, els mitins prengueren una retòrica insurreccionalista arran la crida a una concentració que, prohibida a Bilbao per coincidir amb una vaga obrera, havia de passar a Sant Sebastià. Els ànims es refredaren quan el govern concentrà tropes a aquesta ciutat. En tot cas, indicava allò enverinat de la situació ⁵⁶⁵ .

Canalejas. *La Cruz*, 18-VI i 2-VII-1910.

⁵⁶³*La Cruz*, 9-VII-1910.

⁵⁶⁴ *Heraldo de Castellón, La Provincia*, 4-VII-1910. *La Cruz*, 9-VII-1910. Una entrevista a un destacat republicà anònim insistia en les contradiccions republicanes: "Votamos en las elecciones municipales candidatos monárquicos y de la Academia Católica; nuestros votos sirvieron (a les eleccions a senadors per a elegir un catòlic), el Sr. Cepeda; ayer (per la del 3) servimos de comparsas en esa manifestación ministerial y dimos de propina un sonoro ¡Viva el Rey!, y mañana, si las cosas siguen por ese camino, es fácil que se nos lleve a gritar viva D. Jaime o el Papa Rey"

⁵⁶⁵ *La Cruz*, 23-VII i tot l'agost de 1910. Sobre la mobilització basconavarresa, Melchor

Davant dues Reials Ordres, Els catòlics multiplicaran els aplecs per tota Espanya durant l'estiu de 1910 ⁵⁶⁶:

a) la Reial Ordre de 30 de maig als governadors per a que aquests aplicaren remeis coercitius previstos a les associacions religioses en situació irregular, utilitzant la llei d'associacions per a les de nova creació, i fent complir la llei de 1902 a aquelles amb personal estranger o que reberen subvencions foranes.

b) La Reial Ordre de llibertat de cultes, que interpretava de manera ampla l'article 11 de la Constitució sobre els signes externs dels cultes no catòlics.

Les extremes dretes es mobilitzaran més d'allò que es preveia. A l'oposició de l'episcopat i l'alt clergat, es crearien Juntes d'Acció Catòlica baix el patrocini del marquès de Comillas; el tradicionalisme oferí "*vidas y haciendas*", i per tal que la protesta triomfés, el cardenal Aguirre es va dirigir a la marquesa de Unza del Valle, presidenta de la Unió del Sagrat Cor de Jesús: "*Por qué las señoras no han de organizar en las ciudades, en los pueblos, una cruzada que defienda a los religiosos, ya que éstos a su vez defienden a la Iglesia, a quien tanto amamos y de quien todos nos preciamos de ser hijos?*" ⁵⁶⁷.

El gran Aplec comarcal es celebra l'agost a l'ermitori de la Verge de Gràcia de Vila-real, amb assistència dels catòlics d'Almassora i Vila-real. Es declara com Canalejas vol perseguir el Papa, tal qual havien fet Neró, Calví, Luter, Enric VIII, Voltaire, Diderot i Rousseau. Però també va perseguir l'Església Napoleó, i va acabar la illa de Santa Elena; d'altra banda, si els anticlericals diuen que l'home ha evolucionat a partir del mico, se'ls ha de dir que no, que l'home l'ha creat Déu ⁵⁶⁸.

La gran manifestació catòlica a Castelló és convocada pel 2 d'octubre, amb una conseqüent escalada verbal ⁵⁶⁹, amenaça de contramanifestació republicana inclosa,

FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII, (I)*, p. 148. Els carlistes de La Plana havien declarat la seua adhesió i suport moral. Serà denunciada nombrosa premsa catòlica a tota Espanya, incloent-hi *La Cruz*, *La Voz de la Tradición*, *El Correo Catalán*, *La Gaceta del Norte*, de Bilbao, *El Correo de Guipuzcoa*, *La Cruz de Tarragona*, *El Eco de Galicia*, *El Restaurador* de Tortosa.

566 Diego SEVILLA ANDRÉS, *Canalejas*. Aedos, Barcelona, 1956, pp. 356-357.

567 Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII (I)*, pp. 146-147.

568 *La Cruz*, 27-VIII, 3 i 10-IX-1910. La Junta de Vila-real l'encapçalava el molt actiu arxipreste de Vila-real, Vicente Alba. Parlava de 15.000 assistents. També hi ha romeries a Cabanes, Fanzara, Albocàsser, Traiguera, L'Alcora, Nules o Vinaròs. Es prohibeixen els aplecs de Càlig i Borriana

569 Es creen Juntes de Defensa Catòlica a Almassora, Atzeneta, Almenara, Artana, Borriol,

recordant juliol de 1837,

(...) *los que lucharon en dos guerras civiles para que no hollaran con su planta esta ciudad querida los facinerosos que a nombre de la religión violaban doncellas, talaban y asesinaban a labradores indefensos en nuestra huerta; si sois buenos patriotas disponeos a acudir a la manifestación netamente anticlerical (...).*

De fet, la premsa catòlica dóna per bo que la majoria dels assistents, pot ser uns 1.000, venien de Vila-real, a més de Borriana, Onda, Almassora, Nules o La Vall d'Uixó. La bona sintonia del moment entre Gasset i el Governador Civil l'aplaça al 16 d'octubre -amb mitin previ, un parell de dies abans, al Centre Republicà, on acudeix el cap republicà de Vila-real, Gil Valero, i Cecilio Martí pels socialistes-. Davant els previsibles disturbis, la Guàrdia Civil apostarà els seus homes pel camí del recorregut catòlic ⁵⁷⁰.

Es tractaria de l'última fase de la mobilització clerical, a la qual havíem fet esment al capítol anterior. A nivell espanyol, era part de la mobilització catòlica front els debats al voltant d'aquella llei que seria anomenada *del Candado*. Derrotats a Castelló continuen amb semblant empenta, que venia d'una dècada llarga impulsats també en part per aquesta dinàmica espanyola, però no mantindran la tensió massa temps ⁵⁷¹. L'objectiu, mantenir i, després, recuperar, per a les dretes el districte i el municipi de Castelló, no es va poder aconseguir.

Benlloch, Cabanes, Tales, Lluçena, La Pobla, Onda, Les Useres, Vilafamés, Vilanova, La Serratella, Benicarló, Vinaròs, Benicàssim, l'Alcora, Mascarell, Borriana, El Forcall, Sant Mateu, Nules, Fanzara, Benassal. *La Cruz*, 24-IX-1910.

570 S'esperen clericals de La Salzadella, on el poble hauria demanat l'expulsió del capellà per mal comportament. Arribarien a Castelló "*las mozas más guapas del pueblo, devotas del padre cura ... y de los hijos ... espirituales del siervo del Señor*". Els punts suspensius, a l'original. Els republicans parlaran de "*trompadas*", i un catòlic hauria tret una pistola, en un altre incident aïllat. Entre els carrers Campoamor i Major, i davant les seus de *l'Heraldo* i del Cercle Tradicionalista els enfrontaments físics haurien sigut més durs, arribant a ensenyar-se pistoles els dos bàndols. Els liberals de Castelló insistien que Castelló sí és catòlica, a més de liberal; allò que no seria de cap manera era clerical. *El Clamor, Heraldo de Castellón, La Provincia*, 27-IX a 3-X-1910

571 La mobilització catòlica a Castelló, amb especial incidència en el sindicalisme catòlic, Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986. Les crítiques a Canalejas, les considera injustament agressives un autor com Diego SEVILLA ANDRÉS. La campanya encetada per *El Siglo Futuro, El Correo Catalán, La Voz de Valencia* o *El Diario de Navarra*, era clarament ofensiva en allò personal, a més d'injusta, tenint el compte el limitat abast de la llei. Això sí, les manifestacions de l'estiu, que a La Plana tenien una dinàmica que hem vist venia de lluny, haurien aconsellat prudència a Canalejas. A les Corts, el diputat carlista Dalmacio Iglesias argumentà que, si es permetia l'exèrcit castigar els crims comesos contra ell, per què no a l'Església?, "*¿Es que por ventura se puede autorizar una inquisición militar y no puede autorizarse una eclesiástica?*". Diego SEVILLA ANDRÉS, *Canalejas*, pp. 366-367.

D'altra banda, la *Ley del Candado* no va quedar en gran cosa. El govern va haver de triar entre complir el seu programa, empentat per la Conjunció, o tractar de tranquil·litzar els catòlics i els conservadors. La llei acabaria tenint un valor més simbòlic que no legal, i la jerarquia eclesiàstica rebaixaria la tensió ⁵⁷².

De totes formes, influïa en la política comarcal: "*Castellonenses. Acudid al mitin que para tratar la Real Orden sobre Comunidades religiosas y protestar del establecimiento de un Convento de frailes en esta capital*", publicava a gran format la portada del diari republicà dos dies seguits ⁵⁷³. Els frares eren carmelites. S'intentava substituir per frares un antic convent de caputxins, cremat el XIX, prop del actual s'havien instal·lat monges abans d'anar-se'n -també sense permís- a un de nou al carrer Bermúdez de Castro. Els republicans dubtaven, amb raó com demostraria el temps, que Canalejas s'atrevera a arribar fins el final en la seua política anticlerical. El mitin, celebrat amb records als dies de juliol de 1837 i els crits de rigor *¡Abajo los frailes!* i *¡Viva la libertad!* És un èxit d'assistència, i per la nit i el diumenge hi ha incidents verbals. Escalfats els ànims, a la processó del Corpus es succeiran els incidents, incloent-hi garrotades als agents de policia. La multitud, alarmada, multiplicà les carreres davant els rumors. Policia i Guàrdia Civil practiquen de cinc a set detencions. La nit del dimarts 7 serien *bellidistes* els qui acaçarien un grupet de republicans, apallissant bé un d'ells. La nit següent, la cacera és a l'inrevés. La pallissa se l'emporten Vicente Aicart i Vicente Sánchez ⁵⁷⁴.

L'agost de 1910, els incidents arriben quan grups radicals reparteixen fulles de propaganda en una església; en trencar els catòlics eixes fulles comencen els

572 En redactar-se finalment, la llei es donava un termini de dos anys per a fer-se efectiva, sempre i quan s'aprovara la d'associacions. La qual cosa, en els usos polítics espanyols, equivalia a anul·lar-la. Un govern de l'època no podia esperar governar tant de temps. José ANDRÉS-GALLEGO, *La política religiosa en España. 1889-1913*. Editora Nacional, Madrid, 1975, pp. 376 i 389-404. També Diego SEVILLA ANDRÉS, *Canalejas*, pp. 357-372. Estudis recents de l'anticlericalisme, Maria del Pilar SALOMON, *Anticlericalismo en Aragón. Protesta popular y movilización política, (1900-1939)*. Universitat de Saragossa, 2002. Lisa DITTRICH, *Antiklerikalismus in Europa. Öffentlichkeit und Säkularisierung in Frankreich, Spanien und Deutschland (1848-1914)*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2014.

573 "*Convento de enemigos de la grandeza y porvenir de España*", era una de les maneres més suaus que tenen en eixe moment de referir-se als frares. *El Clamor*, 3 i 4-VI-1910.

574 Pels republicans, la provocació prové de "*neo bellidistas de Villarreal*" que haurien buscat brega prop de Sant Miquel. També acusen el policia Cirilo Aragón, *tristemente célebre* durant el mandat d'Espresati, per mentir en les declaracions i per cercar detencions. Pels canalejistes, els incidents representaven una falta de respecte a les creences catòliques. Allò cert és que ells, a La Plana, no eren anticlericals. Els republicans no tenien cap intenció de permetre que se'ls insultés, directament, des de la trona de l'església Major, ni acceptaven la multiplicació del nombre de processons; més religiosa era la gent un segle abans, i no es feien tantes, recordaven sense concretar. *La Provincia, Heraldo de Castellón, El Clamor*, 6 a 9-VI-1910.

enfrentaments a garrotades i un tir de pistola; hi ha un ferit lleu, el catòlic Antonio Gozalbo. El defensor era Fernando Gasset ⁵⁷⁵.

Més greu, l'emboscada patida pels carlistes Vicente Fabregat, Miguel Badía i Jaime Giralt, atacats a pedrades i algun tret de pistola quan tornaven de nit del Lledó. Hi ha tres detinguts. Joaquín Barceló, quan anava a regar a les deu de la nit a Fadrell, es troba un grup republicà al pont de Santo Domingo. Li pregunten si és carlista, Antonio Pérez González trau una pistola per dominar-lo, però Barceló treu també el seu. Decideixen mútuament no fer-se mal ⁵⁷⁶.

Aquest grau de violència no era el més habitual; la premsa republicana estava portant a terme una subscripció per la vídua de Sánchez Moya, el mariner executat pel motí de la *Numancia*. És possible que l'ambient estiguera més escalfat, enemistats personals i ideològiques a banda ⁵⁷⁷.

A l'agitació clerical s'oposava l'agitació anticlerical republicana. Els catòlics han mobilitat dones, els republicans contraataquen *“la debilidad de la mujer, explotada en este sentido, da por resultado una manifestación religiosa que es completa y absolutamente mundana”*, i mobilitzen dones per les festes de juliol *“Somos los más fuertes porque por cada beata podemos nosotros presentar quinientas mujeres”* ⁵⁷⁸. Igual que el 1837, el 1911

(...) nuestras calles están erizadas por múltiples vigilantes, guardias y autoridades para cohibir pronta y duramente cualquier explosión del sentimiento liberal contra los eternos enemigos de la patria. Se equivocan los cabecillas de la romería eucarística, se equivocan los que con sus complacencias dan ocasión a que se envalentonen los sicarios del pasado (...).

Mañana visitarán la ciudad de Villarreal los eucarísticos que estos últimos

575 El judici, *Heraldo*, 18-VIII-1911; *El Maestrazgo*, 26-VIII i 2-IX-1911.

576 *El Maestrazgo*, 26-VIII-1911.

577 Per la subscripció oberta per la Joventut Radical "Para la viuda de Sánchez Moya", *El Clamor*, 22-VIII-1911. Quan esclate la vaga general revolucionària d'eixe any, els catòlics consideraran que la sublevació de la *Numancia* era part d'un compló preparat des de l'estranger, pels *“carbonarios de Lisboa”*, *El Maestrazgo*, 23-IX-1911, un número mutilat per la censura.

578 *El Clamor*, 6, 7-VI-1910; animaven els seus seguidors davant un mitin amb presència de Álvaro de Albornoz. També anunciaven la creació de la *Liga Anticlerical Española*. *El Clamor*, 12-VII-1911.

días invadieron la villa y corte, recordando con su presencia y actos los antiguos autos de fe (...). Van a venerar los restos de aquel lego que hoy se le conoce entre los neos con el nombre de San Pascual Bailón (...).

Els republicans continuen comparant els diners que tot això costarà, amb el fet que Jesús fora pobre i els jornalers d'Andalusia guanyen 160 pessetes anuals i els toqui emigrar.

Davant la convocatòria del Congrés Eucarístic de juliol de 1911 ⁵⁷⁹, acudiran, des de Vila-real, el P. Francisco Ramonet, pels franciscans, i el Pbro. José Villarreal, portadors de l'estendard de Sant Pasqual ⁵⁸⁰. A La Plana s'estaven concentrant en la Peregrinació al sepulcre de Sant Pasqual pel set de juliol ⁵⁸¹.

En aquesta qüestió, el Partit Conservador no era maurista. Els seguidors de Villaverde, pel que ens interessa ara, el primer que havia ficat en la boca del rei la limitació de les ordes religioses, o continuaven a les files conservadores, o eren independents, com ara Sánchez de Toca ⁵⁸². Eduardo Dato, en entrevista periodística el

579 Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII*, pp. 154-155. Diego SEVILLA ANDRÉS, *Canalejas*, p. 386. Una autèntica demostració de força, on es va encabir el partit Conservador. Fernández Almagro ho compara amb els quadres de Claudio Coello: el rei, ciri a la mà, seguint la Santa Custòdia del Tro fins a la capella. "Soberano Señor, vivo y presente en el Santísimo Sacramento de la Eucaristía: Rey de los Reyes y Señor de los gobernantes: Ante vuestro augusto trono de Gracia y de Misericordia se prosterna España entera, vuestra hija bien amada. Somos vuestro pueblo. Que vuestro imperio dure siempre por los siglos de los siglos. Amén". Llegia el P. Postius en nom del rei. És possible que Canalejas considerés que no podia anar més enllà en la seua política laïcista. La cita, a Fernández Almagro. Els conservadors descriuen el Congrés, amb una profunda introducció històrica d'allò que signifiquen els Congressos Eucarístics, reconeixent que són difícils de definir; els republicans protesten del cost 17 sermons a 17 esglésies, per gent que costa a l'Estat 85.500 pessetes l'any, mentre l'escriptor José Siles moria en la misèria. Els catòlics dediquen una portada a la imatge del Sagrament, "Alabado sea el Santísimo Sacramento del Altar. ¡A VOS, SEÑOR!", amb tipografia ben gran, dins un número monogràfic dedicat a Sant Pasqual. *La Provincia*, *El Clamor*, 26 a 28-VI-1911. *El Maestrazgo*, 7-VII-1911. Poc conegut hui, si més no pel qui escriu, la notícia republicana dona per fet que se li havia de conèixer, a Siles. José de Siles fou escriptor i crític d'art. Admirador d'Emile Zola, a qui dedica algunes de les seues obres, com a narrador s'inscriu dins el naturalisme amb obres com *La Seductora* (1887), *Juana Placer*. *Historia de un temperamento* (1889), *La hija del fango* (1893), *El asesino de Lázara* o *La estatua de nieve* (1905). També es dedicà al compte i a la poesia, primer baix influència de Bécquer, després del Modernisme. La seua darrera obra poètica és *La chusma* (*Jeremiada*) (1910). <http://www.ateneodemadrid.com/index.php/esl/Archivo/Documentos/Testimonios-personales/Jose-Siles-Artes>.

580 *El Maestrazgo* i *El Tradicionalista*, 24-VI-1911.

581 *El Tradicionalista*, 17-VI-1911.

582 JOAQUÍN SÁNCHEZ DE TOCA, (Madrid, 1852, Pozuelo de Alarcón, 1942). Tercer fill del metge que va atendre Prim arran l'atemptat que li costà la vida. Diputat conservador, pel districte

1906, no veia el problema. Els liberals podien intentar, i era el seu deure -es referia als projectes de Moret-, intentar aconseguir els seus objectius amb una reforma de la Constitució, però el mateix podia aconseguir-se sense necessitat d'arribar fins eixe punt:

Al fin y a la postre, ¿quién va a negarse, una vez discutidos y votados esos proyectos de ley, a una prudente secularización de los cementerios, a la abolición del juramento religioso, a la neutralidad de la escuela y a todas las demás medidas liberales que, afortunada o desgraciadamente, son de derecho universal porque así lo traen los tiempos? Resistiremos los conservadores cuanto podamos (...). Pero (...) nos resignaremos, lo acataremos lealmente (...) ⁵⁸³.

En canvi, per a Maura, la ignorància de la vàlua de les Ordes Religioses i de l'opinió catòlica espanyola, fan que la doctrina de Canalejas representara

(...) un inmenso retroceso en el afianzamiento de la libertad. Estoy segurísimo de la sinceridad de Su Señoría. No puedo creer sino que Su Señoría procede según la lealtad de sus convicciones, que yo respeto como respeta Su Señoría las mías. No escatimo mis alabanzas a Su Señoría; pero asegurándole que siempre me encontrará enfrente, con la visera alta y la enseña desplegada ⁵⁸⁴.

3. EXPRESSIÓ ELECTORAL.

El gran mitin catòlic de Vila-real del 17 d'abril que hem fet esment havia d'impulsar la candidatura de Manuel Irazo al districte de Castelló, sempre i quan els carlistes de Francisco Giner s'hi apunten a la lluita, tal qual s'havia fet el 1907. Eixe mateix dia, Emilio Santacruz era proclamat públicament candidat al Centre Republicà de Castelló. Els *paquistes* no s'uniran a la candidatura dretana, de manera que Irazo retirarà la candidatura.

Para nada le ha servido -a D. Manuel Irazo- en adhesión al mitin reaccionario de Villarreal, ni la bendición del Obispo ni el apoyo del maurismo ⁵⁸⁵.

de Rubielos de Mora des de 1884. Després de qualificar de *temporero* el Govern Llarg de Maura, i d'insensat el seu cap, el setembre de 1909, per la seua actitud front la guerra del Marroc, era dels qui criticava la política d'implacable hostilitat de Maura, el qual seria "*un suicidio, con el gravísimo inconveniente de que afecta a grandes intereses de España*". Diego SEVILLA ANDRÉS, *Antonio Maura. La revolución desde arriba*. Aedos, Barcelona, 1954, p. 434.

583 Diego SEVILLA ANDRÉS, *Canalejas*, p. 370. La cursiva, al text original.

584 Diego SEVILLA ANDRÉS, *Antonio Maura*, p. 411.

585 *El Clamor*, 4-V-1910.

La consolació serà considerar, a posteriori, que tant s'hi val Maura que Canalejas.

Maura, que es el amo de la situación, le permitirá a Canalejas cuatro desahogos anticlericales, que luego él sancionará, y cuando convenga al país, Canalejas, por cualquier insidencia [sic], abandonará el sillón presidencial, vendrá Maura a gobernarnos, y aquí no pasó nada ⁵⁸⁶.

No presentar adversari als republicans serà motiu d'autocrítica, més després de la multitud que havia acudit a Vila-real. Tot i les fortes mobilitzacions dretanes, al districte de Castelló comencen les victòries per l'article 29 del diputat republicà Emilio Santacruz -1910, 1914 i 1916-. Gasset advertiria que si el cossi presentava candidat a Castelló, els republicans en presentarien a aquells districtes de la província on només hi hagueren candidats conservadors ⁵⁸⁷. Es tornava al pacte de no agressió: no es molestava els republicans al seu feu del districte capitalí, i aquests abandonaven els nuclis republicans, que podrien haver-se vist reforçats, al Baix Maestrat o l'Alt Palància.

Els monàrquics tenien clar com únicament repetint el gran consens aconseguit al voltant de la candidatura d'Iranzo el 1907 tenien alguna possibilitat de victòria, tot i això no assegurada, de tal manera que no quedava altra que buscar algun modus vivendi. I en tot cas els republicans tenien assegurada la majoria a l'Ajuntament. De manera que els era més rendible cercar la no bel·ligerància, si no acords de col·laboració. Els republicans insistien en les seues declaracions anticaciquils referides a l'esmentat article 29. Això sí, era al seu districte de Castelló on sí valia l'aplicació de l'esmentat article; ells, els republicans, mai haurien buscat pactes amb d'altres per a que no es presentaren ⁵⁸⁸.

De la banda dels partits dinàstics, tot i la duresa de les posicions respectives, liberals i conservadors aproximarien posicions davant les generals. Així, el diputat per Morella, Comte d'Albay recomanava formar a la província una coalició monàrquica comuna, al temps que intentava de suavitzar la postura reformista de Romanones i traure

586 *La Cruz*, 14-V-1910.

587 *El Clamor*, 18-IV-1910.

588 Gerard LLANSOLA, *Republicans, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*. Universitat Jaume I, Castelló, 2006, pp. 297-299, pels arguments republicans.

ferro a l'abraçada d'aquest amb el republicà Fernando Gasset. Considerava exagerat la por que els conservadors volgueren anul·lar el Partit Liberal, de manera que aquest podia trencar la seua política bloquista amb *republicans i carlistes*, que serien els únics interessats en la divisió entre els partits del torn ⁵⁸⁹.

Postures semblants defensarien també Navarro Reverter -tot i declarar-se partidari sense fissures de Canalejas, el qual li havia concedit el càrrec de Director General de Presons-, el Marquès de Benavites -es presentarà per Nules-, considerant que Canalejas revisaria la funesta política de Moret; i Castro Casaléiz, tot i el problema de les cessanties a la Diputació. També considerava que Canalejas solucionaria allò que amb Moret no era possible ⁵⁹⁰.

Les eleccions generals de Canalejas, de maig de 1910, repetiran les pautes de les anteriors. Només votaren 13.625 persones, de les 62.602 que hi tenien dret ⁵⁹¹. El Governador liberal Julián Settler, en la línia habitual dels usos del sistema que ja hem observat, fa cessar 45 empleats de la Diputació per a substituir-los per personal afí; processa 14 ajuntaments: Alcalà, Benicarló, Benlloch, Càlig, Canet, Coves de Vinromà, La Jana, Peníscola, Rossell, Sant Mateu, Santa Magdalena, Salzedella, Torre d'en Besora i La Vilavella; a més de la substitució de cent regidors per altres d'addictes ⁵⁹².

Finalment, Morella i Albocàsser seran pels conservadors Comte d'Albay i Castro Casaléiz, pels liberals Vicente Cantos, Navarro Reverter i el sogre de Cantos, Sáiz de Carlos, Lluçena, Morella i Vinaròs. On sí hi haurà lluita electoral serà al districte de Nules. Els conservadors presenten el marquès de Benavites, i els demòcrates liberals Manuel Sancho Climent, el qual guanyarà per només 24 vots. El perdedor recorrerà, i perdrà davant el Suprem ⁵⁹³.

589 *La Provincia* 21-II-1910

590 *La Provincia*, 23-II, 8 i 18-III-1910. Un exemple de com es cuinaven les eleccions, l'informe del Comte d'Albay a Maura, annex 41.

591 Francesc-Andreu MARTÍNEZ GALLEGO, "Dinásticos, republicanos i sindicalistas, 1902-1929" a Manuel CHUST (ed.), *Historia de Castellón*, ed. Prensa Valenciana, València, 1992, p. 585. I això suposant que foren vots reals.

592 *La Provincia*, 5 i 7-II i 5-III-1910.

593 Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*. Diputació de Castelló, Castelló, 1998, pp. 83-88. Germán REGUILLO, *El Partido Republicano de Castellón. De la extrema izquierda federal al centro político (1868-1936)*, Diputació de Castelló, Castelló, 2001, pp. 767-773.

Els arguments seran els ja coneguts; si els liberals de l'*Heraldo* comenten l'alegria popular davant la victòria, els conservadors insisteixen en la tupinada:

*¿Qué ha pasado en La Llosa? (...) Allí los datos primeros daban 15 votos de mayoría al señor Sancho, después se dice de haberse aprovechado del censo aquél dando 54 votos al demócrata y 4 a nuestro amigo el Sr. Marqués de Benavites (...)*⁵⁹⁴.

4. FI DEFINITIU DE LA INFLUÈNCIA D'ESPRESATI.

Els gassetistes s'hi van adherir a la Conjunció Republicanosocialista; era la culminació lògica del seu enfrontament amb Maura i la seua adhesió al bloc d'esquerres. De fet, ja a les generals de maig de 1910 el socialisme local, amb signatura de Vicente Bayo i de manera poc efusiva, els hi va declarar suport en cas de necessitat, *“cumpliendo fielmente lo pactada en la conjunción republicano-socialista votaremos dicho candidato”*⁵⁹⁵, referint-se a Santacruz.

Els enfrontaments amb Espresati havien continuat. Havia perdut l'alcaldia, però conservava la presidència de la Junta d'Obres del Port, des d'on havia començat el seu fracassat assalt al control polític. La majoria republicana a l'Ajuntament havia decidit que els dos representats de la institució a la Junta no hi anirien a les reunions, davant els obstacles que els oposava Espresati. La dinamita es comprava a locals de Castelló; per decisió de l'enginyer, passa a comprar-se directament a fàbrica, estalviant-se així diners: els republicans insinuaven corrupció per part d'Espresati⁵⁹⁶.

Més endavant, Ricardo Carreras, *“nuestro excorreligionario el autor de “Doña Abulia”*” es nomenat vice-president de la Junta d'Obres del Port; els republicans el denunciaven, així com la reelecció d'Espresati com a president, i la de Agustín Segarra Roso com a vocal; amb sarcasme, es pregunten si no caldria demanar a Foment que el càrrec fora hereditari, felicitant-se al temps de la influència del seu partit: tots eren exmembres. Es senten prou forts per reclamar al Governador Civil, avantatges de la

⁵⁹⁴ *Heraldo de Castellón, La Provincia*, 9-V-1910.

⁵⁹⁵ *El Clamor*, 18-IV-1910

⁵⁹⁶ *El Clamor*, 3-VI-1909.

Conjunció, imaginem ⁵⁹⁷.

El desembre de 1910, aprofitant el retard en la designació de tres vocals per a la Junta, se li va denegar la representació al Cercle Mercantil. El diputat Santa Cruz protesta al Parlament: la qüestió era una pugna per aconseguir que la Cambra de Comerç, on els republicans eren dèbils, perdera importància davant el Cercle Mercantil, que els hi era afí. De la Cambra de Comerç havia partit la creació de la Junta d'Obres ⁵⁹⁸.

Finalment, després d'una tempestuosa reunió el 18 de gener de 1911, Espresati envia un telegrama al ministre de Foment on no es reflectia el consens, resultant un vot de censura signat per Gasset, Cayo Gironés i Francisco Giner front la presidència d'Espresati. Seguint el seu caràcter, Espresati es nega a discutir una proposta que no li agradava, i dissol la reunió front les protestes dels assistents. Es consideren empentes d'un Partit Conservador en agonia. El 23 de març es forma nova Junta i cau Espresati ⁵⁹⁹.

Quan s'ha de renovar la Diputació, quatre diputats pel districte de Castelló i quatre per Lluçena, només es presentaran quatre candidats per districte. Seran elegits per l'article 29, després d'una forta baralla dialèctica. Lluita dialèctica per guardar les formes davant les clienteleles de cadascun, i per reforçar les respectives postures negociadores; no hem d'oblidar que els resultats finals es negociaven en privat ⁶⁰⁰.

Els conservadors no presentaren ningú per Castelló, assegurant-se així el respecte a la candidatura de Tiburcio Martín al districte de Lluçena. Francisco Giner serà elegit per Castelló; els conservadors ho presenten com una coalició de tipus conjuncionista carlista-demòcrata-republicano-moretista contra ells. Manuel Mingarro amagà amb presentar-se; podia traure a aquesta aliança un lloc, però finalment abandona, en no aconseguir poders. Els avals necessaris els esperava del conservador Matutano, o de Joaquín Núñez, però això hauria provocat una venjança a Lluçena, que

597 *El Clamor*, 8-IV-1910. *Llibre d'Actes Municipals*, 4-II, 2 i 30-III, 13-IV de 1910.

598 *El Clamor*, 10 a 18-XII-1910.

599 Substituint per Àngel Grangel, enviat des del Cercle Mercantil amb aquest objectiu. Els republicans insistien que l'havien votat per unanimitat en crear-se la Junta d'Obres, i s'havia quedat tot sol finalment; una única persona no havia de poder controlar tant de pressupost durant tant de temps. Els conservadors consideraven que el temps li faria justícia. *La Província*, 23-III-1911; *El Clamor*, 24-III-1911; *El Tradicionalista*, 21-I i 24-III-1911.

600 Recordaven com de malament havia negociat Tiburcio Martín i Albay, Rafael Fabra, Guinot i Carreras a Maura. Arxiu Maura. Carta 6-II-1913, lligall 2/32.

hauria afectat les possibilitats d'elecció de Tiburcio Martín ⁶⁰¹.

Passades les eleccions provincials, dins el seu procés de reagrupament, el jaumisme passarà la consigna de preparar-se per a la lluita electoral, per a

(...) Laborar por la cultura; atender al mejoramiento de las clases necesitadas, reduciendo los gastos superfluos y en proporción los ingresos y fomentado (sic) desde el municipio las instituciones benéfico-sociales; respetar el derecho de todos en las múltiples cuestiones que surgen en la vida municipal ⁶⁰².

L'esforç propagandístic electoral es centra a Vila-real, on Manuel Simó i Luis Lucia acudiran al mitin electoral ⁶⁰³. I a Vila-real aconseguiran el seu millor resultat. A Castelló, es manté la col·laboració entre republicans i liberals.

A Borriana, els jaumistes presentaren candidatura sense aconseguir cap regidor ⁶⁰⁴. Apuntem aquestes dades com a tendència, donava la mescla entre els purs, ara jaumistes, i els *mestizos*, sempre barrejats amb el Partit Conservador. De tal manera que els uns i els altres es reclamen com a propis els regidors ⁶⁰⁵. Les dades ofertes pel Governador Civil no coincidien, diferenciant a més carlistes de jaumistes ⁶⁰⁶. Si no com a símptoma de la divisió de l'aliança entre el cossi i el magma carlocatòlic, que a Vila-real arriba a la lluita a navalla, amb un mort: un tal Vicente Vilar, arribat de Barcelona amb intenció de venjar-se per què volia ser empleat municipal (?), ataca un guàrdia obligant aquest a matar-lo ⁶⁰⁷. Aquest enverinament de les relacions personals, producte en part de la derrota, havia de dificultar la unió posterior que defensarien els mauristes.

601 *La Provincia*, 4-III-1911. *El Tradicionalista*, 4 i 11-III-1911. Anàlisi compartit per Guinot, Carreras i Rafael Fabra. Arxiu Maura. "Elecciones provinciales de 1911", 6-II-1913, lligall 2/32.

602 *El Maestrazgo*, 14-X-1911.

603 *El Maestrazgo*, 11-XI-1911.

604 A Borriana van ser elegits 2 liberals, 1 republicà i 5 d'un conglomerat organitzat des de la Cooperativa. *Heraldo*, 14-XI-1911.

605 *El Tradicionalista*, 25-XI-1911. A Vila-real els resultats haurien donat l'acta a quatre paquistes, quatre de la coalició entre conservadors i jaumistes, i a dos republicans. Resultant un Consistori amb huit paquistes, sis republicans, sis jaumistes i un conservador, en la nomenclatura de l'*Heraldo*. *Heraldo de Castellon*, 14-XI-1911.

606 *Heraldo*, 13-XI-1911. No es conserva *La Provincia* per aquestes dates.

607 Els *mestizos* insinuen una trama dels jaumistes, afirmant no donar noms per respecte a la mort de l'agressor. Aquestes insinuacions sense noms, són normals en la premsa del moment. *El Tradicionalista*, 9-XII-1911.

QUADRE I: REGIDORS CARLISTES I CONSERVADORS A LES MUNICIPALS DE 1911

	Carlistes	Conserv.		Carlistes	Conserv.
Castelló	-	2	Vallivona	-	4
Sot de Ferrer	-	1	Tírig	-	4
Soneja	-	1	Ribesalbes	-	1
Vila-real	6	4 amb jaumistes	Albocàsser	2	2
Morella	2 o 3		Benicarló	1	3
Sant Mateu	1	3	Alcalà de Xivert	4	1
Cabanes	2?	3	Altura	1	
El Forcall	2	-	Atzeneta	2	
Sogorb	2 o 3	-	Vinaròs	1 llista catòlica	2
Borriol	2 o 3	1	Vilafamés	2	2
Almassora	2, d'una coalició conservadora-moretista-carlista	-	Zucaina	-	3
Borriana	-	5	Vall d'Uixó	-	1
Onda	-	1	Nules	-	2
Viver	-	2	Altura	-	1
Betxí	-	6	Benlloch	-	2
Canet	-	2	Caudiel	-	1
Xilxes	-	3	Xiva de Morella	-	3
La Jana	-	1	Montan	-	3
Orpesa	-	6	Peníscola	-	1

Font: *Heraldo*, 14-XI-1911; *El Maestrazgo*, 18-XI-1911.

Los jaimistas enloquecidos de gozo; la cuestión ara ellos es contener a don Paco; si éste está con los liberales, fuego a los liberales y, si está con el cosi, sangre y exterminio contra el cosi. Tener o no concejales les importa poco.

*Los integristas, tan íntegros y lirondos; firmes en su Academia, les da lo mismo encomendarse a don Paco para que los republicanos les saquen un concejal dándoles en los nudillos a los carlistas, como sumarse con los jaimistas y cosieros contra don Paco (...)*⁶⁰⁸.

El 1911 es va produir l'expulsió dels lerroxistes a la Conjunció; es va signar el manifest de Pérez Galdós, Azcárate, Melquiades Álvarez i Pablo Iglesias, entre d'altres⁶⁰⁹. El Primer de Maig, en conseqüència, es va celebrar conjuntament a Castelló. L'estratègia del moviment obrer es trobava molt condicionada per la conjunció republicanosocialista, i la seua estratègia electoral. El comunicat del Centre Obrer de Castelló *La Unión* pel Primer de Maig reclamava la supressió dels consums, de la llei de jurisdiccions, la reforma del codi de justícia militar, llibertat de culte, secularització de cementiris, pressupostos adequats i arbitris equitatius. Com a prova de l'escassa rellevància dels debats espanyols a la política local, grans declaracions a banda, aquesta política no era problema per un apropament de Francisco Giner als liberals. Tenia bones relacions amb el senador marquès de Rozalejo, i participava en la fundació del Cercle Liberal de Castelló⁶¹⁰.

Tot i això, a les eleccions municipals de novembre de 1911 preferiren anar amb els liberals més que no amb els socialistes. Al moviment republicà no li convenia donar espai a un PSOE que podia disputar-li el suport de les classes populars. A més, preferien l'aliança electoral amb els liberals, per tal de neutralitzar la seua oposició -liberal- a la capital. Donant part dels seus vots a una minoria liberal, s'asseguraven que l'alcalde de Reial Ordre no els fora hostil, com els havia ocorregut amb González Espresati. No podien deixar de donar suport, en els discursos, a un moviment espanyol que generava problemes a Maura a Madrid, i per tant al *cossi*, que en aquest moment equiparaven a maurisme, a la província de Castelló. Els projectes nacionals eren per la retòrica⁶¹¹.

El primer dia de gener de 1912 s'integren a l'Ajuntament de Vinaròs un conservador *cossiero*, Sebastián Daufí, i un conservador catòlic, J. Batista Sendra. La majoria continuava fidel a Felip Ferrer, cap de la majoria aliada als conservadors. Aquest

608 "Las elecciones en Castellón", *Heraldo*, 13-XI-1911.

609 Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de D. Alfonso XIII*, pp. 149-154 .

610 *El Maestrazgo*, 16-XII-1911.

611 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble, Cultura, discurs i mobilització social*, pp. 49-50.

representava el moviment catòlic agrari que envoltaven els Cercles del Pare Vicent. A Vinaròs no era exclusivament agrícola, el principal factor era la ideologia. Socialització per la festa: un deixeble del P. Vicent, J. Pascual Bono Boix, arxipreste nou, aprofita la sensibilitat generada el 1908 arran el Centenari de la relíquia de Sant Sebastià per erigir-se en president de la Junta encarregada de la celebració i convertir la revista commemorativa dels actes en el setmanari *San Sebastián*, pol de referència de la dreta catòlica agrària fins 1936. El fil que unia el nucli més actiu era una educació catòlica practicant, reblada de valors morals i tradicionals en les relacions socials i familiars. La seua font teòrica eren les homilies des de la trona, el setmanari, i les tertúlies, on Mossèn Boix era el centre. No eren contraris al comerç i la indústria, on quasi tots tenien un peu, però discrepaven en la compatibilitat dels models socials agrícola i industrial. La Corporació vinarrossenca, més preocupada per ajudar la recuperació econòmica, va traure de la pols el projecte ferroviari Alcanyís-Vinaròs, va discutir la proposta d'embassament del Cérvol, gestionà les reclamacions per continuar les obres del Port, acordà l'edificació d'una nova estació de ferrocarril amb un entorn de serveis i la instal·lació d'una caserna de la Guàrdia Civil ⁶¹².

5. CONCLUSIONS: MOBILITZACIÓ CATÒLICA ENTRE 1907 I 1913.

El procés vinarossenc amb que hem acabat la descripció, ens permet confirmar quelcom que observem també a La Plana, i per tant, generalitzar: “*el principal factor constitutiu del grup (dels catòlics) era la ideologia,, la manera d'interpretar la realitat i el model de societat que defensaven*”. Ramón Puig no troba relació directa entre economia i moviment catòlic; la burgesia vehiculava els seus interessos pels partits del torn, de tal manera que l'Església hagué d'esperar la crisi del bipartidisme per guanyar un nombre major de membres de la burgesia conservadora, amb l'objectiu de contrarestar republicans i socialistes. Si un dels fundadors del moviment catòlic al Baix Maestrat, Julio Chillida, estava inscrit al moviment agrarista, com a partidari de la cultura de regadiu i de la construcció d'embassaments, el component agrari no n'era exclusiu, ni agrupaven tots els llauradors, ni ho eren tots els seus membres. Quelcom de semblant podem afirmar del moviment carlocatòlic de La Plana, concentrat, al municipi de Castelló, al barri de Sant Fèlix ⁶¹³, naturalment, no d'una manera unànime; i molt poderós als pobles del districte.

612 Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, pp. 222-223. La següent cita, p. 222.

613 Manuel MARTÍ, “Grups socials agraris i política urbana: La ciutat de Castelló de la Plana (Segles XIX i XX)”, dins M. MARTÍ, *D'història contemporània: Debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P. Thompson (1924-1993)*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1996, pp. 97-

Allò que unia els catòlics, en el sentit polític que se li donava a aquest terme en l'època, era l'acceptació d'una visió cristiana tradicional, amb els valors morals, socials i familiars que hem anat observant al llarg dels darrers dos capítols; així com una vaga defensa de l'home fet a sí mateix, el qual, si treballa, estalvia i no beu, tirarà endavant. *No tota la pobresa ve del Cel*, afirma la dita popular. Hi ha qui la busca. Això els fa refractaris als discursos republicans o de classe; i sobre tot, als discursos anticlericals, o aquells que l'Església els pot convèncer són anticlericals.

No els inspiraven la taverna ni el sindicat obrer, ni les històries sobre la defensa de Castelló, o Vinaròs, o Espanya, front els carlistes, sinó les aventures de Ramon Cabrera i les persecucions patides per l'Església al llarg de la història. Tampoc les desventures d'Emile Zola, Dreyfuss o Ferrer i Guàrdia; sí les de les esglésies cremades, els màrtirs cristians o el Papa presoner a Roma.

Estem parlant d'una cultura política, insistint que la trobarem sempre en construcció, a partir de les experiències de la gent, i acceptem la importància de la política, i les seves formes constructives, en la construcció de les formes de consciència social ⁶¹⁴.

Aquests principis podien ser compartits per bona part de la població a la resta de la província; amb la diferència que no havia calgut, encara, mobilitzar-los, més enllà de l'intercanvi de favors dins les xarxes clientelars, forçosament escasses donada la migradesa dels pressupostos de municipis i Diputació; ni caldrà, fins la II República.

131.

614 No és aquest el lloc per entrar als debats teòrics al respecte; ni ens atrevim, donada la pobresa de les fonts a que podem accedir a La Plana, per aquesta època. Remetem, per la bibliografia al respecte, a Isabel BURDIEL i Mª Cruz ROMEO, "La formació de la classe obrera anglesa: d'E.P. Thompson al gir lingüístic" dins Manuel MARTÍ, *D'història contemporània*, pp. 33-55. I a E.P. THOMPSON, *Tradición, revuelta y conciencia de clase*, Crítica, Barcelona, 1979; Gareth Stedman JONES, *Lenguajes de clase. Estudios sobre la historia de la clase obrera*. Siglo XXI, Madrid, 1989.

VI. EL MOVIMENT MAURISTA

1. EFECTES LOCALS DE LA DIMISSIÓ DE MAURA.

El desembre de 1912 una minicrisi va fer trontollar el govern liberal de Romanones; aquest es manté canviant alguns ministres i confirmant la confiança règia. Aquesta ratificació, afegida als problemes al si del seu partit, portà Antonio Maura a anunciar una calculada retirada de la vida política, en una carta publica ⁶¹⁵. Un cop de força; la pressió del seu partit, les dimissions, menys o més sinceres en solidaritat, el porta a donar marxa enrere. També els conservadors de la província de Castelló es reuniran per tal de reiterar, “*por aclamación*”, la seua adhesió incondicional a Maura i demanar-li que torne a dirigir el partit. Tots aquells que tenien càrrecs d'elecció popular afirmaren la seua intenció de dimitir. No consta que la portaren a terme ⁶¹⁶. Salvador Guinot envià una primera carta a títol personal, on declarava tenir el “*inquebrantable propósito de seguirle a V. en todos sus derroteros*”, per canviar ràpidament d'opinió i demanar a Maura que reconsiderés la seua dimissió, davant els perills revolucionaris, “*luctuosos desastres*”, que podien desencadenar-se sense el seu lideratge ⁶¹⁷.

Immediatament, s'expressen les divisions existents en la que seria la seua base social; els *paquistes* ho consideren una maniobra per tal de tornar al poder, d'allò contrari, la dimissió hauria de ser irrevocable; en tot cas, si això acabara amb el Partit Conservador, seria positiu, “*acabarían con uno de nuestros encubiertos enemigos*”; els conservadors locals haurien d'abandonar el partit per aquesta falta de respecte; considerar-lo un cap contrarevolucionari és fals; com a liberal, Maura és tant perillós com les esquerres; fins i tot més, doncs pot aconseguir suport de les masses catòliques ⁶¹⁸. Altre enfocament, era mostrar sorpresa que Maura negue la identificació entre liberalisme i anticlericalisme, “*¿Pero el Señor Maura es un ser consciente?*” ⁶¹⁹.

A la província de Castelló, els *purs*, consolidats com a referent del Pretendent, front els seus adversaris, els *paquistes*, preferien creure que Maura hauria d'anar-se'n a

615 “Documentos históricos. El señor Maura renuncia a la jefatura del Partido Conservador”. *La Época*, 1-I-1913.

616 Arxiu Maura. Carta de Tiburcio Martín a Maura. 4-I-1913. Lligall 63/5.

617 AM. Cartes de Guinot a Maura, 2 i 11-I-1913. Lligall 48/17.

618 La cita, a *El Tradicionalista*, 4-I-1913; i l'article “Los escrúpulos del P. Maura”, *El Tradicionalista*, 18-I-1913. Per l'estil, amb un enfocament sarcàstic i molta cita clàssica: “Los gigantes de ayer y los mauristas de hoy”, *El Tradicionalista*, 7-VI-1913. Si els Titans van assaltar els Cels per derrotar la Parca i el Destí, van fracassar de manera heroica. Cas diferent els mauristes; la seua acció és ridícula, en voler una impossible “*revolución liberal ordenada*”. No deixen de ser, “*señores mauristas, aborto del judaico kantianismo con el fanatismo religioso. Afortunadamente, todavía hay castas en el mundo*”.

619 *El Tradicionalista*, 31-V-1913.

les seues files, si es considerava traït pel rei i pel partit *liberalconservador*, com insisteixen a anomenar-lo, a l'antiga, per tal de recordar la suposada incompatibilitat entre la seua part liberal i la defensa del catolicisme ⁶²⁰.

Però els temps de la Segona República en què una renovada Comunió Tradicionalista era capaç d'integrar elements conservadors en un discurs contrarevolucionari -en el sentit de contrari a les reivindicacions de l'esquerra obrerista i republicana, no en la direcció d'una defensa d'una ideologia antiliberal, com no hem deixat d'observar els darrers capítols- encara estaven lluny. Les elits burgeses encara no se sentien amenaçades, més enllà de declaracions retòriques.

Així, quan es processa el redactor de *La Provincia* Sr. Belliure (*Miguelito de la Seo*) per un article criticant les pràctiques caciquils a L'Alcora, el diari conservador declara la guerra a tots els grups anticossiers tot afirmant "*El partido conservador es lo único sólido y verdadero que existe en la política de nuestra provincia*", hem de considerar declaracions com aquestes producte de la retòrica de l'època. No s'haurien de prendre literalment ⁶²¹. Quan s'endurien les posicions, es buscava una posició negociadora; això no impedia el que la seua base social es presentara dividida. El món catòlic era molt influent a les organitzacions vinculades al món agrari: Cambra Agrícola, Comunitat de Llauradors, Sindicat de Regs ⁶²². Dins d'ells, acabada l'aliança aconseguida al voltant de la candidatura d'Iranzo, els enfrontaments polítics al voltant del repartiment de l'aigua s'expressen obertament ⁶²³.

Ja començaven a organitzar-se joves mauristes, anomenats així pels seus rivals dins el catolicisme, els *purs*. Eixos "*jóvenes mauristas*" estarien cercant el suport dels catòlics en una campanya "*puerta a puerta, para que los ayuden a contener la fiera revolución*"; per ara, els carlocatòlics continuen considerant-los tant revolucionaris com ho podien ser els membres de la Conjunció ⁶²⁴. Rafael Fabra s'havia autoexclós de les

620 Declaracions del Marquès de Cerralvo, a *El Maestrazgo*, 11-I-1913. Els integristes estaven d'acord amb aquest enfocament, únicament que confiaven menys en les virtuts personals de Maura. La seua dimissió l'hauria motivada l'orgull. *El Criterio*, 18-I-1913.

621 *El Tradicionalista*, 17-II-1912.

622 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana (1891-1909)*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002, pp. 67-68.

623 Francisco Giner hauria permès, afirmen els conservadors de *La Provincia*, una distribució d'aigua un dia més d'allò corresponent, només amb el permís del Sindicat, la qual cosa neguen els *paquistes*, tot afirmant que eixe poder no corresponen a la Junta del Sindicat, sinó als llauradors dels predis corresponents. *El Tradicionalista*, 3-V-1913.

624 *El Maestrazgo*, 5-IV-1913.

properes eleccions provincials, notificant-li la seua decisió a Tiburcio Martín en *“términos violentos y de extremada desconsideración que hizo públicos en reuniones y casinos”*. La postura de Maura era que calia respectar els agraviats ⁶²⁵. Allò cert era que Rafael Fabra, Ricardo Carreras i Guinot ja estaven intentant controlar les estructures del Partit Conservador, i buscaven suports i comprensió a Madrid ⁶²⁶.

Assassinat Canalejas, governant Romanones després de l'interludi de García Prieto, els comicis liberals del 9 de març de 1913 tenen dificultats per imposar l'encasellat a Castelló. El Cossi havia abandonat l'ambivalència per a fer-se clarament conservador, com no hem deixat d'observar, també pressionat pel moviment carlocatòlic. Al temps, els liberals exigien de Romanones el canvi total del torn. A Castelló, la dretanització dels conservadors podia ser causada per la pressió de l'univers polític catòlic.

Al Baix Maestrat, per demostrar que ara sí havia arribat l'hora de l'autenticitat electoral, els cap dels liberals vinarossencs Felip Ferrer va anunciar que el seu districte no acceptaria imposicions. Presentant-se com a candidat a la Diputació en una assemblea comarcal a La Jana, tot i ser conscient de la dificultat del triomf. En condicions normals del sistema, podia ser una forma de pressionar per a l'encasellat, però les circumstàncies de fons havien canviat ⁶²⁷.

Cayo Gironés i Navarro Reverter assumiren el pacte entre conservadors i liberals i imposaren l'encasellat, però el decantament posterior de Romanones per Navarro Reverter va suposar la retirada dels *cayistes*, entre els quals, Felip Ferrer. De manera que el candidat republicà pel districte de Vinaròs-Sant Mateu, Agustín Safón, aliat al jaumista Manuel Mingarro, es quedava sense aliats, i sense possibilitats, tot i el suport dels seus companys de la capital provincial ⁶²⁸.

625 La visió que Albay donà a Maura era diferent. Rafael Fabra, electoralment, era una nul·litat. Si era diputat provincial, fou per l'article 29. D'haver competència electoral, la derrota era segura. També coincidia en que tant ell com Guinot i *“otros que no se ha considerado nunca completamente incorporado al partido”*, no tenen suports dins el Partit. D'ací que no participen. AM. Cartes a Maura de Tiburcio Martín, 17-III-1913, 63/5 i del Comte d'Albay, 21-I-1913. Lligall 2/32.

626 AM. Informe a Maura signat per ells tres, sobre la situació al Partit Conservador des de la mort de Victorino Fabra. Un resum dels dos capítols anteriors. Insistien en la descomposició interna del partit, els seus pactes amb el *condottiero* Francisco Giner, i l'enemistat de Ramón Salvador Celades, l'èxit de 1907 i la derrota posterior a 1909. Si Maura volia confirmació, es remetien a La Cierva. 6-II-1913. Lligall 2/32.

627 Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, p. 226.

628 El suport de la direcció republicana provincial als vinarossencs s'inclouïa dins una campanya en favor del Dr. Jaime Queraltó, el qual hauria acusat el Patronat antituberculós de Barcelona de

Les víctimes del pacte serien Rafael Fabra, conservador però amic de Navarro Reverter, i Castelló y Tárrega, a qui s'hauria ofert Morella, per deixar-li sense lloc després. No s'havia seguit la regla no escrita de les negociacions preelectorals, “*no han sido consultados, ni siquiera como es costumbre, las personalidades más prestigiosas de los pueblos*”,

En estrecho abrazo votarán el próximo domingo cosieros y anticosieros y como el partido conservador es tan fuerte como débil el liberal, se repetirá la situación anterior, agrupándose alrededor del cosi cuantos deseen satisfacción de sus necesidades del momento y junto a los partidos extremos, republicano y carlista, los que tengan ansia de regeneración.

Y puesto que el partido liberal es el responsable de su muerte, séale la tierra leve y que el efímero triunfo del próximo domingo sirva como satisfacción al cosi de su pasada oposición ⁶²⁹.

No podem deixar d'assenyalar com els liberals donen per fet el resultat; fet el pacte entre cacics, amb suport de l'Estat, el dia de les eleccions és un formulisme, necessari perquè el contrari seria carlisme. Carlistes que perdran les alcaldies de Sant Mateu i Alcalà, per alcaldes, conservadors, nomenats per Reial Ordre, prova de la fermesa del nou acord entre liberals i conservadors. Consideraven que les enemistats entre els partits del torn havien arribat massa lluny, i tractaven de reconduir la situació ⁶³⁰. Amb total cinisme, els conservadors publicaven al seu òrgan d'opinió, abans de les eleccions, un bon resum de com es concebia una estructura caciquil de tipus piramidal:

La inteligencia entre conservadores y liberales de esta provincia, acordada por los jefes de partido conde de Romanones y Maura, concertada en sus detalles

torturar sense necessitat els pacients. A un home li haurien tret un tatuatge sense anestèsia, per salvar la seua ànima, senyal de “*el odio de la Iglesia contra la carne, contra todo lo grande y bello*”. El Tribunal Suprem l'hauria condemnat per injúries, la qual cosa era presentada pels republicans com a triomf de la reacció, tot comparant Queraltó amb Dreyfuss. *El Clamor*, 4-III-1913.

629 *El Clamor*, 4-III-1913. L'article el reproduïx l'*Heraldo*, sencer, el dia següent, com una mostra del malestar que el pacte havia generat entre el canalejisme local. Una visió conservadora del pacte, “El pleito de la Diputación”, *La Provincia*, 3-V-1913.

630 *El Tradicionalista*, 12-IV-1913.

por los señores ministro de la Gobernación y Conde de Albay y acoplada a las fuerzas y conveniencias de cada distrito por los jefes provinciales respectivos, de acuerdo con los más prestigiosos correligionarios de la provincia, la considera el partido conservador no sólo conveniente y oportuna, si no útil y necesaria (...)

[aquesta intel·ligència] *ha de suavizar para el porvenir las relaciones que deben mediar entre los partidos gubernamentales, llamados a turnar en el poder, haciendo frente en toda ocasión a los adversarios comunes (...)*⁶³¹.

Aquest intent de recuperar l'avinentesa entre els partits del torn, no deixava de demostrar la debilitat interna del Partit Conservador local. A *La Provincia* havien canviat els redactors; s'havien vist expulsats, la qual cosa implicava la seua marginació del partit, Salvador Guinot, Ricardo Carreras i Rafael Fabra⁶³².

Les disputes podien arribar a situacions rocambolesques. En l'esclat d'una epidèmia de verola a Benicàssim, les autoritats liberals d'Orpesa estableixen una quarantena, la qual cosa podria parèixer acceptable; però només s'aplicava als homes vinculats al Partit Conservador⁶³³.

També debilitava el carlisme. A Sogorb, Hilario Ajado, cap carlista del districte, hauria pactat, en condicions no expressades obertament per les fonts, amb el torn -van desistir d'anar a la votació prèvia per a les provincials, "*dadas las características especiales del distrito*", resultant la seua expulsió, i creació d'un grup de jaumistes independents, davant l'escàndol d'aquells que es consideraven autèntics, i els consideren venuts als liberals. *Jaimistas de Navarro Reverter*, els consideraran els *purs*. A canvi, Francisco Giner aconseguia el càrrec de Director General de la Casa de Beneficència, i Hilario Ajado, sastre, serà membre del seu consell. El cas serà que l'organització sogorbina, i d'Altura, queda dividida en dos sectors, el *paquista* i el jaumista, divisió que a l'Alt Palància tot pareix indicar que no s'havia produït clarament. Els escindits lamentaven no poder seguir dins l'organització presidida per Manuel Simó⁶³⁴. Per malaltia, Simó serà

631 *La Provincia*, 5-III-1913.

632 *Heraldo*, 5-III-1913.

633 Provocant una queixa al Governador. *La Provincia*, 2-VI-1913.

634 L'assumpte el destapa el *Diario de Valencia*, escandalitzat pel fet que els jaumistes no hagueren acudit a la prevotació; ha d'intervenir el mateix Simó, sense èxit. Als dos setmanaris, eixos dies, les llistes de partidaris de cadascun; lleuger avantatge numèric pels jaumistes vinculats

substituït, el 15 d'agost per Vicente Castillo, Marquès de la Llanera ⁶³⁵.

2. MAURISTAS I IDONEOS.

El 27 d'octubre de 1913 el rei encarrega Dato la formació d'un govern conservador. Una setmana després, el 9 de novembre, els municipis han de renovar la meitat dels seus regidors, que havien de prendre possessió el primer dia de l'any següent; el Cercle Catòlic, Gremi de Sant Isidre, jaumistes i integristes decideixen no presentar-se a l'ajuntament de Castelló, per algun acord intern no expressat obertament. El cas era que se mantenia la tàctica republicana de copar la majoria, i deixar els llocs de la minoria pels seus satèl·lits liberals ⁶³⁶. El governador Teodoro Izquierdo es substituït per León del Río Fernández.

La marginació de Maura li fa recuperar respectes en els ambients catòlics. El nomenament de Dato era presentat com un triomf del veto de Lerroux i Melquiades Álvarez, i un triomf de Romanones ⁶³⁷. En un exercici de clarividència, Manuel Bellido havia predit el gener, arran la fallida dimissió de Maura, com aquest mai no seria cridat a formar govern. Bellido apostava per un govern Romanones amb les Corts tancades. Quan aquestes es fiquen en moviment, el govern Romanones caurà. El rei intentarà mantenir al poder un Partit Liberal *anticlerical*, "*ofendiendo los sentimientos religiosos de toda la Nación*". Melquiades Álvarez es passarà a la monarquia, tot formant un partit *ultraliberal*. Com que cal continuar el torn, si el Partit Reformista no està organitzat a la caiguda de Romanones, es cridarà els conservadors, mai Maura. "*Maura no gobernará jamás si no modifica su programa y procedimientos de 1909*". Pujarà Eduardo Dato, més liberal. Amb Maura al capdavant del govern, queda "*la revolución desarmada (...) La salvación de este régimen caduco, que se tambalea, socavado por la revolución, estaba precisamente en este hombre*" ⁶³⁸.

al lideratge de Simó. *La Provincia*, 8-V-1913; *El Maestrazgo*, 31-V-1913; *El Tradicionalista*, 10-V i 9-VIII-1913. Els projectes de reforma de Giner a la Beneficència -fer uns banys, un forn de pa per a que la Diputació s'estalvie "*tres o cuatro mil pesetas*"; fomentant així dins l'Establiment "una empresa más", senyal que hi havia d'altres, *El Tradicionalista*, 21-VI-1913.

635 Les cartes de dimissió de Manuel Simó, i l'acceptació del càrrec per Vicente Castillo, *El Maestrazgo*, 6-IX-1913.

636 Per debilitat, encara que ho justifiquen com a "*(...) prueba de unión contra los que pretendieron sembrar la discordia entre estos elementos que quizás algún día no lejano den pruebas de su vitalidad y de su amor a Castellón*". "La lucha electoral", *El Maestrazgo*, 8-XI-1913.

637 "Consideraciones", *El Maestrazgo*, 1-XI-1913.

638 "Suicidio del régimen", *El Maestrazgo*, 8-XI-1913, reproduint un article enviat el gener i que la redacció no hauria publicat per temor a la censura.

Eleccions municipals de novembre de 1913.

A Vila-real, un grup de *jaumistas puros* expulsats del Cercle es manifesten, en formació militar a files de huit, demanant de ser membres de la Junta del nou Cercle Carlista. L'alcalde ho prohibeix per evitar algun enfrontament sagnant ⁶³⁹. El ambient s'enverina fins que Chabrera, cap dels purs, s'enfronta a colps amb un guàrdia municipal per si uns seus amics tenien dret, o no, a fer evolucions en bicicleta pel mig del poble ⁶⁴⁰. Això no impedirà els dos sectors ficar-se d'acord per a subvencionar, amb 1.500 pessetes, la nova escola dels PP. Franciscans a Vila-real, amb l'oposició liberal, que considerava prioritària subvencionar les escoles públiques ⁶⁴¹.

A les eleccions municipals de Vila-real, es presentarà una llista conjunta *antipaquista* formada per *purs*, conservadors, i els republicans encapçalats per Gil Valero, que aconseguiran la majoria. El clientelisme es fica en funcionament: de seguida, hi ha 10 *cesantías* ⁶⁴².

A Borriana, els conservadors pactarien amb els jaumistes, a canvi de regidories per a Vicente Fuentes i José V. Melchor; mentre, els liberals de Benjamín González pactaven, amb les mateixes condicions, amb els republicans. Guanyaren els conservadors, com tocava, amb un govern Dato. La unió entre conservadors i carlocatòlics podríem considerar-la una tàctica maurista d'enfocar la lluita política, però es probable que no anés més enllà de pactes entre xarxes caciquils. Aquesta aliança tingué, a poc de les eleccions, un setmanari propi, *La Verdad* ⁶⁴³. Els seus números mostraven un

639 *Cosio-jaumistas*, és un dels epítets que se'ls hi dedica, *El Tradicionalista*, 24-V i 13-IX-1913, i tot el mes següent, articles dedicats a *Tontolín*. En referència a la revista *El Mijares*, creada per al bloc d'oposició als *paquistes*. *El Tradicionalista*, 8-XI-1913. El director de la revista vila-realenc, Juan B. Menero, acabaria condemnat per injúries al corresponsal paquista a Vila-real, José Font Marco. Acudir als tribunals indica les males relacions personals entre paquistes i jaumistes. *El Tradicionalista*, 17-IV-1915.

640 *El Tradicionalista*, 30-VIII-1913.

641 *Heraldo*, 12-IX-1913; *El Maestrazgo*, 20-IX-1913. a més, el *Centro de la Buena Prensa* organitzava la catequesis dominical dels xiquets del poble amb la cooperació dels capellans. Se'ls hi regalava fullets, catecismes i "(...) demás que el ingenio cristiano inventó para vulgarizar los sanos conocimientos entre la gente humilde e ignorante". "Villarreal, la catequística", *El Maestrazgo*, 27-IX-1913.

642 *El Tradicionalista*, novembre i desembre de 1913. *La Provincia*, 3 i 10-XI-1913.

643 No s'han conservat exemplars de *La Verdad*; sí del setmanari rival, *La Unión*, el qual, en principi es declarava independent, intentant crear un nou partit de tall regeneracionista; considerava la incompetència i corrupció dels partits del torn la causa dels problemes de Borriana,

discurs regeneracionista, molt de l'època. Les seues referències a Maura eren secundàries, comentant allò bé que anirien la llum i els taquígrafs que reclamava el cap conservador ⁶⁴⁴.

A Vinaròs, republicans i cossiers de Sebastián Dauffí formaren una Candidatura Administrativa d'oposició a Felipe Ferrer, contra la Unió Monàrquica de liberals, conservadors, catòlics i l'independent Julián Sanz Roso. El nou Governador, León del Río, va avisar que *"no consentiré abusos de ninguna clase que puedan exaltar las pasiones de los vinarocenses"* ⁶⁴⁵. L'esperit reformista de les autoritats conservadores no era suficient pels republicans, però sí per a que la comissió electoral *cossiera*, formada per Tiburcio Martín, Norberto Ferrer i Manuel Bueno anul·les les eleccions a dos districtes per manca de respecte a la relació estipulada entre electors censats i regidors a elegir. La manipulació d'unes eleccions sancionades per les autoritats competents i el nomenament d'alcalde per Reial Ordre de Julián Sanz- d'un perfil molt semblant al que havia tingut Espresati a Castelló- va permetre l'aliança entre republicans i els seguidors de Felipe Ferrer. L'alcalde cessat va apareix amb els seus seguidors al Ple de l'Ajuntament, amb la plaça a vessar de gent en actitud hostil. L'alcalde amenaça de suspendre la sessió al mínim problema i en negar-li el torn de paraula al conservador Sebastián Dauffí, Ferrer aprofita per titllar els catòlics de traïdors i anunciar el seu pas a la coalició de les esquerres. La intenció de l'alcalde de mantenir-se fred no resisteix la intervenció del republicà Facundo Foa Iloant Ferrer, enmig d'una cridòria que alerta la Guàrdia Civil. Acaben a l'Audiència de Castelló, acusats de desordre públic i manifestació il·legal. La tensió encara durarà uns dies, quan l'alcalde acorda la destitució de tot l'equip de consumis i l'inici d'un procediment d'apremi en el cobrament del primer trimestre en cinc dies, recàrrec del 10% passades vint-i-quatre hores i citació d'embargament final. La seua actitud prepotent i la decisió de governar fent ús del vot de qualitat, posà en marxa tots els recursos de l'oposició per destituir-lo ⁶⁴⁶.

A Onda, no s'arribà a tant; es destituït l'alcalde l'alcalde de Reial Ordre, jaumista amb suport liberal, Constantino Emo, per Fernando Ozcariz, pròxim al diputat del

salvant el cacic liberal local Benjamín González, amb qui acabaria vinculant-se el 1916. *La Unión*, 19-II-1916. Més a Vicente ABAD, *Borriana, siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*. Tirant lo Blanch, València, 2011, pp. 35-36.

644 *La Unión*, 24-X-1914.

645 *El Clamor*, 7-XI-1913.

646 La radicalització dels enfrontaments polítics a Vinaròs, Ramón PUIG PUIGCERVER, *Els corcs de la Restauració*, pp. 229 i ss.

districte, Sancho ⁶⁴⁷.

Ramón Salvador estava vinculat amb Dato. Silvelistes els dos un altre temps, Tiburcio Martín no ho té tant clar, amb la divisió procedent de Madrid; ell és del vell cossi, i els seus instints polítics el porten a l'adaptació ⁶⁴⁸. Ajudarà en les tasques de govern, però en una posició més dèbil. Salvador Guinot, Rafael Fabra o els Espresati considerarien ja el seguir a Maura en la seua escissió ⁶⁴⁹. En tot cas, les pràctiques caciquils sumades a la descomposició del cossi i del Partit Conservador, que s'haurien convertit en la mateixa cosa, havia provocat una important conflictivitat en aquestes eleccions a regidors ⁶⁵⁰.

Eleccions generals de març de 1914.

La situació coincidí amb la produïda després, en les generals de març de 1914. Eleccions que seguien les pràctiques habituals: suspensió dels ajuntaments, canvis d'alcaldes i regidors liberals, a L'Alcora, Costur, Xert, Alcalà, Llucena, Torreblanca. També es denunciaria frau amb diners de l'ajuntament cossiero de Vilafamés ⁶⁵¹. Els conservadores parlaven de 43 ajuntaments intervinguts només als districtes de Vinaròs, Llucena i Albocàsser. Als altres no calia, afegim. No deixaven de ser les regles de joc que ells acceptaven, i les declaracions indignades una mostra d'hipocresia ⁶⁵².

Especialment irritant pels conservadors serien els casos de Llucena i Alcalà. La campanya per a recuperar el districte de Llucena de la *"tiranía cantista"* seria especialment intensa. Per tal d'ajudar, el govern nomenava alcalde de Reial Ordre de Llucena el conservador Daniel Gual Negre, davant el previsible escàndol dels liberals

647 *"Así paga el diablo a quien bien le sirve', dirían los jaumistas"*. Tot i que Ozcáriz no pareixia molt disposat a substituir Edo. Si més no, segons els conservadors. *La Provincia*, 14 i 21-X-1913; *El Maestrazgo*, 18-X-1913.

648 President de la Junta del Patronat del Museu de Belles Arts de Castelló, imaginem que el càrrec no cobria les seues expectatives vitals. *Boletín Oficial de la Provincia*, 25-V-1914.

649 *El Clamor*, 29 i 30-X-1913; *El Maestrazgo*, 13-XII-1913.

650 Fins a fer necessaris tres suplementes del BOP per a jutjar-los. Eren els municipis de Vallibona, Cervera, Benlloch, La Llosa, Sant Jordi, Les Useres, Vilafamés, Figueroles, Càlig, Cirat, Serra d'Engarceran, Vistabella, Torrechiva, Montan, Villahermosa, Almedíxer, La Jana, Aiodar, Vallat, Caudiel, Vinaròs, Espadilla, Canet lo Roig, Villamalur, Tírig, Torreblanca *Boletín Oficial de la Provincia. Extraordinario*, 22, 24 i 26-XII-1913.

651 *El Clamor*, 17-II-1914; *Heraldo*, 7-II-1914.

652 Les xifres, Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, p. 92.

locals, i declaracions del tipus *i tú més* per part conservadora, que li recordava als liberals allò que havien fet quan el govern del torn era liberal. Cap novetat pels usos de la Restauració; la premsa està plena de descripcions de mitins i menjars entre multituds dels candidats propis, i de reunions fracassades quan el candidat és contrari ⁶⁵³.

A Alcalà es denunciava els *paquistes*, en aquest moment pròxims als liberals. Durant alguns anys Cucala, el fill del cap militar carlista, havia sigut alcalde del municipi, sense que els governs liberals hi fessin res mai, com sí haurien fet en altres alcaldies conservadores. Pertanyia al districte de Morella. Els conservadors haurien comprat vots a quatre duros ⁶⁵⁴.

Els conservadors estaven dividits entre el grup de Ramón Salvador i Pérez Sanmillán, afí a Dato, mentre que el sector liderat per Tiburcio Martín era fidel a Maura. Tot i aquesta divisió conservadora, eren considerats el cossi per una part de l'opinió, també la carlocatòlica, que d'aquesta manera preferia allò que anomenava l'anticossi ⁶⁵⁵. La divisió dels conservadors feia inviable la governabilitat, de tal manera que "(...) *el sostén y el progreso de las instituciones está hoy en el partido liberal*" ⁶⁵⁶.

Aquesta divisió no podia sinó ser aprofitada pels adversaris polítics.

La implacable guerra civil en la que están envueltos los primates situacionistas de la provincia, no solo les impide con el choque de sus contrarios intereses, adelantar difícilmente un paso en Lucena y Vinaroz-San Mateo (...) les coloca en manifiesto estado de debilidad, para resistir cualquier acometida medianamente seria (...) ⁶⁵⁷.

653 *La Provincia*, 1, 3 i 4-XII-1914.

654 Amb el resultat que l'elecció seria impugnada. Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, pp. 90-91 i 101-102.

655 *El Tradicionalista*, 5-III-1914. Els comentaris són constants des de la sospita de la convocatòria d'eleccions. Cal recordar que constituïen part de la base electoral que podia cercar el maurisme.

656 Això sostindran els *paquistes*. Si un discurs de Gabriel Maura al Cercle Conservador havia fet trontollar el govern i canviar ministeris, què no passarà quan el pare parle? Per què la qüestió és que els mateixos que l'aplaudien el 1909, ara destrueixen la seua obra. *El Tradicionalista*, 28-III-1914.

657 *La Unión*, 31-I-1914, referint-se després a les conseqüències al districte de Nules.

El candidat a diputat per Sogorb, Francisco de Paula Amat, serà etiquetat com a maurista, no com a conservador, per la mateixa premsa partidària. Cert és que cap possibilitat tenia front Navarro Reverter. La direcció del Partit Conservador acceptava Navarro Reverter com el candidat ministerial i no faria cap esforç al seu districte ⁶⁵⁸.

Al districte de Vinaròs, s'enfrontarien el conservador Sanmillán i el liberal Ramón Saiz de Carlos-. Hipólito Fabra, Ricardo Carreras, Salvador Guinot donaven suport a la candidatura del també maurista Marqués de Benicarló per Vinaròs. Experts en tupinades, els conservadors van mobilitzar un exèrcit de tècnics, apoderats i delegats, sense poder evitar el triomf liberal. La divisió conservadora decidí el president de la Diputació, el conservador Domingo Esteller, a donar suport els liberals a canvi de col·locar el conservador Sebastián Daufí a l'alcaldia de Vinaròs. Però l'accés a Governació de Sánchez Guerra va capgirar les negociacions. A Vinaròs, el nou alcalde serà el liberal Francisco Gonel Arnau ⁶⁵⁹.

També a Morella el triomf del Comte d'Albay va ser molt treballat, com el de Ramon Salvador a Albocàsser i Antonio M. Fabié ⁶⁶⁰ a Nules. El que les seues victòries hagueren de se molt treballades, mentre que als districtes amb triomf liberal foren clarament derrotats, indica la descomposició interna del Partit Conservador a la província. Els candidats mauristes haurien fet dura oposició als encasellats pel Govern Dato. Això no treia que hagueren aconseguit tres diputats del sis que presentaren. A Castelló, fou elegit el candidat republicà per l'article 29. Els resultats a Morella serien impugnats per compra de vots, no únicament a Alcalà, també a Sorita, Cincorres, El Forcall, Castell de Cabres i Palanques A Sorita ni van permetre un notari aixecar acta, dient-li que tot el poble votaria pels conservadors; tàctica poc eficaç, a més de poc dissimulada, de

658 *La Provincia*. 2-III-1914

659 Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, pp. 232-233.

660 ANTONIO MARÍA FABIÉ. Inspector General d'Instrucció Pública, fill d'un exministre de Cánovas. Apadrinat per Albay. Havia portar la seua carrera política a Barcelona. Amb lligams familiars amb la marquesa de Casa Bruni, del *Diario de Barcelona*, amb molts problemes econòmics per defensar la "*monarquía en Barcelona*" -volien dir el Partit Conservador-. Necessitava finançament estatal, o demanaven fil directe per ser els primers el publicar a Barcelona els debats madrilenys. Ja el 1909 Albay considerava que calia donar-li alguna vacant; pensava en el districte d'Orgaz, que havia quedat lliure. "*Es Fabié útil por inteligente y estudioso y no hace mucho recibió el encargo de La Cierva para la investigación de antecedentes de legajos para beneficencia, cuyo trabajo realizó con gran celo*". El 1913, el Comte d'Albay el contacta per tal de presentar-lo per algun districte de Castelló. Quan fracasse, tornarà a Barcelona, centrant-se en la vida literària i escrivint a Maura agraïment que ell tampoc demanava tant, *només un forat per Castelló*, i ni això se li havia donat. Dins una línia pareguda a la que observarem en Guinot, s'afirmava content de dedicar-se als seus "*estudios literarios*". AM. Correspondència entre Fabié i Maura, lligall 39/1. Carta d'Albay a Maura, d'on prové la cita, s.d. (1909?), lligall 2/32.

tupinada, quan el govern és de signe contrari. Les noves eleccions donarien el triomf al candidat liberal Luis Esteban ⁶⁶¹. Els *paquistes* serien premiats pel suport donat a Esteban amb les alcaldies de Reial Ordre de Morella, Alcalà i Sant Mateu ⁶⁶².

Durant la Manifestació Cívica de les Festes de Juliol, al seu pas per la seu social dels jaumistes, alguns republicans cridaren *¡Viva la libertad!, ¡Abajo el carlismo!* *El Clamor* ho justificava per provocacions prèvies de *El Maestrazgo*. Pels conservadors, els republicans havien llançat pedres al Cercle Jaumista. L'*Heraldo* publica dues cartes. La primera d'Arcadio Porcar en nom del Cercle Liberal Democràtic rebutjant els actes violents. L'altra, de Vicente Bellido, denunciant eixes accions al temps que donava per fet que no venia dels dirigents republicans, per paraules de Gimeno Michavila ⁶⁶³.

Sense temps per a la calma, arriben les municipals de novembre. El diputat del districte de Vinaròs es reuní amb el dos bàndols i amb el president de la Diputació després, decidint-se a constituir una única candidatura i accedir per l'article 29. La tornada dels republicans al consistori acabava la crispació a Vinaròs ⁶⁶⁴.

3. FUNDACIÓ DE LA JOVENTUT MAURISTA A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ.

Les noves dinàmiques espanyoles es combinaven, a Castelló, amb la tradició cossiera, i es reflectia en una gran dispersió política, destinada a enquadrar-se en bàndols de minories i majories municipals. Era conseqüència de la degradació del torn, i de la intensificació de la competència política entre les diverses faccions burgeses que provaven d'assolir el poder per assegurar-se una part dels recursos estatals. Ara, els mètodes caciquils continuaven existint, criticades pels mateixos homes que les practicaven. La crisi dels partits del torn es reflectí en les seues bases amb capelletes comandades per alguna personalitat. El cossi, com sabem, havia evitat això, però la mort dels seus referents, espanyols (Duc de Tetuán) i locals, més la derrota patida per l'aliança

661 Un bon resum dels resultats a la província, molt informat sobre la compra de vots al districte de Morella, "La derrota del cossi", *El Tradicionalista*, 14-III-1914. La campanya i els resultats, Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, pp. 89-100.

662 Per gestions portades a terme a Madrid pel mateix diputat Luis Esteban, i Francisco Giner. Justifiquen, com hem anat veient, el pacte amb el Partit Liberal, per acabar amb el cossi. "El nuevo Alcalde de Morella", *El Tradicionalista*, 14-XI-1914 i 16-I-1915.

663 *El Clamor* i *La Provincia*, 9-VII-1914; *El Maestrazgo*, 11-VII-1914. Aquest, el mateix dia, demanava d'enviar targetes postals a la Presidència belga demanant l'enderrocament de l'estàtua erigida a Brussel·les a la memòria de Ferrer i Guàrdia.

664 Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, p. 236.

al voltant de la candidatura de Manuel Iranzo, havien trencat la disciplina de les seues xarxes, fent que cadascú es buscara la supervivència política de manera individual.

Una d'aquestes camarilles tractaria d'imitar la forma d'actuar del moviment maurista.

¿Quiénes somos? Somos una falange de hombres honrados, a quienes unió, sin convocatoria previa, la fe en un ideal y la confianza en un hombre; un estado de espíritu felizmente transformado en un momento de pasión en acción ardorosa y fecunda; un partido latente convertido en partido militante; masa inexperta, ejército bisoño, pero cuya característica es el desinterés y cuyo corazón se siente capaz de todos los grandes amores, de todas las abnegaciones y de todos los entusiasmos ⁶⁶⁵.

Castelló serà dels primers llocs on s'organitzi el moviment maurista. La Joventut Conservadora en Castelló, considerada encara en estat de “*crisálida*”, pels republicans, s'havia reunit per primera vegada el 17 de novembre de 1911 ⁶⁶⁶. Era presidida per Cayetano Bigné ⁶⁶⁷. El 1913 estava en expansió; es creava la Joventut de L'Alcora. Encara es mantenia la bona entesa amb Tiburcio Martín, el qual presidia l'acte, amb Luis Fabra, Enrique Ballester, Ramón Salvador, Demetrio Blasco i dos periodistes de *La Provincia*, Belliure i Carlos Armengot. No s'expressaven obertament les discrepàncies internes entre conservadors; el discurs insistia en la incompetència liberal a la Diputació ⁶⁶⁸.

665 “Lo que ha hecho y lo que aspira a hacer el maurismo”, discurs al Teatre de La Zarzuela. Antonio GOICOECHEA, *Hacia la democracia conservadora. Artículos y discursos por Don Antonio Goicoechea. Presidente de la Juventud Maurista*, Stampa, Madrid, 1914, p. 217

666 *El Clamor*, 18-XI-1911. Les Joventuts del Partit Conservador d'Espanya li regalaven al seu “*ilustre jefe D- Antonio Maura*”, pergami, de Llasera i M. Montero. Pintat a l'oli, el seu retrat dins un medalló sostingut per l'Eloquència i la Fe. Signaven tots els presidents provincials de les Joventuts. *La Provincia*, 23-VI-1913.

667 CAYETANO BIGNÉ. Advocat. Treballarà de funcionari a la Diputació. Director de la joventut conservadora a Madrid. Quan es forma el govern Dato, amb la immediata escissió entre mauristes i *idóneos*, es declara maurista. Membre fundador de la Joventut Maurista de Castelló, on és vicepresident, i director del setmanari *Lealtad*. Vocal de la Cambra Mútua de Propietat eixos anys. Durant la Dictadura serà secretari del Comitè de Castelló del Sometent i de la Unió Patriòtica. Director del periòdic *Legión Ciudadana*. Acabada la Dictadura, gràcies als seus contactes amb José Calvo Sotelo, acabarà seguint la seua política a Renovación Española. A les eleccions del 12 d'abril de 1931, juntament amb els tradicionalistes, forma la coalició Acció Ciudadana. Probable fundador de Falange i de Renovación Española a Castelló. A eixe respecte, les notícies són confuses. No queda clar si ajuda als fundadors econòmicament, o ho és ell mateix. *Lealtad*, 1914-1915; Andreu GINÉS, *La instauració del franquisme al País Valencià*. València, Universitat de València, 2010, p. 42.

668 De la reunió de la Joventut Conservadora, *La Provincia*, 1, 3 i 4-XII-1913. Pels membres de la Joventut Conservadora de L'Alcora, Annex VI.

Durant tot l'any, es discutia a la premsa la necessitat d'una *Escuela Normal de Maestros* -existia ja de *Maestras*-, i d'una Escola de Comerç ⁶⁶⁹. Però existien, fent-se necessari explicar com entre Dato i Maura només hi havien “*discrepancias*” menors en allò referent a la participació en el govern; i com Dato hauria tractat amb gran deferència Maura, el qual en cap moment hauria deixat de ser el cap del partit ⁶⁷⁰. El Comte d'Albay no havia rebut cap càrrec, sentint-se obligat a declarar públicament que no en volia cap donades les seues múltiples ocupacions; una indirecta sense cap resultat, res no li donaren. A Madrid, cridats pel Partit Conservador per tal d'aconseguir alcaldies de Reial Ordre, acudeixen Ramón Salvador i el Marquès de Benicarló, no Tiburcio Martín; ni es consultava Albay, tot i que com a diputat, estava a Madrid. No deixava de tenir-se en compte la marginació a que es sotmetia Salvador Guinot, “*siendo verdaderamente el elemento intelectual y el ornato del partido en la provincia*” ⁶⁷¹. En aquest moment, perdut el càrrec de diputat espanyol, era el President del Sindicat de Regs ⁶⁷².

El desembre canviava la Junta de la Joventut del Partit Conservador de Castelló. Cayetano Bigné i Javier Vicent queden fora ⁶⁷³. És molt probable que Tiburcio Martín intentara d'atraure's la Joventut Conservadora, trobant-se l'oposició del president d'eixa Joventut, Ramón Salvador Monferrer, el qual dimitiria. Don Tiburcio feu un viatge a Madrid, acompanyat del Comte d'Albay, per tal d'aconseguir el suport del Partit, o entendre què passava; no pareix que aconseguira cap cosa ⁶⁷⁴.

Després d'una tensa reunió al Centre Monàrquic Conservador inspirat per un sector de les Joventuts, la Joventut Maurista es funda el 19 de juliol de 1914 a l'Hotel

669 A més, els conservadors acusaven la no assistència als plens, la qual cosa no resultava cap novetat a Castelló, de fet. Un mitin unitari exigint l'Escola Normal i la de Comerç, convocat pel Centre Obrer *La Unión, La Provincia* i *El Clamor*, 9-X-1914. L'excusa per a no fer-la era la falta de diners de la Diputació, i es donaven llargues. Un any després, tot continuava igual. Quan el nou diputat provincial Gil Valero, republicà, demana la Normal, la resposta és que millor seria retirar-la, en estar el Govern a punt de fer una reforma educativa. De tal manera, pot ser, no hauria de finançar-la la Diputació, sinó l'Estat. ADCS. *Actes de Sessions de la Diputació*, 14-X-1914 i 19-XI-1915.

670 “Contra el Gobierno y contra el Señor Maura”, *La Provincia*, 2-XII-1913, reproduint un article de *La Época*.

671 “Política en Castellón”, *Heraldo*, 9 i 18-XII-1913.

672 Amb només nou mesos moria el fill de Juan Simón, germà del president de la Cambra de Comerç, José Simón. Al dol acudia la que serà la plana major del maurisme, Guinot, Bigné, Vicente Gamir, per acompanyar les famílies Simón i Matutano (per la mare del xiquet). *La Provincia*, 17-II-1914.

673 *La Provincia*, 22-XII-1913 i 12-I-1914.

674 *La Provincia*, 2-VII-1914; *El Tradicionalista*, 4-VII-1914.

Suïzo, homenatjant l'ex alcalde Espresati. En no tenir local, la primera intenció era instal·lar-se al Cercle Jaumista. Després de llegir cartes de Gabriel Maura i d'Ossorio y Gallardo, els parlaments seran d'Espresati, pare i fill, Guinot, Carreras, Llansola, Villagrasa, Avinent, i del cap de la Joventut Maurista de València ⁶⁷⁵.

Al temps, hi ha un mitin maurista a Sogorb ⁶⁷⁶. El partit conservador del districte de Sogorb ja havia demostrat bones connexions amb Tiburcio Martín i Salvador Guinot ⁶⁷⁷; a més, es tracta, com sabem, d'un districte amb propietari, Navarro Reverter, de fa temps membre del Partit Liberal. De tal manera que els conservadors del districte, sense opcions dins l'encasellat, tenien via lliure per organitzar-se a les files del maurisme; el Govern *datista* no tenia res per a ells ⁶⁷⁸. Havien de tenir contacte amb associacions de llauradors. Hem documentat la Societat Agrària Recreativa de Xóvar ⁶⁷⁹. Les reunions mauristes es portaven a terme als Casinos ⁶⁸⁰. Ja veurem al capítol següent com els mauristes presentaran candidatures a diputat nacional pel districte de Sogorb. També existia des de febrer un Comitè Maurista a Onda, liderat pel regidor conservador Bautista Ballester, tres industrials, un fabricant -quina diferència hi hauria?- i un llaurador ⁶⁸¹.

Les Joventuts dels Partit Conservador s'hi adhereixen al maurisme arran el Congrés de Bilbao del 30 de novembre de 1913 -poc abans la premsa conservadora havia presumit que *"el partido conservador seguirá siendo el único disciplinado, el único verdadero elemento de gobierno de los que dispone el poder de la política española"* - ⁶⁸².

675 La seua visita a Madrid, però sense cap concreció en allò referent a resultats -d'allò que parlem de fracàs-, *La Provincia*, tot juliol; *El Maestrazgo, El Tradicionalista*, 18 i 25-VII-1914. Els paquistes els veien amb simpatia, encara que amb poc de futur com a mauristes en tenir el seu cap vetada per a sempre la presidència del Govern. Els jaumistes reconeixien la vàlua personal de Maura, i els desitjaven sort, no en va debilitaven el Partit Conservador; recordant sempre que Maura és liberal, i no val *"una gota de sangre jaimista"*. *El Maestrazgo*, 27-VII-1914, per la postura jaumista.

676 Els republicans parlen de fracàs. Acudirien 150 persones, 20 del mateix Sogorb, la resta de la comarca. No ens pareix mal nombre, per l'Alt Palància. *El Clamor*, 20-VII-1914.

677 *La Provincia*, 18-III-1910.

678 El 1915 es consolidaran comitès mauristes a Sogorb, Aín, Altura, Algímia d'Almonacid, Almedíxer, Azuébar, Benàfer, Castellnovo, El Toro, Gaibiel, Gàtova, Matet, Navajas, Pina, Sacanyet. Soneja, Sot de Ferrer, Teresa, Toràs, Xèrica, Xóvar, Vall d'Almonacid. *Lealtad*, març a maig de 1915. Els seus membres, annex 1.

679 *Lealtad*, 5-VI-1915.

680 De Xóvar, Azuébar i Soneja, com a mínim; a més de cases particulars. *Lealtad*, 5-VI-1915.

681 El comitè de Ribesalbes el podem considerar associat al primer; el president era el farmacèutic del poble; dels altres no es dona notícia. *Lealtad*, 24-VII i 15-VIII-1914. Els noms dels militants dels dos comitès, annex 1B.

682 Juan PAULIS i Fidel de SOREL, *Maura ante el pueblo*, Francisco Beltrán, Madrid, 1915, p. 282. La cita, "Reunión de conservadores. Conferencia de los Sres. Maura y Dato", *La Provincia*, 29-X-1913.

Cayetano Bigné, a qui a Madrid li canvien el seu cognom en Viñés, representava la Joventut de Castelló. Carlos González Espresati, seria un dels sis vocals ⁶⁸³. Salvador Guinot havia sigut un dels principals valedors de Maura a la província. Dos anys més serà ell, a una reunió celebrada a sa casa, amb polítics seguidors de l'expresident espanyol, dels qui decidirien de crear la *Junta de Acción Maurista* ⁶⁸⁴.

La seua principal eina propagandística serà el setmanari *Lealtad*, fundada el 24 de juliol de 1914. La data, seria per preparar el viatge al mitin maurista de València preparat pel dia 26. De Castelló, acudirien la delegació del districte de Sogorb i el grup de Castelló ⁶⁸⁵. A finals d'agost es creava una Federació Provincial de Joventuts Mauristes, per tal de coordinar els diferents esforços locals ⁶⁸⁶.

Al seu primer número, els articles de capçalera eren de Gabriel Maura -*Crisis nacional*, una història del Partit Conservador espanyol, des de Polavieja, a Silvela i Dato-, i Salvador Guinot.

Guinot, a *Laboremus*, desenvolupava les raons del descontentament cap a Eduardo Dato, i afirma que per a aquest sector Maura era guia, cap i mestre; la seua desafecció a la línia oficial conservadora era anterior, i per això va sol·licitar al partit i al govern no presentar-se per Lluçena. Els joves mauristes no havien de fer-se il·lusions. Era impossible guanyar aquells acostumats a “*mandar para acrecentar la clientela*”. Però no calia desmai, en haver-hi dos camps per llaurar, “*(...) uno, el campo del proletariado y otro el ingrato donde vegetan esos parásitos que llamamos masas neutras*”. L'objectiu havia de ser “*Despertar el egoísmo de estos hombres para hacerlos ciudadanos verdaderos, y laborar por la mayor dignificación de esas masas llagadas, siempre dispuestas a ser seducidas (...)*” ⁶⁸⁷. També hi escriuen Ricardo Carreras, Victorino

683 Totes les joventuts havien de subvencionar la revista *Ciudadanía*. Ja no havia cap castellanenc en la junta el 1919. José GUTIÉRREZ-RAVE, *Yo fui un joven maurista (Historia de un movimiento de ciudadanía)*. Libros y Revistas, Madrid, s.f., pp. 192-196. El president era Antonio Goicoechea.

684 El 3 de febrer de 1916. Hi tornarem, al voltant del tema. *Heraldo*, 28-II-1916

685 Al Teatre Escalante. L'orador de Castelló fou Espresati. *Lealtad*, 1-VIII-1915.

686 *Lealtad*, 29-VIII-1914.

687 *Lealtad*, 24-VII-1914. Un setmanari en 12 pàgines, que recorda *Arte y Letras* en el format, amb dues pàgines de propaganda al davant i altre parell al darrere. El juny de l'any següent, passades les eleccions provincials, el format es reduirà a huit pàgines, indicatiu dels problemes econòmics que portaran a la desaparició de la publicació.

Villagrasa, alguns d'ells, amb pseudònim, donaven la nota humorística, i, en la línia del maurisme els seus primer mesos, insistien en criticar la política governamental al Marroc, tant en els articles de fons com en els discursos al banquet, amb especial atenció, Espresati fill. Veterans com Ricardo Carreras no s'estaran de recordar al banquet que

Aun cuando en los labios de los jóvenes mauristas suene ahora raramente el nombre de D. Juan de la Cierva (...) los mauristas antiguos, se han de declarar ciervistas en su maurismo, y han de mentar con todo el cariño y respeto a quien no les es hacedero separar de la persona del maestro y a quien le es debida toda admiración por encarnar como nadie el gobernar la doctrina de Maura ⁶⁸⁸.

Igual com reconeixia Carreras, Guinot podia ser maurista, però no jove; tenia 48 anys. Hipólito Fabra havia nascut el 1839. Espresati pare tenia tota una vida política per darrere⁶⁸⁹; el seu fill, Cayetano Bigné, Miguel Llansola o Francisco Segarra complien més el perfil que ens dóna Ossorio y Gallardo del maurista de la primera onada: *“los que tenían algo que perder, o que buscar, por regla general, se marcharon con Dato. Los puros y desinteresados y, entre ellos, toda la gente joven, se quedaron a mi lado. De allí salió una brillante juventud maurista”* ⁶⁹⁰.

Tot i les declaracions d'entusiasme envers la seua persona, la carta de Maura que es llegiria al banquet tenia la seua fredor i falta de concreció característiques envers el moviment ⁶⁹¹.

Amb el datistes quedarà com a cap oficial, Ramon Salvador, a més del Marquès de Benicarló. Amb els mauristes, figures com Carlos G. Espresati ⁶⁹². Els motius dels Espresati, eren la reivindicació de l'alcaldia del pare ⁶⁹³.

688 La importància que el maurisme donava a la ineficàcia del govern al Marroc, aproximant-se, fins i tot, a les tesis socialistes, María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*. Siglo XXI, Madrid, 1990, p. 50 .

689 Articles de Vicent SANZ al *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*. UNED-Alfons el Magnànim, Alzira-València, 2003. Espresati morirà el 1920. *La Provincia Nueva*, 20-IV-1920.

690 Ángel OSSORIO Y GALLARDO, *Mis memorias*, Tebas, Madrid, 1975 (or. 1946), p. 99.

691 El telegrama, a l'annex 26.

692 Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del régimen canovista*, pp. 89-90.

693 *“Quién así siente es hijo de aquel alcalde, tan combatido por las izquierdas como fue leal y desinteresado colaborador del insigne y austero estadista D. Antonio Maura (...) No tiene más móvil [Espresati fill] que el de ofrendar al gran político de mis amores las primeras letras*

QUADRE I. JUNTA DE LA JOVENTUT MAURISTA DE CASTELLÓ. 1914.

President	Miguel Llansola, regidor
Vicepresidents	Cayetano Bigné, advocat Francisco Segarra García, advocat
Secretari	Hipólito Fabra, farmacèutic
Vicesecretari	Juan Avinent, advocat
Tresorer	Javier Vicent Fabregat, banquer
Comptador	Pedro Salvia, propietari
Bibliotecari	José Pascual Tirado, propietari
Vocals	Gaspar Martell, propietari Francisco Armengot, industrial Ramón Almazán, empleat Manuel Almela, industrial Francisco Fabregat, agricultor

Font: *Lealtad*, 24-VII-1914.

QUADRE II: COMISSIÓ DE PROPAGANDA.

President	Cayetano Bigné
Secretari	Victorino Villagrasa
Vocals	Ramón Almazán Vicente Martí Bellver Rafael Camós

Font: *Lealtad*, 24-VII-1914.

QUADRE III: COMISSIÓ ELECTORAL.

President	Miguel Llansola
Secretari	Hipólito Fabra Calduch

Font: *Lealtad*, 24-VII-1914.

Els conservadors governamentals intentarien de crear una altra organització conservadora. A València s'havia creat, dirigida per José Garrido Sánchez, desitjosos de crear una mena de coordinadora del regne de València. Visiten Castelló, on els acompanya Armengot a visitar el Governador Pérez Magnin. Tiburcio era en una dels

publicadas de carácter político de su primogénito. AM. Carta d'Espresati fill a Maura, enviant-li un retall del seu discurs a *Lealtad*. 25-VII-1914. Lligall 38/12.

seues molt habituals, a l'època, viatges a Madrid ⁶⁹⁴. A Madrid es relacionava amb el Comte d'Albai i el diputat pel districte de Nules, Antonio M. Fabié, poden entrevistar Juan de la Cierva ⁶⁹⁵.

El maurisme tant podia mantenir-se dins les formes de funcionament del sistema polític com jugar la carta de la mobilització. En favor de la tesi del maurisme com a element democratitzador trobem les declaracions anticaciquils dels seus caps, la celebració de mitins i la publicació de manifestos en un món polític marcat pels banquets d'homenatge i la visita als amics polítics. O la seua preferència pels homes nous, en tant que allunyats dels càrrecs polítics.

Les seues possibilitats de consolidació depenien, en part, dels possibles aliats que podien eixamplar, o crear, la seua base social. Aquesta base social era la dels catòlics, carlistes o no. Cal recordar els llaços que mantenia amb ells un cap maurista com Salvador Guinot. Aliança dificultada per les divisions prèvies d'aquest magma carlocatòlic, que hem vist al capítol anterior, i que no deixaven de reproduir-se. Un nou motiu de divisió, o excusa per a la divisió, serà la Primera Guerra Mundial ⁶⁹⁶.

El cap nacional jaumista Vázquez de Mella era germanòfil. En tot cas, l'escissió *mellista* de 1919, que s'apuntava abans, no es pot atribuir en exclusiva a eixa germanofília. Les diferències entre pretendent i cap polític ja eren observables com a molt tard pel 1909, en allò que podem anomenar enfrontament entre autoritat tradicional i lideratge carismàtic. Les qüestions eren la centralitat de la qüestió dinàstica en el discurs, les autonomies o la unió de les dretes. Era la versió carlista de la crisi del sistema de partits de la Restauració. El lideratge valencià de Manuel Simó, Luis Lucia i el *Diario de Valencia* intentà de mantenir l'equidistància ⁶⁹⁷.

A les comarques de La Plana ja existia, com sabem, la escissió *paquista*. Els

694 *La Provincia*, 13-IV-1915.

695 *La Provincia*, 14-IV-1915.

696 Francisco J. ROMERO SALVADOR, *España, 1914-1918: Entre la guerra y la revolución*. Crítica, Barcelona, 2002.

697 Els mellistes tenien grans oradors com el mateix Mella, o Víctor Pradera. S'integraven bé en els sistemes; Maura intentà que acceptaren ser ministres. El sector de Pradera confluiria en el PSP. Ací estava Salvador Minguijón, que abandona el carlisme el 1920 amb el seu grup saragossà. Jordi CANAL, *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*, Alianza, Madrid, 2000, pp. 271-279.

paquistes tenien una estructura pareguda als partits del torn. No generen una estructura juntista. Disposaven de Cercles a Morella, a Sogorb, el Cercle de Llauradors de Vila-real i el setmanari *El Tradicionalista* ⁶⁹⁸.

El gener de 1917 hi ha un intent d'aproximació entre aquestes dues vessants del carlisme. Probablement es tractava més de posar fre a les hostilitats que no algun intent d'integració orgànica ⁶⁹⁹.

La premsa carlista era amb el pretendent. La contradicció interna que viurien podria ser important: les lloances a la habilitat oratòria i intel·ligència superior demostrades per Mella feia difícil passar atacar-lo de sobte, i sempre se'l tractarà amb respecte ⁷⁰⁰. Els purs de Bellido estaven més connectats amb la base i amb el bisbe de Tortosa. Disposaven dels setmanaris *El Maestrazgo*, *El Mijares* de Vila-real, i *El Serradal* de Borriana ⁷⁰¹.

Durant la guerra, la Junta Superior Legitimista (amb comissions especialitzades de propaganda, organització, cercles, joventut, tradició, premsa, acció social, comissió jurídica, defensa del clergat, requetès. Després, Juntetes regionals. A la província trobem les Juntetes locals de El Forcall, Morella, Alcalà, Benicarló, Benicàssim, L'Alcora, Salzadella, Vinaròs, Borriol, Cabanes, Castelló, Borriana, Nules, Onda, La Vall d'Uixó, Vila-real, Vilavella, Altura i Sogorb ⁷⁰².

Essent delegat de Don Jaume a Espanya el marquès de Cerralbo, a Espanya es succeïren les discussions al voltant de la unió de les dretes. La polèmica al voltant del *minimisme* seria la més destacada. Des de *El Debate* i sectors propers al maurisme es proposava una unió basada en un programa mínim, que permetria de fer front els efectes de la crisi del Partit Conservador i els perills de la *izquierda de verdad*, més endavant coneguda com a bolxevics o comunistes -tot i que els autèntics bolxevics foren pocs, a Espanya-.

698 Gerard LLANSOLA, *Republicanisme*, pp. 210-223.

699 *La Provincia Nueva*, 29 a 31-I-1917.

700 Exemple, de molts, la comparació entre la germanofília de Mella i l'aliadofília de Maura del presbiteral Antonio Conejos, "¿Convergen o divergen?", *El Maestrazgo*, 7-X-1916. L'aliadofília de Maura era relativa. En els ambients purs, es referien a les seues simpaties liberals -en sentit ampli- que l'aproximarien més al model sociopolític francès que no pas a l'alemany.

701 Les revistes de Vila-real eren hereves d'una tradició de publicacions carlistes des del 1901: *Luz Católica*, *La Señal de la Victoria*, *La Victoria de la Señal*.

702 *El Maestrazgo*, 6-III-1915. Membres de Juntetes carlistes, Annex II.

El principal defensor d'aquesta postura, front el catastrofisme clàssic de Vázquez de Mella ⁷⁰³, fou el catedràtic de la Universitat de Saragossa Salvador Minguijón, autor el 1914 del pamflet *La crisis del tradicionalismo en España*. Tot i no veure malament una unió contrarrevolucionària, en la línia de l'aconseguida el Sexenni, aquesta unió dretana implicava renúncies que el jaumisme no volia fer ⁷⁰⁴.

El 1916 havien canviat d'opinió. Passant dels debats madrilenys a la política de La Plana, es publicava un article doctrinal, amb la tesi la unió haguera sigut impossible, en defensar Mella que la unió de les dretes en cap cas havia d'implicar fusió; únicament, objectius concrets quan la Fe es trobara en perill. Però s'havia d'oblidar el passat. Calia deixar de banda debats bizantins i escrúpols morals ⁷⁰⁵. La unió de les dretes tenien clar els tradicionalistes el què significava: “o sea, la unión con Maura” ⁷⁰⁶; en ser Maura un liberal, existien escrúpols ideològics. A Girona, acudiran junts Gabriel Maura i Vázquez de Mella, amb un discurs comú regionalista ⁷⁰⁷. Ja veurem al següent capítol com un regionalista maurista català es presentarà al districte de Castelló. El resultat final, ajudat pel recanvi generacional, i per l'èxit de la unió conservadora al districte de Nules ⁷⁰⁸ (dels lideratges de Giner i Bellido es passarà al de Chicharro) serà la declaració de independència dels tradicionalistes provincials respecte a Madrid, per a

(...) 1. *Constituirse en comunión católica monárquica, conservando la integridad de su programa doctrinal i la férrea organización provincial.*

2. *Declararse independientes de las antiguas juntas central y regional tradicionalistas, y ajenos a todas las disidencias personalistas surgidas de los*

703 Arribaria a sentir-se atret per la possibilitat. El 1916, seria elegit diputat a Oviedo amb suport maurista. Maria CRUZ MINA, “La escisión carlista de 1919 y la unión de las derechas”, a GARCÍA DELGADO (ed), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*. Siglo XXI, Madrid, 1986, p. 158.

704 Els plantejaments d'unificació de les dretes, des de la perspectiva carlista, Jordi CANAL, *El carlismo*, pp. 267-268. Minguijón plantejava la inutilitat de la política del tot o res. S'hauria d'intentar canviar el sistema per mitjans legals, renunciant a la mítica insurreccional. Arriba a comparar la radicalitat carlista amb la jihad islamista. Recordava tot allò que unia el tradicionalisme al maurisme: corporativisme, catolicisme, la cerca de la masa neutra... Maria CRUZ MINA, p. 157.

705 Probablement, havia llegit Minguijón. L'autor escrivia amb el pseudònim *Fernando*. *El Maestrazgo*, 13-V-1916. Mella era diputat per Oviedo des del 1916 amb suport maurista. Hi tornen el 24-V, en referència a un discurs de Mella a Covadonga el setembre anterior. El Discurs de Covadonga seria l'últim intent, nacional, de fusió carlo maurista. Les divisions van convertir el mitin en una romeria purament carlista. Maria CRUZ MINA, p. 158.

706 *El Maestrazgo*, 3-VII-1916.

707 *El Maestrazgo*, 12-VIII-1916

708 Al capítol següent.

últimos manifiestos del señor Duque de Madrid.

3. *Conservar todos los antiguos Círculos y organismos, con la denominación de católico-monárquicos.*

4. *Designar a D. Jaime Chicharro, diputado a Cortes, don Manuel Mingarro, diputado provincial y Don Vicente Bellido, concejal de la capital para que (...) acuerden las orientaciones prácticas a seguir (...) por la defensa de los principios básicos de la civilización cristiana, Religión, Familia, Propiedad y Libertad ciudadana* ⁷⁰⁹.

4. INTERESSOS DE LA REVISTA *LEALTAD*.

Per a aquest apartat prescindirem des aspectes purament ideològics, que no són exclusius d'aquest moment i provarem d'analitzar més endavant, per tal de centrar-nos en els més purament polítics, conjunturals.

Hi trobem molta retòrica de tipus nacional, però es centren poc a la conflictivitat local. Cert que quan es publica la revista, encara no ha arribat la part més dura de la crisi social provocada per la Primera Guerra Mundial, però tot i així resulta sorprenent aquesta renúncia .

A aquestes dates, a Villamalur, guàrdies rurals detenen dos veïns per recollir llenya a terrenys de muntanya pública. Una multitud es dirigeix al lloc on hi eren retinguts, amb la intenció d'alliberar-los i amenaçant de mort l'alcalde. Ha d'acudir la Guàrdia Civil d'Onda ⁷¹⁰. També es produeixen conflictes de consums a Torreblanca, per l'injust repartiment de l'impost ⁷¹¹.

Tampoc deien res sobre la demanda d'instal·lació de planxes de ferro al camí del Grau de Borriana, que tantes discussions havien pres al principal port exportador de la comarca. Les reclamacions les encapçalava la Societat de Mariners de Borriana, i el setmanari *La Unión*; però no feien referència al Grau de Castelló, de manera que poc interessava a aquest grup urbà dirigent del maurisme. Però el moviment coincidia amb el

⁷⁰⁹ *La Provincia Nueva*, 23-II-1920.

⁷¹⁰ Miguel Alegre Pérez i Juan Moliner Pérez, eren els detinguts. La premsa conservadora considerava desproporcionada la detenció, i culpava l'alcalde. Raó tenia la gent per protestar. *La Provincia*, 2 i 3-III-1915.

⁷¹¹ *La Provincia*, 9-IV-1915.

maurisme en el discurs regeneracionista, i s'implicava en el conreu de la taronja, eix de l'economia comarcal; centrava les crítiques en l'alcalde conservador Juan Peris en particular, i el caciquisme en general, tot i reconèixer finalment que els entrebancs de Peris eren producte de la ignorància, no de la mala fe, com el mateix alcalde reconegué. Havien considerat, Peris, el president del Sindicat de Regs, Enrique Peris, i el vicepresident del Casino de l'Agricultura, Bautista Musoles, que era inútil reclamar, i més valia conformar-se amb els arreglaments del ferm de la carretera ⁷¹². El maurista diputat per Nules, Bautista Musoles, intervindrà al voltant del tema al Congrés ⁷¹³.

La revista era producte d'un grup d'intel·lectuals els quals, en eixe moment, tenien poc de contacte amb les classes populars neutres que volien representar, més enllà de les referències a la misèria que la crisi agrària provocada per la guerra podia provocar ⁷¹⁴.

Una de les poques que es reproduïen, una demanda de 300 habitants de Llucena davant el Governador i el Delegat d'Hisenda denunciant els liberals *cantistes* d'haver portat a terme un repartiment injust dels consums, apareixerà a la revista en estar encapçalada per Saturnino Lizondo i Salvador Guinot, en el context de les eleccions a diputats provincials del març, on el maurisme havia posat les seues esperances i esforços ⁷¹⁵.

En canvi, podien dedicar dues pàgines -d'una revista que en tenia catorze, quatre de publicitat- en una crítica molt dura cap el Partit Reformista, de nul·la incidència a la seua zona d'actuació; però importants per a la política madrilenya ⁷¹⁶.

Vindicació de la persona de Maura, i condemna de Ferrer i Guàrdia.

De tal manera que, el 1914, la seua primera preocupació és enlairar la persona, i mite, de Maura. El seu primer número té com a portada la seua foto, res d'estranyar quan

712 Per un resum, i el triomf de la reclamació, *La Unión* 6-XI-1915.

713 *La Unión*, 24-VI-1916. O una carretera de L'Algar a La Vall d'Uixó. *La Unión*, 5-VII-1916. Al voltant dels nolis, tota la setmana següent. Un banquet, 2.IX. I tupinada a La Llosa, 4-XI, nolis, 2-XII, més de nolis, el 9, amb declaracions del diputat borrianenc, per La Seu d'Urgell, Domingo Sales.

714 Així, Salvador Guinot observava com comença a notar-se la misèria, relacionant-ho amb la falta de moral: i es que s'haurien multiplicat les persones a les tavernes, on perdien els seus minsos estalvis davant els tafurs. *Lealtad*, 20-II-1915.

715 Tothom pagaria de 25 a 50 pessetes, ric o pobre. 300 llauradors de Llucena es manifestaren, 60 reclamaren a Hisenda i 40 aconseguirien una millor quota. *Lealtad*, 13-II-1915.

716 En la inauguració de la secció "Firmas de Madrid", signat per C.S. *Lealtad*, 15-V-1915.

es tracta de l'òrgan de la Joventut Maurista de Castelló. Ja hem vist com comença declarant el seu respecte a l'obra del ex president conservador, i el primer article és de Gabriel Maura, *La crisis nacional*. Els discursos de Maura tindran abundant repercussió a les seues pàgines. S'arribarà a comparar la passió de Maura amb la de Crist ⁷¹⁷. Les comunicacions no eren amb el cap; el seu contacte a Madrid era Ossorio y Gallardo ⁷¹⁸. El mitin que aquest havia de donar al Teatre Principal de Castelló pel 20 de juny de 1915 es va haver de suspendre; els mauristes afirmaven que “*per patriotismo*”, a indicació del Governador Civil. L'excusa era que podia parlar de la Guerra Mundial. Es tractava d'una circular enviada pel Ministeri de Governació ⁷¹⁹. Altra possible motiu per a la suspensió de l'acte seria preocupació que els republicans el rebentessin ⁷²⁰.

Reivindicar Maura i condemnar Ferrer ve a ser cosa idèntica pel grup. No en va era la campanya de les esquerres front la condemna a mort de Francesc Ferrer i Guàrdia la que havia provocat la caiguda del Govern Llarg de Maura, més que no la Setmana Tràgica en sí mateixa. Així, ja en la fundació de la revista, Peremarch -cap de la Joventut Maurista valenciana- justificava la crida als reservistes el 1909; i respecte a Ferrer, “*ni fue pedagogo, ni filósofo, ni otra cosa que el autor de aquella rebelión*” ⁷²¹. S'insistia en la necessitat de tirar a terra la seua estàtua a Brussel·les, i de prohibir els mitins demanant la seua rehabilitació ⁷²². Setmanalment, apareixien cites de polítics de l'època, contràries a l'indult a Ferrer, o incidint en la seua perillositat com a pedagog ⁷²³.

Crítica al Partit Conservador.

Que podia anar d'una crítica amable al metge de Culla Álvaro Agut, assegurant-li com a la Joventut Maurista tothom tindria cabuda ⁷²⁴, com demostracions d'odi a la bèstia

717 Editorial d'Espresati, en metàfora a penes dissimulada, a *Lealtad*, 17-IV-1915. Sencer a l'annex 39.

718 Visita del Centre Maurista de Castelló a Madrid, i entrevista amb Ossorio, el qual els encarrega “*A los idóneos, guerra sin cuartel (...)*” i als que no són declaradament idóneos, “*Más fuerte todavía si intentan llegar con halagos hasta ustedes (...)*”. *Lealtad*, 8-V-1915.

719 Els mauristes es queixaran que aquesta prudència no s'apliqués també a les declaracions proaliades de la premsa d'esquerres, als discursos de Lerroux i Blasco Ibáñez. *Lealtad*, 12-VI-1915.

720 *El Clamor*, 14-VI-1915.

721 *Lealtad*, 24-VII-1914.

722 Secció “Acotaciones”, *Lealtad*, 1-VIII-1914, de molts. També publicaven com el pedagog belga amic de Ferrer, Mr. Fournemont, hauria sigut acusat de corrupció de menors. Si era cert o no, no ho sabem dir, però es tractava de insistir com Ferrer es mereixia la seua execució; els seus defensors estrangers eren també gent poc de fiar. *Lealtad*, 15-VIII-1914.

723 La recopilació d'aquest tipus de cites era una constant a la publicística maurista. Se les copiarien els uns als altres. Tenim un recull a Juan PAULIS i Fidel de SOREL, *Maura ante el pueblo*, Francisco Beltrán, Madrid, 1915, pp. 219-266.

724 Quan Álvaro Agut demana la unitat conservadora; hi tornarà a aparèixer al capítol següent.

negra del maurisme castellanenc, Tiburcio Martín. Ja observarem al capítol següent com el cap del Partit Conservador, i per tant, rival per la mateixa base social, era el seu principal sac de boxa. Es reproduirà, a tall d'exemple, una entrevista que li fa el redactor republicà *Crispín* per a *El Clamor*. "(...) celebró con el gigante Don Tiburcio y le oyó hablar de la Caridad. El coloso es un antiguo devoto de esta Virtud Teologal (...) bien entendida comienza por uno mismo". Com a entrada a una entrevista real; preguntat Don Tiburcio al voltant de la seua actitud davant els mauristes, afirmarà que ell és més maurista que ningú; i quan li pregunten perquè no ho fa oficial, i els motius de mantenir-se fidel a Dato, la resposta serà que per realisme polític; moment que aprofita l'entrevistador per fer una apologia del maurisme com a representant de la "(...) juventud de espíritu, generosidad, libertad, desinterés (...)"; la resposta de l'home de la Restauració difícilment podia ser una altra que la que donà, "*Perdone usted. Está usted equivocado en todo. Son ustedes unos enfermos de idealismo*" ⁷²⁵. L'agressivitat verbal cap a Tiburcio Martín augmenta en aproximar-se les eleccions provincials del març de 1915. *Lealtad* abandonava la tendència a revista cultural, més que no purament política, per centrar-se en la política local.

*Tiburcio del alma mía
picapleitos de secano
cesa en tu fiera porfía
de restar, día por día,
suscripción a este cristiano.*

*Aunque tu sueño anhelante
es procurar nuestra muerte,
no puedes salir triunfante;
peor será tu talante
cuanto mejor nuestra suerte.*

*(...)Tiburcio, cesa en tu inquina,
no te metas en harina,
ni en camisa de once varas* ⁷²⁶.

Lealtad, 1-VIII-1914. Era el seu tema. De molts possibles, *La Provincia Nueva*, 13 i 18-XI-1918.

⁷²⁵ *Lealtad*, 14-XI-1914. Als joves mauristes els va molestar molt que els republicans feren una entrevista amable a Martín per al *Clamor*. De fet, les entrevistes extremant l'educació eren allò corrent, si més no a la premsa local. Els arguments eren de tall personal, en el context de futures lluites electorals, que tractarem al proper capítol. *Lealtad*, 21-XI-1914.

⁷²⁶ Pseudònim *Miss Tedios*. *Lealtad*, 12-XII-1914. Una altra, signada també amb pseudònim,

La qual cosa no implicava desconèixer l'autèntica força de l'organització hereva del cossi. Quan el partit Conservador organitza una exaltació a la figura de Tiburcio Martín, tot i la ironia, els mauristes no poden evitar reflectir com acudeixen

(...) de 70 pueblos (141 tiene la provincia) se reclutaron unos 400 idóneos, que vinieron a comer la mona de Don Tiburcio. Según un periodista, amigo de estadísticas, de Castellón fueron 29 empleados y otros tantos aspirantes al presupuesto; y de la provincia 37 ex alcaldes y 23 ex concejales; toda una legión de municipales dispuestos a hacer la felicidad de los pueblos. Y estos, ¡jngratos! Obstinados en no ser felices.

Com que el banquet es fa aprofitant la Pasqua, és una festa “judaica y judaizante” -sarcasme agressiu, per catòlics com ells-. L'organització era de Luis Fabra i Vicente Sales, el primer “*adora en privado a Maura y no se atreve a confesarlo en público: Sirve a Don Tiburcio*”⁷²⁷.

Defensa de la neutralitat a la Primera Guerra Mundial.

La seua primera editorial tenia un fons cristià: Crist exigia pau als homes; dissortadament, aquests no en fan cas. A més, la guerra és més cara i més mortífera que no abans. Sortosament, Espanya està allunyada del teatre d'operacions, però té interessos a alta mar i al Nord d'Àfrica. El perill era quan “*(...) en las naciones pobres regidas por gobiernos débiles, el hambre y el malestar de la clase proletaria, bien administrados por los monopolizadores de la tranquilidad pública, fácilmente degeneran en convulsiones sociales más terribles aún que la guerra*”; expressió de pors conservadores, però també anticipació dels avalots⁷²⁸. Tot i que, com acabem d'observar, no deixaven d'aprofitar el moment per criticar el govern Dato, com tot el moviment maurista cediran en la seua agressivitat cap els *idóneos*.

La seua postura davant la guerra no deixava de ser realista, tenint en compte la debilitat de les forces armades espanyoles, i la seua posició geogràfica respecte al centre

“Cantos del portugués”, *Se tiene que contratar/ de barítono, Tiburcio/ y tiene que debutar/ con el canto vagabundo./ Para ser tumba una timba/ tan solo le falta un palo/ y ese... le suelen largar/ los jóvenes mauritanos.(...)*. En referència a la suposada connivència dels datistes locals amb el joc, de què parlarem al final d'aquest capítol. *Lealtad*, 23-I-1915.

⁷²⁷ Les cites, *Lealtad*, 10-IV-1915. La llista de convidats, *La Provincia*, 6-IV-1915.

⁷²⁸ Editorials de *Lealtad*, 8 i 29-VIII; 5-IX-1914.

del conflicte. Si Espanya anava a la guerra seria per conveniència dels anglesos ⁷²⁹, postura prou racional. Insistien sovint en el perill de la influència anglesa: amb molts diners, però pocs soldats, poden voler aconseguir soldats implicant al conflicte els països neutrals ⁷³⁰.

Altra cosa que els motius reals foren la germanofília, i el menyspreu envers la republicana França. De manera, que a l'igual que el diari conservador *La Provincia*, pogueren ser sarcàstics respecte a les suposades victòries en retirada de les tropes franceses a l'inici de la guerra, i els rumors de debilitat alemanya, quan tenien ocupats Bèlgica i els departaments del Nord francès, resultant pel lector una font més fidedigna que no la premsa republicana local. En ella, els francesos no deixaven de guanyar combats; això sí, cada vegada més a prop de París.

La germanofília la trobem clarament expressada amb una vindicació del darwinisme social a un article sense signar *Dos ideales*, on es comentava, positivament, un llibre del general alemany Bernhardi (?), *Alemanya i la propera guerra*. Alemanya tindria el dret, i el deure, d'anar a la guerra per tal de guiar l'home a la conquesta de formes superiors de civilització. Per contraposició, a la republicana França, les orquestres militars que cada dissabte eixien a tocar per tal de recordar a la nació la necessitat d'armar-se, eren agredides per "*sindicalistas, los socialistas de todas las especies, anarquistas (...)*"; els mestres de l'escola republicana i laica haurien acabat resultant també antimilitaristes, ens deia un "*conocido periodista*" de nom no mencionat ⁷³¹.

Quan Dato demane neutralitat als diaris, se li recordarà

Conformes: somos los primeros neutrales. Pero es necesario que los francófilos de profesión, que laboran por llevarnos a la guerra y que a no se limitan sólo a insultar a Alemania, sino a injuriar a los que somos incapaces de sentirnos afrancesados, amainen en sus violencias, en sus mentiras y en sus excitaciones (...). Si hay derecho a insultar a Alemania, lo habrá también para insultar a Francia, Inglaterra o Zululandia, y si se centra la desvergüenza contra los que no quieren ser franceses (porque así lo dice (...)) la Virgen del Pilar no se va a prohibir el método brutal contra los francófilos ⁷³².

729 *Lealtad*, 12-IX-1914.

730 Aquest argument, *Lealtad*, 17-X-1914. De molts exemples possibles.

731 *Lealtad*, 19-IX-1914.

732 *Lealtad*, 3-X-1914.

La municipalització del sector elèctric.

Acabat l'enfrontament de l'alcaldia d'Espresati, l'alcalde de Castelló era el liberal Juan Peris, amb suport de la majoria republicana. A iniciativa de Gasset s'havia aconseguit un emprèstid de milió i mig de pessetes. L'objectiu era la construcció de una central i augmentar el cabdal d'aigua potable. El debat de la municipalització començava un any després, impulsat per Gasset i la majoria republicana; el regidor Llansola exigia més gestions davant les empreses privades, *Viuda de Estela y Bort*, amb l'argument que es podien millorar les condicions resultant més barat per l'Ajuntament ⁷³³. El descontentament cap als serveis que oferia la companyia no eren exclusius de Castelló. També a Borriana es plantejaven la municipalització -crear una fàbrica generadora- o buscar una altra empresa. L'argument a favor de la municipalització venia a ser la major confiança que implicava el tenir darrere l'Ajuntament; així s'aconseguirien més abonats, que farien rendible l'empresa ⁷³⁴.

Cap el 1915, tot pareix indicar que la central era poc eficient ⁷³⁵. Els mauristes, principals crítics en aquest sentit a la gestió municipal no s'estaven de recordar com la Central elèctrica que hauria de mantenir l'enllumenat tallarà un carrer del projectat Eixample de la capital. I els terrenys haurien costat 4.000 pessetes, amb les quals s'hauria comprat el doble de terreny més als afores, estalviant als ciutadans l'olor a carbó ⁷³⁶.

La carestia de carbó provocada per la Primera Guerra Mundial no faria més que empitjorar el problema. La conclusió es la necessitat de municipalització del servei elèctric el 1915, més quan s'intentava il·luminar els carrers del Grau i electrificar els pous per aconseguir aigua. De manera que acabarien convivint una fàbrica municipal i dos de privades. Però un any després, els problemes continuaven essent els mateixos. El preu del carbó continuava augmentant, i l'Ajuntament tenia un seriós problema per recaptar els abonaments, pot ser per ineficàcia, o per por a perdre suports. Fins i tot es va haver de tancar el fluid elèctric a l'Hospital i la Beneficència ⁷³⁷. També els carlistes insistien en el

⁷³³ *Heraldo*, 20-VI-1912.

⁷³⁴ *La Unión*, 25-IV i 20-VI-1914.

⁷³⁵ Els aspectes tècnics de la municipalització, Casimir MELIÀ, *Orígenes y desarrollo de los servicios eléctricos en la provincia de Castellón*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1975, pp. 28-40. De l'expansió del servei elèctric a la província, capítol II.

⁷³⁶ *Lealtad*, 17-X-1914.

⁷³⁷ *La Provincia Nueva*, 22-II-1916.

malbaratament de mantenir una instal·lació pública quan hi havien de privades ⁷³⁸.

Els mauristes insistien que l'Ajuntament havia fet avançaments a la companyia alemanya, però els poders de l'enginyer no estaven legalitzats; de tal manera que la companyia no responia d'eixos diners. Però problema més greu era la consignació d'unes despeses de 202.000 pessetes per a la municipalització, quan els ingressos es calculaven en unes 100.000 ⁷³⁹.

Finalment, l'Ajuntament decidiria contractar els serveis d'una empresa privada que generaria electricitat el nou embassament de Sitjar, el 7 de desembre de 1916 ⁷⁴⁰.

Acusacions de clientelisme republicà.

Vinculat a les crítiques cap a la municipalització, s'insinuava clientelisme republicà, que als mauristes els agradava d'anomenar *kalifato republicano*. Els motius del mal funcionament seria haver contractat personal mecànic mirant només el fervor republicà ⁷⁴¹. En tot cas, l'enfocament era més humorístic que altra cosa, en la línia dels sabuts que formaran la Castellonenca de Cultura. En la ironia, acusaven de krausisme i maçoneria els seus adversaris, “*¡Viva la moralidad y el krausismo , hermano Aristóteles del gr. 33!*”, acabava la crítica al clientelisme.

Per tal de reforçar les acusacions, no dubtaven en reproduir els articles de *El Socialista* dins una secció anomenada *Notas de Levante. Política en Castellón*, signats per Andrés Saborit. L'original elogiava el tarannà liberal de la capital de La Plana, instrumentalitzat pels gassetistes, que només mirarien pels seus interessos particulars, la qual cosa acabaria amb un futur creixement socialista. El comentari maurista era donar-li's la raó en la crítica als republicans locals, però els obrers “*(...) lo que deben hacer es trabajar y ahorrar, y no dejarse engañar por nadie, ni socialistas ni republicanos*”. També publicarien la resposta de Saborit negant les acusacions de corrupció que se'ls feia, com a rèplica, des del *Clamor* ⁷⁴².

⁷³⁸ *El Maestrazgo*, 12 i 28-VIII-1916.

⁷³⁹ *Lealtad*, 6-III-1915. Els detalls tècnics, signats per *Perico de los Palotes*, es publiquen els dos mesos següents.

⁷⁴⁰ AMCS. *Actes Municipals de Castelló*, 13-XII-1916.

⁷⁴¹ *Lealtad*, 3-IV-1915. Gerard Llansola, a partir de les *Actes Municipals*, compta huit treballadors contractar per posar en marxa el servei elèctric municipal; després, s'haurien contractar cinc més. Les crítiques més dures al procés vindrien del regidor liberal Pascual Cazador. Gerard LLANSOLA, *Republicanism*, p. 315

⁷⁴² *Lealtad*, 8-V i 16-VI-1915.

Les crítiques mauristes al caciquisme republicà són més de tipus reactiu, dins el debat polític, en el estil irònic que era la marca del grup d'intel·lectuals locals -Gasset el *Kalifa*-, que no fruit d'alguna anàlisi més profunda. Altre exemple: quan empitjoren les relacions entre l'Ateneu Radical i el lideratge republicà de Gasset -els primers haurien publicat una "*hojita*", la seua declaració afirmant com "*enturbiándose y diz que cantando el de profundis a la unión tan caca-reada. Parece ser que se vayan hartando de divinas comedias y busquen el epílogo a la Novela ha tiempo comenzada por el primus castellanensis*". No dubtem que els redactors i els seus amics s'ho passarien molt bé, amb aquest tipus d'ingeniositat; però trobem poc probable que arribaren molt més enllà, amb aquest tipus de missatges xifrats ⁷⁴³.

Es tractava d'una crítica a l'adversari polític, personalitzada, com la que ens uns inicis dedicaven a Alejandro Lerroux, que tot i declarar-se amic del poble vivia en el luxe d'un palauet o gosava conduir un poc proletari automòbil ⁷⁴⁴. Amb poca atenció al joc net, es dedicaven, sovint a l'argument ad hominem. En una argumentació contrarevolucionària, quan a Castelló només apurant molt el significat de la paraula podia considerar-se la revolució una amenaça plausible pels interessos burgesos. Això no els aturava per queixar-se, sobre el suposat republicanisme de la ciutat de Castelló,

¡Castellón, la única provincia que permanecía impasible ante el grito infame de la chusma inconsciente, embaucada por los logreros de la política, es decir, el triunfo de la la anarquía, de las pasiones rufianescas, de los políticos acomodaticios, de los apologistas de los crímenes de la semana sangrienta y de su desdichado director Ferrer, de triste memoria! ⁷⁴⁵

CONCLUSIONS.

El final de la revista seria abrupte. Dins el procés de moralització social que proposaven, els mauristes, com a bons catòlics, es declaraven contraris al joc, encara que mai no ho havien considerat un aspecte central. Però decideixen criticar directament una sèrie de prohoms locals:

⁷⁴³ *Lealtad*, 9-I-1915.

⁷⁴⁴ Ricardo Carreras, "Mientras la plebe clama", *Lealtad*, 8-VIII-1914. El setmanari publicava nombroses notícies soltes de Lerroux en aquest sentit.

⁷⁴⁵ *Filo Trusil*, a *Lealtad*, 1-VIII-1914.

Enterado el señor Gobernador civil que en algunos cafés, bares y otros establecimientos se jugaba a ciertos juegos de azar y envite, ha dado órdenes terminantes a la policía para acabar con tal abuso ⁷⁴⁶.

Pels mauristes, era un intent d'obligar els jugadors a anar a la timba, afirmen organitzada, al Cercle Conservador ⁷⁴⁷. Pareix ser que l'organitzador era “*persona ajena al Círculo*”, però en algun moment el negoci hauria passat a mans de “*significadíssimos idoneos*”. Insinuaven que al darrere hi eren el director de *La Provincia* i Francisco Giner; el diari conservador viuria del vint per cent del, il·legal, negoci del joc. D'altra banda, el Governador no els hi feia cas, en les seues denúncies. “*Un gobernador maurista jamás hubiera consentido esa manifiesta inmoralidad*”.

Dins els usos de la crítica política del moment, si més no a La Plana, es podia insinuar tot, però tractant-se de corrupció, mai no es donaven noms. Una cosa era fer campanya política contrària a Tiburcio Martín. Diferent, acusar els idóneos i paquistes de lucrar-se amb el joc. En tractar-se d'il·legalitats més enllà de la tupinada, noms només es donaven de gent dels pobles, i en cas d'extrema gravetat -pensem en l'incendi del cine *La Luz* de Vila-real-. Casualitat o no, no tardaria en desaparèixer la revista ⁷⁴⁸.

Més enllà de la possibilitat d'una pressió externa, darrere el tancament també es trobaria l'aïllament d'un grup de lletraferits de capital, que no havien aconseguit quedar-se amb una part significativa de l'organització conservadora, fora del districte de Sogorb, feu de Navarro Reverter i on tenien tot el permís de l'encasellat per fracassar en presentar-se a un districte amb propietari. Tampoc havia tingut èxit l'aproximació al món carlocatòlic. Aquest, podem considerar que s'havia esgotat en l'esforç de donar suport Iranzo i Espresati, i la mobilització clerical contrària a Canalejas -a Castelló, a la tornada dels republicans a l'alcaldia-. Per acabar-ho d'adobar, els paquistes de Giner havien tornat als seus pactes tradicionals amb el Partit Liberal, que els asseguraven el control de certes parcel·les de poder polític als pobles. En realitat, les xarxes caciquils als pobles demostren tenir certa autonomia de les dinàmiques generals; els conservadors, a la província en decadència, no tenien res a guanyar donant força a una escissió en el Partit Conservador.

Falta d'interès reforçada per la centralitat que els temes culturals, i propis del

746 *El Clamor*, 11-I-1915.

747 *Lealtad*, 16-I-1915.

748 *Lealtad*, 17 i 24-VII-1915. Ells asseguraven donar-se un descans fins l'octubre.

municipi de Castelló, i explicacions de nivell sobre la Guerra Mundial o el Partit Reformista de Melquiades Álvarez, i crítiques a les actituds de Lerroux, probablement per la seua aliadofília. La seua revista no podria servir per coordinar els conservadors dels pobles. Per això, ja estava *La Provincia*. Com aquest maurisme efímer s'articula en les xarques caciquils provincials, serà objecte del següent capítol.

**VII. ARTICULACIÓ POLÍTICA DEL MAURISME EN LES XARXES CACIQUILS
PROVINCIALS.**

1. EL MAURISME A LES ELECCIONS A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ.

Carlistes i mauristes tenien bones relacions. A penes es crea el moviment, els jaumistes anuncien la seua intenció de col·laborar en una entesa de les dretes, amb reserves. No volen oblidar que el maurisme continua essent liberal, fins i tot més perillós per la religió que el Partit Liberal, en trobar suports catòlics. Les dretes s'uniran quan *“los mauristas, (...) se alisten en nuestras filas con un programa no muy mínimo. Mientras tanto, ¿Cabe una inteligencia? ¡¡Sí!! para ayudarnos mutuamente en elecciones (...)”*⁷⁴⁹. L'aliança, o simpatia mútua com a mínim, anava més enllà de la conjuntura. Encara un parell d'anys després, quan res a Castelló feia pensar que els mauristes podrien ser una força influent, Manuel Bellido es permetia afirmar que *“la juventud intelectual maurista es nuestra en ideales, en nobleza y vehemencia, en amor a nuestras tradiciones y a nuestra raza”*. Tot diferenciant-los dels conservadors que es mantindrien al seu costat, amb l'esperança d'una tornada de Maura al poder⁷⁵⁰.

Però l'enemic era a dins, en els *paquistes* que pactaven amb els liberals, si difícil serà *“el vencer y batir a la chusma liberal, (...) esa masa neutra en vez de ayudarnos en nuestra magna empresa, nos traiciona al mismo tiempo que engrandece al despiadado liberalismo (...) ¡Señores, al menos no traicionen!”*⁷⁵¹.

Quan es convoquen les eleccions a diputats provincials de 1915 els mauristes recolzaran públicament la candidatura carlista de Manuel Bellido Alba, *“único candidato de todo el amplio sector político que representa a las derechas castellanenses”* pel districte de Castelló. Els mauristes insistien com, gràcies a ells, no s'hauria resolt l'elecció per l'article 29. Molt optimista pareixia la seua afirmació que Bellido representava la lluita contra les pràctiques caciquils⁷⁵².

Aquesta unió de les dretes resultaria difícil. Observarem com no es concreta fins el final de la dècada; els odis ideològics i les desavinences personals, que s'autojustificaven per eixes diferències de principi, en especial l'antiliberalisme de les

749 “¿Pleito entre las derechas ¡Nuestro Sí!”, *El Maestrazgo*, 1-VIII-1914.

750 Es referien a la seua religiositat. “La juventud católica maurista en católico y en tradicionalista”, *El Maestrazgo*, 26-II-1916.

751 “Al menos no traicionen”, escrit per la joventut jaumista. *El Maestrazgo*, 8-VIII-1914.

752 Els carlistes preferien publicar a tota portada la carta de suport a la seua candidatura del bisbe de Tortosa. La misiva, annex 35. *El Maestrazgo*, 20-III-1915; *Lealtad*, 6-III-1915.

diferents parts del carlisme.

La dificultat de la unió queda al descobert des del moment que, davant les provincials al districte de Castelló -a Llocena-Viver es triarien per l'article 29-, dins el magma carlocatòlic, els *paquistes* afirmen no tenir “*más que un enemigo que es D. Manuel Bellido Alba, ya que él no tiene tampoco otro enemigo más que nosotros*”. Bellido, es presentaria finalment amb Tiburcio Martín, encara que els jaumistes no demanaven el vot pel líder conservador; si més no, obertament ⁷⁵³. La idea cuinada a Madrid era que, a més d'un candidat republicà, es presentaren Martín, Giner i el liberal Porcar, que serien elegits per l'article 29, igual que a Llocena-Viver hi entrarien tres liberals i un conservador ⁷⁵⁴. Però, si bé l'encasellat funcionaria a Llocena, tant republicans com conservadors volien dos actes per Castelló; Tiburcio Martín considerava humiliant que, amb un govern conservador, es triaren tants representants liberals -recordem com Giner era considerat un satèl·lit liberal, a la Diputació; de manera que la humiliació encara era més profunda-. En opinió dels mauristes, *cossieros* i republicans haurien arribat a un pacte, ja el 1913: els republicans ajudarien Martín a aconseguir l'acta de diputat provincial per Castelló, de manera que podria ser president de la Diputació. A canvi, aquest no obstaculitzaria els projectes financers de l'Ajuntament, l'emprèstit per a la municipalització de la llum i l'aigua. D'altra banda, el Govern conservador anomenaria alcalde de Reial Ordre Rafael Gasset, conservador, germà de Fernando Gasset ⁷⁵⁵.

S'intentava reconstruir el pacte que republicans i Cossi havien portat a terme des de finals del XIX: uns s'asseguraven l'alcaldia i el diputat per Castelló, i els altres la Diputació, a canvi de no molestar-se a les seues àrees de influència. Pacte que s'havia trencat el 1907 amb la candidatura d'Iranzo. Castelló Tàrrega, des de les pàgines de l'*Heraldo*, afirmarà indignat que:

Las ideas han cedido el paso a los sentimientos personales y cuando los

⁷⁵³ *El Maestrazgo*, 27-II-1915; *El Tradicionalista*, 6 i 13-III-1915. La visió jaumista, l'editorial d'una pàgina “Una jefatura, una división, unas consideraciones”, dedicada a Francisco Giner, el qual seria, a la pràctica, liberal. Com passava en les discussions entre aquests dos sectors, els arguments eren personalistes. *El Maestrazgo*, 9-I-1915.

⁷⁵⁴ Arxiu Històric Nacional. Sèrie Interior A, lligall 27A, expedient 2, 24-II, 26-II i 2-III-1915. LLANSOLA, *Republicanism*, pp. 286-291. Llansola analitza també aquestes eleccions, des de la perspectiva, i justificacions, dels republicans. Podien acceptar en públic el tenir un pacte amb Tiburcio Martín, per motius tàctics; però de cap manera amb Bellido Alba, l'adversari carlista.

⁷⁵⁵ Els pactes sota mà, eren advertits per *Lealtad*, 28-XI i 5-XII-1914. Previstos també per un autor anònim a l'*Heraldo*, 2-VII-1914. L'emprèstit, el tractarem a un altre capítol. Avancem que el Banc d'Espanya obre la subscripció de 750 milions de pessetes el juny. *La Provincia*, 18-VI-1915.

partidos se colocan en esa pendiente ya pueden todos hablarse de tú, borrada como queda la leyenda de aquel pueblo del garrote y puñal y deshecho el encanto del fervor católico que así negaba el pan y el agua a los tildados de republicanos como predicaba el uso del revolver contra el fanatismo de las masas republicanas. Todo, todo ha terminado con las últimas elecciones de diputados provinciales. De aquellos partidos que hacían de las ideas un verdadero sagrado, obligando gustosos, heroicos al sacrificio de su propia existencia, no queda ya si no el fondoapestoso de la concupiscencias, descubierto por esa táctica habilísima, talentada de don Fernando Gasset, bien que dejando el propio partido republicano en el camino bastante carga de su preciado bagaje ⁷⁵⁶.

Bellido i Martín ⁷⁵⁷ seran els dos candidats elegits en un primer moment, a més dels dos republicans, que tenien l'elecció assegurada. Amb les habituals acusacions de tupinada per part del perdedor. En aquest cas, hauria sigut la falsificació de l'acta de la secció del Calvari d'Almassora. Els *paquistes* també denunciaven el suport als jaumistes de capellans i frares "*poco amantes del cumplimiento de sus deberes*". El P. Rafael, del Desert, hauria repartit propaganda casa per casa a Benicàssim. Els frares de Vila-real, haurien votat amb noms falsos ⁷⁵⁸. Però la tupinada era tan clara, que la Junta del Cens dóna l'elecció a Francisco Giner, en lloc de Bellido Alba. Les denúncies de *La Provincia* i *El Maestrazgo* seran tan agressives, -"*falta de dignidad de unos incapacitados*" ⁷⁵⁹- que Aicart, sense èxit, intentarà que se'ls acuse d'injúries a la Diputació ⁷⁶⁰.

Quan aquesta es reuneix, els dos diputats mauristes, enfrontats a Tiburcio, pacten amb els liberals: majoria de huit liberals, Giner i dos conservadors mauristes. El resultat serà l'elecció de Ramón Salvador ⁷⁶¹ i Domingo Esteller, president i vicepresident de la

⁷⁵⁶ *Heraldo de Castellón*, 22-III-1915.

⁷⁵⁷ Pel tal de celebrar l'elecció de Tiburcio Martín, es celebrarà un banquet a la Cooperativa Naranjera amb uns 500 comensals presidit pel Governador, Luis Fabra, Ángel Pérez Magnin i Luis Sanz de Andino. El Comte d'Albay. Els mauristes no hi van. Els jaumistes la lamenten, aquesta divisió de les dretes; republicans i liberals ho comenten irònicament i els conservadors ni ho esmenten. *La Provincia*, *El Clamor*, *Heraldo*, 6-IV-1915. *El Maestrazgo*, 10-IV-1915.

⁷⁵⁸ *El Tradicionalista*, 20-III-1915. El recurs de Manuel Bellido a l'Audiència de València, és rebutjat. *El Tradicionalista*, 19-VI-1915. El paquisme se sentirà agredit pel carlisme oficial. La seua argumentació era que sempre hi havia hagut certa aproximació i respecte en les postures oficials a les quals volia aproximar-se -la qual cosa és certa, excepte en moments d'eleccions-. Però ha deixat de ser així, i no els queda altre remei que defensar-se. De tal manera que la seua publicació canviarà de nom, per a nomenar-se *La Defensa*. Del darrer número de *El Tradicionalista*, 3-VII-1915.

⁷⁵⁹ Entre altres dedicatòries, "*corruptelas, canallas y politicuelos de oficio y afición*" als diputats provincials. *El Maestrazgo*, 8-V-1915. Continuen en eixa línia els números següents.

⁷⁶⁰ ADCS. *Boletín Oficial de la Provincia*, 10-V i 21-VI-1915.

⁷⁶¹ Ramón Salvador Monferrer, fill de Ramón Salvador Celades, diputat conservador per

Diputació ⁷⁶². D'aquesta manera es capgirava la situació eixida de les eleccions, amb igualtat entre les dretes i les esquerres dinàstiques, i el vot decisiu en mans dels dos republicans, vot que ara ja no podia significar res.

Aquesta serà la declaració del Partit Conservador, en la primera ocasió que esmenten el maurisme, que fins ara havien ningunejat; això sí, sense anomenar-lo com a tal.

(...) han traicionado y han vendido a todo un partido (...). Recurrieron (els liberals) a probados y consecuentes conservadores Matutano, Ribelles, Tena, Sales y Fabra por si se prestaban a la indignidad de venderse a cambio de la Presidencia de la Diputación y estos rechazaron como una ofensa los ofrecimientos (...).

La deserción del señor Salvador Monferrer no nos ha sorprendido gran cosa (per actuacions anteriors del seu germà Odón i del seu pare). Pero en Domingo Esteller, por el que se ha sacrificado tanto el Partido Conservador (...) por quien ha sido necesario rendir batalla en el distrito de Vinaroz, para mantenerle en un sitio al que por propio y personal esfuerzo nunca hubiera podido llegar (...) toda execración nos parece poca para condenarle (...).

Una traición semejante se pagaría en la milicia con cuatro tiros. En política se paga sólo con el desprecio de las personas honradas ⁷⁶³.

Pel liberalisme democràtic, oblidats els primers escrúpols morals, era un triomf inqüestionable. “DEFINITIVA DERROTA DE LOS CONSERVADORES. UN NUEVO TRIUNFO DEL SR. AICART I OTRA JORNADA PARA LOS LIBERALES”, publicava el titular a tota pàgina, tot obviant el mètode emprat. Els republicans es van prendre la pèrdua de la seua possible influència a la Diputació amb més esportivitat. El redactor feia la impressió d'haver-s'ho passat prou bé veient com s'escriu públic i prohoms

Albocàsser. Existeix el costum, a documentació i premsa, d'anomenar Ramón Salvador els dos.
762 Per a les discussions en la constitució de la Diputació, ADCS, *Actes de la Diputació de Castelló*, 6 a 15 maig 1915. Un republicà, Vicente Gea, votà en blanc. El vila-realenc Gil Valero ho va fer per Tiburcio, complint el pacte fet amb Giner. Per què? La dona de Vicente Gea era neboda de Francisco Giner. LLANSOLA, *Republicanisme*, p. 292.

763 *La Provincia*, 8-V-1915.

dinàstics a la seu del govern provincial ⁷⁶⁴.

A les municipals de finals d'any, l'aliança entre republicans i cossieros es manté, de manera que, de manera reactiva, els mauristes donaran suport a l'altra candidatura.

El nou pacte dinàstic entre Romanones i Dato es manifestà, a Castelló, amb la formació de candidatures úniques per tal d'accedir, en la majoria de districtes, per l'article 29. A Vinaròs, l'encasellat donava tres liberals i un conservadors, a canvi de la dimissió de Ferrer. Cosa que la víctima havia acceptat a canvi d'un lloc a la Diputació, que finalment no té. De manera que trenca amb els *romanonistes* acompanyat d'Aicart per passar-se a Tiburcio Martín ⁷⁶⁵.

A Castelló, socialistes, integristes, liberals i mauristes s'enfrontarien a conservadors i republicans ⁷⁶⁶. El maurista José Pascual Tirado es presentava pel districte de Pàrvuls; els jaumistes, Manuel Mingarro pel districte II; Francisco Fabregat, president de la Cambra Agrícola, per Sant Fèlix ⁷⁶⁷. La intenció dels liberals era l'elecció de Peris pel districte de Centre, per tal de ser anomenat després alcalde de Reial Ordre. La resta de candidats liberals es retirarien a canvi del suport al futur alcalde ⁷⁶⁸. Rambla seria elegit al districte II, molt possiblement per tupinada, amb seguretat amb vots prestats pels republicans: *“Los votos que dieron el triunfo a los señores Peris y Renau no fueron precisamente de liberales, sino de amigos particulares y de algún que otro amigo nuestro”*. Pascual trauria únicament 85 vots ⁷⁶⁹.

A Vila-real, els paquistes recuperen la majoria, amb minories republicana i jaumista. Havia sigut impossible recuperar el pacte entre republicans i jaumistes; els

764 Continuarien vàries setmanes en la mateixa línia. *Heraldo, El Clamor*, 8-V-1915.

765 Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, p 248.

766 D'un telegrama enviat pel director de *La Provincia*, Miguel Armengot, a *Las Provincias* de València. Els conservadors negaven aquesta aliança. *Heraldo*, 8-XI-1915; *La Provincia*, 9-IX-1915. Per a més detalls i dades, centrades en el republicanisme, REGUILLO, *El Partido Republicano de Castellón*, pp. 796-812.

767 *La Provincia*, 5 i 6-XI-1915. Presentada com a Candidatura de Coalición de las Derechas, *El Maestrazgo*, 13-XI-1915. L'òrgan oficial del conservadorisme datista preferia no parlar-ne massa, havent-hi mauristes. Resulta destacable que esmentés Tirado.

768 Argumenta *La Provincia*, 11-XI-1915. Si bé no tots els candidats liberals es retirarien, no estaven mal informats. Peris serà alcalde. La llista d'alcaldes de Castelló, Annex IV.

769 La cita és de *El Clamor* el dia 16. Si els conservadores denunciaven tupinada de Rambla, els republicans preferien parlar de *“travesuras”*. *El Clamor, La Provincia*, 15 i 16-XI-1915. *Heraldo* i *La Provincia* se les tindran vàries setmanes, amb nombroses insinuacions sobre corrupteles de les famílies Fabregat i Castelló y Tárrega..

conservadors cossiers ja no comptaven per a res, sense les eines de poder provincial. Els perdedors denunciaren compra de vots ⁷⁷⁰. Els jaumistes s'acontentarien amb la desfeta dels *paquistes* a Morella i Borriol ⁷⁷¹.

El desembre de 1915 el rei substitueix Dato per Romanones. A Castelló, els romanonistes els lidera Cristóbal Aicart; a Vinaròs, de seguida força el nomenament de Felipe Ferrer. La rivalitat entre Ferrer i Daufí continuava essent l'eix polític local ⁷⁷².

El 3 de febrer de 1916, com ja havíem apuntat al capítol anterior, es porta a terme una reunió al domicili de Salvador Guinot on s'hauria creat la Junta d'Acción Maurista, presidida pel mateix Guinot, per tal de reorganitzar-se prèvia autorització de Antonio Maura. La resposta del cap espanyol va ser reproduïda per la premsa local:

(...) Contesto con el mayor gusto al mensaje del cinco del corriente que con V. suscriben los señores G. Espresati, Simón, Carpi, Pla, Segarra, Godes, Roig, Climent, Peñalver, Martell y Carreras. Todo mi esfuerzo en política, el principal al menos, se encamina, como ustedes saben, en despertar el sentimiento de ciudadanía y conseguir que los españoles actúen en la vida pública según su honrado convencimiento, pues la indiferencia de los más ha dado por resultado su suplantación por los menos, y en muchos casos por los peores (...).

Considero esencial la organización y el cuidado perseverante por vigorizarla sin desmayo. La experiencia acredita que donde se ha tenido ese cuidado, el éxito ha sido superior a cuanto podía esperarse. Mejor que yo conocen las circunstancias locales y seguro de su civismo agradezco el concurso que me reiteran y les deseo los mejores éxitos en beneficio del interés común a

770 Entrevista al cap republicà local, Gil Valero, *Tribuna Libre*, 30-X-1915; pels resultats electorals a Vila-real, *Tribuna Libre*, 20-XI-1915.

771 *El Maestrazgo*, 20-XI-1915. Els resultats per pobles a la província, ADCS, *Boletín Oficial de la Provincia, Suplemento*. 20-XI-1915.

772 Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, p. 241. A Vinaròs es repeteix la situació anterior, canviant la posició dels personatges. Conscients de la fragilitat de la situació, els grups d'oposició s'unien contra la imposició d'alcaldes per Reial Ordre i presentaven un front comú contra la minoria presidencial. Les sessions municipals no es celebraven al complet i l'assistència es limitava als càrrecs i als representants de l'oposició.

que todos nos debemos ⁷⁷³.

Dins d'aquest procés de reconstrucció, es crearen les Joventuts Mauristes de Lluçena, Serra d'Engarceran i El Forcall ⁷⁷⁴. Procés de reconstrucció que podria haver-se facilitat per algun tipus d'alto-el-foc entre les diverses faccions conservadores. També per les assemblees que s'estaven portant a terme davant la crisi tarongera. En tot cas, no pareix que la Junta d'Acció Maurista tinguera molts efectes pràctics ⁷⁷⁵.

Tot i que el canvi de nom de la capçalera, de *La Provincia* a *La Provincia Nueva*, té el seu origen en la rotura de la impremta, que els obliga a fer servir una altra i canviar el format, allò cert es que canvia l'enfocament. Insisteixen més en la necessitat d'unitat conservadora, i es molesten en informar de les activitats dels mauristes, que abans censuraven. *La Provincia Nueva* sorprenia amb una anàlisi elogiosa a La Cierva i, indirectament, a Maura. La divisió conservadora, producte de la dimissió d'aquest darrer el gener de 1913, s'hauria agreujat pels esdeveniments "*que sobrevenían*", de manera que ningú tindria la culpa, ni datistes ni mauristes. La Cierva no cauria en ideologismes, tractant-se d'un home pràctic que hauria evitat la Setmana Tràgica -"*sangrienta*", pels conservadors-, d'haver tingut més influència. En un article aclaratori, acceptaven haver donat més suport als datistes, però "*sin el menor ataques a los mauristas*". Ací tiraven balons fora; mai havien parlat d'ells, la qual cosa equival a tenir-los com a adversaris. Però allò important pel 1916 era unificar les diverses famílies conservadores ⁷⁷⁶. Famílies que els liberals distribuïen així:

(...) *Datista de Don Ramón Salvador. Datista de Don Tiburcio Martín. Ciervista de Don Domingo Esteller. Maurista, del maurista de siempre Don Salvador Guinot. Mauristas, ciervistas y datistas de Don Luis Fabra (...) 777.*

⁷⁷³ *La Provincia Nueva*, 18-II-1916.

⁷⁷⁴ *La Provincia Nueva*, 19-IV i 26-VI-1916. Els membres de les Joventuts Mauristes de Lluçena, Serra d'Engarceran i El Forcall, a l'Annex 1B. De La Serra, cap era regidor, ni dels guanyadors ni dels que reclamaren el resultat. *Boletín Oficial de la Provincia*, 13-XII-1916.

⁷⁷⁵ El 1918 encara existia. Els mauristes locals es comunicaven amb Ossorio y Gallardo. Arxiu Maura. Carta de Guinot a Maura, 11-II-1918, lligall 48/17.

⁷⁷⁶ "Prohombres conservadores. Don Juan de La Cierva", i "Definiendo nuestra actitud". *La Provincia Nueva*, 10 i 12-V-1916. Era una postura coincident amb la de La Cierva. Assegurava haver servit fidelment Maura; però no podia prendre partit entre Dato i Maura. Allò important, si més no en la retòrica, era la unitat del Partit Conservador. Discurs publicat a *La Acción*, 9-V-1916.

⁷⁷⁷ "Los conservadores de Castellón", *Heraldo*, 28-VI-1916.

Els conservadors dels pobles eren prou conscients dels riscos de la seua divisió interna. “¿Qué ventajas nos reportará llamarnos conservadores de este matiz o aquel color (...)?”. No guanyarien res, tot el contrari, en “proclamándonos partidarios de alguno de los mismos, tendremos que hacernos solidarios de sus ideas (...)”, deixen lligat el seu destí “(...) al de la persona que hayan elegido por padrino o protector; todo lo cual redundará en perjuicio de los intereses provinciales, para los que debemos llamar la atención y ayuda de todos los políticos conservadores, no de una fracción (...)”⁷⁷⁸.

Eixa preocupació per la unitat podia resultar, a més de la necessitat d'enfrontar la nova hegemonia liberal a la província, de la indefensió demostrada en unes eleccions parcials a La Llosa i d'altres municipis, on res s'hauria pogut fer davant les cacicades de l'adversari⁷⁷⁹. El secretari d'una taula va decidir suspendre l'elecció per la presència de grups sospitosos davant l'edifici. Es celebren més tard, i tots els vots són pels candidats que havien de guanyar, reclamant Domingo Llopis, qui s'havia quedat a zero. L'alcalde hauria tancat a la presó electors i candidats. Els elegits ho neguen, i la Comissió de la Diputació els hi dóna la raó, amb el vot contrari dels diputats conservadors Matutano i Sales, els quals sí adverteixen irregularitats provades⁷⁸⁰. Exemple clar de la importància cabdal que els caps de les xarxes pròpies controlen la Diputació.

El 9 d'abril de 1916 hi ha eleccions a Corts, organitzades per Romanones. Només es lluitarà als districtes de Nules i Sogorb. A Castelló, únicament es presentarà el candidat republicà Santa Cruz. Als altres quatre, els candidats, tots liberals, seran elegits per l'article 29⁷⁸¹.

Els mauristes presentarien candidats a Nules i Sogorb. A aquest darrer, el maurista Amat tornarà a enfrontar-se a Navarro Reverter. Protestant, des d'un primer moment, al ministre de Governació pels avantatges que concedia el Governador Civil als seus parcials en el repartiment de les aigües a les localitats de Sogorb i Altura⁷⁸².

⁷⁷⁸ Luis Álvaro Agut, ex diputat provincial, des de Catí. “Conservadores y sólo conservadores”, *La Provincia Nueva*, 26-IX-1916. Més endavant, insistia el mateix autor, en la necessitat de la unió del Partit a la província, però sense donar noms. “Laboremos por la unidad conservadora”, *La Provincia Nueva*, 6-X-1916.

⁷⁷⁹ Per la convocatòria de les eleccions parcials a regidors, ADCS, *Boletín Oficial de la Provincia*, 6 i 12-IX-1916. Les queixes per tupinada a La Llosa, *La Provincia Nueva*, 4-X-1916.

⁷⁸⁰ ADCS, *Boletín Oficial de la Provincia*, 20-XI-1916.

⁷⁸¹ La llista d'encasellats, *La Unión*, 25-III-1916. *La Acción*, 3-IV-1916.

⁷⁸² *La Provincia Nueva*, 19-II-1916. Un Manifest als votants del districte, resumit a *La Provincia Nueva*, 23-III-1916. Pareixen voler creure, els conservadors, un canvi en la votació massiva a

Més possibilitats tenia el maurisme a Nules. Al candidat governamental a repetir el triomf, el conservador Antonio M. Fabié ⁷⁸³, s'oposarà Luis Manglano, baró de Llaurí i de Terrateig. Cantos, en el pacte per assegurar-se Lluçena, havia abandonat la candidatura liberal. Donada la relativa independència de criteri que històricament havien demostrat les xarxes liberals de La Plana Baixa, aquests donarien suport al candidat maurista: “*Abajo los diputados cuneros. A redimir el distrito del odioso yugo cosiero*”, titularia *La Unión* de Borriana, a tota plana, el dia abans de les eleccions. Manglano tenia el suport de republicans, jaumistes i mauristes, així com dels liberals de Benjamín González ⁷⁸⁴. Els liberals de La Vall d'Uixó compliren amb l'encasellat i votaren Fabié, amb intent de tupinada inclòs: a un districte vallero, Fabié guanyava amb 452 vots davant d'uns sospitosament escassos tres ⁷⁸⁵. L'acta a Nules acabaria al Tribunal Suprem, defensant Ossorio y Gallardo a Manglano, la qual cosa resulta una altra demostració de la divisió conservadora ⁷⁸⁶.

Bellido era processat per un article a *El Maestrazgo*. El motiu, la següent declaració al seu setmanari: “(...) *Elementos de los tres diarios locales van a ser obsequiados por la Diputación con excelentes sueldos; y cuando ya les parecía tener la credencial en el bolsillo, desavenencias entre diputados, les dejan con un palmo de narices (...)*”. Els diputats provincials no són més que “*cobradores de dietas*”. Els tres diaris s'haurien molestat, descobrint la necessitat d'eliminar la corrupció en la Diputació ⁷⁸⁷. Per motius poc clars, liberals, republicans i conservadors s'havien acusat, dies abans, de fer impossible, per falta de quòrum, les sessions a la Diputació. L'argument conservador consistia en que a ells no se'ls podia acusar de ser la causa, en ser minoria. La responsabilitat seria de liberals i republicans. Pels republicans, els liberals haurien fet boicot a la creació d'una Escola Pericial per treballadors, pagada per la Diputació ⁷⁸⁸.

Reverter que tradicionalment donava la localitat de Viver, molesta per tenir llunyana la carretera de l'estació de tren. *La Provincia Nueva*, 6-IV-1916.

783 Fabié, capítol anterior, nota 660.

784 De maurista, tipifiquen els conservadors a Manglano, Baró de Llaurí. *La Provincia Nueva*, 3-IV-1916. També *La Acción*, 11-IV-1916.

785 Les postures, *La Unión*, 25-III, 8 i 15-IV-1916. Si es volen detalls i números dels diversos districtes, Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, pp. 107-116.

786 *La Provincia Nueva*, 27-IV-1916.

787 *El Maestrazgo*, 2-XII-1916. *Tribuna Libre*, 23-XII-1916. El setmanari vila-realenc ho lamenta. Els conservadors deien lamentar el “*percanse*” del setmanari, però llegit l'article, no els estranyava la resolució del fiscal. *La Provincia Nueva*, 12-XII-1916.

788 Els arguments eren molt confusos. L'únic que ens queda clar és que a Armengot li han rebaixat els ingressos. Recordem, d'altra banda, que la poca serietat en l'assistència a les reunions era una constant, a la Diputació. Els tres diaris ho condemnen, però no arriben a donar el nom dels seus, quan aquests són els que no acudeixen a les sessions. *La Provincia Nueva*, *El Clamor*,

L'inusual grau d'agressivitat verbal de Manuel Bellido -aquestes coses es deixaven entreveure, però poques vegades d'una manera tant clara i amb profusió de noms i cognoms- podia deure's a descomposició interna del moviment jaumista. El seu setmanari havia passat a publicar-se de manera força irregular, prova de dificultats econòmiques.

Eixe 1916, es reproduïa a comarques el debat, entre republicans, de participar, o no, en el règim monàrquic. Fernando Gasset havia plantejat unificar tots els sectors antidinàstics de l'esquerra per tal de crear un corrent estatal que acabara amb la dispersió republicana. Els més dinàmics de les noves generacions de Castelló constituïren el *Grupo Propagandístico*, primera plataforma comuna republicana amb una concepció moderna de la política de masses, organitzà una campanya d'expansió i estructuració del Partit Republicà a comarques ⁷⁸⁹. Hi participaven José Castelló Soler, advocat i farmacèutic, el mestre Vicente Vilar i José Sos, del periòdic *Rebeldía*.

Aquests republicans representen la novetat del sistema polític local, juntament amb els mauristes, però en la direcció contrària en l'eix dreta/esquerra -que a l'època es defineix per la postura favorable o contrària a la influència social de l'Església-. Decidiran retraure's, mig per principis, mig per impotència. Excepció feta dels republicans de la capital, afavorint l'aproximació de liberals i conservadors.

EL moment que aquests joves cadells republicans estan al moment més àlgid de la campanya propagandística, es convoquen les provincials pels districtes d'Albocàsser-Morella, Nules-Sogorb i Vinaròs-Sant Mateu. El pacte entre Dato i Romanones es tradueix a la província de Castelló per un intent de formar candidatures ministerials a diputats provincials que serien elegides per l'article 29. Aquests intents de crear una candidatura ministerial, amb majories -tres diputats- pels liberals i minories -un diputat- pels *datistes*, toparan amb la resistència dels conservadors dels districtes, que obligaran a la lluita electoral. Felip Ferrer, que era incompatible personalment amb Daufí, abandona els romanonistes, acompanyat de Cristòbal Aicart per tal de passar-se a les files conservadores dirigides per Tiburcio Martín ⁷⁹⁰.

Heraldo, 20 a 30-XI-1916.

789 Veurem més endavant com tindrà èxit, a llarg termini, en els pobles del districte de Castelló.

790 *Datista* és la terminologia que ells fan servir, per criticar la voluntat de pactar. Consideraven era el moment d'aprofitar la divisió interna dels liberals. D'ací l'interès per la figura de La Cierva. *La*

El triomf serà pels encasellats, però tot escàndol quedara deixat de banda quan s'estenen els avalots per La Plana, i la classe dominant es fique d'acord, sense necessitat de consultar-se, en la manera de provar de reconduir-los ⁷⁹¹. Una vegada reconduïda, poden tornar a criticar-se entre ells sense entrar mai en qüestions de fons ⁷⁹².

Els mauristes, dins el seu procés de reorganització, reben la visita d'Ossorio y Gallardo. L'esperen Espresati, pare i fill, el baró de Llaurí, Amat, l'advocat sogorbí Luis Torres, Salvador Guinot, Ricardo Carreras, el president de la Joventut Maurista Francisco Segarra García ⁷⁹³. Encara que la tan proclamada unificació de les dretes mai no acabe de tenir expressió orgànica, allò cert és que la por a l'hegemonia liberal del moment els unirà per acabar amb la presidència d'Aicart i els diputats provincials seguidors d'allò que anomenen *cantisme*, fortament xiulats en eixir del Palau de la Diputació ⁷⁹⁴. El nou president serà Manuel Jiménez Royo, el vicepresident Luis Fabra i secretari, Manuel Mingarro. La diferència resultà del canvi de bàndol de Francisco Giner, fins ara considerat apèndix liberal; fins i tot viatjarà a rendir homenatge a Dato, amb Tiburcio Martín, i els exdiputats Sales, Ribelles i Gaspar Foix ⁷⁹⁵. El juliol, Giner entrarà a formar part del renovat Cercle Conservador de Castelló, *datista*. Aconseguir els vots dels seguidors de Giner, sumats als conservadors, implicava aconseguir la minoria pel districte de Huérfanos ⁷⁹⁶.

Provincia Nueva, 17-II; 1 i 5-III-1917. Pels detalls del districte de Vinaròs, Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, pp. 246-249. Si interessa el Grup Propagandístic Republicà, Gerard LLANSOLA, *Republicanisme*, pp. 109-113.

⁷⁹¹ Resultats electorals, *La Provincia Nueva*, 15-III-1917. Els avalots, d'eixa primavera, al capítol II.

⁷⁹² "Un pueblerino" rebutjant una oferta de "vuelta política a la normalidad" que ofería Castelló y Tárrega, amb arguments del tipus els liberals són més clientelistes que nosaltres els conservadors, *La Provincia Nueva*, 24-III-1916.

⁷⁹³ *La Provincia Nueva*, 16-I-1917.

⁷⁹⁴ Diferenciaven, de manera que no poden deixar de reconèixer curiosa, un Cantos respectable, que hauria fet molt per la província però s'hauria deixat entabanar per Aicart, i el cantisme, els seguidors de Cantos als pobles. Una manera de diferenciar un burgès com ells i la plebs, poc de fiar i peó de canvi. Així, anàlisis a tota portada del canvi a *La Provincia Nueva*, *El Clamor* i *l'Heraldo*, 5-V-1917. Cap d'ells deia res de canvi de vots, sorprenentment. Aicart no hi va acudir, per estalviar-se veure la derrota.

⁷⁹⁵ ADCS, *Actes de les Sessions de la Diputació*, 4-V-1917. Pel viatge, *La Provincia Nueva*, 26-V-1917.

⁷⁹⁶ Com a vicepresident, juntament amb Luis Fabra Sanz i Rafael Gasset Lacasaña. *La Provincia Nueva*, 17-VII-1917. Els membres d'aquest Cercle, Annex 32. El telegrama de Dato felicitant-los, *La Provincia Nueva*, 3-VIII-1917. Sobre la seua importància al districte de Huérfanos, *El Liberal*, 14-XI-1917.

El juny de 1917 tornava a governar Dato, i a la capital reneix l'aliança republicanosocialista, que a Vinaròs és coalició anticaciquil de liberals antivaretistes i republicans. A la província, seguint la tònica espanyola, es porta a terme una campanya exigint l'amnistia pels presos de la vaga general d'agost ⁷⁹⁷. Cau el novembre, municipals. El Marquès d'Alhucemas aboleix els alcaldes de Reial ordre, el nou Governador Ricardo Aparicio supervisa l'elecció d'alcaldes ⁷⁹⁸.

A les municipals bianuals de 1917 lluitaran per la minoria pel districte de Sant Fèlix el maurista Gaspar Martell -en primer lloc, s'havia pensat en Miguel Llansola- i el jaumista Vicente Bellido, que finalment seria l'elegit. Els carlistes tenien més gent que no els mauristes ⁷⁹⁹. Per això intentarien d'unificar-se, seguint els plantejaments de política espanyola.

2. EL FRACASSAT INTENT D'UNIFICACIÓ DE LES DRETES.

El cas era que pels volts de 1918, les dretes a les comarques castellonenques es trobaven profundament dividides -*datistes* de Ramón Salvador; *idoneos datistes* de Tiburcio Martín; *ciervistes*, que hem vist han intentat organitzar-se, sense gaire èxit en un primer moment, des de les pàgines de *La Provincia Nueva*, intentant d'agrupar allò que fou el *cossi* -Comte d'Albay, Luis Fabra-; *paquistes*, ara conservadors; jaumistes; i mauristes. Això no contradeia la possibilitat de pertànyer a més d'un bàndol a la vegada ⁸⁰⁰.

Pel gener, les joventuts maurista, *paquista* i jaumista intentaren d'organitzar la campanya de les dretes, per la qual cosa fundaren *La Gaceta de Levante* l'1 de febrer ⁸⁰¹. Més endavant, s'hi integraran els regionalistes. En quinze dies, salta la unitat d'acció per tal d'atacar la candidatura de Chicharro per Nules. Segons *Diario de Valencia*, els

⁷⁹⁷ S'allunya dels nostre tema. Només recordar que els mauristes es negaran a participar en l'Assemblea de Parlamentaris, demostrant així que el conservadorisme social era més important per ells que no els missatges de tall regeneracionista. Pels efectes a La Plana, LLANSOLA, *Republicanisme*, p. 53

⁷⁹⁸ Ramón PUIG, *Els corcs de la Restauració*, p. 251.

⁷⁹⁹ *El Liberal*, 7 i 14-XI-1917.

⁸⁰⁰ Classificats per Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, p. 118. No té massa sentit. Fora de la seua desarticulació fruit de la derrota política. Si pensem en terme de dretes, hem d'incloure els jaumistes, ara dirigits per Jaime Chicharro.

⁸⁰¹ No hem trobat aquesta publicació. Les següents cites de *La Gaceta de Levante*, les prenem de Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, pp. 120-131.

mauristes haurien decidit defensar la candidatura del Baró de Càrcer, fill del Baró de Llaurí.

A los lectores: Habiendo surgido ciertas discrepancias en el modo de apreciar la actual contienda electoral, han cedido sus derechos de propiedad de este periódico a favor del Presidente de la Juventud Maurista, los señores don Ramón Almazán, don Manuel Breva, don Juan Avinent, don Miguel Llansola, don Jaime Chicharro y don Manuel Mingarro, habiendo dejado de pertenecer a la Redacción los dos últimos señores.

Por el citado motivo, ha cesado en la dirección de este diario don Manuel Breva, habiéndose encargado interinamente de ella don Francisco Segarra ⁸⁰².

Un maurista de la primera fornada com era Llansola, decidirà abandonar l'intent d'unificació ⁸⁰³. Considerava Chicharro part de les forces dretanes, de tal manera que no tenia sentit expulsar-lo una vegada començada la campanya electoral ⁸⁰⁴. El procés acabaria de dividir el maurisme local. El mateix Guinot demanaria consell a Maura sobre a qui calia donar suport. Resultava més polític votar pel candidat ministerial, però els joves mauristes preferien Chicharro ⁸⁰⁵.

Al districte de Castelló, es presentaria un regionalista maurista de Barcelona, Joaquín María Nadal ⁸⁰⁶, amb la sola intenció d'evitar l'aplicació de l'article 29. Tenia el suport de Maura i Cambó, i elecció segura pel districte d'Arnedo-Calahorra, de tal manera que no faria campanya a La Plana; també un regionalista s'enfrontaria, sense possibilitats, a Navarro Reverter pel districte de Sogorb ⁸⁰⁷. Sabem que Villalonga s'havia reunit al Centre Regionalista amb amb membres de les joventuts maurista, jaumista i

802 *La Gaceta de Levante*, 19-II-1918.

803 *La Gaceta de Levante*, 20-II-1918.

804 "Justificando una actitud", *Heraldo*, 21-II-1918.

805 AM. Carta de Guinot a Maura, 11-II-1918, lligall 48/17.

806 El maurisme català s'havia dividit entre partidaris i detractors del catalanisme. Nadal representava els primers. Els segons el consideraven, directament, un traïdor que havia de ser expulsat. S'acabarien escindint. Uns impulsarien la Unión Monárquica Nacional, d'altres la Lliga Monárquica Autonomista. María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción*, p. 89. Havia tingut més importància de la que indicaria la seua força numèrica. Durant la creació del maurisme, el seu òrgan principal d'opinió fou el diari de vesprada *La Tribuna*, propietat de l'industrial català Pedro Milà i Camps. TUSELL i AVILÉS, *La derecha española contemporánea*, p. 54.

807 Germán REGUILLO, *El Partido Republicano de Castellón*, pp. 832-833; Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, p. 129. La crítica republicana a la candidatura regionalista, al reportatge propagandístic del mitin de Gasset a *El Clamor*, 21-II-1918.

paquista, però no pareix que sortirà res de la reunió ⁸⁰⁸.

La desfeta política de les dretes quedava demostrada també a la segona localitat més poblada de La Plana. Si bé la majoria catòlica de Vila-real havia estat mobilitzada per tal de oposar-se a la majoria social republicana de Castelló, el fracàs havia quedat clar davant la repetida elecció d'un diputat republicà pel districte, per l'article 29. Arran la Guerra Mundial, arriba la crisi de la taronja. Ja hem analitzat, al capítol segon, els motins. I hem vist també les poques referències que es fan, en els debats polítics, a la crisi agrària que era la que realment afectava el nivell de vida de les classes populars. Els conflictes a Vila-real foren relativament pacífics, si es compara als casos d'Onda i Borriana; les classes dominants, foren conservadores, liberals o republicanes, no tenien interès en arriscar un persistent esclat de violència que els resultaria difícil de controlar, i reconduïxen la situació amb un discurs, i unes demandes, que d'aplicar-se a penes serien pal·liatius. I cal recordar que, de tres partits realment existents a Vila-real, dos eren el *paquista* i el jaumista, i el tercer el republicà. Però eixes mesures, inspirades en la mentalitat agrarista, i en les demandes de la Lliga de Defensa de La Plana, no eren aplicades per l'Estat.

El setembre de 1917 tornava a fracassar una demanda de “(...) *medidas que aseguren la salida de la próxima cosecha de naranja, la concesión de crédito para que los cosecheros y labradores en general puedan atender al cultivo de los campos y especialmente a la conservación del arbolado productor de la única riqueza (...)*” ⁸⁰⁹. A les municipals del novembre, ningú acudirà a votar, únicament “*votaron algunos empleados y los señores que formaban las mesas*”. Els 133 vots eren tots en blanc. Dos setmanes després una gentada pacífica exigeix la dimissió de l'Ajuntament en ple. L'alcalde Luis Ferrer promet complir amb la voluntat popular, i els regidors ho accepten en sessió extraordinària el dia següent, sense que la dimissió tinguera efecte mai, possiblement per por a las conseqüències. Però falta la meitat de regidors no votats en les municipals, quan, recordem, es renovava la meitat dels consistoris. El Governador en nomena interins, i ningú acudeix a les sessions de gener del 1918. Així, hi ha un ball d'alcaldes -cap no volia donar la cara en eixe moment-. Els veïns no paguen la contribució -el 5 de

808 Com a mínim, no es torna a discutir. *Heraldo*, 18-I-1918.

809 Del *Llibre d'Actes* de Vila-real. Aquesta cita, i les següents, del *Llibre d'Actes*, de Samuel GARRIDO, “Els efectes de la Primera Guerra Mundial a La Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917”, a *I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, Diputació de Castelló, Castelló, 1987, pp. 129-133.

febrer, en tot Vila-real, s'han cobrat dos pessetes d'una única casa; el propietari és acaçat a pedrades-; també hi ha incidents violents quan arriben els recaptadors en tramvia des de Castelló. A les generals del 18, Vila-real no vota. El març, com no es recaptin impostos, el empleats municipals no cobren, i van a la vaga mentre la Guàrdia Civil patrulla pels carrers.⁸¹⁰ Recordaven com la població persistia en “*su actitud de protesta por la indiferencia que el Gobierno muestra ante las demandas justas de aquel vecindario*”⁸¹¹. L'actuació del Governador recorda la de l'alcaldia d'Espresati: quan adverteix directament els regidors de les conseqüències legals del boicot, aquests acudeixen a les sessions. Quan, a més, l'Estat decideix parlar sobre el 25% d'ingressos municipals que els hi ha embargat, els pròcers vila-realencs decideixen replantejar-se la resistència⁸¹².

La descomposició de les dretes queda exemplificada en les eleccions al districte de Nules. El partit jaumista presenta Jaime Chicharro, amb el suport de mauristes i *paquistes* -la mateixa coalició que s'havia intentat amb els regionalistes al districte de Castelló-, coalició de dretes que funda el periòdic *La Gaceta de Levante*, com hem mencionat adés. Però, amb el suport ciervista, s'impulsa la candidatura del Baró de Càrcer, fill del diputat per Nules Baró de Llaurí, que per embolicar encara més la troca s'havia considerat maurista⁸¹³. Els liberals no estaven més units; al romanonista Rafael Suárez -imposat a Arcadio Porcar- s'enfrontarà Paz Montes -gallec, el qual pareix va confondre Nules amb un districte d'Oviedo-, amb el suport, entre d'altres, de la xarxa de Benjamín González, el qual aconseguirà, qui sap com, el suport de les dues fraccions liberals de La Vall d'Uixó. Els republicans presentarien Vicente Gea. El caos era tal, que les autoritats hagueren de nomenar nous guàrdies municipals.

El 24 de febrer els comicis els guanya el liberal Manuel Paz Montes, gràcies a la divisió del vot entre Chicharro i el Baró de Càrcer.

810 Recordem les multes als regidors republicans durant l'alcaldia d'Espresati. A Vila-real el 1917, no acudir a les sessions era un repte directe a l'Estat. Els republicans, una dècada abans, ho havien volgut presentar com un enfrontament no amb l'Estat, sinó amb l'alcalde. Matisos que tenen importància tant simbòlica com legal. Encara que als republicans castellonencs del 1907 no els funcionés, tenien més clar que els vila-realencs el que podia significar enfrontar-se a l'Estat.

811 *El Clamor*, 25-II-1918.

812 *La Provincia Nueva*, 7-V-1918.

813 Maurista consideraven els *romanonistes* al Baró de Càrcer; de la unió de les dretes a Chicharro. *El Liberal*, 13-II-1918.

Jaime Chicharro havia arribat al districte poc menys que per casualitat. El gener de 1918 havia acudit a una reunió jaumista al districte, fent-se conegut. El candidat havia de ser Luis Lucía ⁸¹⁴, però en renunciar, fou Chicharro. D'haver-se produït la vacant a qualsevol altre districte, cap allà que hi hauria anat. A Borriana es compren vots (50 casos) i s'impugna el resultat al Suprem. El principal argument era que Paz Montes hauria assegurat, uns dies abans de les eleccions, com, en no saber per quin districte eixiria, seria cosa de “*veinte o treinta mil duros*”. Els alcaldes de Nules i La Vilavella protestarien per la compra de vots. Naturalment, el candidat guanyador ho negava tot, i la premsa partidària defensava els seus candidats. Paz és elegit diputat, però mor el desembre i s'han de convocar noves eleccions, que guanyarà un altre liberal, Andrés Boet, garciaprietista i director de *El Mundo*, front Chicharro ⁸¹⁵.

Chicharro seria l'únic cap dretà que aconseguir fer quelcom de semblant a una unió conservadora; a les següents generals, les d'abril del 1919, aconseguí el suport ministerial ⁸¹⁶, ciervista, dels carlistes i la majoria de conservadors; i el dels liberals seguidors de Navarro Reverter, aconseguint de derrotar Boet per 4.308 vots a 2.992, per 1.501 del republicà Dualde. Tornarà a guanyar, front un candidat datista encasellat, a les següents, de 1920 ⁸¹⁷. Però no podrà consolidar-se. El 1923, perdrà per 70 vots davant el candidat liberal Faustino Valentín, membre del PURA, ex alcalde de València i aliat als liberals de Benjamín González, demostrant així les limitacions de jugar dins les regles del torn. El torn podia canviar, i el diputat que no haguera consolidat el seu districte, tenia totes les de perdre. Aquestes eleccions resultaren en part una polarització de l'opinió entre la *valentinista* Nules i la *chicharrista* Borriana. Chicharro era considerat l'artífex de la construcció del Port -va aconseguir el reinici de l'expedient, el 1920 ⁸¹⁸-. El dia de les eleccions abundaren les intimidacions, es varen falsificar actes i s'arribà a l'assassinat del

814 *El Liberal*, 30-I-1918.

815 Per a les eleccions al districte de Nules, amb especial atenció al context dels projectes per a la construcció del Port de Borriana, Rosa CABEDO i Lourdes BURDEUS, *Burriana, 1882-1936. El Puerto*. Departament d'Investigació del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Ajuntament de Borriana, Borriana, 2000, pp. 51-58.

816 L'encasellat hauria segut pel Baró de Càrcer, però aquest seria destinat al més segur districte d'Albocàsser. *Heraldo*, 27-V-1919.

817 Les veurem tot seguit, per a la resta de districtes, en allò que fa referència a les dretes.

818 La campanya conservadora d'exaltació de Chicharro, pel seu èxit en impulsar la construcció del Port, *La Provincia Nueva*, 7 a 16-VI-1920. Va augmentar encara més, quan un Reial Decret, publicat a primera i última pàgina amb les fotos del ministre i el director general d'Obres Públiques, Chicharro i l'enginyer del projecte ferroviari per portar pedra de La Vilavella al Port. Per l'època, tot un desplegament gràfic, i això que s'aprovava la redacció del pressupost, no l'inici de les obres. *La Provincia Nueva*, 2-I-1922. Com a constructor del Port ha passat a la memòria borriana. Entre d'altres motius, per la propaganda franquista. Chicharro, dels caps polítics de la Restauració, els era més proper.

president de la mesa electoral d'Eslida. L'acta d'Eslida, favorable a Chicharro, no va comptar, en no estar signada pels seus membres -el mort no estava en condicions de fer-ho, la qual cosa no va resultar excusa vàlida per a la Junta Electoral-⁸¹⁹.

Tornant-hi, a les generals del 18, convocades pel primer Govern multicolor, de García Prieto. La seua intenció, destruir el caciquisme mitjançant unes eleccions netes, sense encasellar des de Madrid. Netes en la seua, possible, intenció, amb la ingènua pensada que n'era prou la falta d'impuls central, obviant l'existència d'una cultura clientelar i localista que comptava amb el suport de les classes mitjana i alta de l'Espanya rural. Les Corts resultants seran ingovernables; de tal manera, l'eixida serà un altre Govern de concentració, ara de Maura⁸²⁰, insòlit pels usos de la Restauració. El Parlament comptava amb 167 diputats liberals per 155 conservadors. En aquest govern hi eren presents totes les figures polítiques del moment, excepte La Cierva, el qual hauria intentat instrumentalitzar la crisi militar en el seu profit. Sí hi eren, a més de Maura, Romanones, Alba, Dato o Cambó⁸²¹.

Possiblement, Salvador Guinot intentà de presentar-se per Albocàsser, però l'elegit, per l'article 29, serà Amós Salvador, la qual cosa indica que la seua candidatura no va quallar. El abril de 1921 signarà en una campanya de suport a Antonio Maura⁸²². Aquest incís serveix per recordar-nos com Guinot abandona la política activa fins la Dictadura de Primo de Rivera. Senyal del fracàs del maurisme a Castelló. A partir d'ara només ens caldria anomenar breument que faran, políticament, els anomenats mauristes⁸²³.

No es cap casualitat que Salvador Guinot i Ricardo Carreras fundaren la Societat

819 Vicente ABAD, *Borriana*, pp. 44-45; Rosa CABEDO i Lourdes BURDEOS, *Burriana*, pp. 56-57.
820 Al capítol I. Sobre l'argumentació de les intencions de García Prieto, Javier MORENO, *Restauración y Dictadura*. t. 7 de Josep FONTANA i Ramón VILLARES (ed.), *Historia de España*, Barcelona, Crítica-Marcial Pons, 2009, pp. 453-454. La circular de Governació prohibint les pràctiques dels ajuntaments durant les eleccions, *Boletín Oficial de la Provincia*, 20-II-1918. Tot un compendi de diferents tipus de tupinada a evitar. Més detalls encara de tipus de frau electoral a evitar, la circular remesa per la Fiscalia del Tribunal Suprem, al *Boletín Oficial de la Provincia*, 19-V-1919.

821 Hi ha consens al voltant d'aquesta postura de La Cierva. María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción*, p. 81. Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea*, pp. 134-135.

822 Juan Luis BACHERO, *Salvador Guinot Vilar: del carlismo al catolicismo político (1866-1944)*. Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2012, p. 85.

823 Una anàlisi de com havia triomfat "la fuerza del caciquismo frente al falso poderío del pueblo", *El Liberal*, 27-II-1918.

Castellonenca de Cultura el 1919, i començaren la publicació del *Butlletí* l'any següent. Abandonada la política activa, passaven a la cultura. Com a resposta a l'agraïment de Maura per enviar-li el llibre sobre Corella, Guinot afirmarà que li serveix per a “*Vivir mentalmente en edades pretéritas, frecuentando el trato de los hombres que más las enaltecieron es deleite que contrarresta los desabrimientos de la presente vida política*”

824.

Amb Lluís Revest, Juan Bautista Carbó i Àngel Sánchez Golzalvo formaven el quintet directiu. Escrivien des del principi mauristes com Espresati fill o José Pascual Tirado. També trobem republicans, com Gaetà Huguet o Gimeno Michavila, a més de personatges sense significació política oberta ⁸²⁵.

Un any després, el 1919, els conservadors de Luis Fabra Sanz continuaren del costat del seu valedor, el Comte d'Albay, Pedro Benavites y Azcárraga, *ciervista* ⁸²⁶. Mentre, Tiburcio Martín defensava les essències *datistes*, acusant els altres de traïdors, sense aconseguir res més que una acusació de col·laboracionista -amb els liberals-. Acusacions de traïció que es diluïren immediatament amb el retorn de Maura a la presidència, substituint Romanones. Maura comptava amb el suport dels *ciervistes*, i també amb el l'ajut externa dels romanonistes. A més de Cierva, reberen ministeris Ossorio o Goicoechea, dins un gabinet format, bàsicament, per mauristes ⁸²⁷. Quan el nou gabinet convoca eleccions pel maig de 1919, es suposava que no perseguiria els conservadors *datistes*. Per si de cas, es produí a la província de Castelló la reconversió al *maurisme* del Comte d'Albay ⁸²⁸.

De tal manera que ara poden aparèixer els mauristes com a part de la coalició conservadora que s'enfronta a Vicente Cantos pel districte de Lluçena. Nadal, el candidat

824 AM. Carta de Guinot a Maura, 11-VIII-1921. Lligall 48/17. AM.

825 Felipe MATEU I LLOPIS, “Un cuarto de siglo”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXV, (1949), pp. 336-350. Tornarem capítol 10, enfocant la sociabilitat burgesa.

826 Del *ciervisme* local, *La Provincia Nueva*, 30, 31-V i 1-VI-1918, en contestació a l'*Heraldo* les mateixes dates, que incidia en la divisió entre els partidaris de Tiburcio Martín i els *ciervistes* de Luis Fabra. Els conservadors negaven la divisió, encara que l'admetien després, però negant representativitat als seguidors de Don Tiburcio -com se l'anomena, abans que pel cognom-. La unió entre maurisme i ciervisme produïda a La Plana seguia pautes espanyoles. Recordarem com Cierva sempre s'havia declarat partidari de la unió conservadora, Ara s'havia convertit en quelcom de semblant a número dos del maurisme. Amb la repulsa de molts mauristes, que consideraven Cierva l'exponent del caciquisme, i es retraïen. María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción*, pp. 98-99.

827 Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea*, pp. 172-173

828 Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, pp. 135-137.

maurista que es presentà per Castelló les eleccions anteriors, es plantejaria la possibilitat, però renuncià per una acta, més còmoda, a les comarques de Lleida; el candidat serà el *ciervista* José Luis de Goyeaga y Escarnio ⁸²⁹.

El escàndol de la campanya, al districte de Lluçena, es produiria a L'Alcora, en desaparèixer una rajola del Calvari. La denúncia la recollí Chicharro, tot acusant el liberal Aicart d'haver permès la profanació. El cap liberal es defensaria dient que la venda l'hauria fet un capellà seu amb el coneixement del bisbe, la qual cosa el bisbe negava ⁸³⁰.

La mort del moretista Gironés i la participació de Romanones en el govern de concentració reforçaren la posició de Cristóbal Aicart entre els liberals. Aquests, al districte de Morella, pagaven les conseqüències de la seua aliança amb els *paquistes*. Francisco Giner obliga els liberals a fer campanya al districte de Morella front el Comte d'Albay, amenaçant amb trencar el bloc a la Diputació. Segons els crítics d'aquesta política, "*D. Paco sólo cobraba "pera els meus; jo pronte me retiraré y tot será de vostés" y a sus amigos exclusivamente se atendía y sus recomendados se llevaban todos los cargos*", fins que Don Paco se'n va anar ⁸³¹.

A Sogorb, seguint la tònica d'eleccions anteriors, es presentaria a una lluita front Navarro Reverter un altre maurista, el navilier basc Manuel Arizmendi. Aquesta vegada el govern va fer un intent de canviar el resultat, possiblement per primera vegada de feia molt de temps. Fins el punt que els dos Navarro Reverter, pare i fill, escriuriem a Maura ⁸³² protestant que una cosa era enviar delegats d'abastiment per multar els "*amigos políticos*" dels Reverter, prohibir les manifestacions al seu favor i autoritzar les de l'adversari, o que el Governador cride als alcaldes. Fins ací, els usos de la Restauració. Però no ho era ordenar els jutges municipals nomenar guàrdies a gent de "*Sindicatos y Sociedades recreativas*" adversaris, donant-li'ls armes; ni que la Guàrdia Civil tanque gent que "*ejerce el derecho a la propaganda política*". Temia que la crida del Governador als alcaldes fora el primer pas per canviar-los i tenir delegats electorals afins el dia de la votació. Això seria definitiu, i amenaça indirectament amb que hi hauria violència si es trencava la voluntat de "*mi distrito*". Es queixava que no era manera de tractar algú que

829 El 1919, a Barcelona, mauristes, carlistes, i ex lerrouxistes, afiliats a la *Liga Patriótica Española* anaven a cops pels carrers amb els independentistes de Francesc Macià. No era la línia dels autonomistes als quals pertanyia Nadal. Javier MORENO, *Restauración y Dictadura*, p. 473.

830 Darrere d'aquest detall, en aparença banal, trobem la pressió clerical, i la por a l'anticlericalisme. Fins i tot es va desplegar la Guàrdia Civil. *La Provincia Nueva*, 19-I, 31-V-1919.

831 Recordava l'òrgan anticiervista *Levante*, 12-XI-1921. S'ha respectat l'ortografia original.

832 AM. Telegrames passats a màquina de Navarro Reverter, pare i fill, 30-V i 1-VI-1919. Lligall 74/17.

havia servit fidelment la monarquia tants anys. Més enllà del detall patriòtic, li recordava a Maura que hi havia favors previs a tornar ⁸³³.

Tres dretans, si incloem Chicharro, amb el Baró de Càrcer i Montiel, tres liberals i un republicà eren un bon resultat local amb un govern maurista. Altra cosa eren els resultats totals a Espanya. El govern maurista de 1919 va aconseguir ser l'únic en perdre unes generals des de la dècada de 1840 ⁸³⁴.

3. DISSOLUCIÓ DEFINITIVA DEL MAURISME.

Amb Guinot definitivament fora de la política ⁸³⁵, i definitivament dividits els seus possibles referents a Madrid -ens referim a Goicoechea i Ossorio-, els mauristes locals es troben encara més diluïts dins els *ciervistes*. És a dir, el -possible- moviment democràtic urbà havia perdut les esperances d'arribar a una mobilització popular autèntica. El motiu era l'haver acceptat dependre de les xarxes caciquils dels districtes rurals. Això acceptant que les seues declaracions de tall regeneracionista de l'època de *Lealtad*, o les de la campanya per aconseguir el diputat a Corts pel districte de Castelló, foren sinceres. No tenim motius per dubtar-ho, encara que, amb la perspectiva del temps, podríem considerar que sobrevaloraren les seues possibilitats reals. S'haurien deixar enlluernar per les conclusions que traurien en les seues tertúlies, tot esperant que el poble catòlic els seguiria. No hauríem d'oblidar com cercar el sindicalisme catòlic i el suport de l'Església serà la manera d'aconseguir bases populars dretanes durant la República. La concentració conservadora havia triomfat al complicat districte de Nules, però el premi hauria sigut per un tradicionalista nouvingut, Chicharro. Els mauristes com a moviment organitzat havien tingut un paper secundari. Cosa diferent, si hi pensem en la mobilització dretana al districte de Castelló durant el Govern Llarg de Maura, que no podia no haver deixat empremta a una comarca integrada socialment com era La Plana. Aquella

833 AM. Que sapiguem, li havia col·locat un tal Alberto Rodríguez Mollinado com a agregat a la Intervenció de València -carta 3-VI-1912-; havia votat pel Marquès de Figueroa pel Consell d'Estat -carta 14-VI-1916-; havia fet d'intermediari per passar-li un informe de José Estruch sobre contraban i corrupció política a Balears -28-IV-1918-. Lligall 74/17. Una anys abans, Navarro Reverter havia sigut l'obstacle que trobaren Canalejas i Cantos per eliminar des de la Diputació tot organisme conservador; també ha bloquejat aliances amb Gasset i Cantos, "*habiéndose cruzado cartas de tonos vivos entre su padre y Canalejas*". Informe del Comte d'Albai a Maura, informe sobre la preparació de l'encasellat per a les generals de 1910, sencer a l'annex 41. Lligall 2/32.

834 Javier MORENO, *Restauración y Dictadura*, p. 455.

835 Per la derrota, no per falta de convicció en la seua necessitat. En els primers números del *Boletín de la Societat Castellonenca de Cultura* publicarà estudis sobre política agrària. En Guinot no trobem mostres de menyspreu envers els llauradors, com en molts dels seus companys burgesos del sindicalisme catòlic. Pot ser la seua educació religiosa superava els prejudicis classistes, o senzillament, estava millor educat. Els mencionats articles al voltant de l'agrariisme els analitza Juan Luis BACHERO, *Salvador Guinot*, pp. 85-87.

mobilització de 1907 al districte de Castelló havia deixat llavors d'unificació conservadora, que haurien triomfat al districte de Nules.

Però, el 1920, el Partit Conservador continuava dividit ⁸³⁶, ara entre *ciervistes*, on trobem incloses les restes del maurisme, i *datistes*, del sempre fidel Tiburcio Martín, premiat amb els Governos Civils de Sòria i Tarragona. Els *datistes* tenien a Madrid, com a senador, a Fabié, i se'ls passarà el Baró de Càrcer, quan queda clar que el maurisme-ciervisme no tenia res a oferir-li ⁸³⁷. Els *ciervistes* tenien a Madrid el Comte d'Albay. Així com l'organització provincial, i per tant *La Provincia Nueva* ⁸³⁸.

El nou govern maurista, “*supuesto íntegro*”, suspenia els ajuntaments d'Almenara i La Vilavella, per pressions de Jaime Chicharro. Davant les protestes de Giner, se'l va haver de compensar amb la suspensió dels d'Ares i la Salzadella ⁸³⁹. El seu argument és que a la Diputació manen els *ciervistes* gràcies a l'abstenció dels tres diputats republicans.

Aquesta divisió dretana quedava explícita en les candidatures a minories en les municipals de febrer a la ciutat de Castelló. Recordem com els republicans permetien una minoria satel·litzada per assegurar-se alcaldes de Reial Ordre no hostils. Tot i que ja no era necessari -els alcaldes ja eren triats de manera democràtica-, quedaven les formes. Sense oblidar que l'Estat podia considerar que aquesta minva a la centralització era mala idea. Els republicans s'enfrontarien dialècticament a la candidatura socialista, que consideraren enemiga ⁸⁴⁰. No estaven disposats a acceptar un possible rival a la ciutat de Castelló. No tenien problema amb les dretes, les quals dividirien les seues candidatures per districtes: un datista, un ciervista, un liberal, un tradicionalista i un maurista. Sabien que no tenien res a fer, front els republicans ⁸⁴¹.

La situació es repetiria el 1922, quan es renovava l'altra meitat dels regidors. De

836 Vicente ALÓS i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*, p. 156.

837 *La Provincia Nueva*, 20-X-1920. Per la fusió de fet entre maurisme i ciervisme, a més de declaracions d'un home que entra en política el 1907 a la vera de la política d'Antonio Maura: carta oberta de Miguel Llansola a Castelló y Tárrega, annex 34.

838 Una lloa, amb motiu de la seua actitud davant una vaga ferroviària, comparant-lo amb Canalejas, Salmerón i Moret. Desconeixem la lògica de la tria, més enllà de preferències personals del cronista, Eduardo Moreno Rodríguez; els comparava amb Demòstenes i Ciceró-. “*Si Cierva fuera republicano, ese sería probablemente hoy el régimen que gobernaría a España*”. *La Provincia Nueva*, 27-III-1920.

839 *Levante*, 19-XI i 17-XII-1921

840 Germán REGUILLO, *El Partido Republicano de Castellón*, pp. 845-853.

841 També per l'inici del trencament entre republicans i socialistes. *La Provincia Nueva*, 4-II-1920.

feia temps, els conservadors donaren peu a la candidatura socialista, per tal de molestar els republicans ⁸⁴². De fet, es molestarien fins el punt d'inventar una nova postura política, un sorprenent "*socialisme ciervista*" ⁸⁴³. Els mauristes havien trobat una debilitat de la base proletària republicana: dins el Centre Obrer, una minoria socialista tractava d'endurir el conflicte social, en una de les darreres fuetades de l'època dels avalots. Finalment, esclataria la vaga de les confeccionadores de taronja afiliades a *El Despertar Femenino*. Ricardo Carreras, ara Comissari Regi de Foment, farà de mitjancer ⁸⁴⁴.

Com no hem deixat d'observar, les dretes no podien aspirar a més, a la ciutat de Castelló. Els *ciervistes* no van voler presentar batalla i s'integraren als llocs vacants que deixaven els republicans. Breva serie elegit pel 29 al districte de Huérfanos; a Sant Fèlix sí que hi haurà lluita electoral. Bellido derrotarà el jaumista Tirado ⁸⁴⁵.

Cosa diferent ocorria a Vila-real, on s'intenta una unió de les dretes front allò que anomenen *candidatura sindicalista*, que portaria aquesta localitat al *bolcheviquismo*. Així, Francisco Giner, Mingarro, Luis Fabra Miguel Llansola acudirien per tal d'aconseguir l'aliança contrarevolucionària. Els motins, i l'abstenció electoral, havien despertat les pors conservadores ⁸⁴⁶. Pors que aplicarien a tota la política provincial. Després de les municipals, que tradueixen per un èxit de la política obrera, afirmaran que eixe triomf els ha amargat, no

(...) por el hecho de que sean obreros, ni porque hayan sido la causa de la derrota de amigos nuestros queridísimos; que nos complace la acción del elemento obrero (...) porque ha roto las cadenas del caciquismo odioso, que es

842 Per a la "*jesuítica actuación*" dels socialistes, que haurien gosat visitar casa per casa els votants, amb suport ciervo maurista. *El Clamor*, 28-I-1922.

843 Quan consideraven que el Centre Obrer havia trencat la neutralitat partidista. Per exemple, quan accepta com a conferenciants els anarquistes Prudencio Caja Roca, José Altamira Roca y "otro". *El Clamor*, 26-VIII-1922.

844 Els conservadors la nomenen de passada. La vaga dividiria profundament el moviment obrer de la ciutat de Castelló. Es produiran assemblees comunes de *El Despertar Femenino* amb *La Fertilizadora*, Sant Isidre i el Gremi de Llauradors. L'opinió republicana, tal i com s'expressava, no anava front les vaguistes, sinó per l'enfocament de la vaga. Aquestes s'han de convocar per a guanyar-les. Com que només la fa el *Despertar Femenino*, tot i el suport, moral més que no pràctic, dels seus companys masculins d'altres sindicats de la vila de Castelló, es continuarà treballant als pobles, de manera que la vaga està perduda des del principi. Els obrers de *La Espiga* votaran si anar a la vaga o no, guanyant el no per 655 a 452, d'un total de 1500 socis. *Libertad*, 29-XI-1921 Els patrons no podien pujar els jornals, degut a la mala situació econòmica, però els republicans es neguen a criticar obertament els vaguistes, en fer-se càrrec de la seua situació. *Libertad*, del novembre al 12-XII-1922. La postura de Carreras, el 24-XI. Sobre el fet que els socialistes estigueren al darrere de la vaga de les confeccionadores de taronja, *El Clamor* 3-XII-1922.

845 La constitució del nou Ajuntament de Castelló, *El Clamor*, 1-IV-1922.

846 *La Provincia Nueva*, 6-II-1920.

nuestra aspiración constante (...) nos contraría su acción por lo que tiene de inconsciente.

(...) han oído voces halagadoras de sus pasiones y al conjuro mágico de palabras de redención (...) han seguido una bandera, la primera que han visto ante sus ojos, que ha sido la roja de la revolución (...) que si ahora puede llevarles por senderos cubiertos de rosas ha de llevarles después, al crimen y a la desesperación y a la sociedad al caos y a la anarquía más desenfrenada. (...) ⁸⁴⁷.

Visió maximalista, pel que era un triomf republicà i sindical a la ciutat de Vila-real, a més del, ja descomptat, èxit republicà a Castelló. El nou alcalde de Vila-real serà el republicà Gil Petit ⁸⁴⁸. Després de les municipals de 1922, també tindran alcaldes republicans Almassora, Benicàssim, Borriol i Vilafamés ⁸⁴⁹. Si els catòlics havien provat de trencar el pacte no escrit de no entrar en territori contrari, els gassetistes s'havien tornat, també per assegurar-se millors resultats fora de la capital provincial.

Les dretes intentaràn recuperar la unitat, per afrontar aquesta derrota inesperada a un bastió tradicional. Luis Fabra, Miguel Llansola, i Manuel Breva, amb el diputat per Nules Chicharro i el regidor vila-realenc Juan Avinent impulsaran poc després la fundació del Cercle d'Agricultura, amb l'objectiu que Vila-real *“reaccione pronto y en las próximas elecciones barra a punta piés la escoria (dels que) dominan en la corporación”*, s'exclama, en valencià, Vicente Marco. Els prohoms de la capital són més moderats; ni es rebaixen a les males paraules, ni a parlar en valencià. Llansola no s'està de relacionar l'autèntica dreta amb l'ideari d'Antonio Maura i Juan de la Cierva ⁸⁵⁰. La dreta local estava indignada pels tocs a la Marsellesa que es portaven a terme en plenes festes, preguntant-se qui governa a Vila-real, si *“el republicanismo o el anarquismo”*, davant la suposada contradicció que *“los mismos que organizan manifestaciones de esta índole (...) acuden a muchos actos religiosos (...) cirio en mano”*. En el summum de l'anarquia, *“se corren toros por la villa, vaquillas por la plaza, se dan por la vía pública vivas a la república y a*

847 *La Provincia Nueva*, 9-II-1920. També es mostraven preocupats per la popularització de l'obra de Màximo Gorki, revolucionari que viuria en el luxe i l'abús sexual. *La Provincia Nueva*, 8-III-1920. La consolidació de la URSS hauria donat forces a l'anticomunisme. Ja no era una revolució en abstracte.

848 La candidatura es donava a sí mateixa el nom de republicana i obrera. Gil Perit serà substituït el 1922 per Manuel Usó. Els alcaldes de Vila-real, Annex 4c. El nomenament de Gil Petit, *La Provincia Nueva*, 2-IV-1920. Vila-real tornarà a tenir alcalde republicà el 1922. Recordem que en aquest moment, ja són d'elecció popular.

849 Els republicans estaven exultants, i faran una gira de celebració. *El Clamor, Libertad*, tot l'abril de 1922.

850 S'aprofitaven les festes del patró local, Sant Pasqual. *La Provincia Nueva*, 24-V-1921.

*Rusia la comunista, se blasfema contra Dios, y se curan los heridos, a consecuencia de la cultura, en el Hospital municipal*⁸⁵¹.

En honor al seu cap, presentaran el fill de La Cierva, Ricardo de La Cierva y Codorniu, per Albocàsser⁸⁵². El govern Dato hauria intentat unificar el partit Conservador. En no aconseguir-ho, intentaria una coalició liberal-conservadora. Sense el suport ministerial amb que havien disposat a les generals de 1919, amb govern Maura, la nodrida representació de diputats mauristes d'aquell any quedà molt disminuïda⁸⁵³.

Els primers intentaven marginar les dissidències a García Prieto; els datistes, provaven de marginar ciervistes i mauristes. Garciaprietistes i datistes continuaven tenint com a representants locals Tiburcio Martín i José Castelló y Tárrega⁸⁵⁴.

La força de l'organització local es demostraria quan, als districtes que l'encasellat reservava als conservadors, Albocàsser, Morella i Nules, foren elegits ciervistes i Chicharro, front els candidats datistes. Així com la recuperació de la presidència de la Diputació, que serà per a Luis Fabra Sanz⁸⁵⁵.

Les tensions de la destrucció del poder municipal del *Cossi* el 1909 havien arribat a la seua fi, davant la descomposició del Partit Liberal, i la divisió interna conservadora, amén l'esglai passat a l'època dels avalots -que podien tornar: la premsa insisteix molt en els atemptats anarcosindicalistes a Barcelona; no tant en el perill soviètic, encara-, els caps dels partits dinàstics havien de pensar en la necessitat de temperar l'ambient.

La Diputació *ciervista* fou possible per l'abstenció dels diputats provincials republicans⁸⁵⁶. Aquests es justificarien, més tard, en la ineficiència de l'època liberal, que els hauria portat a donar una oportunitat als conservadors. Castelló Tárrega s'exclamarà

851 *La Provincia Nueva*, 25-V-1921.

852 El seu manifest electoral, a *La Provincia Nueva*, 7-XII-1920.

853 Javier TUSELL i Juan AVILÉS, *La derecha española*, pp. 211-215.

854 "Los datistas resucitan la antigua política", titula el òrgan conservador ciervista. Com si alguna vegada s'hagués anat. Seguint les tàctiques habituals, abans de les eleccions es canviaven els alcaldes de Nules i Onda, Sant Mateu i Alcalà. *La Provincia Nueva*, 21-X i 19-XI-1920.

855 Exultant, la portada de *La Provincia Nueva*, 20-XII-1920.

856 La minoria liberal votà en blanc, sense que això signifiqués falta de confiança en Luis Fabra. Això afirmava, noblesa obliga, Castelló y Tárrega. *Actes de les Sessions de la Diputació*, 3-VIII-1921. L'educació mostrada a la Diputació, on tots afirmen confiar en tots, pensant en el bé de la província, contrasta amb les ganivetades verbals amb que els conservadors es feliciten del triomf, els liberals acusen els republicans i els republicans despisten. *La Provincia Nueva, El Clamor, Herald*, 4 a 6-VIII-1921.

amb passió, recordant la llarga època de domini conservador ⁸⁵⁷.

Aquests ciervomauristes ⁸⁵⁸ mantenien l'interès per les qüestions agràries. A una de les poques reunions mogudes a la Diputació, Llansola defensarà una millor organització dels arbitris de l'arrossar, dins una trifurca pel suport donat a funcionaris estatals i municipals per manipular les generals. Amb l'arbitri es podria finançar l'Hospital Provincial, el menjador de pobres i encara quedaria per a les organitzacions agràries. Trifurca en la qual els conservadors tindran el suport dels diputats provincials republicans front la majoria liberal ⁸⁵⁹. La derrota li costaria el càrrec al Governador Ricardo Terrades, en rebre un vot de censura. El març se n'aniria, i després d'una interinitat de Antonio Estartín, el succeirà Jacinto Conesa. Resulta difícil afirmar si per pressions locals o reorganització a l'assassinat del president Eduardo Dato, eixe mateix mes ⁸⁶⁰. També insistien en la bondat de les obres en infraestructures. Així, el nomenament de Juan de la Cierva com a ministre de Foment era saludat a tota portada, amb l'esperança que si per

(...) falta de apoyo oficial arrastra vida lánguida el puerto de Castellón, al esfuerzo personal de sus diputados se debe la realización del proyecto de puerto en Burriana y del ferrocarril de Vinaroz a Morella; tenemos en proyecto el puerto de refugio de Peñíscola, el ferrocarril de Castellón a Chert, el tranvía de Vinaroz a Amposta.

Aquí, en donde la construcción de 60 kilómetros de carreteras ha servido (...) para quince años de elogios periodísticos (...) ⁸⁶¹.

Podem observar com per promeses i esperances no quedava. Les esperances estaven en les relacions clientelars. Si la província havia elegit diputats *ciervistes*, entre ells el seu fill, el nou ministre l'hauria de beneficiar. No deixaven de recordar com, per conducte de Ricardo de la Cierva, s'hauria aconseguit pressupost per estudiar expedients

857 La cosa acaba amb escridassades entre conservadors i el republicà Masip d'una banda, la minoria liberal d'altra. El detonant fou la vaga de tipògrafs, que havia fet impossible la publicació del *Butlletí Oficial* durant mesos. La impremta de la Casa de Beneficència es tancarà, per deficitària. *Libertad*, 6-XII-1921.

858 Ciervistes se'ls anomena majoritàriament, des que *La Provincia* es converteix en *La Provincia Nueva*. També mauristes, de vegades; o conservadors, o dretans. Únicament quan parlen de datistes o Tiburcio Martín especifiquen que només representen una part del Partit Conservador.

859 ADCS. *Actes de Sessions de la Diputació*, 3-I-1921.

860 Es sorprendria, molt sarcàstic, el diari conservador en recollir els rumors. Allò únic que hauria fet el Governador, hauria sigut donar aire a datistes i liberals, com tocava, *La Provincia Nueva*, 10-I-1921. Els rumors es farien efectius en un parell de mesos. ADCS. *Diario Oficial de la Provincia*, 1-IV i 23-V-1921.

861 *La Provincia Nueva*, 14-III-1921.

de camins veïnals a Torre d'en Besora, Benlloch, o aigua potable a Cabanes, així com el pressupost per a construir un pont a la Rambla de la Viuda, entre La Pobla Tornesa i Albocàsser ⁸⁶². Francisco Giner era el corresponsal de Cierva fill a la capital de La Plana ⁸⁶³.

Els conservadors continuaven dividits entre els seguidors de Tiburcio Martín i els ciervo mauristes, vinculats a Ricardo de la Cierva mitjançant el seu fill.

Els liberals s'agrupaven al voltant de Navarro Reverter, successor de Cayo Gironés, mentre entre els republicans continuaven les desavinences entre Fernando Gasset i Emilio Santa Cruz. El sistema pareixia trencat, sense que les generals del 23 feren més que repetir els resultats de tres anys abans, amb l'excepció de la derrota de Chicharro a Nules.

Els protagonistes tenien clar el problema existent per a mantenir el torn pacífic. El cap liberal, Norberto Ferrer, declarava

La lucha electoral próxima será movida. Los que echaron raíces en el distrito, no se doblarán por la fuerza de un airecito; caerán, los que caigan, empujados por fuerte vendaval (Chicharro). Ahora los gobiernos civiles son una fuerza, pero no toda la necesaria, para garantizar la victoria. Los partidos enroñados por las envidias y fulanismos serán vencidos (...).

En referència a la debilitat dels caps madrilenys sobre els que havien aconseguit fidelitzar els seus districtes ⁸⁶⁴.

4. CONCLUSIONS.

Poc abans del pronunciament de Primo de Rivera, els conservadors eren conscients del perjudici que els implicava la seua divisió. Com veiem en les preguntes

862 Publiquen cartes del director general d'Obres Públiques, dirigides a Francisco Giner, i insistint era per les gestions de La Cierva. No pareixen triomfs molt espectaculars, uns expedients per estudis, però cal acontentar la clientela electoral. El pont, alliberant un pressupost de 30.000 pessetes, era una altra cosa. *La Provincia Nueva*, 21-III-1921.

863 A l'ex tradicionalista Giner li envia correspondència Cierva, que després publica la premsa local. Així, quan informa que mirarà d'avançar la construcció del Port de Castelló. *La Provincia Nueva*, 9-V-1921.

864 *La Provincia Nueva*, 29-XII-1922.

que el seu òrgan d'opinió feia a la seua base social, després de les eleccions generals ⁸⁶⁵:

¿Es factible, a su modo de ver, la concentración de los elementos conservadores de la provincia?

En caso afirmativo, ¿cómo puede conseguirse la agrupación de cuantos “sienten” en conservador, para organizar un gran partido?

¿Qué fecha sería más conveniente para intentar el logro de esta aspiración?

Únicament contestaren amb rapidesa dos derrotats, Chicharro i Guinot. Jaime Chicharro, perduda de feia poc l'acta de diputat pel districte de Nules, afirmava retirar-se a la seua vida privada; Salvador Guinot, tot protestant estar retirat de la política, declarava la total desconfiança envers els polítics del moment, únicament disposats a defensar els seus interessos personals. Passat un mes, els diputats conservadors a Madrid, mitjançant Tiburcio Martín, sí es dignarien a enfocar la necessitat d'una entesa dretana. L'encarregat de presidir-la hauria de ser, “*por la antigüedad en su representación*”, Luis Montiel. Saturnino Lizondo, des de Llucena, no s'estarà de recordar com ja s'havia intentat aquesta unió en abril de 1919, amb la reorganització de *La Provincia Nueva*. ⁸⁶⁶. Difícilment podien significar una novetat en futurs comportaments.

Crida l'atenció la magra resposta que dóna la base social conservadora. Probablement, eren conscients dels personalismes que comportava la pràctica clientelista, i no tenien cap intenció de cercar una mobilització d'allò que tant havien anomenat alguns d'ells, especialment catòlics, mauristes i ciervistes -hem vist com resulten difícils de distingir-, masses neutres. Arribat 1923, la crítica als vicis del parlamentarisme espanyol havien passat a convertir-se en crítiques al parlamentarisme com a tal. En un article d'opinió en portada, M. Bellido Rubert demanava la intervenció directa del rei. Després del desastre al Rif, donat que

(...) El único camino legal que señala la Constitución para que pueda el pueblo intervenir en el gobierno de la nación es el Parlamento, y el Parlamento español es un producto artificioso y servil de los ministros que han de manejarlo.

Cerca de un siglo, desde su creación, ha intentado el país de sostener un derecho

865 *La Provincia Nueva*, 15-VI-1923.

866 *La Provincia Nueva*, 16, 20-VI; 19-VII i 2-VIII-1923.

incuestionable de elegir libremente a sus representantes en Cortes y nunca pudo conseguirlo (...).

Quan pareixia que s'havia aconseguit, els pistolers del govern ajudaren la força pública a imposar els seus candidats, en referència a la derrota de Chicharro al districte de Nules. Davant la corrupció del govern actual, i la violència dels pistolers sindicalistes, i la sagnia al Marroc, el rei havia d'intervenir, sense que l'autor concreti de quina manera

⁸⁶⁷.

Els republicans hi estaven d'acord. En un article doctrinal, Gimeno Michavila afirmava que eixos pistolers sindicalistes tenien camp d'actuació pel descrèdit de la polític. Cert que els caps dels partits polítics mereixen la desaprovació general, pel seu “(...) *personalismo exagerado, dominados por la filioocracia, yernocracia y el nepotismo, sin más ideales que el dominio de la “Gaceta”, que la acción o ejercicio del mando* (convertint així la paraula polític en sinònim de) *desaprensivo, informal, que antepone (...) sus desenfrenados egoísmos (...) a los intereses públicos (...)*”.

Però no tota la culpa és dels polítics. En una recent gira electoral pels pobles, es demanava als republicans “(...) *bien la vara de Alcalde, cuando no la de Juez municipal; que no tocasse la música del bando contrario; lo que ellos entendían por lo mando, según gráfica expresión de los mismos (...). Nadie preguntó por el programa para la Diputación (...)*”.

Demostrant el mateix menyspreu pel “*pobre campesino*” que declaraven els propagandistes catòlics, en solidaritat de classe amb els mauristes amb qui coincidirà en els interessos culturals ⁸⁶⁸.

Les conseqüències del pronunciament del capità general de Barcelona han despertat divisió d'opinions en la historiografia. El colp eliminava un sistema podrit, o ofegava un nadó que començava a nàixer?

La primera seria la visió de Seco Serrano o Javier Tusell; la segona, la que ja apuntaven Raymond Carr o Shlomo Ben Ami ⁸⁶⁹. Coincidim amb Javier Moreno, autor d'una de les darreres síntesis, en que el sistema havia demostrat en nombroses ocasions

867 “El Rey ha de hacerlo. La salvación de España”, *La Provincia Nueva*, 28-VIII-1923.

868 Vicente Gimeno Michavila, “La crisis de los partidos”, *Libertad*, 27-XI-1921.

869 Resumim aquest debat a partir de Javier MORENO, *Restauración y Dictadura*, pp. 494-495.

capacitat d'adaptar-se a situacions possiblement més complexes en principi, com la derrota del 1898. Pel 1923, havien superat la crisi de l'estiu de 1917 i l'amenaça revolucionària. Parlar de postures democràtiques en el darrer govern de García Prieto, com fan els que defensen la tesi que la Restauració evolucionava en eixa direcció, seria exagerar. Cert que el Parlament havia guanyat protagonisme, en les discussions al voltant de les responsabilitats per Annual. Altra cosa és quina hauria pogut ser l'evolució posterior.

Afegim nosaltres que això seria una visió finalista o teleològica, de la història. No hi ha evolucions inevitables. Allò que sí podem fer, és investigar què defensaven i quins interessos socials seguien, els diferents grups i classes socials en un moment històric determinat. A La Plana, entre liberals i conservadors, no es pot dir que hi haguessin demòcrates. Altra cosa és que acceptaren el liberalisme i haguera sigut possible una evolució en la línia britànica que molts admiraven. Però l'eixida a la crisi fou un colp d'estat, que admeteren sense problemes. Ací incloem Castelló y Tárrega. Per molt que fora el defensor local del liberalisme canalejista, la impossibilitat d'aconseguir una base social pròpia a la ciutat de Castelló, dividida entre una majoria republicana i una minoria catòlica, l'havia portat a participar de les xarxes clientelars a la província. El regeneracionisme quedava per a les declaracions programàtiques, i la crítica a les tupinades dels altres.

Castelló era districte republicà, com sabem. Nules i Vinaròs, estaven en disputa, amb un mapa de xarxes clientelars enfrontades difícil de seguir. Havien augmentat els districtes propis, cas dels liberals Navarro Reverter o Cantos, a Sogorb i Lluçena, o dels conservadors Albay i Ricardo de la Cierva a Morella i Albocàsser. Les seues xarxes clientelars havien hagut d'afrontar candidats encasellats, i els havien vençut. Senyal que alguna base social autèntica tenien al darrere. Com es passava d'un vot clientelar, falsejat, a un d'ideològic, mobilitzat? Com saber que el vot ja és autèntic, en el sentit de convençut ideològicament? O és que un client agraït, o amb por de què pot passar si guanya un altre, no està convençut del seu vot? Eixe canvi resulta difícil de demostrar, i en tot cas, no seria d'un dia a l'altre. En el cas de la dreta, l'origen d'un vot ja ideològic, i no producte de les xarxes clientelars -que mai no desapareixeran-. el trobaríem en el moviment social catòlic; no únicament el sindicalisme, sinó a les xarxes de sociabilitat vinculades a confraries, parròquies, Acció Catòlica, organitzacions com l'Acadèmia Catòlica, que el maurisme hauria intentat mobilitzar al districte de Castelló. Però no als altres districtes de la província, on considerà suficients les xarxes clientelars. Hauríem de

recordar els menyspreu amb que parlaven del llaurador catòlic que cercaven, i que tornarem a observar en les declaracions de, com a intel·lectual representatiu del catolicisme polític, Joaquín Gallego quan es multiplique l'esforç organitzatiu catòlic a la Dictadura. D'ací la facilitat amb la qual els mauristes estrictes s'haurien integrat en el *ciervisme*, amb la dificultat de separar-los, i el retraïment polític de la seua figura intel·lectual, Salvador Guinot; retraïment que acaba en ser nomenat alcalde per la Dictadura de Primo de Rivera, que sens dubte observaria, si més no en un principi com el moment de tombar el règim polític.

Derrotats els mauristes a Castelló, les seues experiències difícilment podien no haver-se seguit a interès, en un món polític tan centralitzat com en el del primer terç del XX. Si Castelló es mira en Madrid, els pobles ho fan en la capital provincial, on tenen contactes, xarxes empresarials i familiars, difícils de desllindar. Sense oblidar un discurs regeneracionista que portava els prohoms a abominar d'un règim al qual servien i del qual es beneficiaven en el repartiment d'uns recursos públics que sumar als seus negocis familiars. Això ens porta, abans de passar en ordre cronològic a la Dictadura, a provar d'examinar la visió del món que tindrien eixos mauristes, en relació a les classes conservadores amb les quals compartien temps i valors. Però la necessitat de tàctiques mobilitzadores d'unes classes populars que menyspreaven només la sentiran en considerar real l'amenaça revolucionària als seus interessos de classe.

**VIII. LA UNIFICACIÓ DE LES DRETES DURANT LA DICTADURA DE PRIMO
DE RIVERA.**

1. EL COLP D'ESTAT A LA PLANA. PRIMERES DISPOSICIONS.

El sistema de la Restauració existia de feia mig segle, però no va poder resistir el desgast a què va ser sotmesa. La crisi de 1917, el fracàs del posterior govern d'unitat nacional amb l'estat de degradació política posterior, els efectes del Trienni Bolxevic i les conseqüències polítiques del desastre d'Annual, van ser l'excusa d'un colp militar suposadament regenerador. Aquest pronunciament generà un canvi en les circumstàncies en què havien d'actuar els moviments socials, la qual cosa ens obliga a estudiar el marc d'actuació que els hi permetria la Dictadura.

El cop d'estat de Primo s'avança al dia 13 de setembre. El mateix Primo afirmà avançar el cop perquè *“con motivo del homenaje anual a Casanova (día 11) el separatismo se desbordó, arrastrando por el suelo la bandera de España; esto excitó los ánimos extraordinariamente”*. Al seu moment, Cambó afirmà que la Dictadura la va crear l'ambient de Barcelona. Els atemptats a la Ciutat Comtal havien passat d'un centenar el 1922 a vuit-cents de gener a setembre de 1923. Els sectors catalans d'ordre ho explicaven pel restabliment de les garanties constitucionals a Barcelona el 30 de març de 1922, la destitució del governador civil Martínez Anido i del cap de Policia Arlegui, i el canvi de política del govern liberal, en trencar relacions amb el Sindicat Lliure per a negociar amb la CNT. A l'enterrament, el 8 de juny de 1923, del jaumista José Franquesa, Primo va ser aclamat virtual salvador de Catalunya; l'intent del govern per a destituir-lo fracassaria en negar-se el rei a signar el decret corresponent ⁸⁷⁰.

A Castelló, forces del Regiment de Tetuan, amb el coronel Antonio Alonso al capdavant, s'apoderen sense problemes dels llocs clau de la capital de La Plana a les 13.10. L'estat de guerra és declarat pel governador militar, el general de brigada García Trejo, qui substituirà el Governador Civil, Gómez Valdivia; aquest, en un primer moment, no estava localitzable, amb la qual cosa l'ensurt el patirà un seu secretari, Escartín. El ban del dia 13, ampliat el dia 22 a la delinqüència comuna, passava a jurisdicció militar l'ordre públic, la seguretat i la integritat de la pàtria, interrompre les comunicacions, les injúries a l'exèrcit, les manifestacions no autoritzades, l'autorització per conduir fora del casc urbà i es prohibí formar grups de més de tres persones. No hi ha indicis d'acarnissament en la persecució política a Castelló. De fet, els líders republicans podran participar als principals debats de l'època, com la demanda del ferrocarril a Saragossa o

870 Els primers dies del colp, Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO; *Crónica del reinado de don Alfonso XIII*, SARPE, Madrid, 1986 (or. 1933), pp. 113-126. Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera*; Alianza, Madrid, 2005, cap. 1.

la discussió de la qüestió regionalista suscitada per la Diputació. Només el cap republicà Fernando Gasset, diputat a Corts per l'article 29, va ser invitat a anar-se'n al camp "por su delicado estado de salud".

La preocupació de l'exèrcit, com veiem al ban, eren l'ordre públic (manifestacions, prohibició de formar grups) i la defensa del nacionalisme espanyol ("integritat de la pàtria", "injúries a l'exèrcit"). I és que a Espanya "sólo hay españoles", sense divisió de classes ni nacions no castellanes, de manera que s'assegura la "paz y tranquilidad a las relaciones entre capital y trabajo (...) pero no se tolerará ninguna anormalidad". El mateix dia del cop García Trejo considera necessari afirmar que evitarà els atacs "contra la libertad de contratación y trabajo cualquiera que sea la naturaleza de ésta y las coacciones que tiendan al mismo fin" ⁸⁷¹.

Envien fora de la ciutat a Gasset, dirigent republicà amb predicament entre les classes populars, per si s'escalfaven els ànims. El mateix governador militar denuncià l'abundància de denúncies anònimes de tot tipus, dirigides contra una "entidad, sin base ni fundamento alguno", i insistí que aquestes havien d'anar dirigides a la Guàrdia Civil, amb les proves necessàries. Fins i tot s'arribarà a detenir un denunciador anònim de Vila-real, qui ràpidament deixà de ser anònim per a ser Pascual Bort Miralles; haurà de pagar una multa de 75 pessetes.

El Directorio no ha querido nunca servir pasiones sino sanear servicios, exaltar las funciones públicas y estamos viendo que es general la incomprensión del momento político actual (...) plaga del día [les denúncies] mucho más temible que el culebreo del cacique y desde luego que el desenfado del político profesional". Es culpava d'aquestes denúncies els antics polítics, "¡Cómo si el mando, ejercido en régimen de igualdad escrupulosa ante la Ley, fuera cosa apetecible para nadie o como si los denunciadores de hoy no fueran, por lo general, los mismos desenfadados gobernantes de ayer!" ⁸⁷².

Tot sembla indicar de l'existència d'elements a la societat disposats a una repressió molt més dura de la que el Directori volia portar a terme. No hi ha dades sobre les associacions denunciades. La lògica ens diu que aquelles que els denunciants podien considerar llunyanes al nou règim militar, és a dir, obreres; estan contrastades denúncies

871 El ban a *Heraldo de Castellón*, 13-IX-1923; les declaracions de Garcia Trejo als periodistes: *Heraldo*, 18-IX-1923.

872 Castelló y Tàrrega, *Heraldo*, 27-IX-1923; Més informació a *Heraldo*, 1 i 2-XII-1923.

contra els socialistes a d'altres províncies; no les hem trobades a Castelló. La defensa de l'ordre públic era el major compromís de la Dictadura amb els sectors que li donaren suport. Es va ficar en mans de les forces armades un poder no controlat per cap Assembla, potenciat fins a l'arbitrarietat per la suspensió dels mecanismes de l'Estat de dret. Així, la gestió de l'ordre públic es caracteritzaria per la militarització del poder governatiu, l'arbitrarietat de la funció preventiva i repressiva i la imposició d'obstacles a les llibertats individuals i col·lectives ⁸⁷³.

Només arribar al poder, es va voler crear una milícia nacional inspirada en el Sometent català, creat arran de la vaga de *la Canadenca* el 1919. Així l'exèrcit s'alliberaria de les impopulars tasques repressives. Es podien inscriure tots els individus majors de 23 anys, amb "*reconocida moralidad*" i professió als seus llocs de residència. S'organitzà per regions militars. El comandant general havia de ser un general amb comandament de brigada d'Infanteria a la capital de la regió; el cap nat, els capitans generals respectius. Els membres del Sometent podien fer servir armes de la seua propietat, sostingudes per ells mateixos. Els caporals podien usar armes curtes a tot el territori de la regió militar on residiren. Se'ls consideraria com a força armada davant declaració d'estat de guerra, i de no declarar aquest estat el capità general, ni estar prohibida la seua intervenció per les autoritats, serien considerats agents de l'autoritat. Excepte en el cas de persecució i captura de malfactors; en eixe cas no necessitarien cap autorització ⁸⁷⁴. Organitzada a Castelló el mateix mes del pronunciament, tenia al capdavant el tinent coronel Joaquín Tirado, els capitans Torre y Villaescusa i el comandant de la Guàrdia Civil. El mateix Tirado el definirà com de "*ricos y pobres, patronos y obreros*" ⁸⁷⁵, un aspecte més per a la superació de la lluita de classes.

Pel novembre es reorganitza el Sometent amb Escolano, un metge de Sogorb, al front dels districtes de Sogorb, Viver i Lluçena; A. Segarra (industrial) els de Morella i Nules i Francisco Cazador els de Castelló, Vinaròs, Sant Mateu i Albocàsser. Desconeixem la lògica de posar l'amo de la fàbrica Segarra de la Vall d'Uixó al capdavant dels sometents de Morella. Podem imaginar que tindria terres o un lloc per estiuejar. Allò evident és el seu interès pel control social a la Plana Baixa. El reclutament va ser un èxit; pel novembre, el Sometent de les comarques de Castelló era el segon amb més

873 Eduardo GONZALEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera*, p. 54.

874 Manuel RUBIO CABEZA, *Crónica de la Dictadura de Primo de Rivera*. SARPE, Madrid, 1986, p. 52. Pelai PAGÉS: *Història del moviment obrer als Països Catalans*. Edicions del País Valencià, València, 2001, p. 136.

875 *Heraldo*, 5-X-1923. Més endavant, Castelló Tàrrrega declararà "*Más partidos, nuevos partidos, no. Hombres de gobierno, sí*". *Heraldo*, 24-XI-1923

inscrits de la Cinquena Regió, amb 3.000 membres d'un total de 14.000, només per darrere de Saragossa ⁸⁷⁶. Això ens representa la força de les actituds conservadores a les comarques de Castelló. La jerarquia catòlica tingué un paper destacat en la tasca proselitista; l'objectiu fou l'allistament i organització de la masses conservadores; això implicava l'entrada de treballadors procedents dels sindicalismes catòlic i lliure. Aquesta política la podem considerar més o menys improvisada. Més endavant, com analitzarem, la Dictadura teoritzarà un projecte de lliga patriòtica que tractaria de transformar el Sometent i la Unió Patriòtica en puntals de l'enquadrament social en defensa del Directori. Al conjunt d'Espanya, la insuficiència del reclutament en una primera fase hauria obligat el Directori a permetre la intromissió dels cacics tradicionals ⁸⁷⁷.

En canvi, aquest reclutament és un èxit a les comarques castellonenques, ja des d'un primer moment. Hem observat com el primer any recluten 3.000 homes, la qual cosa indicaria bé la força dels sentiments conservadors, o una intromissió des del primer moment d'aquest caciquisme que la Dictadura deia voler combatre. Les constants invocacions dels caps del Sometent sobre l'entrada de la *vella política*, eufemisme per parlar del caciquisme liberal-conservador de la Restauració, ens fa pensar en la segona de les hipòtesis. Un exemple d'aquestes declaracions:

Y siempre juntos no haremos responsables de lo que acontece a los que sin el menor escrúpulo aprovecharon el movimiento del 13 de septiembre para enchufar el mando o como un asalto al poder desde el ostracismo en que vivían, por su incapacidad o su impotencia, como a aquellos que por su incomprensión del mandato o por urgir demasiado el caso, sustituyeron de una manera mecánica o poco menos a los hombres del viejo régimen por otros del mismo régimen viejo, y así las frecuentes danzas en los Ayuntamientos y Diputaciones, y así también los tristes espectáculos que al presente ofrecen todavía algunas Diputaciones y no pocos Ayuntamientos ⁸⁷⁸.

La força de les xarxes clientelars feia molt difícil la seua desarticulació per unes noves organitzacions com el Sometent i la Unió Patriòtica ⁸⁷⁹.

876 *Heraldo*, 22 i 29-XI de 1923. De seguida, el Sometent de la capital serà reorganitzat en quatre districtes, amb un catedràtic, un propietari, tres comerciants, un advocat, un veterinari i un industrial. *Heraldo*, 4-XII-1923.

877 Sobre el Sometent, Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera*, pp. 164-175.

878 *Heraldo*, 23-X-1924.

879 Sobre les masses neutres conservadores, Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera*, p. 165. Sobre l'èxit –anterior a 1923– dels catòlics, Samuel GARRIDO; *Los*

2. LA POSTURA DE CLASSE DEL DIRECTORI.

Ja hem observat a les declaracions de l'exèrcit com aquest estament pensava en termes d'unitat nacional espanyola, que superaria la divisió de classes. No pensaven en la repressió pura. Ho observem a les declaracions dirigides a la patronal i les organitzacions obreres que, un mes després del colp, el Directori fa publicar a la premsa de tota Espanya.

No hay que tener en cuenta la extensión más reducida de los obreros que pretenden subvertir revolucionariamente los principios del derecho y los fundamentos sociales y económicos, susceptibles de evolutiva comunicación; pero que es primordial deber de hombres de gobierno defender y evitar ciertos contratos; pero sí hay que tener en cuenta la representación de las conquistas sociales modernas que analizan por vía legal y tienden a seguir su marcha progresiva. Acaso no solamente así logramos ventajas sociales, sino también paz y armonía social y mayor rendimiento que produzcan ventajas a ambos y a la patria toda ⁸⁸⁰.

Observarem també al següent apartat com pensava comptar des del primer moment amb la Casa del Poble per a l'organització de la Junta de Subsistències. La primera preocupació a nivell local després del colp és l'ordre públic. Així, el ban de Castelló prohibia les manifestacions, el formar grups, les vagues –s'evitarien atacs “*contra la libertad de contratación*”. La postura general del Directori queda explicitada en els manifestos dirigits a “*la classe patronal*” i “*als obrers*” ⁸⁸¹. Aquesta insistència en la necessitat del suport dels obrers al nou règim, no podia ser sinó resultat de la propaganda maurista, que tant havia insistit en atraure-se'ls ⁸⁸²

En aquests *Manifestos*, Primo manifestava el desig de superar les diferències entre capital i treball mitjançant una crida al patriotisme i el paternalisme dirigit a l'obrer. De la patronal, es dóna per fet que ha desaparegut “*el tipo de patrono valentón, codicioso y arbitrario*” i se li demana que accepti les associacions legals i pacífiques,

trabajadores de las derechas. Diputació de Castelló, Castelló, 1986.

880 *Heraldo*, 29-IX-1923.

881 *La Provincia Nueva, Herald*, 29-IX i 2-X de 1923. Sencers als annexos 32 i 33. Totes les cites següents estan extretes d'eixos dos textos.

882 María Jesús GONZÁLEZ, “Un aspecto de la “*revolución desde arriba*”: maurismo y acción social” a *Revista de la Facultad de Geografía e Historia, UNED*, 1 (1987), pp. 145-161.

Una fórmula de recio gubernamentalismo como la que representa el Directorio no tiene que declarar que está dispuesto a mantener el orden en las luchas sociales ni en su justa y más amplia medida la autoridad patronal; su criterio moderno y humano [del Directori] sobre las relaciones que han de ligar a patronos y obreros y el derecho de éstos a buscar con asociaciones legales y pacíficas las mejores condiciones de prestación de un concurso a la producción, derecho tanto más fuerte cuanto más unido vaya el propósito de rendir el esfuerzo contratado en todo caso.

S'impedirà els patrons ser "arbitrarios dictadores de jornadas y jornales"; a canvi, se'ls assegura

(...) que los otros [pels treballadors] incumplan su obligación de rendimiento o se confabulen para introducir novedades caprichosas en los trabajos o conciten revolucionaria e ilegalmente huelgas o resistencias a que la dignidad y deber público habían de imponer duro y inmediato remedio.

Als obrers se'ls tracta d'autèntics espanyols, de posseir honor per la feina i de ser imprescindibles, "los obreros, sector el más importante de la vida del país y que más puede influir en su transformación y engrandecimiento". Però de vegades s'han deixat enganyar per "predicaciones malsanas" al temps que pateixen "una perversa y errónea orientación" produïda en part pels errors comesos pels polítics de la Restauració, la qual cosa explicava conflictes anteriors, però no el mantenir-se dins l'error, ara que governen autèntics patriotes.

Se'ls insisteix que amb la lluita es perjudiquen sobre tot a ells mateixos. L'únic argument econòmic que es dóna es la pujada de preus inevitable en reduir-se les hores treballades, però sense cap exemple fora de l'anglès, i sense concretar massa els detalls de com s'aplicava l'assegurança d'atur.

Irritadas [les masses obreres] por falta de autoridad y equidad del Poder público, las han conducido por fatales caminos de rencor y pugna con la propia producción que tiene encomendada, pareciendo que buscan su desagravio en reducirla, en perjudicarla, perdiendo hábitos de trabajo y en el concepto de hábiles y capaces que disfrutaban y dañando de modo irremediable la economía

nacional por el alza inusitada del precio de fabricación.

Sólo en España ha ocurrido cosa semejante, pues aún en aquellos países que vienen sufriendo grandes crisis de trabajo como Inglaterra, han aceptado los obreros y preferido el Estado, mantener a sus expensas a grandes masas de sin trabajo a disminuir la cantidad producto de cada obrero, reduciendo así el índice de su valor social.

Es diferencien associacions bones, “para fines de cultura, protección, mutualismo y hasta sana política” de roïnes “para la resistencia y la pugna con la misma producción”. Si es porten bé, la legislació laboral els protegirà dels abusos. Una repetició d'arguments que s'havien convertit en tòpics en el maurisme, incloent-hi declaracions de pena pels obrers enganyats per aquells que Paulis i De Sorel anomenaven *diletantes de la huelga*

¡Atiende pueblo! A título de revolucionario combates al maestro que se propuso hacer una revolución desde arriba que te era beneficiosa. Te negaste a cooperar a esta revolución, y fuiste vilmente engañado a otra por los que se dicen compañeros y no forjan el hierro, ni labran madera, ni trabajan la tierra, ni socavan las minas. En ella corrió tu sangre. Después, te han requerido los políticos tan sólo para envilecerte y para explotarte ⁸⁸³.

Podem interpretar aquestos Manifests com la base de l'actuació de Primo cap el moviment obrer. Els socialistes poden equivocar-se, “errónea orientación”, però són recuperables, o integrables. Els altres no ho eren. No oblidem que el PSOE mai no havia practicat el terrorisme, al contrari que una part del moviment anarquista. Els comunistes havien fet una revolució a Rússia, i l'anticomunisme era un fonament ideològic de tots els partits burgesos de l'època. Totes les forces que substituïren règims liberals en el període d'entreguerres tenien com a nexa comú ser contràries a la revolució social; en l'arrel de totes es trobava una reacció contra la subversió que representava la Revolució Russa. Per tota Europa, a l'Església, als reaccionaris de la vella escola i als feixistes els unia l'odi comú a la Il·lustració del segle XVIII, a la revolució francesa i a tot allò que creien fruit d'aquesta darrera: la democràcia, el liberalisme i, especialment, el “comunisme ateu” ⁸⁸⁴.

883 Juan PAULIS i Fidel de SOREL, *Maura ante el pueblo*, Francisco Beltrán, Madrid, 1915, p. 292. L'argument és constant a la propaganda maurista: l'engany dels caps obrers, i les bondats de la política maurista front els abusos patronals, pp. 197-216

884 Eric HOBBSAWM, *Historia del siglo XX*. Crítica, Barcelona, 1995, pp. 119-120; sobre l'anticomunisme i les postures autoritàries de la dreta, cap. IV, “La caída del liberalismo”, pp. 116-147.

La política que finalment aplicarà la Dictadura serà el corporativisme. Podem definir-lo com la necessitat de representació directa de professions i grups socials; apareix a l'Europa de l'època com a forma de control de la nova política de masses i eina útil en la nova era d'industrialització. També com a una forma d'expressió de la crisi de participació electoral. El Directori no aplica aquesta política corporativista fins plantejar-se el seu futur el 1926; solucionada la guerra del Marroc, es declara clarament que la Dictadura no ha de ser temporal. Els seus principals impulsors seran Calvo Sotelo i Aunós ⁸⁸⁵.

Per a que siga possible, són necessaris, per una banda, un sector obrer reformista, i per l'altra, un empresariat disposat al diàleg.

El sector obrer reformista era el moviment socialista, PSOE-UGT. La patronal es trobava marcada per l'experiència de 1919/20. Havia acceptat la necessitat d'alguns mecanismes d'arbitratge. S'havien creat, sobre tot, a Biscaia, Catalunya, Madrid i Astúries; de vegades per impuls estatal, d'altres per iniciativa patronal o sindical. Per a que aquests organismes funcionaren, eren necessaris sindicats forts i disposats al pacte. Això estava en perill per la influència del PCE a Biscaia i de la CNT a Barcelona; i per la desorganització obrera del moment.

De manera que, coherentment, la política de la Dictadura emprarà les reformes per respondre a la UGT, els catòlics i els Lliures, i la repressió contra l'anarcosindicalisme i el comunisme. Els Lliures ocuparan a Catalunya la representació que havia perdut la CNT per les persecucions. Sempre es queixaran de favoritisme governamental envers els socialistes.

Aquesta doble via estava representada per dos personalitats, Aunós i Martínez Anido. Aunós, la via de la reforma, com a sots-secretari de Treball. Martínez Anido, incompatible personalment amb la UGT, sempre defensarà els Lliures. Però la UGT era l'únic sindicat nacional. Per tant, Anido sempre quedarà en minoria, encarregat de la repressió.

Els règims autoritaris i conservadors de la vella escola no tenien ideologia

885 José Luis GÓMEZ NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores*. Madrid, Càtedra, 1991, pp. 391-431. Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera*, pp. 153-163.

concreta més enllà de l'anticomunisme i els prejudicis tradicionals propis de la seua classe. Prohibien de vegades alguns partits, especialment el comunista, però no tots. Tendien a afavorir l'exèrcit i la policia, o d'altres cossos capaços de exercir la coerció física, considerada la defensa més immediata front la subversió. Podria ser el cas del Directori fins 1926.

Altra corrent autoritària dretana la conformaven els estats orgànics, que a més de defensar l'ordre tradicional, recreaven els seus principis com una forma de resistència a l'individualisme liberal, animats per una nostàlgia ideològica d'una Edat Mitjana imaginària on es reconeixia l'existència de classes o grups antagònics, on es conjurava la lluita de classes mitjançant l'acceptació de la jerarquia social. D'aquest substrat sorgirien les teories corporativistes. Els orígens d'aquest tipus de règims estarien en l'Església Catòlica, profundament reaccionària en la versió consagrada oficialment pel Primer Concili Vaticà de 1870. No per casualitat, la doctrina de l'estat corporatiu arribà a la seua major expressió als països catòlics ⁸⁸⁶

Aunós entenia el corporativisme com a organització del poble en entitats autàrquiques, on els individus productors, que no ciutadans, es trobarien obligats a realitzar la funció per a la que demostraren ser més hàbils ⁸⁸⁷.

Després de l'experiència del conflicte del metall a Biscaia el 1925, ampliarà a tota Espanya organismes permanents de mediació social, els comitès paritaris, que podien formar-se per iniciativa del govern o dels sectors laborals interessats. Els obrers no associats no disposaven de representació, excepte quan no existia cap associació. En eixe cas, l'elecció es feia per votació directa. La intenció del Directori era suprimir així la principal missió del sindicalisme de classe: establir les condicions de treball mitjançant la negociació col·lectiva o per altres mitjans de pressió, singularment la vaga. En lloc d'això, el sindicat es manté com a estructura formal, però convertit en una eina de suport al sistema corporatiu, amb funcions assistencials, d'educació i de disciplina dels seus propis associats. Així, els sindicats es convertien en intermediaris per a triar els representants dels organismes paritaris. Aquesta actitud coincidia amb la benedició de les més alta instància internacional de supervisió de les relacions internacionals, l'Organització Internacional del Treball amb seu a Ginebra ⁸⁸⁸.

886 Eric HOSBAWM, *Historia del siglo XX*, pp. 120-121. Règims autoritaris de vella escola serien els de l'almirall Horthy a Hongria, el mariscal Mannerheim a Finlàndia o Pilsudski a Polònia, entre d'altres.

887 Eduardo AUNÓS, *La reforma corporativa del Estado*. Aguilar, Madrid, 1930, cap. IX.

888 Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera*, pp. 153-163.

3. LA UNIÓ PATRIÒTICA I EL SOMETENT COM A EINES DE CONTROL SOCIAL.

Si la intenció del règim era anul·lar la mobilització obrera, havia de crear una base de masses pròpia. La Dictadura començà en un sentit regeneracionista. La creença en la necessitat d'aconseguir algun tipus de mobilització popular per tal de sustentar el règim va motivar un ampli ús de la propaganda i la fabricació de constants manifestacions de lleialtat i suport al règim: els homenatges i adhesions diverses, la constant exaltació a Primo de Rivera, la instrumentalització política i mobilitzadora de les diferents inauguracions realitzades, les subscripcions patriòtiques i el canvi de noms als carrers seran eines emprades per intentar mobilitzar i inculcar els principis primoriveristes. D'aquesta manera, l'àmbit local cobraria gran importància. Conscients que era l'àmbit més proper al ciutadà i on la influència i jocs de les xarxes caciquils era més susceptible de donar-se, tota tasca regeneracionista havia de partir necessàriament d'ací. Les crítiques al caciquisme i a la *vella política* s'han d'entendre com la manera de legitimar l'entrada, adaptació o subordinació de les estructures de poder municipals dins les estructures del Directori. La Unió Patriòtica neix des del moment que la Dictadura fa seus, l'abril de 1924, nuclis preexistents, creats bàsicament per propagandistes a partir de novembre de 1923⁸⁸⁹.

No es tracta d'un partit preexistent, amb una ideologia i uns objectius prefixats, sinó d'un partit fabricat des del poder per a facilitar la tasca del govern. No fixava la línia política. El poder estava molt concentrat en mans de Primo de Rivera qui, mitjançant els òrgans de l'Administració central (govern i governadors civils), utilitzava la Unió Patriòtica com a executora i transmissora de la seua política, al temps que delegava en el partit centres de poders parcials, locals o provincials. A la Unió Patriòtica li quedava el paper de grup de pressió i/o nucli d'orientació del Dictador i el seu govern.

A la província de Castelló, on ja el primer mes del colp d'estat s'organitzava el Sometent, no hi ha indicis a la premsa sobre nuclis previs a la fundació de la UP abans del *Manifest a l'opinió honrada d'aquesta* província. A partir d'aquest moment s'aniran creant comitès locals d'Unió Patriòtica a Orpesa, Albocàsser, on declara "*Honradez, fe en Dios, respeto al rey y patriotismo sin límites*", Morella, Torreblanca, Vilafranca,

889 Sobre la creació de la Unió Patriòtica, José Luis GÓMEZ-NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores*. Càtedra, Madrid, 1991, p. 207. Un exemple de com s'integren les estructures de poder municipal, Raül GONZÀLEZ I DEVIS, *¡Por Castellón! ¡Por España! La Dictadura de Primo de Rivera a Vila-real: Institucionalització i mobilització política controlada (1923-1930)*. Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2007.

Almassora i Borriol ⁸⁹⁰. El seu paper de control del moviment obrer, el podem advertir en l'observació sobre els perills de la sedició social, la que realment els preocupa, més que no la política. Ja en la introducció del *Manifest a l'opinió honrada*, assenyalen:

El golpe de Estado de 13 de septiembre de 1923 detuvo a España en el derrumbadero del más espantoso desastre social que en su historia hubiera registrado.

La sedición, no política, sino social, amagaba a todos los españoles en trance de ser víctimas de aquella enormidad de crímenes de lesa humanidad que forman al presente el patrimonio de la república rusa de los soviets (...).

El partit republicà, continuava el *Manifest*, només buscava l'enriquiment dels seus caps, així com també la descatoització, tot introduint el positivisme en lloc de la resignació cristiana, afalagant les passions de rebel·lia i fent inevitable la guerra civil; liberals i conservadors eren "*débiles en el mandar*". Es tractava de criticar a tots els grups polítics que es volia integrar a Castelló dins la Unió Patriòtica; per tant, calia repartir les culpes del mal funcionament del sistema de la Restauració, que hauria fet necessari el colp d'estat, per tal d'evitar l'alternativa, que com hem vist només començar el *Manifest*, és la sedició social:

El partido republicano, cuyo único efecto práctico de proselitismo fue en muchas partes el enriquecimiento de sus caudillos, fomentó la descatoización de las masas, llenándolas del positivismo feroz del presente, halagando sus pasiones de rebeldía en vez de inculcarles la resignación cristiana y de acudirles con la depuración sincera de la causa de sus achaques, dando ello como resultado un prurito inconcreto, en las clases menesterosas, de demoler todo lo existente, sin plan de reconstrucción de ninguna clase. Sin columbrar los exaltados, que un espasmo social a la manera rusa, destruiría en España cultivos, cosechas, manufacturas y vías de comunicación, dando por resultado el engrandecimiento

890 Per a més detalls sobre la Unió Patriòtica, José Luis GÓMEZ-NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera*, pp. 207-236; Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera*. Alianza, Madrid, 2005, pp. 177-200. El *Manifest*, a *Heraldo*, 30-IV-1924. La cronologia coincideix amb la que ens dóna Gómez-Navarro. Sobre els grups locals castellanencs d'Unió Patriòtica: *Heraldo*, 23-VII, 26-VII, 31-VII, 13-VIII, 25-IX, 28-IX i 7-X del 1924. Evidentment, hi haurien més. A Vilafranca, l'amfitrió de la reunió fundacional serà Celestino Aznar. Els membres del comitè local són un metge, un mestre, un industrial, un propietari, un farmacèutic, un obrer agrícola i un oficinista, qui farà les funcions de secretari. Si observem les professions dels signants del *Manifest* i dels membres dirigents dels comitès locals d'Unió Patriòtica (Annex 34) observarem com tot indica que, a Castelló, són les classes dominants del període anterior les qui entraran en la Unió Patriòtica.

de nuestros competidores extranjeros, el homicidio a mansalva de carácter fratricida, y el hambre, la desolación por muchos años, y al cabo, el resurgimiento de un tirano fuerte y sereno que domeñará tanto bandidaje con ríos de sangre inocente vertida sin provecho alguno colectivo (...).

Acabava amb una crida per a la superació de la lluita de classes, i amb una crida a la integració, també, del sector liberal demòcrata que podria representar el sector de Castelló Tàrraga:

El obrero hallará en este partido todos los apoyos que su clase merece para levantarse de su postración y coadyuvar armónicamente con el capital al resurgimiento económico de la producción española. El demócrata, llámese liberal o como quiera, tiene en el partido de “Unión Patriótica” la seguridad del respeto a todas las libertades constitucionales, hoy sólo en suspenso en espera de un gobierno normal que pueda restablecerlas con la dignidad que su honesto funcionamiento reclama (...).

Als sectors conservadors se'ls assegura la llei i l'ordre però han d'acceptar algun tipus d'ajudes socials als més necessitats, sense que això signifiqui acceptar l'existència d'una societat dividida en classes; són els mateixos “*hacendados*” els que seran més beneficiats per l'existència d'un Estat eficaç:

Los conservadores han de hallar en esta “Unión Patriótica” el principio de autoridad restablecido; la jerarquía social consolidada y el derecho a la vida y a la propiedad reivindicados.

La igualdad ante la ley, es la norma de conducta de la “Unión Patriótica”. El auxilio al pobre y la tributación del rico con arreglo a su fortuna, sin desigualdades irritantes, para así llegar a la socialización de la riqueza patria y al restablecimiento del crédito nacional, es otro de los anhelos de la “Unión Patriótica”, no es por que la sociedad española se considere dividida entre pobres y ricos y caprichosamente se desee perjudicar a éstos, sino por que es a los hacendados a quienes se garantizan más derechos y beneficios, y debe quedar reintegrado tal servicio, que los insolventes no necesitarían (...) ⁸⁹¹.

891 *La Provincia Nueva, Heraldo*, 30-IV-1924. Sencer a l'annex 34.

El 22 d'octubre de 1925 es publica una nota del Directori per la qual es declarava autònoma la Unió Patriòtica. Això significava que no havia d'estar sotmesa a l'autoritat dels governadors civils, la qual cosa generà un debat immediat. Castelló y Tàrrega, director de l'*Heraldo*, declarava com

(...) en muchos pueblos aun se cuentan y se recuentan en los Ayuntamientos los liberales, los conservadores, los jaimistas, los republicanos, etc, como tales republicanos, jaimistas, conservadores, liberales, etc., de la UP; y cuando semejante desenfado ofrece todavía nuestro pueblo, cerrado a la presente realidad e inextinto el odio africano entre los secuaces de la vieja política, ¿qué esperanza cabe abrigar de esa mayoría de edad decretada o declarada, mejor dicho, por la Presidencia del Directorio Militar en el telegrama circular que comentamos?

Resulta així que un liberal com ell parla com si estigués per damunt de les divisions polítiques procedents del sistema de la Restauració. Resulta arriscat afirmar, sense accés conegut a la seua correspondència personal, quina part hi havia de sinceritat, de càlcul polític, d'intent d'aproximar-se als sectors republicans o conservadors, o d'adaptació a la Dictadura i de por a la censura, que l'obligaria a donar per fet que la UP tenia realment la intenció d'eradicar el caciquisme. També és cert que si el caciquisme era eradicat, el seu projecte democràtic liberal tindria més possibilitats d'èxit.

Y siempre juntos no haremos responsables de lo que acontece a los que sin el menor escrúpulo aprovecharon el movimiento del 13 de septiembre para enchufar el mando o como un asalto al poder desde el ostracismo en que vivían, por su incapacidad o su impotencia, como a aquellos que por su incomprensión del mandato o por urgir demasiado el caso, sustituyeron de una manera mecánica o poco menos a los hombres del viejo régimen por otros del mismo régimen viejo, y así las frecuentes danzas en los Ayuntamientos y Diputaciones, y así también los tristes espectáculos que al presente ofrecen todavía algunas Diputaciones y no pocos Ayuntamientos ⁸⁹².

Aquesta visió sobre la pervivència de sectors defensors del clientelisme dins la UP devia ser prou acceptada a l'època, fins i tot pels mateixos afectats. Resulta difícil afirmar quin punt d'hipocresia o de convenciment hi havia realment, per part de la gent que

892 La nota del Directori, i els comentaris de Castelló y Tàrrega, *Heraldo*, 23-X-1924.

admetia haver participat en les seues xarxes. Si el *Diario de Castellón* publicava un anònim negant aquesta acusació, el mateix secretari de la Unió Patriòtica, Armengot, a *La Provincia Nueva*, reconeixia que, si més no la secció de Castelló, no estava preparada pel poder. Venia a repetir l'argument que si bé venien de la vella política i havien canviat, no havien pogut evitar les infiltracions ⁸⁹³.

Castelló y Tàrrega tornaria diverses vegades sobre el tema. La intenció d'eliminar el clientelisme ens sembla sincera; altra cosa, que realment cregués que aquesta era la intenció del Directori. Però no podia perdre l'oportunitat de trencar les seues xarxes, sempre pensant que la Dictadura es presentava, i era considerada, un règim temporal

Se ha ido a la UP para MANDAR, y para mandar, por lo general, a la antigua usanza: no se ha ido a GOBERNAR, según las normas del Directorio Militar que tales esperanzas de regeneración del país alentaron.

Pero es que además –en lo que a esta provincia se refiere- se opone al designio del general Primo de Rivera, declarando la mayoría de edad a la UP, la falta de un caudillo, y aunque esto ya venía siendo un problema en los últimos tiempos del viejo régimen, porque aquí suelen ir muchos a la política llevando dentro al abuelo Pantorrilles, -nunca tan grande como ahora- es más problema hoy que ayer, precisamente por ese carácter de aluvión que tienen las filas de la UP.

En una palabra: que o se vuelve, por quien sea, sobre el vicio básico de la UP, substituyendo radical, implacablemente a los hombres del mando al uso por elementos de gobierno, o habremos de considerar a los actuales situacionistas como una clientela más y para esto (...) no valía la pena el 13 de septiembre que a tales esperanzas entregó a España, bien lejos ese día el pensamiento de todos de que pudieran seguir mandando a la hora de ahora en Ayuntamientos y Diputaciones los mismos que antes lo hicieran con Maura y Romanones; Dato y García Prieto; Sánchez Guerra y Sánchez Toca; Melquíades, Alba, Cierva, Villanueva y demás amo de aquellas otras pintorescas clientelas del viejo régimen

⁸⁹⁴.

893 *Heraldo*, 27-X-1924. El clau el reblava V.R., de Murviedro, en afirmar que "las manifestaciones de vida que desde el histórico 13 de septiembre hasta la fecha nos diera la UP son harto precarias, y más tienen de pueriles balbuceos que de robusto acierto". *Heraldo*, 28-X-1925.

894 *Heraldo*, 30-X-1925. Els subratllats són a l'original.

Insisteix en que, com a mínim als pobles de la província de Castelló, el caciquisme està perfectament viu i infiltrat a la Unió Patriòtica. Sempre intentant separar un general Primo de Rivera, la actuació política del qual mai no s'atreveix a criticar (no oblidem l'amenaça de la censura) dels delegats governatius, que pot ser no l'informen bé sobre la situació real a les províncies:

La pertenencia a UP –acaba de decir Primo de Rivera- es ofrenda de sacrificio y ejemplaridad ciudadana (...) sin el firme propósito de ejercer la ciudadanía sin tibiezas, privilegios, ilegalidades ni falta de equidad, es inútil alistarse en nuestras filas, porque se estará fuera de ellas espiritualmente. Los señores Delegados gubernativos dirán ahora si es eso mismo que escribe el general Primo de Rivera la UP de nuestros pueblos, o si no creen, como nosotros, en que, con las excepciones que podrían contarse con los dedos de las manos, puede ser otra clientela más del tipo vulgar de las del régimen viejo, al servicio de caciques y caciquillos de reciente y menos reciente acuñación para que no se la pueda declarar todavía mayor de edad ⁸⁹⁵.

Creiem interessant observar com els socialistes, al contrari d'un cap burgès com Castelló i Tàrraga, no es molesten en diferenciar un Primo de Rivera sincer del funcionament real del seu Directori. Una visió del caciquisme, de Besteiro:

(...) todos los días aparecen en los periódicos listas nutridas de ex alcaldes, ex concejales y ex secretarios de Ayuntamiento procesados, y más de una detonación de arma de fuego ha puesto tráfico fin a una vida desdichada. La tragedia sin duda ha comenzado. Pero ¿ha comenzado de veras la obra de extinción del caciquismo? Nos permitimos dudarlo. Lo dudamos porque en el camino de la mera persecución contra los “Bruno” y los “Ojos de Perro”, la obra de la extinción del caciquismo sería de una desesperada lentitud, si acaso pudiese acabarse algún día. ¡Tal es el número de escribanos, de esbirros, de sicarios, de corchetes y de verdugos que posee el caciquismo en todos los núcleos de población española! ⁸⁹⁶.

895 *Heraldo*, 5-XI-1925. Els subratllats són a l'original.

896 *El Socialista*. 31-XII-1923.

L'agressivitat verbal és evident. Clar que els socialistes no s'havien servit mai de les xarxes clientelars de la Restauració, les quals no anaven a donar-li'ls mai el seu suport. No seria el cas dels grups liberals democràtics ⁸⁹⁷.

Un bon exemple de cacicada el trobem a Peníscola, on trien secretari de l'Ajuntament un menor ⁸⁹⁸. El vocal d'Unió Patriòtica per Lluçena, Saturnino Lizondo, es defensa de l'acusació de ser clientela a les pàgines de *La Provincia Nueva*; però són els mateixos:

(...) de los Fabra, de Ramón Salvador o de quien fuera el símbolo de la oposición a los liberales de Cantos en luchas electorales o en las batallas intrigantes que frecuentemente reñían nuestro pintoresco caciquismo político para mejor acomodar a los suyos respectivos en los Ayuntamientos o en la Diputación provincial. No dice eso el señor Lizondo, pero en una honrada explosión de sinceridad escribe (...) de muchas de las adhesiones a UP no respondemos ⁸⁹⁹.

En aquests moments està acabant-se la que Gómez-Navarro considera fase de construcció del Directori Militar, entre 1923 i 1925. En aquest primer moment es considerava a si mateixa, públicament si més no, una dictadura de tall clàssic, que venia únicament a resoldre els problemes que la Restauració no havia pogut solucionar: ordre públic, Marroc, nacionalismes no espanyols i caciquisme. Una vegada extirpats aquests càncers, es tornaria a la situació anterior. Destruïda l'administració anterior brotarien de manera espontània els nous polítics. D'ací l'actitud del govern cap a la Unió Patriòtica, donant-li els primers impulsos però sense crear una estructura organitzativa sòlida. Una nota de Presidència d'agost de 1924 venia a dir que la Unió Patriòtica:

(...) no es un partido político sino una asociación de personas de buena fe. La UP tiene como única misión heredar el Directorio y deben integrarla todos aquellos

897 Així, el mateix Canalejas va aconseguir, gràcies als serveis prestats dins l'oposició liberal al govern conservador, de col·locar candidats afins a les eleccions de 1901; així es pot seguir en la correspondència del Governador Civil de Castelló entre març i maig d'eixe anys. Salvador FORNER, *Canalejas y el Partido Liberal Democrático (1900-1910)*. Cátedra-Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid, 1993, pp. 106-107.

898 *Heraldo*, 14-XI-1925.

899 Castelló Tàrrega, *Heraldo*, 10-XI-1925. Lizondo fou diputat provincial en la situació anterior, que l'*Heraldo* anomena amb el tòpic *antic règim*. *Heraldo*, 5-III-1926.

que acepten la Constitución de 1876 ⁹⁰⁰.

Però si bé el problema del Marroc s'encaminava a la seua fi arran del desembarcament d'Alhucemas, es reconeixia públicament que el caciquisme podia retornar. Per tant, calia la reorganització del país amb una reforma constitucional, perfilada com a projecte el desembre de 1925. El juliol de 1926 es reunia la primera Assemblée Nacional d'Unió Patriòtica. En esta segona fase de Directori Civil, Unió Patriòtica i govern es confonen. Tots els ministres excepte dos són civils. Per donar eixida a la Dictadura la Unió Patriòtica necessitava transformar-se en un partit amb ideologia, programa i organització ⁹⁰¹.

El partit havia de mobilitzar i organitzar els homes afins a la Dictadura. En paraules del mateix president, "*els elements apolítics del país (...) i els que eren polítics i no estaven conformes amb els procediments i programes dels partits existents*". Era una manera elegant de dir que sumava, a una massa popular acostumada a adaptar-se a les pràctiques caciquils, els antics sectors dirigents. Un exemple de molts: a Vila-real, el primer president de la Unió Patriòtica serà Joaquín Font de Mora Pobo, farmacèutic i un dels primers contribuents de la ciutat, membre d'una família de metges i farmacèutics vinculats a la comercialització tarongera ⁹⁰².

Existeix un exemple directe de conflicte entre xarxes clientelars al si de la Unió Patriòtica. És el cas de Borriana a partir de l'octubre de 1925. L'alcalde accidental, Ramon Almela, s'ha de defensar d'una acusació d'alcaldada, procedent de les pàgines del Diario de Castellón. Havia tancat el Sindicat Agrícola Obrer –catòlic– per no penjar la bandera espanyola davant els triomfs de l'exèrcit al Marroc i enviar un telegrama de felicitació a l'exèrcit d'esquenes a l'alcalde. La defensa d'Almela consisteix en afirmar que l'antic caciquisme s'ha infiltrat al si de la UP i el Sometent ⁹⁰³.

900 *Heraldo*, 8-VII-1925.

901 José Luis GÓMEZ-NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores*. Madrid, Càtedra, 1991, pp. 209-214.

902 La Unió Patriòtica a Vila-real, Raül GONZÀLEZ I DEVIS, *¡Por Castellón! Por España!*, pp. 82-95. La cita, a José Luis GÓMEZ-NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera*, p. 219.

903 Les autoritats no pareixien fer distincions entre les dues organitzacions. Tot indica que, si més no a les comarques de Castelló, els lideratges eren comuns, i el Sometent tenia la funció de oferir masses per a les celebracions patriòtiques i religioses. Sobre aquesta funció, donarem exemples al següent apartat.

Durant els mesos posteriors, la Unió Patriòtica de Borriana expulsa de les seues files els vocals Vicente R. Felis Oliver i Salvador Musoles Vernia. Expulsats els dissidents, l'alcalde, Vicente Escobar ⁹⁰⁴, rep un acte de desgravi entre discursos referents a la vella política, que tots els presents reconeixen haver practicat, per obligació, en el passat. En plena exaltació, es realitza un homenatge a la patrona de Borriana i l'alcalde viatja a Madrid. A rendir comptes? Durant aquests anys, s'està ampliant el Port de Borriana, i s'ha de construir la carretera d'accés; s'ha eixamplat el cementiri; sense oblidar les conduccions d'aigua potable i instal·lacions de llum elèctrica que estan instal·lant-se per tots els pobles de la Plana. Aquest havia de ser el rerefons real d'aquestes discussions, que només s'explicitaren a Borriana. També era on es jugaven més diners. Hi havia en joc un emprèstit de 500.000 pessetes ⁹⁰⁵ a 30 anys per a aigua potable, el grup escolar i el camí a l'estació. L'Ajuntament no volia demanar-lo, dient que el poble no podria pagar-lo. J. Benítez de Uzada, en un text molt sarcàstic, afirmarà que s'ha d'entendre que els majors contribuents estan en mala situació per les recents gelades i, en tot cas, els qui patiran malalties intestinals per consumir, encara, aigua dels pous, no seran ells. Almela denunciarà el president del Sindicat de regs per quedar-se un camí veïnal disminuint així una sèquia comunal. Més dura, per allò directe de l'acusació, era l'atac del *Diario de Castellón* ⁹⁰⁶. Escobar morirà el novembre de 1927. Era farmacèutic, dels famosos, afirma la premsa de l'època, Comprimidos Escobar López. El substituirà a l'alcaldia Vicente Enrique Mingarro.

Sobre la Unió Patriòtica de Vila-real, un autor anònim dirà *“se diluyen tendencias francamente liberales y de aproximación y al mismo tiempo se tiende a salir de esta pasividad en que está sumida, de acuerdo, claro está, con el camino que está trazando el nuevo assembleísta u secretario provincial don Luis Colominas y siguió el marqués de Benicarló [cap provincial d'Unió Patriòtica]”*. La qüestió de fons havia de ser l'exportació tarongera. El 1927 dimitia José Pascual Pesudo, comerciant i president de la Societat d'Exportadors. Tot i que el motiu formal era la designació monetària al Sometent local, cal no oblidar que els tarongers valencians no podien estar conformes amb la política

904 Des del 10 de febrer de 1924; havia substituït per motius no explicitats Manuel Felis Ferrada, alcalde nomenat amb la dissolució dels antics Ajuntaments ordenada pel Directori el 30 de setembre de 1923. Vicent ABAD, *Borriana, siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*. Tirant lo Blanch, València, 2011, p. 71.

905 Xifra gens menyspreable, més tenint en compte un deute de 332.852 pessetes amb 43 cèntims el 1923. Vicent ABAD, *Borriana, siglo XX*, p. 70.

906 *Heraldo*, 7-VII-1927, i durant tot l'any. *“(...) que estos señores quieran imponer su criterio sobre el asunto de las aguas es el colmo de la pedantería. Si estos títulos académicos hubieran tenido el mismo celo cuando la epidemia de viruela y tifus, las epidemias desarrolladas en nuestra ciudad o no hubieran existido o no hubieran sido tan extensas”*. *Diario de Castellón*, 4-VIII-1927.

proteccionista del Directori que dificultava les seues exportacions, i la importació de maquinària agrària o sulfats ⁹⁰⁷

Els enfrontaments oberts entre clienteles no es limitaren a Borriana. A Vinaròs ha de dimitir el president d'Unió Patriòtica, públicament per motius de salut; tot i això, a les seues declaracions es pot observar també un rerafons d'enfrontament entre la vella i la nova política:

Surgió (...) un hecho bochornoso que, por decoro y dignidad, hizo imposible el cumplimiento de mis deseos de retiro hasta que la autoridad gubernativa provincial dictara su fallo.

Antes de eso yo me hubiera ido a mi casa con la íntima satisfacción de pensar que mi pobre aportación al acervo común de los que han trabajado por la prosperidad de Vinaroz y mis modestos esfuerzos en beneficio del progreso moral y material de esta ciudad, habrían merecido, cuanto menos, un gesto de aprobación y de simpatía de todos los buenos ciudadanos. Ahora, después de un hecho que tanta amargura me ha proporcionado, he visto aquella satisfacción ensombrecida por el convencimiento de que no todos los que tienen el patriotismo en los labios lo llevan en el corazón. Yo no vine aquí, a este puesto que ahora dejo con satisfacción, del deber cumplido, a fomentar ambiciones a servir egoísmos ni mucho menos a decorar el pedestal de nadie. Portava tres anys al càrrec ⁹⁰⁸.

La qüestió de fons, a Vinaròs, la trobem en l'existència d'un pols entre l'alcalde i els upetistes que acaba amb el seu cessament -de Francisco Gonel-, substituït per Juan Ribera a la Unió Patriòtica local. L'alcalde serà el president del Cercle Catòlic, Juan Sendra. L'exdiputat Juan Pérez Sanmillán, Marquès de Benicarló, havia jugat bé les

907 Raúl GONZÁLEZ I DEVIS,; ¡Por Castellón! ¡Por España!, pp. 71-73. La cita és de El Corresponsal, periodista encarregat de la crònica de Vila-real. *Heraldo*, 28-III-1929. Borriana es tornaria difícil de governar pel Directori quan, a partir de 1928, es multipliquen les dimissions de regidors, 14 en un any, quan fins eixe moment havien sigut a penes dos. Els motius, a banda el pas del temps i els problemes de la Dictadura, era la sobreavaluació artificial de la pesseta i la política proteccionista, que els interessos taronjaires rebutjaven. Vicente ABAD, *Borriana* pp. 83-86.

908 *Heraldo* 1-X-1929, reproduït de l'*Heraldo de Vinaroz*.

seues cartes i es convertí en cap provincial de la Unió Patriòtica. Els liberals consideraven que la política agrarista alentia el creixement industrial; els catòlics comparaven Vinaròs amb la Plana i demanaven impulsar els cítrics ⁹⁰⁹.

L'organització del partit a nivell provincial la formaven la jefatura provincial i la Junta Assessora del Cap Provincial, formada per sis vocals; la meitat elegits en unes eleccions on s'enviava la llista als caps municipals i l'altra meitat nomenats pel Cap. A nivell local es repetia aquest mecanisme; la diferència era que els electors eren tots els militants. Realment, era el governador civil de cada província qui feia i desfeia la UP en contacte amb el Ministeri de la Governació i el Comitè Executiu Central del partit. Primo sempre va reconèixer que la Unió Patriòtica va nàixer "*aparte, aunque con nexo evidente, de los Somatenes*"; tot i que aquests últims es van veure afavorits per la campanya llançada per la Unió Patriòtica des de la implantació del Directori Civil. ⁹¹⁰.

A més, davant la millora econòmica dels anys 20, el Sometent va anar perdent la funció d'auxiliar de la policia, així com d'organisme encarregat de mantenir els serveis tècnics en cas de vaga. Les autoritats no pareixien fer distincions entre Unió Patriòtica i Sometent. Tot indica que, si més no a les comarques de Castelló, els lideratges eren comuns, i el Sometent tenia la funció de oferir masses per a les celebracions patriòtiques i religioses. La funció explicitada d'aquests homes, continuava essent la mateixa. S'afirma que tots els homes justos hi poden participar sense tenir en compte la posició política o de classe de cadascú. En paraules del comandant auxiliar del Sometents de Castelló, Raul Salamero, quan a Sogorb ja es contava amb 402 sometents:

Este aumento era lógico esperarlo, conforme se van desvaneciendo los celos y prejuicios con que se recibió en España la implantación de tan viril como benemérita Institución, la opinión sana se va convenciendo de que el Somatén no es de derechas ni de izquierdas; es un organismo completamente apartado de la política, en donde se han apuntado hombres de todos los matices políticos

909 Ramón PUIG PUIGSERVER, *Autoritaris, catòlics i republicans. Vinaròs, de la Dictadura a la República*. Tesi doctoral, Universitat Jaume I, Castelló, 2006, pp. 343-347.

910 El Cap provincial triava la Comissió organitzadora que formava la candidatura oficial. El resultat era un control absolut de dalt a baix. No hi havia graons entre la província i els organismes nacionals. GÓMEZ-NAVARRO, *El régimen de Primo de Rivera*, pp. 222-227. La cita, Gabriel GAMAZO MAURA, *Al servicio de la historia. Un bosquejo histórico de la Dictadura*. Javier Morata, Madrid, 1930, II, p. 146. A Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La España de Primo de Rivera*, p. 169.

conservando cada cual sus ideas, pero en donde ninguno osará hacer propaganda en sus filas (...).

Tampoco se organiza contra reivindicaciones obreras, siempre que estas traten de lograrse por medios legales y procesos evolutivos, pero sí se opondrá tenazmente y utilizando las armas si fuera preciso, a todo ataque al orden social y a los que intenten contra las personas y la propiedad, aspirando únicamente a que sea tal el prestigio y seriedad de la Institución que cuando aparezca sobre una solapa de chaqueta el escudo de España sobre la escarapela roja y gualda (insignia del Somatén) el débil se sienta fuerte, el perturbador y malhechor tiemble y el derecho, el orden y la paz queden automáticamente establecidos.

En resumen, el Somatén no es más que una agrupación de hombres honrados [no se'ls exigeix més] que honrado sentir e ilimitado amor a España y por lo tanto deben pertenecer a él la casi totalidad de hombres de la provincia, pues como dice muy acertadamente nuestro ilustre y querido Comandante general, si ocurriera lo contrario, parecería verdad el absurdo de que son más los malos que los buenos, los malvados que los honrados, o lo que aún sería peor: que la degeneración de la raza iba privando de hombres a España ⁹¹¹.

Tan elevada quantitat de sometents, i la identificació del seu discurs amb el del Directori i el de la Unió Patriòtica, ens remarca en que la seua funció seria oferir la claqué de masses als actes de la Dictadura.

Tot i que la seua funció havia de ser la defensa de l'ordre públic, només hem trobat una referència a detencions practicades pel Sometent de les comarques de Castelló ⁹¹². D'haver existit més, se'ls hauria donat molta publicitat.

I quan hi ha disturbis, el Sometent no apareix. Així, a Zucaina, la nit del 3 al 4 de setembre de 1925 esclata una bomba dirigida contra el capellà, Francisco Ruiz. Era la

911 *Heraldo*, 4-VI-1924.

912 Dos lladres ferits en enfrontament amb dos sometents. *Heraldo*, 28-VI-1927. També participa en l'ajuda als damnificats per la inundació del Grau de Castelló i la Marjaleria per un temporal marítim que destrossà el port, el mur del far i tots els vaixells. *Heraldo*, 27-XII-1926.

culminació, segons la Guàrdia Civil, d'una campanya d'intimidació llançada per un grup, dirigit per Mauricio Montón Sanz i els seus quatre fills: Álvaro (regidor), Marino, Nicanor i Eloy. El capellà havia inclòs al Cadastre, a nom de la Caixa Rural i de la Santa Patrona del poble, les finques de Santa Anna. Mauricio Montón l'acusava d'haver-se-les quedat per a ell ⁹¹³.

Més importants van ser els disturbis de Betxí, el juny de 1926. La sobreexplotació d'uns pous al terme d'Onda haurien deixat sense aigua el municipi veí, provocant així un motí que obliga a enviar dotze guàrdies civils de cavalleria, fins arribar a vint-i-set, més deu d'infanteria. La falta d'aigua potable obliga a enviar camions cub des de Vila-real, Borriana i Castelló, que de seguida portaran el líquid no des dels seus municipis (això representava un clar problema, per falta de voluntat), sinó d'un pou a 3.000 metres del poble. De seguida s'arreglaran les conduccions i el governador obliga Betxí i Onda a arribar a un acord sobre repartiment ⁹¹⁴.

Sobre els actes de masses del Sometent a la província de Castelló ⁹¹⁵, i sense ànims de ser exhaustius:

- a) Claqué per les visites de les autoritats: Rebre el general Primo de Rivera durant la visita a la província l'abril i el maig de 1924, passant per Vinaròs, Benicarló, Santa Magdalena, Alcalà, Torreblanca, Orpesa, Benicàssim, Castelló, Vila-real, Nules, la Vall d'Uixó i Almenara. Desfilades davant el rei a Pedralbes, l'octubre de 1926 i el maig de 1927. Despedida d'autoritats: al general García Trejo el febrer de 1924.
- b) Inauguracions: Vetllades literàries en inaugurar-se fonts públiques;
- c) Homenatges a la patrona.

913 *Heraldo*, 9-X-1925. Hauria sigut interessant de trobar més informació. Problemes d'herències, de llindars? Tractant-se de l'Església, trobem lògic que no s'aprofundira la investigació.

914 Les xifres no són segures. Quan s'informa de la seua retirada, es dirà que hi queden quaranta guàrdies civils. *Heraldo*, 18-VI-1926. Sobre Betxí, *Heraldo*, juny, juliol i octubre. De huit pous il·legals d'Onda, tres encara no havien tancat per desacords amb Foment. *Diario de Castellón*, juliol 1926.

915 *Heraldo*, 1923-1929. Elaboració pròpia.

- d) Exercicis de tir. Hi participen 62 membres al Pinar de Castelló, amb dinar inclòs: entremesos, paella, peix, llom amb creïlles, llet merenga amb plàtans, fruites, cafè, conyac, vins...
- e) Jures a la bandera i actes de desgravi a la Pàtria: Almenara, Vilafranca...
- f) Festes, en general: Xilxes, Nules, Albocàsser, Borriana, Sogorb, Santa Magdalena, l'ermita del Lledó, plaça de Santa Clara.

Els discursos repetien de manera recurrent els tòpics ja descrits. Així, el comandant Salamero, en un discurs a la Festa del Sometent de l'Alcora del 1928 afirmava d'aquest moviment:

(...) es apolítico. Hombres de todos los matices desde la extrema izquierda hasta los más avanzados derechistas (...) con todos los inconvenientes de alcaldadas y caciquismos que convertían los pueblos en campos de Agramonte. Hoy no existen en la política mundial más que dos grandes partidos: el de la paz, el orden y la moralidad, y el de los malvados que poniendo como cebo la palabra libertinaje en su credo, arrastran a las naciones incautas hacia el caos, la miseria, el hambre, la desolación ⁹¹⁶.

De manera que el Sometent podia incloure, fins i tot, l'extrema esquerra. Qui sap a què es referia per extremista, a Castelló. Quan aquest discurs era interpretat per les bases, es centrava més en els aspectes religiosos i morals. Així, en una benedicció de la bandera a Vilafranca, la madrina deia:

Señores. En este día memorable para mí, en el que se me ha conferido el honroso cargo de Madrina del Banderín del Somatén local, siento agitarse mi corazón con los más puros sentimientos y conmovearse mi alma con patrióticos efluvios.

916 *Heraldo*, 11-VI-1928.

Sois legión de honrados y pacíficos ciudadanos amantes y continuadores de nuestras gloriosas tradiciones, dignos sucesores de aquellos esforzados paladines que con su exaltado patriotismo escribieron un día páginas brillantes de nuestra historia patria.

¡Somatenistas villafranquinos! Por el honor de nuestros antepasados; por la arraigada y creciente fe de Villafranca; por la prosperidad y engrandecimiento de España, defender con heroísmo la patriótica insignia que acabo de entregaros, mientras yo imploro del Altísimo derrame sobre vuestros corazones la divina gracia, que fue en todo tiempo aliciente de las grandes empresas y vivero fecundo de raza de héroes.

¡Viva España! ¡Viva el Somatén! ¡Viva la Virgen de Losas! ⁹¹⁷.

Una última declaració de propaganda, ara procedent del governador civil de la província Castelló Madrid al Butlletí Oficial, ens servirà per concloure aquesta visió de la ideologia del règim. Declaració repleta de tòpics nacionalistes, declaracions sobre la mort de la vella política, tot presentant com a víctimes de la corrupció els mateixos polítics passats a la Unió Patriòtica i el Sometent, que haurien participat del repartiment per obligació. Com veurem, el mateix Castelló Madrid ens presenta la UP i el Sometent com a institucions complementàries que superen tota distinció ideològica i de classe, a les quals tot espanyol de bé podria afegir-se.

Todavía resuenan en nuestros oídos las lamentaciones de las víctimas propiciatorias que sucumbían ante aquella malévola política de intrigas, ambiciones y egoísmos, en que una vil audacia y nefasta habilidad aplastaban la honradez ciudadana, la seriedad y todos los derechos de gentes, pretendiendo someternos a sus caprichos y arbitrariedades, que siempre estaban en pugna con el espíritu de las leyes y el anhelo de la pública opinión, violando, haciendo

917 *Heraldo*, 15-IX-1925. Aquesta retòrica burgesa, patriotera i catòlica és constant al llarg de la dècada. El discurs liberal de Gimeno Michavila o del corresponsal de l'*Heraldo* a Madrid, B.L., tenien més nivell. És clar que el seu públic no el formaven uns agricultors considerats il·lusos per la classe dominant. Recordem Joaquín Gallego, o els capellans dels sindicats catòlics.

irrespirable el ambiente de tal manera que hasta los políticos de honradez inmaculada se abstenían de la protesta.

Mas, afortunadamente, aquello se extinguió, para no volver jamás, con el heroico gesto de nuestro caudillo, maestro y Jefe, el eximio General Primo de Rivera, secundado por otros grandes patriotas que no vacilaron un momento en exponer hasta sus propias vidas para redimir a España de la triste y caótica situación en que yacía (...) ⁹¹⁸.

4. ELS CATÒLICS I ELS TRADICIONALISTES.

Ja hem vist, en parlar de la Unió Patriòtica, com aquesta neix de l'organització de nuclis preexistents, formats especialment per propagandistes catòlics. Recordem que el seu apoliticisme teòric, en la pràctica, implicava no haver d'elegir entre les diferents opcions considerades catòliques. Si totes confluïen en la Unió Patriòtica, no hi havia problema. Així, entre els signants del manifest de la Unió Patriòtica madrilenya trobem un Gil Robles, aleshores de l'Associació Catòlica Nacional de Propagandistes. A Múrcia, un Ibáñez Marín, qui serà president de la Diputació. Els membres del Partit Social Popular més partidaris de la col·laboració seran els qui, la dècada dels 30, representaran l'ala més conservadora de la CEDA. Altres, com el sector representat pel diari *El Debate*, acabarien considerant la Unió Patriòtica un partit de cacics. Un primer grup de catòlics procedents del Partit Social Popular, del maurisme, el tradicionalisme o del sindicalisme cristià col·laboraren activament amb el Directori. Sense dubte, la figura més important fou Calvo Sotelo.

A Castelló, Salvador Guinot, cap provincial del Partit Conservador, maurista, alcalde ja el 1907, fundador de la Societat Castellonenca de Cultura el 1919, lligat al sindicalisme catòlic, fou nomenat alcalde el 1924 i va presidir la Diputació el 1929. Altre maurista, José Pascual Viciano, tinent d'alcalde, passa a alcalde el 1929 després de ser vicepresident de la Junta Social de Defensa Catòlica el 1910, i presidir el Sindicat de Regants ⁹¹⁹.

918 El Governador Civil, Castelló Madrid. ADCS. *Boletín Oficial de la Provincia*, 23-X-1928. El discurs, Annex 31.

919 Antonio LORENZO GÓRRIZ, *Movimiento popular y burguesía republicana en Castellón de la Plana, 1931*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 1988, pp. 162-164.

El grup de Guinot estava relacionat amb José María Pemán, mitjançant Espresati⁹²⁰. L'origen d'aquesta relació eren els interessos poètics, i una coneixença comuna amb els germans Quintero. Pemán, un ex maurista com ells, presidia la Unió Patriòtica a la província de Cadis. Era parent de Primo, i el principal ideòleg de la Unió Patriòtica. El grup castellanenc estava ben relacionat, ni que fos indirectament.

Ja havíem observat com des de l'encíclica *Rerum Novarum* de Lleó XIII, el catolicisme social a Espanya tenia dues vessants principals: una amb finalitat no només econòmica sinó primordialment religiosa, instructiva i recreativa. Aquí trobaríem en origen els Cercles Catòlics impulsats pel Pare Vicent; altra exclusivament paternalista on els obrers tenien una funció purament passiva, com era el cas dels Cercles impulsats pel marquès de Comillas. Posteriorment, a les dues primeres dècades del segle, les Lligues Catòliques, molt influents a ciutats com València, Sevilla o Saragossa, es comprometeren a defensar els principis socials de l'Església intentant mobilitzar el vot catòlic. Els sindicats professionals apareixeran la segona dècada, organitzats en la Confederació Nacional Catòlica Agrària⁹²¹.

A La Plana, ja el 1916 existia a Almassora un Cercle Catòlic però *“era sólo un Organismo vivo en el papel, sin efectividad social ninguna, y en el campo nacía con vigor la yerba del socialismo”*. Davant aquest perill, l'autor d'aquestes paraules, Joaquín Gallego, aleshores secretari de l'Ajuntament d'Almassora, impulsa el *Sindicato Agrícola de San José*.

Segons Garrido, aquests sindicats catòlics castellanencs actuaran com a esquirols durant els conflictes dels anys posteriors a la Primera Guerra Mundial. Sospita, encara que sense confirmació documental, que estarien finançats per la patronal. Allò evident és que estaven dirigits de manera paternal des de dalt, amb els capellans com a peça clau per a la seua expansió. El mateix 1923, 10 Sindicats, a iniciativa dels de Castelló, Vila-real i Almassora, havien creat la Federació Castellonenca. En triomfar el cop, Primo rebrà la seua adhesió; en poques setmanes, molts homes del moviment són designats per

920 Carlos G. ESPRESATI, “Las flores eternas”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XX (1944), pp. 67-76.

921 Javier TUSELL, *Historia de la democracia cristiana en España*, pp. 31-60. A Castelló, les diferents onades de creació de Sindicats Catòlics, Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, pp. 181-201. Sobre la seua Junta rectora, Annex 16. L'impuls propagandístic que observarem durant la Dictadura, venia de 1922, com a mínim. Es multiplicaven les conferències de tall catòlic i les crítiques als intel·lectuals propers al *“sindicato de radical actuación”* -recordem les vagues a Onda-que prefereixen no acudir. “Desde Onda. Conferencia sobre sociología cristiana”, *La Provincia Nueva*, 21-XII-1922. Un de molts possibles.

ocupar càrrecs a ajuntaments, diputacions i governs civils.

Però tot i l'oportunitat que els oferia la Dictadura, no pareix que saberen aprofitar-la. Probablement, la legalitat de la UGT els barrava el pas al conjunt d'Espanya ⁹²². En canvi, com estudiarem ara, a les comarques castellonenques seran prou actius.

Els impulsors del sindicalisme catòlic a La Plana no pareixien tenir massa confiança en els homes que volien organitzar; així, el ja citat Gallego considerava que l'acció social catòlico-agrària havia de ser dirigida per *“hombres cultos que guiarán al agricultor en esta época de confusión babilónica”* però possiblement s'hauria de *“actuar de pistoleros cerca del agricultor para obligarle por la fuerza a hacer lo que de buen grado debían ya haber hecho”* ja que no havia prou amb les *“prédicas de los hombres sabios y prudentes”* ⁹²³. Podrien ser figures retòriques, doncs a Castelló hi ha intents reeixits d'ampliació del moviment. I Gallego escrivia algunes cròniques des de Villahermosa. I allà trobem una campanya de propaganda on el pare Joaquín Balaguer declararà *“Unos por otros y Dios por todos”*. El discurs del pare Balaguer argumenta que, igual com tots els catòlics van a missa tot i les seues petites diferències, ara han d'anar al Sindicat i treballar per a ell oblidant ressentiments i enveges ⁹²⁴. Al reverend l'acompanyaven els secretaris del Sindicat de Vila-real i, per part de la Federació de Castelló, Miguel Cantavella Moreno i José Rocafort Ruiz. El seu discurs és més pràctic. La funció del Sindicat és evitar *“la usura”*.

En una sèrie de conferències a l'Alcora sobre *El problema social agrari a Espanya*, el Pare Garcia Suñer afirmava que qui millor podia solucionar els conflictes de classe era la sociologia cristiana: *“No hay quien pueda resolver mejor los problemas sociales que la sociología cristiana, por basarse en la ley de amor dada por Jesucristo a la humanidad; todo lo contrario que el sindicalismo ateo, revolucionario y demoledor”*; continuava parlant als seus oients de la riquesa dels gremis dels segles XIV al XVII, destruïts pels homes posteriors de la revolució. Sempre hi ha hagut conflictes socials, que acabaren amb la Grècia clàssica i debilitaren Roma, *“no hay que amedrentarse por ello; lo que sí debe hacerse es estudiarlos a fondo y buscar la fórmula resolutive que los aleje y traiga la paz*

922 Manuel TUÑÓN DE LARA, *El movimiento obrero*, p. 262; Javier TUSELL, *Historia de la democracia cristiana en España*, p. 133.

923 *Heraldo*, 8 i 13-VIII-1923.

924 Que serien les que desesperaven un home cultivat com Gallego. *Heraldo*, 1-IX-1925. Tot i els problemes, es funden el Sindicat Agrícola del *Salvador*, de Vinaròs; el de Sot de Ferrer; de Xilxes, *Heraldo*, 31-VIII-1923; 31-I i 15-XI de 1927; el Sindicat Agrari *Riegos de Solares* de Benicarló i els de la Vall d'Alba, Sant Mateu, Villahermosa, Artana. *Heraldo*, 9-X-1928 i 11-I, 22-I-1929.

a los espíritus y el pan a los hogares”. Hui, aquestes lluites són més senzilles de difondre, per la millora dels mitjans de comunicació. Si govern, patrons i obrers conegueren el catolicisme social, i practicaren la Justícia i la Caritat, el món seria un paradís; però no cal tenir por, “(...) porque la sangre de Cristo es fecunda y actúa fecundamente en pro de la humanidad. Estudia las tres escuelas económicas: liberal, socialista y cristiana”. Hi ha una gran lluita entre

(...) los que profesan la doctrina del Maestro (...) y los ajenos a toda idea espiritualista. Como Dios no ha de abandonar a los hombres, luchemos con fe para atraer a nuestro lado a esos desgraciados que como locos se han desparramado por la tierra y se llaman sindicalistas, ácratas, comunistas y bolcheviques; su sueño dorado es la destrucción de todo lo existente (...).

Finalitza Garcia Suñer amb una lloança a la vida camperola, contraposada a la degradació de costums a les ciutats i la desídia dels rics que no treballen amb les seues pròpies mans, “*En las capitales hay grande equivocación en cuanto a la cultura del trabajador; creen allí que porque ponen cierto color de cultura, están mejor preparados para la lucha de la vida, pero se equivocan; el campesino sabe calcular mejor y tiene más energías físicas y morales para las grandes luchas de la vida (...)*”⁹²⁵.

Aquest cant bucòlic es repeteix a una reunió catòlica a Les Useres: l'autèntica Unió Patriòtica arranca de l'organització sindical del llaurador, base de la riquesa espanyola. En aquest cas de Les Useres el discurs, més pràctic, fa especial referència a la vinya⁹²⁶.

Garcia Suñer era dels propagandistes més publicats a la premsa de la província. La influència de l'Església és de vegades molt directa; el Sindicat Agrícola Agrari de Zucaina està dirigit pel capellà Francisco Ruiz, probablement el qui havia rebut una bomba per problemes de terres. Això ajudaria a explicar la importància de les preocupacions morals per a aquestes organitzacions, que de vegades pareixen superar a les purament econòmiques. El Sindicat Agrícola Catòlic de Vila-real felicita l'Ajuntament per no permetre obrir un cabaret; el Sindicat Agrícola de Sant Isidre fa conferències sobre

925 *Heraldo*, 6-III-1926.

926 *Heraldo*, 17-IV-1926. Discurs similar, dins la mateixa campanya catòlica, el del Pare Juan Bautista Garcés a Vilafamés, amb referències a la doctrina social de l'Església, els missioners i els monestirs d'una idealitzada Edat Mitjana. En aquest cas, dins un acte sobre *L'Escola i la Llar*, obert per la mestra Elena Orenga: “*Educar a una niña es abrir una escuela que ha de funcionar en el hogar*”. *Heraldo*, 24-IV.

les missions a Xina ⁹²⁷. En el seu XV aniversari, acudirán a la velada el grup de teatre de Vila-real *Els XIII*, amb una sèrie de peces del pare Traver i discursos sobre *¿Quién es el amo?* i la *Función social del trabajo* ⁹²⁸.

Una altra organització catòlica, destinada al millorament de la dona obrera, era el Saló d'Interessos Catòlics: *“para su mejor perfección en el cumplimiento de los altos deberes de la mujer como madre y esposa, dentro de la educación cristiana, para el porvenir (...) así no se sufrirían los trastornos del trabajo que a tantos pueblos ha descompuesto y atascado por la degeneración de las costumbres”* ⁹²⁹.

Ja durant tota la Restauració, l'Església havia considerat les dones una essencial per a la mobilització, donada la seua major fidelitat religiosa, i dedicació a activitats caritatives. Els anys 20 actuaran públicament; l'*Obra* –o *Saló*– d'Interessos Catòlics, fundat el 1901 per la comtessa vídua de Pestagua i marquesa de Roca, serà pioner a Castelló en aquesta acció mobilitzadora. Al capdavant de l'*Obra* trobem cognoms influents com els Ruiz, Fabra, Ros de Ursinos, Martín Busutil o Alloza; els seus actes religiosos s'entrellacen públicament amb els del Sometent i la Unió Patriòtica: les presidentes honoràries són les dones del governador militar García Trejo, del Governador Civil Ricardo Terrades, i del delegat d'Hisenda. Elles organitzaran el Sindicat d'Obreres: *“(...) nada puede haber más lógico que el que sean las señoras las que se cuiden de la protección y amparo de las trabajadoras”*. Els seus principals línies d'actuació eren la conquesta del proletariat femení front socialistes i anarquistes, i la recristianització davant els nous corrents laics. La participació política de les dones al si del moviment catòlic va conduir a una major opció de superar l'àmbit d'acció familiar, basant-se en una clara diferenciació de gènere que es centrava en la, suposada, major religiositat de les dones i en la urgència de traslladar a la societat les qualitats maternals en una concepció de servei a la nació espanyola. Així, arran el nou Estatut Municipal, es generalitzarà l'entrada de dones a les corporacions locals per designació governamental, a Castelló el 1925, Vila-real 1927, i més tard Borriana i Almassora ⁹³⁰.

927 *Heraldo*, 25-VIII i 29-XI-1925; 7-II-1926.

928 El Pare Traver era el cronista de Vila-real. Autor d'una *Historia de Villarreal*, ed. Juan Botella, Vila-real, 1909. Les seues obres representades durant aquest aniversari, escrites en valencià, són *La despertà de l'Aurora*, *Les festes a la Patrona del Poble*, *Les danses de les pedres*.

929 Segons Garcia Adell i el Pare Federico Fuertes. Hem documentat un parell d'activitats d'aquest Saló Catòlic: una visita del bisbe i una vetllada amb concert, on Magdalena Grau i Pepita Ruiz recaptaven els diners. *Heraldo*, 10-IV-1925, 19-V-1926. El ministeri d'Instrucció Pública els considerarà prou importants com per a rebre una subvenció de 2.500 pessetes. *Heraldo*, 13-III-1928.

930 El moviment catòlic femení a Vila-real, Raül GONZÁLEZ i DEVIS, *¡Por Castellón! ¡Por España!*, pp. 65-70. Per l'Oficina, Rosa MONLLEÓ, “Señoritas y obreras bajo la tutela de la Iglesia. Un estudio de la Asociación de Mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón

Al temps, el Saló de Castelló impulsarà el Sindicat Femení *Nuestra Señora Virgen del Lidón*, vinculada a la d'una Federació de Sindicats Obrers Femenins. Oferien classes per a dones treballadores ⁹³¹. Disposava d'una Caixa Dotal

(...) a ella llevarán sus ahorros las obreras, cuyo capital se verá aumentado por los donativos que aportarán una legión de señoritas de nuestra buena sociedad, que junto a los intereses devengados se conseguirá una suma a disposición de la trabajadora para cuando se case, confeccionarse la dote o remediar alguna necesidad.

Les seues escoles, que s'expandeixen la dècada dels 20, enfocades originàriament a les feines de costura, s'amplien a pintura i dibuix, oficinistes i alfabetització; arribaran a tenir dues biblioteques ⁹³².

Els tradicionalistes

Evidentment, també eren catòlics, Però enemics dels sindicats purs, als quals anomenaven *socialistes*, paraula necessàriament pejorativa per a un cristià espanyol de l'època. Tot i això, havien impulsat els Sindicats Lliures des de Barcelona ⁹³³.

Des dels inicis del segle XX, hem vist com el carlisme tenia dues preocupacions essencials: convertir-se en un partit de masses i mantenir l'estructura militar. Per això funcionaven paral·lelament dues direccions diferenciades, una de legal i una altra clandestina. A la mort del pretendent Carles VII el 1909, el succeí el seu fill Jaume de Borbó. Quan, acabada la Primera Guerra Mundial, don Jaume critiqui la postura germanòfila del seu partit, es produirà una altra escissió, que es proclamarà realment

(1921-1927)" *Millars*, XXVII (2004), pp. 144-151. La seua fundació, Inmaculada BLASCO, Inmaculada, "Ciudadanía femenina y militancia católica en la España de los años veinte: el feminismo católico", a Carolyn P. BOYD (coord), *Religión y política en la España contemporánea*, Centre d'Estudis Polítics i Constitucionals, Madrid, 2007, p. 96.

931 *Heraldo* 21-V-1925; 26-XI-1929. A l'inici del curs, vetllada literària musical presidida pel bisbe de Tortosa. Era la manera de recaptar fons.

932 Rosa MONLLEÓ, "Señoritas y obreras...", pp. 151-160.

933 Javier TUSELL, *Historia de la democracia cristiana en España*, pp. 78-79. Manuel TUÑÓN DE LARA, *Historia del movimiento obrero*, p. 143. Pelai PAGÈS, *Història del moviment obrer*, p. 138. Pere ANGUERA. *El carlisme a Catalunya. 1827-1939*, Empúries, Barcelona, 1999, pp. 121-122. Els Sindicats Lliures havien sigut fundats a l'Ateneu Obrer Legitimista de Barcelona i presidits pel requetè Ramon Sales Arenós. Durant la Dictadura ocuparan, a Catalunya, l'espai perdut per la CNT.

tradicionalista. Creiem haver demostrat com, ja abans d'aquesta escissió, resulta problemàtic esbrinar a quin grup pertanyien integristes, tradicionalistes o carlistes. Sense oblidar l'intercanvi de militants amb els sectors més ultradretans del conservadorisme i del catolicisme social. Castelló y Tàrrega, en parlar de les diferències al si de la Unió Patriòtica a Castelló, els definia simplement com a *jaumistes*.

En produir-se l'escissió, el 1919, com recordarem, una Assemblea carlista, reunida a Castelló, va decidir separar-se de don Jaume per alinear-se de banda de Vázquez de Mella, conformant el Partit Tradicionalista. L'home clau d'aquesta branca del carlisme a La Plana serà Jaime Chicharro, un dels caps de la concentració conservadora castellanenca. Participarà en campanyes electorals del costat de ciervistes i mauristes, al temps que rebrà el suport conservador per a ser elegit diputat pel districte de Nules. Els jaumistes, que tenien com a cap regional el marquès de Villores, preferiren votar a Nules el candidat liberal comte de Floridablanca, "*candidato ministerial y católico ferviente*" abans que no el seu rival carlí Chicharro. Aquest veia en la maniobra el suport del govern Dato a "*los obreros rojos para hacer ingobernable el distrito con claros fines electoralistas*"⁹³⁴. Ja vam observar com Chicharro fou l'únic cap dretà en aconseguir quelcom de semblant a la unió de les dretes, però va perdre l'escó el 1923 davant un candidat liberal.

Informats dels preparatius del colp pel mateix Primo, el carlisme espanyol donà suport al pronunciament ja la nit del 12 al 13 de setembre, amb els joves del requetè i els pistolers dels Lliures patrullant pels carrers. Tot i això, ajudar un règim que tenia com a missió assegurar la continuïtat de la monarquia alfonsina els hi podia resultar difícil. Això explica per què aquest suport seria revocat per don Jaume el 6 de març de 1925. Des d'eixe moment, si més no a Catalunya a partir del 1926, reestructuraren els seus grups d'acció, disposats en teoria a pactar amb grups revolucionaris. Seria interessant saber què hi pensaven els de la Plana, d'aquests pactes⁹³⁵. A Vila-real, quan es constitueix nou ajuntament l'abril de 1924, en consonància amb el nou Estatut Municipal, un carlista entrà com a edil d'"elecció popular", Francisco Taurà Royo, vocal del Sindicat Catòlic Agrari. Això s'explica atenent al ja referit suport del *jaumisme*, i del *mellistes*, al pronunciament

934 Vicente ALÓS, i Carmen CASTELLET, *El ocaso del sistema canovista*. pp. 157 i 166. Les cites les extrauen de *La Provincia Nueva*. Fan referència a les eleccions de 1920, en plena època dels avalots. El candidat socialista pel districte, José López, explicà com Floridablanca li oferí 20.000 pessetes pels vots socialistes de La Vall d'Uixó, *ibid*, p. 164. El guanyador fou Chicharro per poc més de 600 vots.

935 Pere ANGUERA, *El carlisme*, pp. 119-121.

Per a demostrar el seu poder de convocatòria, va continuar l'organització d'actes multitudinaris. En general, amb el nom d'Aplec, on sempre es celebrava una missa i un míting.

Per altra banda, patien els efectes de l'escissió integrista de finals del XIX, la qual cosa els portava a impulsar les mostres externes de religiositat (rosaris, processons, romeries). La seua militància era interclassista; la direcció continuava en mans de sectors de les classes benestants. S'estructurava en cercles, que podien anomenar-se carlistes, legitimistes, tradicionalistes o catòlics. A Vila-real existia una organització jaumista prou forta com per organitzar Aplecs a l'Ermitori de la Verge de Gràcia, amb la presència del marquès de Villores, del cap provincial de l'organització, Espinosa, i el cap dels requetès, Pelayo Beltrán. El 1926 fins i tot la princesa Alícia, filla de Carles VII, visita la ciutat de La Plana. El 1929, Villores exhortava els jaumistes a

(...) que siguieran trabajando por el ideal. Habló de la Eucaristía, del amor que deben profesarse los carlistas y terminó haciendo un llamamiento a los hombres de buena voluntad. Ovación ensordecedora, vivas y entusiasmo, finalizando el acto de la Ermita.

Por la noche, en el local del Círculo, repleto de correligionarios, se improvisó una velada en la que los señores mencionados hicieron las delicias del auditorio. Reinó gran entusiasmo. Se cantó el Himno y a la hora de la madrugada se dio por terminado el acto ⁹³⁷.

Aquestes entitats tenien una triple funció: Política, en acollir les diverses estructures –junes, joventuts-, i incitar l'activisme. De formació i serveis, a través de xerrades, escoles, assistència social i caritat, sovint condicionades a demostrar l'ortodòxia religiosa dels beneficiats. Per últim, recreativa i de potenciació de l'activitat cohesionadora ⁹³⁸.

936 Raül GONZÀLEZ I DEVIS, *¡Por Castellón! ¡Por España!*, p. 54.

937 La cita, a *Heraldo*, 13-III-1929. Els oradors locals citats pel periodista foren Llorens i Vilar. La visita de la princesa, Raül GONZÀLEZ I DEVIS, *¡Por Castellón! ¡Por España!*, p. 108.

938 Pere ANGUERA, *El Carlisme a Catalunya*, pp. 91-122. Un bon exemple de centre carlista és l'existent a Vila-real -l'actual edifici, llogat a una marca internacional de roba, és un palauet inaugurat els anys 30-. Conserva uns arxius sense organitzar. Allò més probable és que no quedi res anterior a la guerra civil.

Cada 10 de març, des de 1896, en record per la mort de Carles V, es celebrava la festa dels Màrtirs de la Tradició, amb un esquema repetit, amb més o menys entusiasme segons la conjuntura del moment. Les Juntes locals organitzaven funerals pels morts i demanaven els partidaris a resar davant les seues tombes; els Cercles fomentaven els estudis sobre eixos màrtirs; la premsa havia de recordar els seus fets més gloriosos ⁹³⁹.

A la ciutat de Castelló existia un Cercle de la Joventut Integrista ⁹⁴⁰. La seua influència ideològica la veiem expressada en un escrit de *El bachiller azul*, d'Onda, en parlar d'una realitat política de “*desespañolización de España*” per la influència francesa, i la falsedat dels problemes administratius i nacionals, critica unes Diputacions que funcionarien molt malament, amb l'excepció de la navarresa. Després d'una digressió sobre la diferència entre regió i comarca:

(...) El artículo de Informaciones que empieza por llamar a Galicia y Cataluña comarcas, seguramente porque le da aprensiones utilizar la palabra región, cuya etimología procede de regor, regir o gobernar, acaba confundiendo lastimosamente la nacionalidad con el regionalismo.

Recuerde el lector la historia de nuestro derecho patrio; nuestros reinos o regiones, León, Castilla, Aragón, Cataluña, Valencia...; mejor yo sabe el lector el real desarrollo de sus fines como entidades naturales que posteriormente la unidad nacional respetó por ser realidades vivas. Sabido es que el Estado español era un dogma sin serios obstáculos a los municipios y las regiones. ¿Hasta cuándo? Hasta que las embrolladas concepciones filosóficas del Estado, aplicadas en países extranjeros, se nos impusieron aunque exóticas, con personas también exóticas como las instituciones que trajeron, desespañolizando a España porque ellos no la sentían y empezando por los monarcas extranjeros, siguiendo por la supresión de las autonomías y fueros, ahogando lo español aplicaron un régimen administrativo plagiado, sin sentido común, de allende los Pirineos (...).

En Noviembre de 1833 el ministro de Gobernación, don Fermín Caballero,

939 Jordi CANAL, *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*, Alianza, Madrid, 2000, pp. 245-246,

940 També donaven molta importància a la commemoració de la consagració d'Espanya al Sagrat Cor de Jesús. *La Provincia Nueva*, 2-XII-1922. També organitzaven diferents cicles de conferències, on hem documentat la presència de Ramón Puchol Tàrraga -*Heraldo*, 15-III-1924-, i d'un “*joventísimo*” José Luis Serrano Calvo. *Heraldo*, 4-V-1925.

para adaptar mejor su visión centralista del Estado a nuestra administración, dividió desde su bufete sin más averiguaciones el territorio nacional en 49 demarcaciones uniformes, con los mismos organismos, con los mismos funcionarios, equiparando Cuenca a Barcelona y Canarias a Madrid, fuera de toda lógica que exige según la regla de Cousin un trato desigual a los que sean desiguales por naturaleza, con lo que mientras Navarra va perfectamente con sus diputados, en España es la Diputación el organismo más inútil u costoso, y al que no le viene corto le viene largo igual que a mi amigo, un palmo de estatura más bajo que yo, con lo que se pone unos pantalones míos y tiene que doblárselos (...)

941

CONCLUSIONS. RESULTATS DE LA UNIFICACIÓ DE LES DRETES.

Allò que sí queda clar és la força dels grups conservadores a les comarques de Castelló. Per tal d'aconseguir la seua mobilització, la jerarquia catòlica tingué un paper destacat; l'objectiu fou l'allistament i organització de la masses conservadores de classe mitjana dins el Sometent, tot i que també acceptà treballadors procedents dels sindicalismes catòlic i lliure. Aquesta política, continuada durant els anys 20 però provinent d'antuvi, pot ser considerada, més o menys, improvisada, però sempre amb un mateix objectiu. Més endavant, com ja hem observat, la Dictadura teoritzarà un projecte de lliga patriòtica que tractaria de transformar el Sometent i la Unió Patriòtica en puntals de l'enquadrament social en defensa del Directori.

La Dictadura hauria sigut l'ocasió perduda pel catolicisme, i la dreta amb intencions mobilitzadores, de fer desaparèixer el caciquisme que li barrava presència a la vida pública espanyola. L'organització corporativa era defensada quasi des dels seus inicis pel pensament social catòlic. Però quan arribà, l'oportunitat l'aprofitaren els socialistes. Evidentment, els catòlics protestaren, especialment els qui, seguidors de l'integrisme o del marquès de Comillas, més havien retardat la creació d'autèntics sindicats obrers. Però en realitat ho haurien tingut més fàcil que mai, amb un govern que tractava amb tota consideració l'Església al temps que perseguia els sectors revolucionaris, anarquistes i comunistes. Sí mantenien una activitat propagandística i cert creixement organitzatiu a les comarques de Castelló, que esclatarà amb la proclamació de la República. Com a comarques caracteritzades per la difusió de la petita i mitjana propietat de la terra, eren idònies per acollir Sindicats Catòlics Agraris. Hem observat com

941 *Heraldo*, 1-III-1924.

coincidien en el discurs patriòtic i antiobrerista amb els grups de la vella política que s'integraren en la Unió Patriòtica. Recordem com ja el text fundacional de la Unió Patriòtica castellonenca parlava d'una Espanya a punt de caure en els "*crímenes de lesa humanidad (...) de la república rusa de los soviets*". Aquest recurrent discurs anticomunista, present a tots els sectors burgesos, només podem considerar-lo sinònim d'una visió contrarevolucionària preventiva, donada la debilitat del PCE. També Gallego considerava necessari aclarir que:

*(...) no creemos en las utopías del comunismo tan en boga, que pretendiendo anular por completo al individuo le priva de toda iniciativa y le niega la libertad, convirtiéndole en máquinas de trabajo a las órdenes de los delegados del Estado; y si nuestro convencimiento, ya arraigado de viejo, contrario a esta escuela socialista, necesitase de prácticos ejemplos, ahí están las andanzas de los soviets de la desdichada Rusia, que dicen al mundo que cosa es el paraíso comunista*⁹⁴².

Dins d'aquesta línia d'anticomunisme preventiu, l'escriptor de Vila-real Luis Felipe, en criticar el llibre del Ruiz del Castillo, membre del Grup de la Democràcia Cristiana, *El conflicto entre el comunismo y la reforma social*⁹⁴³. Aquest llibre, ressenyat en portada per l'*Heraldo*, tractava d'anar "*(...) poniendo de manifiesto serena y pausadamente los grandes errores del comunismo y las contradicciones que se observan en las teorías de Marx y de Engels, sin escapar a su crítica el desastroso experimento de Rusia*"

Continua, amb cites de *L'Estat i la revolució* de Lenin, recordant com les idees expressades per Lenin són "*pisoteadas*" pel mateix Lenin en iniciar la política coneguda com a NEP, mitjançant la qual "*(...) se reconocía el derecho de los campesinos rusos a la libre disposición de los productos, como querían los mencheviques, fomentando así el crecimiento de los Kulaks (campesinos ricos)*"

Seguidament, s'argumenta com el materialisme històric nega la llibertat humana en defensar un "*(...) determinismo absoluto [que] ha tendido a considerar todas las*

942 A un article dedicat als problemes davant els càlculs cadastrals que fa l'Estat, "El Catastro y otras cosas", *Heraldo*, 1-IX-1923. La caiguda de comunistes, *Heraldo*, 30-IV-1924. Uns 300 militants el 1925. Josep M. HUERTAS CLAVERIA, *Obrers a Catalunya. Manual d'història del moviment obrer (1840-1975)*. Barcelona, 1994, p. 216.

943 *Heraldo*, 19-XII-1928. Publicat per la *Sociedad de Estudios Políticos, Sociales y Económicos*, dedicada a difondre "*l'ideari social*" del Grup de la Democràcia Cristiana i del "*credo político de don Antonio Maura*".

actividades humanas como mandato de la necesidad". D'aquesta manera, la violència seria defensada com una necessitat per a la defensa de la revolució obrera; no seria el producte de la defensa d'una URSS envoltada d'enemics, sinó que es trobaria en "(...) *la entraña misma de un sistema que unge con óleo místico la fuerza como instrumento libertador y forjador*".

La qual cosa li permet igualar la Itàlia de Mussolini i la Rússia soviètica en el seu rebuig a unes eleccions lliures. Concretament, a la URSS aquestes són controlades fèrriment pel partit comunista, reduïdes a un senzill formulisme. Què seria allò que els igualaria? Feixisme i bolxevisme serien símptomes greus de la "*crisis de la libertad en el espíritu contemporáneo*".

(...) Esta crisis es más honda de lo que se cree generalmente y sus causas son muchas y complejas. La causa principal ha sido, sin embargo, la alianza del liberalismo con los factores de desorden moral y de inreligión (sic). Se ha esgrimido la libertad como un arma demoledora de las creencias, sin considerar que destruyendo las creencias se destruían fuerzas espirituales, y que hombres que no creen en las fuerzas espirituales necesitan entregarse a las materiales (...).

Tot i la confluència d'interessos en un discurs patriòtic, moralista i contrarevolucionari, els sectors representatius de la vella política que confluïren en la direcció de la Unió Patriòtica i del Sometent, no van considerar necessari donar-li empena. Podem considerar com a hipòtesi que, segurs de la seua hegemonia, consideraren més útil pactar amb un moviment socialista del qual sempre parlaven amb respecte, fent sempre un apartat sobre allò errat de la seua ideologia i els seus objectius. Per a un personatge tant representatiu com Gimeno Michavila ⁹⁴⁴, la igualtat representaria

(...) la hermosa edad de oro tan bellamente descrita por nuestro inmortal Cervantes, más hemos de convenir que es una utopía tan antigua como la humanidad; debemos tener en cuenta que unos trabajos producen mayor fatiga que otros, y para establecer dicha igualdad precisería analizar el gasto de calorías que consumo cada uno (...) La misma cantidad de dinero no produce idénticas satisfacciones a todos los hombres, ya que no son iguales las sensibilidades espirituales (...) El remedio [a la pobreza] consiste en la libertad individual,

944 A *Heraldo*, 15-III-1924, dins un article escrit amb forma d'un diàleg, molt civilitzat, entre don Cosme, lector "*de Marx, Proudhon y Bakunin*" i don Pedro, "*exprogresista*", partidari de la llibertat individual, que és qui acaba guanyant. Els subratllats són a l'original.

condicionándola con los derechos de la comunidad ,con esa libertad hoy tan calumniada por todos. El comunismo sería la mayor esclavitud que conocieron los siglos y es preferible mil veces ser pobre a ser esclavo y esclavo sería vivir sujeto a una pauta igualitaria (...).

Ara, dins el seu projecte d'apropament a les masses populars, el col·lectivisme era presentat amb respecte; en el mateix text, el representant imaginari del col·lectivistes, don Cosme, considerava

-Desengáñese, don Pedro, el remedio a cuantos males nos afligen se encuentran en el colectivismo; él nivelará a los hombres, agrupándolos por oficios y social, haciendo desaparecer la miseria y la riqueza trabajando todos para la comunidad por igual periodo de tiempo (...).

Les referències intel·lectuals de Gimeno eren, realment, de nivell; mostra del respecte amb que consideraven els sectors propers al socialisme marxista; així doncs, el col·lectivisme consistiria en

(...) Falaces ilusiones que concibieron Morelli en sus Basiliadas, Morús en su Utopía, Campanela en su Ciudad del Sol, Owen en su Nueva Armonía y Proudhon en sus Contradicciones Económicas que trataron de implantar con desastroso éxito Luis Blanch i S. Simon estableciendo los Talleres Nacionales y los Falansterios en los que considerando el trabajo como placer, todos debían trabajar para la comunidad según sus aficiones (...).

En canvi, els conservadors estaven representats per don Narciso; el roí del text i comú enemic:

(...) -Con aquello terminó la discusión habida aquella tarde entre don Cosme y don Pedro, sin que interviniera en ella don Narciso, que ajeno por completo a toda idealidad, reíase para sus adentros de sus compañeros, pensando tan solo en la manera de adulterar y de elevar el precio de las mercancías que constituían su comercio ⁹⁴⁵.

945 Continuant el text de *Heraldo*, 15-III-1924. Els subratllats són a l'original.

Amb la intenció evident de mostrar la inoperància de les actituds revolucionàries; els obrers haurien de passar-se a l'opció liberal democràtica com a *opció útil* front uns conservadors sense cor; fins i tot el nom, Narcís, és prou indicatiu de l'egolatria amb que els presenta un representant qualificat, i respectat, de la burgesia republicana.

Però aquesta opció liberal democràtica havia de conviure amb el règim del Directori, com abans ho havia fet amb el caciquisme. I tan Directori com caciquisme preferien defensar els seus interessos sense recórrer a les masses, masses que només podien aconseguir de la mà dels catòlics. Aquesta situació canviaria amb la proclamació de la Segona República, quan a més el catolicisme social recolliria la tasca de propaganda i organització portada a terme a Castelló durant els anys de la Dictadura.

Podem afirmar que Primo tenia una idea clara, probablement originada pel sentit comú dels grups socials burgesos amb qui com a oficial tenia relació, segons la qual el socialisme era integrable i l'anarcosindicalisme no. Aquesta visió negativa de l'anarquisme estaria reforçada per la seua experiència com a capità general de Barcelona i el record de l'etapa del pistolisme. El seu colp d'estat tindria en part una funció de contrarevolució a posteriori, ja que el moviment obrer estava en reflux per l'escissió comunista i el cansament arran de la vaga de 1917 i el Trienni Bolxevic. També el pistolisme havia minvat, per repressió o per esgotament. En tot cas, tolerar el socialisme en un primer moment li donava certa respectabilitat als medis nacionals i internacionals. I pels sectors liberals democràtics, existia una idea difusa de crear, en el futur, un sistema bipartidista on existiren com a opcions principals alguna opció liberal i un PSOE sense vel·leitats revolucionàries.

En allò que fa referència a d'altres opcions amb possibilitats d'aconseguir suport de les classes populars, l'anarcosindicalisme, debilitat prèviament durant l'etapa del pistolisme, i perseguit, no pot sinó repetir les seues discussions anteriors. Al temps que els supervivents dels grups d'acció malviuen a l'exili, i es consoliden com a icones populars per a la seua base social, la qual cosa explica l'actitud de la CNT durant la república i la força dels sectors socials radicalitzats per la repressió, que seran representats per la FAI, fundada durant la Dictadura.

Al temps, els socialistes mantenien les seues estructures; l'intent, conscient, de guanyar espai social és evident, més tenint en compte la seua insistència en la no entrada de catòlics i Lliures als comitès paritaris. El cas és que els va funcionar. Quan cau

la Dictadura, la CNT està organitzant-se quan la UGT ja ho està i recull els fruits de la tasca de propaganda de la dècada anterior. Al temps que han barrat el pas a Lliures i catòlics, que no pogueren, o saberen, aprofitar l'oportunitat.

Al contrari d'allò que succeïa al conjunt d'Espanya, a La Plana sí hi ha una activa campanya de fundació de sindicats agraris catòlics. Des de principis de segle, el catolicisme social espanyol centrà la seua actuació a les zones rurals; primer, tot creant cooperatives d'adobs i institucions de crèdit. Després, sindicats. A l'igual que els sindicats socialistes, el moviment també passava etapes en que molts sindicats desapareixien o vegetaven. Els sindicats agrícoles tingueren etapes d'expansió en èpoques de crisi social: 1908-10, arran la Setmana Tràgica i 1919-21 ⁹⁴⁶.

Però a tot poble important quedà un sindicat i, sovint, una Caixa Rural. Els petits propietaris serien sempre el seu nucli principal, tot i que des de 1919 es varen fer intents d'atreure el proletariat. Impulsats per homes d'Església, dels quals un dels més representatius era Garcia Suñer, el seu objectiu declarat era evitar que els treballadors es passessin al camp socialista:

Todos saben que las organizaciones católicas han sido siempre las que han estado incondicionalmente del lado de los gobiernos, pero estos, al parecer, no han están hoy lo suficientemente informados de la gravedad del caso (...) en muchos pueblos son perseguidas las corporaciones católicas a sangre y fuego (...) esto hace que, calladamente, las que un día fueron masas sociales del orden, vayan nutriendo las filas de otras sociedades que no lo son, ni se apellidan católicas, y allí inficionan su espíritu con doctrinas contra la propiedad, la familia, la Religión; doctrinas que entenebrece la inteligencia del obrero del campo, por lo general ignorante, sin principios ni altura para distinguir lo bueno de lo malo; así va habilitándose, empujado quizás inconscientemente por cierto caciquismo, que a estas alturas debiera haber caducado, y también por la misérrima condición en que yace, hacia la fiera revolución social (...) ⁹⁴⁷.

No deixa de sorprendre la utilització d'aquest llenguatge quasi apocalíptic durant una època tan estable com la dels *felixos 20*. D'una banda ens trobem davant la repetició dels tòpics de la propaganda catòlica, on els bons temps sempre són al passat i el

946 Samuel GARRIDO, *Los trabajadores de las derechas*, p. 266.

947 *Diario de Castellón*, 27-III-1926.

present és ple de descristianització i perills. Però quan la situació canvia, i els anys 30 els caps liberals de la província es trobem amb un ministre de Treball socialista i uns sindicats obrers en plena ofensiva, materialitzant-se en certa mesura les seues pors a una imminent revolució social, aquests discursos resultarien incendiàries. I les antigues autoritats liberals de la província deixaran de referir-se al moviment socialista amb el respecte que havien demostrat quan aquest, a La Plana, era molt feble organitzativament parlant.

IX. IDEOLOGIA, XARXES DE SOCIABILITAT. MAURISTES I LES DRETES.

1. IDEOLOGIA.

Tenien una ideologia pròpia, els mauristes, o coincidien amb la del conjunt de les dretes? Abans d'entrar a provar d'organitzar en un discurs coherent allò que hem vist del moviment maurista, farem una breu síntesi del consens sobre la ideologia del maurisme espanyol. Tot i que cada autor tendeix a centrar-se en un aspecte concret. Considerem que hi ha un acord bàsic ⁹⁴⁸.

L'inicial reformisme de Maura havia tingut una part d'anticanovisme, de reacció a l'immobilisme d'aquest davant els problemes colonials. La Llei d'Administració Local intentava convertir el sistema liberal parlamentari espanyol en un sistema eficaç a l'anglesa, en lloc d'un artifici tutelat per l'Estat en benefici d'una petita minoria. El projecte trobarà una potent campanya en contra de les esquerres, i amb el que considerarà traïció de la Corona. Amb la qual cosa, Maura i el maurisme concebran un conservadorisme a l'ofensiva, amb principis cada volta més eclèctics. Piqueras el considera un conservadorisme nacionalista, catòlic i descentralitzador, que cercava de mobilitzar, mitjançant el confessionalisme antiliberal, a la massa neutra aliena al sistema. En la seua cerca de solucions al caciquisme oscil·laria entre el tradicionalisme, on socialment entrava el corporativisme, la mobilització urbana i l'autoritarisme antisocialista, que a Europa anunciava el feixisme.

Payne, dins una investigació centrada en els orígens del feixisme, considerava les Joventuts Mauristes la primera manifestació de nacionalisme espanyol; proposaven la regeneració nacional. Denunciaven les irregularitats del sistema parlamentari, i una reforma profunda, al temps que consideraven calia eliminar dràsticament la subversió esquerrana; tot i això, els hi mancava una mística nacionalista, i les seues declaracions recordaven el Partit Conservador més que no el tipus de declaració que podia fer, poc després, un Mussolini. Es possible que en la intervenció al Marroc intentés despertar eixe nacionalisme; en tot cas, l'opinió espanyola hi era contrària, a aquesta aventura imperialista.

948 De María Jesús GONZÁLEZ, *Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*. Siglo XXI, Madrid, 1990. Stanley G. PAYNE, *Falange. Historia del fascismo español*. SARPE, Madrid, 1986, pp. 13-14. José Antonio PIQUERAS, *Cánovas y la derecha española. Del magnicidio a los neocon*. Península, Barcelona, 2008, pp. 224-230. Javier TUSELL, i Juan AVILÉS, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*. Espasa, Madrid, 1986. Juan VELARDO, "Nace una política industrial corporativista, intervencionista, populista y nacionalista: la del gobierno largo de Maura (1907-1909)" a *Industrialización en España. Entusiasmos, desencantos y rechazos: ensayos en homenaje al profesor F. Estape*, Alejandro ESTRUCH, i Germà BEL, (coords.), Civitas, Madrid, 1997.

En allò que fa referència a la política econòmica, el maurisme acabaria essent l'enllaç entre els partits del torn, el nacionalisme econòmic i el corporativisme de Primo de Rivera,

Sense que l'ordre implique jerarquia, i sense aprofundir, podem afirmar que el maurisme es caracteritza per:

-Nacionalisme espanyol. Inclou nacionalisme econòmic.

--Defensa de la monarquia, considerada consubstancial a Espanya, tot i els dubtes cap a la persona d'Alfons XIII.

-Democràcia, cap a la qual havia d'evolucionar el corromput liberalisme del moment. Altra cosa, era el contingut que li donaren, a la paraula democràcia.

-Catolicisme, en ser l'especificitat espanyola que s'ha mantingut al llarg dels segles. També com a forma de mobilitzar els sectors clericals i religiosos.

-Reformisme social, expressat en l'intent d'aproximar-se al sindicalisme catòlic.

-Regionalisme.

-Corporativisme.

-Cerca de suport entre les classes mitjanes. Més importància de la normal al paper de la dona en la vida social, sense arribar a ser feministes.

-Consideració de la necessitat de governs forts, vinculat a l'antiterrorisme, la defensa de l'ordre públic i l'antisocialisme, entès en un sentit ampli.

-Culte a la personalitat, encara que alguns mauristes ho negaren, considerant que més importants eren els principis.

Considerava que amb unes poques mesures administratives i polítiques i apel·lacions al vot i la mobilització de les masses neutres acabaria amb la desvertebració espanyola. Tots aquests aspectes, sempre marcat per la por a la revolució.

En allò que fa referència a l'acció al carrer i l'ús de la violència ⁹⁴⁹, ens trobem davant una de les possibles respostes del conservadorisme tradicional als nous temps: implicació política de grups socials abans desmobilitzats, perill de revolució social, mite de la revolució des de dalt, virilitat, crida a la rebel·lia política i generacional (que es pot considerar antecedent del feixisme, però a Espanya, en aquestes dades, ens pot recordar al lerrouxisme). Tot mitigat per les crides als deures com a ciutadans. Els xocs violents s'aturen amb la Primera Guerra Mundial. Mai no intenten formar una milícia.

Estaven inspirats en els *Camelots du Roi*? Sorgits aquests el 16 d'octubre de 1908, com a grup de joves monàrquics que venien als carrers el periòdic *L'Action Française*, tot trobant-se amb l'acostament dels *dreyfussards* als voltants de La Sorbona. El 1910, les seccions de París i províncies constituïren la *Fédération Nationales des Camelots du Roi* organització de combat que, amb els seus excessos i autonomia, preocuparen el pretendent orleanista. Entren en decadència amb la Gran Guerra, especialment després de la desarticulació, l'octubre de 1917, d'un suposat complot antirepublicà del seu cap, Marius Plateau. Plateau fou assassinat a primers de 1923, moment que amb l'ascens de Mussolini i el triomf del *Cartel des Gauches* el maig de 1924 prosperava a França una onada feixistitzant que deixava endarrerides les tàctiques d'*Action Française* ⁹⁵⁰.

Sobre les relacions del maurisme amb l'*Action Française*, alguna hi hauria quan Antonio Maura es va sentir obligat a enviar una carta de condol per la mort en combat de Pierre Gilbert -l'havia entrevistat el 1909-. El grau d'incompetència del periodisme espanyol el dóna el fet que això donara peu a l'alegria per la suposada francofília que implicava l'homenatge; francofília que els redactors de *Lealtad* s'apressarien a negar. Maura no honora la França republicana i revolucionària, honora "(...) *la Francia creyente, a la Francia disciplinada, a la Francia noble (...) que aspira a la organización de un país cimentado en principios de moralidad y en aquellos otros principios de carácter monárquico, tan contrarios a los del actual régimen francés*" ⁹⁵¹.

949 Ací seguim Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA, *La razón de la fuerza. Orden público, subversión y violencia política en la España de la Restauración (1875-1917)*. CSIC, Madrid, 1987, pp. 505 i ss.

950 Si interessa l'Acció Francesa, per comparar, encara que l'autor només nomena les seues connexions a Espanya, Stéphane GIOCANTI, *Charles Maurras. El caos y el orden*. Acantilado, Barcelona, 2010. Fa un apunt, més centrat en els anys 1930, José Antonio PIQUERAS, *Cánovas y la derecha española*, pp. 254-279.

951 Reproducció del telegrama de Maura, i comentari, no signat, *Lealtad*, 24-X-1914. Ací li canvien el nom a Gillert. Cau a la batalla del Marne. Havia sigut un del signants del Manifest del Cercle Proudhon, conjunció entre Acció Francesa i el sindicalisme revolucionari de Sorel, un altre signant. Stéphane GIOCANTI, *Maurras*, pp. 313 i 365.

A Espanya, ni jaumistes ni mauristes pogueren crear una atmosfera nacionalista més enllà de la mobilització contrarevolucionària de certs sectors conservadors. En no haver territoris irredents a reclamar -Gibraltar podia ser un equivalent espanyol a allò que representava per a Itàlia el Baix Tirol, o Alsàcia i Lorena per França, però Gran Bretanya era massa enemic-; tampoc participava Espanya en guerres amb països del seu nivell. Els Estats Units l'havien derrotada amb una facilitat insultant. I era millor no insistir massa en les dificultats que les tribus rifenyes donaven a l'exèrcit espanyol. Allò cert és que aquests cridaners grups dretans resultaven marginals, en el món liberal burgès local. Manuel Pastor, en defineix els mauristes com un petit grup de joves monàrquics conservadors amb una ideologia o actuació que no va arribar al mínim feixista que caracteritzaria els *Camelots du Roi* ⁹⁵².

L'avanç clar cap el nacionalisme autoritari es produiria a la Segona República, de manera tardana respecte a França. Al cap i a la fi, a l'època de la nostra investigació, era la burgesia conservadora la que governava, i tenien un rei que era un dels seus, encara que se'l criticés per no haver nomenat Maura el 1913, i haver-lo despatxat el 1909. Fidelitat a la monarquia que tenia una visió utilitària, més que una lleialtat de fons. Així, el 1922-1923 el periòdic maurista *La Acción* donava fiabilitat al rumor que afirmava l'abdicació d'Alfons davant la degradació del sistema ⁹⁵³. El problema que trobem al rerefons seria la incompatibilitat entre una monarquia en la qual el Rei comparteix sobirania amb les Corts, i una de democràtica. Maura considerava, i el maurisme compartia, que en la situació de degeneració provocada pel caciquisme, calia que la Corona suplira el parlamentarisme i els partits, convertint-se en intèrpret de la voluntat majoritària nacional.

Aquest ús de la violència, i la possibilitat d'enfocar el maurisme com un antecedent del feixisme, ens permet relacionar-los, a Castelló, amb els carlistes, i la creació d'un moviment paramilitar, el requetè. Minoritaris a la província, la seua insistència en la possibilitat de la lluita armada com a mitjà per aconseguir objectius polítics i religiosos, feia d'aquesta eina una possibilitat, més quan la massa catòlica, influïda per ells, era

952 Manuel PASTOR, *Los orígenes del fascismo en España*, Tucar, Madrid, 1971

953 "En la mente del Rey está fija la idea de la abdicación. Agrupémonos todos los españoles en torno al Soberano para salvar a España y engrandecerla", titular a la primera pàgina de *La Acción*, 26-II-1923. El rei negarà eixos rumors, així com la intenció de donar suport a una eixida autoritària. Això no implica que no tingués tendències *kaiseristes*, en el vocabulari de l'ambaixada britànica a Madrid. Per eixa postura del rei, Antonio ELORZA, "Liberalismo y corporativismo en la crisis de la Restauración", a José Luis GARCÍA DELGADO (ed), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*. Siglo XXI, Madrid, 1986, pp. 8-14.

aquella que cercava la burgesia conservadora.

En tot cas, no afectava el maurisme local. Allò més paregut a la violència que viurien, seria un mos que Gonzalo Soler, fill del diputat provincial Vicente Soler, hauria propinat al fundador Cayetano Bigné ⁹⁵⁴.

2. CORPORATIVISME, AGRARISME.

Corporativisme seria un terme vàlid per situacions tant de democràcia com dictatorials ⁹⁵⁵. No es refereix a cap ideologia històrica, ni a cap concepció del món ni cultura política en particular. És tracta d'un terme operatiu amb el qual s'intenta redefinir les tendències i estructures organitzatives i representatives sorgides dins les societats capitalistes, especialment europees, en el període que tractem. Una tendència social, la qual abasta la integració dels individus en formes d'acció social col·lectiva de manera que tot tipus de grups i categories socials s'organitzen de maneres variades per tal de defensar millor els seus interessos col·lectivament, davant l'Estat i la resta de la societat. De l'Estat es reclama suport, reconeixement o protecció. Suposaria el creixement de la societat organitzada substituint el model més individualista del XIX.

Els motius serien la intensificació de la competència a nivell internacional arran la Gran Depressió del darrer quart del segle XIX, de la protecció aranzelària, els avenços del capitalisme organitzat, la nova conflictivitat social, la major pressió sindical, les crítiques a la corrupció i al clientelisme. El procés s'aguditzava a partir de la Gran Guerra, en aprofundir-se la penetració a l'àmbit públic dels interessos organitzats, patronals i obrers en primer lloc. En concretar, hem de precisar si parlem de corporativismes circumscrits a l'àmbit laboral i econòmic, o al corporativisme en un sentit més ampli. L'espanyol de l'època que estudiem poc tenia a veure amb el corporativisme pur o integral teoritzat més endavant per un dels seus principals impulsors, Mijail Manoïlesco:

El corporativismo integral es la organización completa de todas las funciones de la nación: económicas, sociales, culturales y políticas, en las corporaciones, esto es, en instituciones colectivas y públicas compuestas de la

954 *Lealtad*, 2-I-1915.

955 Fernando del REY REGULLO, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración. 1914-1923*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1992, p. 17.

*totalidad de las personas que desempeñan juntas la misma función nacional y que tienen por fin asegurar el ejercicio de esta función en interés supremo de la nación y mediante reglas de derecho impuestas, como menos, a sus miembros*⁹⁵⁶.

A Espanya, proliferarien els corporativismes mixtes, en la terminologia de Manoilescu, on el poder l'exercirien corporacions amb el Parlament, o amb un partit únic. Circumscrits a sectors concrets, i en cap cas sistematitzats fins el govern del Directori; la sistematització la portarà a terme Eduardo Aunós i el seu equip. Les seues principals fonts, a Espanya, raurien en el pensament catòlic tradicionalista i la visió dels gremis, en una època anterior a l'individualisme liberal. Davant els menyspreu als polítics corruptes, la retòrica defensava un govern de tècnics.

A la comarca de La Plana, com hem vist, predominava l'agrarisme. No era específic del maurisme; es tractava d'una visió comuna a les classes dominants de Castelló, fàcilment assumible, a més, per les classes populars. N'hem parlat molt en analitzar la campanya d'Iranzo per a les eleccions a diputat de 1907 pel districte de Castelló, i les respostes institucionals davant els avalots de finals de la dècada de 1910. Per continuar, i mostrar l'elevat grau de consens burgès existent, citarem un article del diari republicà autonomista *Libertad*. Cambó havia fet aprovar

(...) el arancel del ayuno forzoso (...) Se cierran las Aduanas en el orbe entero para que crezca los retardados de la industria manufacturera (...) El Gobierno debe de tener presente que cuando la vida es cara, el pueblo busca la revolución para mudar de postura.

“Si el pueblo se queja al Gobernador le duele” dijo el gran Quevedo.

¿Te enteras, lector amigo? ¿Te enteras, comerciante de naranja, propietario de huertos que pretendías enviar tus frutos a Alemania, a Inglaterra, a Francia, a Bélgica, a Noruega?

Unos cuantos Sres. Industriales, cuyas industrias se encuentran aun después de años y años de rabiosa protección arancelaria, en los titubeos de la infancia, han logrado unos aranceles que son un reto para las otras naciones (...)

956 Aquesta cita de Manoilescu, a Fernando del REY, “Liberalismo y corporativismo en la crisis de la Restauración”, dins GARCÍA DELGADO (ed), *La crisis de la Restauración*, pp. 41-42.

Y ahora empieza la guerra y el hambre, si Dios no lo remedia ⁹⁵⁷.

Els republicans eren els únics en relacionar directament subsistències amb l'arancel. La premsa conservadora prefereix separar aquestes qüestions. En la mateixa línia, el cap republicà Gasset, a Vila-real, defensava com

(...) por consecuencia de nuestro sistema proteccionista, ocurre que sin tener competencia el productor [ha de] pagar más los abonos, los jornales, los vestidos, etc., etc.

En nuestro país, la opinión es partidaria del proteccionismo; no sólo los patronos, sí que también la masa obrera, como los mineros de Asturias y los productores de tejidos de Cataluña.

Este país debe ser librecambista.

Esta región levantina sería la más rica del mundo si fuéramos región o nación libre para dictarnos nosotros mismos las leyes y las normas a seguir. No tendríamos Aduanas y llegaríamos a ser una verdadera Arcadía feliz.

Yo no soy separatista como son los catalanistas a base del librecambismo; pero no es justo que se haga todo en favor de unos para perjudicar a otros, no se nos da de nada y se nos exige todo ⁹⁵⁸.

Estaven escalfant una assemblea agrarista -una de tantes-, a celebrar a València, amb declaracions antiindustrials ⁹⁵⁹. L'enfocament maurista tendia a insistir en els perills de la revolució. A un editorial del seu president, Cayetano Bigné, al voltant de la crisi provocada per la guerra:

(...) ¿Qué se iba a conseguir con el sacrificio propietario, fustigado cruelmente por la misma adversidad que aflige al necesitado obrero, si en su psicología, ni el ahorro ni la previsión anidan, males estos productores de lo que hoy lamentamos?

957 "La guerra actual", sense signar. *Libertad*, 4-XI-1921

958 *Libertad*, 5-XI-1921. No és un text aïllat; Enrique Gimeno, "Los aranceles del hambre", *Libertad*, 7 i 8-III-1922, va en la mateixa línia, tot preparant l'ambient per a l'assemblea d'Alzira.

959 *Libertad*, 15-XI-1921.

No está el remedio en la propiedad, sino en el Estado y no precisamente en otra cosa, que en la obligación que este imponga de dar facilidades para que el crédito sea dique que contenga la miseria que amenaza inundarnos (...) la borrasca puede desencadenarse ⁹⁶⁰.

Un dels homes més respectats a la comarca en tractant-se de temes agraris era Salvador Guinot. Els seus arguments no variaven respecte a allò que li hem vist defensar a la burgesia local. A més dels arguments més coneguts, al voltant de les limitacions del mercat exterior: si no s'ha reduït la producció, però sí el consum dels clients, el problema és manifest. No es pot substituir Anglaterra, França, Alemanya, Bèlgica i Holanda. D'aquests Estats, només Anglaterra té, tot i la guerra, capacitat de comprar taronges, però menys que abans; els holandesos són prudents, donada la seua situació geogràfica; Rússia podria (creu), doncs fins el conflicte Alemanya feia de reexportadora a l'Imperi tsarista, de tal manera que ara es podria intentar vendre-li directament cítrics als eslaus. El mateix afirmava d'Àustria-Hongria. Però Guinot no creu, encertadament, que en plena guerra aquests països estiguin per comprar cítrics. Les possibilitats d'eixir del problema mercès al mercat interior, tampoc serien realistes. Sobre l'aptitud mercantil local, recorda com Bilbao comprava des d'Anglaterra. S'han de baixar preus -a Espanya només es col·locaven mig milió de caixes-. D'aquesta manera augmentaria el consum; el problema no és únicament el de les tarifes ferroviàries, on s'havien centrat les queixes dels comerciants locals: si tots els mercats interiors són costaners, caldria impulsar la marina de cabotatge ⁹⁶¹.

3. IDEOLOGIA DEL MAURISME LOCAL.

A Castelló no s'observa eixa l'evolució antiparlamentària que tingué una part del maurisme; el centre del seu missatge és una mescla de regeneracionisme i discurs

⁹⁶⁰ *Lealtad*, 13-II-1915.

⁹⁶¹ Salvador Guinot a *Lealtad*, 10 i 17-X-1914. Hi ha més articles, pràcticament a cada número, de caire tècnic. No aporten novetats respecte a allò analitzat en el tema dedicat a l'economia. Si indiquen uns majors coneixements de Guinot que no els demostrats per altres caps polítics, incapaçs d'eixir-se'n del tòpic. La polèmica al voltant dels acords comercials resulta una de les poques notícies que el diari maurista de referència a Espanya ressenyà sobre la província de Castelló: "En Castellón. Cuestiones sobre Inglaterra". *La Acción*, 14-III-1916. Excepte en casos de eleccions generals; aleshores sí mereixia referències curtes en la secció "La política en provincias". Exemple, de pocs, breus al voltant d'un mitin republicà al districte de Castelló, i visita de Navarro Reverter a Sogorb, la lluita al districte de Nules. *La Acción*, 24 i 31-III-1916.

religió. L'explicació que trobem, és als orígens de la societat burgesa castellonenca. El fet que la revolució liberal, als anys 1830, hagués de fer front a una potent insurrecció armada carlista a les comarques muntanyenques, havia fet els principis liberals inamovibles, si més no en la retòrica ⁹⁶².

Criticar el parlamentarisme, implicaria criticar els avantpassats; mentre la burgesia no veïés factible perills revolucionaris, aquesta crítica oberta al parlamentarisme no s'expressarà, a la província de Castelló. La por al fantasma de la revolució en qualsevol de les seues variants, encara no era cap obsessió entre la burgesia de La Plana, amb l'excepció d'aquella vinculada als carlocatòlics. Però per aquests no es tractava únicament dels perills d'una revolució obrera. Es tractava, si més no en la retòrica, de revertir els resultats d'una revolució que sí havia triomfat, la liberal. Especialment, en el plànol de la suposada descristianització d'Espanya.

Regeneracionisme.

Hagamos la revolución desde arriba de que habló nuestro insigne Maura, extingamos a golpes de mandoble la podredumbre que corrompe el alma nacional y destruyamos a golpe de maza el Teatro Guiñol, ese templo de charlatanismo, esa farsa que se llama Parlamento, para edificar sobre sus ruinas los cimientos de la España del porvenir y habremos realizado una sacrosanta venganza del destino (...) ⁹⁶³.

En allò que fa referència all discurs regeneracionista, seguien la línia que havia obert arran el Desastre Joaquín Costa, amb més èxit intel·lectual que organitzatiu, i poques alternatives. Un conservador molt representatiu del moment de desorganització del partit, el qual havia defensat la necessitat de la unitat, Álvaro Agut, ens servirà com a exemple de la retòrica. En aquests moments, el Partit Conservador s'havia reunificat en un consens *ciervista* ⁹⁶⁴;

962 El procés d'adopció del mite es relaciona amb l'arribada a la ciutat de Pedro Gutiérrez de Otero, i la seua connexió amb les elits locals, mitjançant les activitats de la impremta on s'imprimia el *Boletín Oficial de la Provincia*, única publicació periodística fins mitjans del segle XIX. En tot cas, eixes classes mitjanes van aconseguir les seues petites fortunes gràcies a la nova situació: cobrament d'impostos, empresaris de quintes, béns desamortitzats... Fins i tot a Castelló tenia predomini progressista, disposat a votar candidats moderats a canvi d'obres. Otilia MARTÍ, *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*. Diputació de Castelló, Castelló, 1997.

963 A. Badenas Andrés, "Seamos patriotas". Era un estudiant de Dret de Nules. *Lealtad*, 2-I-1915.

964 "Sobre las escandalosas dietas de los Sres. Diputados", Álvaro Agut, *La Provincia Nueva*, 2-VIII-1922.

Cuando la ola de la penuria amenaza con ahogar a todas las clases sociales de España, porque el desequilibrio producido por la revolución económica mundial, que la reciente guerra europea engendró, subsiste todavía; hoy, que el agricultor, vive aplastado por no poder soportar el enorme peso tributivo (...); y la industria atraviesa hondísima crisis, asfixiándose por la excesiva tributación, las desmedidas exigencias de los obreros (...); hemorragia de dinero (...) de Marruecos (...)

Per passar a descriure amb pena els menyspreu governamental envers els empleats públics, ells sí “famélicos” amb exigències legítimes, no com els obrers, que un conservador com Agut considerava ja guanyaven prou. Resulta que els diputats han

(...) tenido la osadía de votarse una asignación de 500 pesetas mensuales, para pagar sus dietas, que sumadas a las 500 que percibían como compensación a la suprimida franquicia postal, ascienden a mil pesetas al mes (...) lo que cobran esos Diputados que con sus desaciertos hacen rodar a la Patria, por el camino de la ruina y la perdición (...).

Continuant amb tota una columna de filípiques llançades sobre els membres de les Corts. Dos dies després repetia els arguments, arremetent front la premsa política. Únicament *Libertad* hauria complert amb el seu deure de crítica. Els altres periòdics cobrien l'expedient amb l'esperança de cobrar alguna cosa, tard o d'hora ⁹⁶⁵.

Podien celebrar un triomf electoral sobre els liberals a L'Alcora afirmant que era una victòria sobre el “feudalismo” ⁹⁶⁶. Quin contingut li donen a eixe feudalisme, és tota una altra cosa, més enllà d'implicar endarreriment i caciquisme.

El motiu principal de la decadència espanyola era el caciquisme. Consideraven fals que els motius foren les males influències del Govern, o la incultura popular.

El carácter histórico y específico que simboliza nuestra política provincial es el caciquismo. Y la soberanía monopolizada de hecho por el cacique, ha llegado a ser entre nosotros tan sólo un bien de familia, una propiedad hereditaria, y los deberes políticos una especie de servidumbre real, carácter que revisten

965 “Un atraco al Tesoro”, *La Provincia Nueva*, 4-VIII-1922.

966 *La Provincia Nueva*, 20-II-1922.

todas las manifestaciones de esta especie de Estado patrimonial (...) 967.

El discurs s'incardinava en els tòpics regeneracionistes. Existia un corrent d'opinió, proper als grup maurista, que defensava la necessitat d'unió entre *datistes* i mauristes, donada la impossibilitat de triomfar sense el suport de la política rural. Això demostrava, pels mauristes, la covardia d'aquells que parlen bé de Maura en privat però no s'atreveixen davant la campanya del *Maura no!* “(...) *No, señores ilusos, señores acomodaticios. Así no se hace patria; así no se salva el país. (...) Nosotros no somos impacientes. No miramos el turrón (...)*”. Només els mauristes podien eliminar la corrupció, era la idea que remarcaven ⁹⁶⁸.

Com podien acabar aplicant aquest regeneracionisme? Mitjançant la participació en política de les masses neutres a les quals apel·laven. La campanya del *Maura sí*, al temps que criticaven que les autoritats no esborressin les pintades *Maura no!* ⁹⁶⁹. Les afirmacions mauristes podien aparèixer a segells amb el lema *Maura sí*, entre 1 i 1.75 pessetes, botelles d'anís, paper de fumar marca *Maura sí* dels germans González de García -que s'havia de comprar al conserge del local de la Joventut-. Màquines d'escriure *Underwood* que escriuen la veritat, no com fan els *datistes*. Rellotges Parés, més amables que el Governador, la qual cosa “*es el colmo*”. Si la *Bien Plantada* s'ha traduït al castellà, millors són les ametlles que ven *El Melero*. Màquines de cosir i bordar *Pfaff*, i tocadiscos *Gramophone*, “*máquinas superiores a las maquinaciones de Don Fernando Gasset y tiburcistas*”. Podríem continuar; aquestes formes propagandístiques tenen més a veure amb tècniques modernes de publicitat comercial, que no amb propaganda política de carrer, en la seua majoria ⁹⁷⁰.

Aquesta denúncia al caciquisme, molt en la línia que havia aconseguit integrar Joaquín Costa en el discurs polític espanyol, quin fons de sinceritat tenia? O era un discurs polític cara a la galeria, allò desitjable però difícil d'aconseguir? Allò cert és que la correspondència personal demostra com el clientelisme estava a l'ordre del dia.

967 Domingo Calvo, “Política regional”, *Lealtad*, 9-I-1915.

968 *Habacuc*, “Los impacientes”, *Lealtad*, 15-VIII-1914.

969 *Lealtad*, 1-VIII-1914.

970 *Lealtad*, 1914-1915.

Exemples de cartes enviades a Maura:

-*Albay*⁹⁷¹:

Demana el càrrec d'Administrador de l'Hospital de Burgos pel seu parent José Herrera y Arieta. Necessita que pressione diputats provincials burgalesos. S'han canviat jutges municipals de Vinaròs;

Cal mantenir Miguel Armengot com a metge de la Comissió de Reclutament. Podria Maura parlar amb l'arquebisbe per col·locar un amic de beneficiari de la Catedral?

S'endolla un gendre de Tiburcio Martín com a Inspector Tècnic del Timbre, destinant-lo a València tot i no haver-hi vacant -això era complicat. Intervenien el senador Frau, i La Cierva-

Es restitueix José Francés com a secretari del Govern Civil.

Es col·loca el Comandant d'Infanteria Ramón de Francia a la Comandància de Reclutament de Castelló.

-*Tiburcio Martín*, amb la intermediació del senador Frau, aconseguirà càrrecs de la Companyia Arrendatària de Tabacs per Luis Fabra. El motiu que dóna, que és el fill de Victorino Fabra, el seu pare ha mort, i se li déu⁹⁷².

-*Salvador Guinot*⁹⁷³

Recomana Vicente Ripollés pel Conservatori de Música de València -això es presenta complicat; una segona carta s'interrogarà si caldria avisar César Silió-

Demana no se concedisca l'excedència a l'enginyer del Port -però no es pot fer, doncs Maura no coneix el Director Sr. Valenciano-

El fill del Governador Civil, un maurista, ha ferit d'un tret un agent de seguretat. Ho presenta com coses de la joventut. "*La pasión política*" pot voler aprofitar-se per aconseguir el canvi de Governador. Segons una altra carta, aquesta indignada, d'un tal Rubió, el xiquet estava en una casa de putes i el seu pare Governador envia agents a tornar-lo a casa a les quatre de la matinada.

971 Arxiu Maura. Cartes d'Albay a Maura, 19-VIII-1906. 30-IX-1906. 13-XII-1908. Vàries sense datar. En ocasions, Maura escrivia damunt la carta la resposta que calia donar. Lligall 2/32.

972 AM. Cartes de Tiburcio Martín a Antonio Maura, 20-IX i 10-X-1907. Lligall 63/5.

973 AM. Salvador Guinot a Maura -però dirigides a Prudencio Rovira-, 15-VIII, 12-IX i 24-X-1921; 24-II-1922. Rubió a Maura, 24-II-1922. Lligall 48/17.

-Navarro Reverter⁹⁷⁴

Es queixa a Maura que volen canviar-li el cap de Telègrafs, quan aquest hauria de ser “*mi protegido*”.

A petició de Maura, es trasllada a València com agregat d'Intervenció Alberto Rodríguez Mollinedo. Allò de col·locar algú com a agregat quan no hi ha vacant havia de ser un expedient prou comú; ja l'havíem vist abans.

Aquests són els casos que podem documentar de la correspondència que enviaven a Antonio Maura. Podem suposar que no tot passava per ell, que algunes cartes s'hauran perdut, que moltes negociacions no eixien del marc provincial. Mentien, en expressar la necessitat de canviar el sistema? Nosaltres preferim parlar de doble moral. Ells sabien perfectament què és el que calia fer; era necessari eliminar la corrupció. Però no tenien cap intenció de deixar de col·locar i ajudar en allò necessari els seus amics polítics, familiars, membres de les seues xarxes familiars i clientelars. S'autojustificarien en el fet que els altres també ho feien, i en les necessitats polítiques; si un no col·loca els seus amics, aquests es passaran a una altra facció. I els uns pels altres, tot continuaria igual fins la República.

La defensa de la tradició i el regionalisme, complementaris.

Ja hem fet esment dels xocs que podien produir-se durant les Festes de Juliol a la capital provincial. Com hem insistit a capítols anteriors, es recordava, exagerant, la defensa de Castelló front els carlistes el 1837, mostra del caire liberal de la ciutat, que vindria ja de la Conquesta de Jaume I, seguint amb les Germanies, fins arribar a les guerres carlistes. Des del món catòlic, es volia fer de la Magdalena una festa de caire predominantment religiós. Vicente Gea i Salvador Guinot debatrien al respecte en un número especial de *Revista de Castellón*. El primer, un cap republicà, considerava que el mite de la baixada dels primitius castellonencs a la plana s'havia de revisar. Guinot considerava que sí, s'hauria de revisar, però també respectar la festa de “*les gayates, cada día con más esplendor y más entusiasmo*”. Ricardo Carreras hi feia una exaltació gaiatera, en la línia de *Doña Abulia*; Lluís Revest una aportació erudita al voltant d'una predicació de l'any 1791. Castelló y Tárrega, una de pràctica: no és bona idea fer la festa principal per la primavera; millor al sol del juliol ⁹⁷⁵. El número de la revista recorda els

974 AM. Cartes de Juan Navarro Reverter Gomis a Antonio Maura, gener 1903; 3-VI-1912. Lligall 74/17.

975 *Revista de Castellón*, 15-III-1914. Els textos de Huguet i Guinot, els reproduïx en part, i comenta, Gerard LLANSOLA, *Republicanisme*, pp. 128-130.

primers del *Butlletí* de la Castellonenca, i les preocupacions culturals i simbòliques del grup maurista, al temps que està esforçant-se en publicar *Lealtad*.

Ara, del recull de cultura popular que farà la revista maurista *Lealtad*, només un estarà escrit en valencià, senyal de la castellanització cultural del grup burgès urbà de les Joventuts Mauristes. No cal que dir que el folklore local no s'expressaria en castellà. Espresati arriba a passar a prosa castellana la cobleta valenciana *La flor del lliri blau*, en *La hermana muerta*⁹⁷⁶. L'interès per la cultura valenciana estaria limitat a uns pocs d'ells, especialment Guinot i els més vinculats; postura que els altres membres del grup respectarien pel seu carisma⁹⁷⁷.

Guinot participa, el 1914, d'un recull valencià de cultura popular, *Paisatges, costums, quadros, escenes i tipos del regne de València*, amb Enric García Bravo, Joan Baptista Valls i Andrés Peyrat, coordinat per Josep Ribelles; del subjectivisme de la memòria passa a la metodologia de recollida coherent des del primer número del *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*⁹⁷⁸.

Tombatossals i *De la meua garbera* es publicaren el 1930 i el 1935. Però s'han escrit la primera meitat dels 20, quan ja estaven codificats i consolidats els materials culturals necessaris.⁹⁷⁹ Carlos González Espresati diria de *Tombatossals* “es de pura cepa española”⁹⁸⁰. Calia deixar clar que escriure en valencià no implicava un abandó de l'espanyolisme.

Regionalisme.

Guinot havia comentat l'obra fundacional de Faustí Barberà i Martí el mateix any

976 Lluís MESEGUER, *Castelló literari: estudi d'història cultural de la ciutat*. Universitat Jaume I, Castelló, 2003, p. 65 i 77-78.

977 Espresati recordava com a nucli del grup, ja des de l'època de la revista *Don Cristóbal* el segle anterior, a Guinot i Carreras. Guinot s'aplicava, ja aleshores, a la erudició, “*la investigación filológica y demás temas análogos*”, que Espresati no considera digne ressenyar. Carreras preferiria “*la pura creación literaria y artística y por el comentario analítico de aquella*”; escrivia un “*castellano pulcro*”, Guinot s'interessava per la “*castiza prosa valenciana*”. “Anales de una cultura provinciana”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXV (1949), p. 820.

978 Ja com a alcalde, a la dècada dels 20, Salvador Guinot participà en una recollida pel *Cançoner popular de Catalunya*, amb Sánchez Gozalbo, Carreras o Enric Ribés. Lluís MESEGUER, *Castelló literari*, pp. 71 i 75.

979 José PASCUAL TIRADO escriu *Contalles de la Terra* (les que recollirà després al *Tombatossals*) i la sèrie de contes *De la vida Castellonenca* i *De la terra Castellonenca* al *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, toms I a XI (1920 a 1930).

980 *Diario de Castellón*, 5-XI-1930

de la conferència a la seu de *Lo Rat Penat, De regionalisme i valentinicultura* ⁹⁸¹. L'aplaudirà. Aplaudia el no voler-se confondre amb el federalisme, i el no ser separatista, tot i que en opinió de Alfons Cucó, allò cert era que Faustí i Barberà no retrocedia davant aquesta qüestió. També valorava la part erudita, d'història comparada, de *De regionalisme*. En la seua visió, la tradicionalista dels catòlics locals, la regió era entesa com a font natural de valors, costums i tradicions, de manera no molt diferent a la que podia defensar en el moment Menéndez y Pelayo. ⁹⁸².

El 1909 es funda a Castelló *Joventut Nacionalista* que mantenia contactes amb la Joventut Valencianista de València. La formaven elements de partits tan oposats com el carlí i el federal. Els principals dirigents foren Gaietà Huguet i Salvador Guinot. Per l'activitat eminentment literària, el teatre especialment, que mantenien, el sector més polititzat, al capdavant del qual era Huguet, antic cap dels federals castellonencs, se n'escindí per fundar, el 1913, la societat *La Nostra Terra*. Aquesta editava la revista mensual *Nostra Terra*, la qual declarava “*No venim a enaltir a una província (...); volem ésser i fer valencians i moltes coses més que sintetitza el nostre lema 'Dret i Pàtria'*” ⁹⁸³. A més de vetllades literàries i menjars, podien presentar protestes a l'Ajuntament republicà per canviar de nom els carrers: de Jaume I a Darwin ⁹⁸⁴. Encara el 1915, quan es convoca la Joventut Regionalista, se'ls crida a la seu del Cercle Catòlic ⁹⁸⁵.

Eixe mateix any, Guinot participa en la fundació del maurisme. I ja no col·laborarà amb el valencianisme polític. En tot cas, algun poso quedà. Del 1915 és la fundació del Centre de Cultura Valenciana ⁹⁸⁶, institució amb l'objectiu d'aglutinar estudis i treballs d'història valenciana, des d'una perspectiva elitista i erudita. *La Castellonenca* serà una bessona.

A partir de 1919, quan el maurisme ja estava en desfeta i centrat en qüestions culturals, i els que mantenien carrera polític intentaven sobreviure, s'impulsava a

981 Comentat per Alfons CUCÓ, *El valencianisme polític*, pp. 62-65.

982 J. de V. (pseudònim de Salvador Guinot), “El regionalismo y Lo Rat Penat”, *Ayer y Hoy*. 15-XII-1902. Reconeixia no haver tingut accés al text complet.

983 Alfons CUCÓ, *El valencianisme polític 1874-1939*, Afers, Catarroja, 1999, p. 93. En realitat es tractava de dues organitzacions complementàries, la Joventut Catòlica Regionalista, fundada dins l'Acadèmia Catòlica, i el Centre Regionalista Sant Joseph, les quals compartien seu, al Carrer Major 156; *La Cruz*, 13-III-1909.

984 La protesta venia de Miguel Climent i Emili Calduch, pel Cercle Catòlic, i de Pascual Tirado i Joaquín Marín per les Joventuts Regionalista i Tradicionalista, a més d'indeterminats veïns del carrer afectat. *La Cruz*, 27-II a 13-III-1909.

985 *Heraldo*, 23-VI-1915. Encara existia un Comitè Regionalista encapçalat per Francisco Baidal i Francisco Avinent el gener de 1919. *La Provincia Nueva*, 8-I-1919.

986 Pau VICIANO, *La temptació de la memòria*, 3i4, València, 1995, p. 27.

comarques l'Agrupació Nacionalista Escolar. Aquest agrupació obriria sucursals a Artana, Betxí, Benassal i Nules, en bona part per l'empenta personal de l'artanenc, estudiant de Medicina, Vicent Tomàs i Martí, i de Carles Salvador; el primer havia viscut un temps a Barcelona. Les seues plataformes intentaven trencar l'aïllament dels medis rurals. Les seues reivindicacions, expressades al IV Aplec de Betxí, reflectien aquelles demandes agraristes que tant s'havien repetit darrerament ⁹⁸⁷

Per què no els va interessar, al grup de la Castellonenca? El contingut social no podia ser un problema. Coincidien en la visió agrarista de l'economia. La diferència havia de ser a l'element nacional. També es probable que trobaren massa radical la reclamació de l'ensenyament en valencià, que s'organitzava des de l'oficina d'acció de Carles Salvador des de Benassal.

El seu nacionalisme espanyol era de caire elitista. *Licenciado Torralba*, pseudònim de Ricardo Carreras, ens feia una primera anàlisi d'allò que considera el grup bona literatura. Com a un dels homes més castellanitzats del grup, el seu exemple és la generació del 98 ⁹⁸⁸. “(...) *la juventud ávida de dinero ni estudia ni crea. Cava en la calle el dicho soez y la gracia burda y manida y con musiquilla que trasciende a los patios de vecindad en donde chulos y mozuelas bailan el agarrado, corre al teatro y cobra trimestres*”. Es referien a autors com Ayguals de Izco. Els seus imitadors del moment, “*son vulgo que vive del vulgo y para el vulgo*”. L'autèntica joventut patriòtica la veien reflectida en Azorín, Baroja, Benavente o Maeztu. “*Los revolucionarios son hijos de la periferia*”, com havia ja observat Maeztu, i cita el nostre autor. L'avantatge d'aquesta nova fornada d'escriptors, respecte a les anteriors, la troba en el fet que ja no són “*pura traducción del francés*”. D'aquesta manera, poden ser, tot i perifèrics, hereus dels “*más castizos castellanos*” ⁹⁸⁹.

Aquests castissos castellans eren imitats conscientment. Si els referents nacionals de la generació del 98 incidien en el redescobriment de Toledo i de la pintura del Greco com expressions del caràcter nacional espanyol ⁹⁹⁰, els autors locals,

987 Alfons CUCÖ, *El valencianisme polític*, pp. 162-164.

988 No es que es limités a fer un article erudit. Ens com va quedar en la memòria del grup dretà maurista. Encara ho recorda quaranta anys més tard Carlos G. ESPRESATI, “Anales de una cultura provinciana”, p. 826.

989 *Licenciado Torralba*, “La juventud literaria”, *Ayer y Hoy*, 44 (octubre 1903), pp. 450-452.

990 Entre d'altres, com la mitificació de Castella con defensora de les essències espanyoles, o la del Cid; el redescobriment del mudèjar. Ramón VILLARES, *Restauración y Dictadura*, t. 7 de FONTANA, Josep i VILLARES, Ramón (ed.), *Historia de España*, Barcelona, Crítica-Marcial Pons, 2009, pp. 177-242.

considerats per Espresati el 98 castellanenc, cercaven les arrels de Castelló al temps que literaturitzaven la localitat en la Vilaplana de Carreras a *Doña Abulia*. Al temps, el pintor local a redescobrir seria Ribalta, considerat erròniament fill de la localitat. La idea havia de venir d'Espresati, el qual havia defensat la conferència de fi de carrera al voltant de la casa del Greco a Toledo ⁹⁹¹.

La visió regionalista, o nacionalista espanyola, la podem observar com a colofó en l'informe de Guinot, Carreras, Chicharro i Gasset dirigit a les forces vives provincials davant el projecte de Mancomunitat ofert pel Directori. Després d'una introducció erudita sobre els límits geogràfics de la comarca de La Plana i senyoriis que l'havien formada, marca de Salvador Guinot, i d'insistir en la importància per a la seua economia de l'agricultura d'exportació, i algunes referències a l'“*uniformismo fatal*”, s'acaba expressant la província com a àmbit d'actuació política, que la regió no ha de canviar.

1º Que sea reconocida y conservada la comarca, gobernación o provincia de Castellón y su histórica capitalidad en una posible nueva división territorial.

2º Que al agruparla en región sea con su personalidad y sin merma de las atribuciones que se le reconoce como provincia.

3º Que a la región se le atribuyan funciones hoy centralizadas.

4º Que todo ello sea a base de una plena autonomía municipal con todas las garantías que el Estado considere necesarias y con su tutela, sin merma ni desdoro de la patria única, España ⁹⁹².

Sí estaven disposats a participar en la Mancomunitat Valenciana oferta per la Dictadura. Quan els representants de les diputacions provincials es reuniren a València, la presidència fou per Salvador Guinot, mig per prestigi, i mig davant la postura dels valencians de no liderar per tal d'evitar reticències d'Alacant. El punt d'acord fou obra dels diputats castellanencs. Castelló havia de ser el lloc de reunió per a debatre definitivament el projecte. Fracassaria davant l'oposició dels representants alacantins ⁹⁹³.

991 Sobre els orígens de l'error, “Lo que va de Ribalta... a Ribalta”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXV (1949), pp. 835-844.

992 “Castellón ante el regionalismo” *Heraldo*, 14-XII-1923.

993 VV. AA., *El fracàs de la Mancomunitat al País Valencià. 1906-1931*. Diputació de València, València, 1985, pp. 61-70.

El catolicisme, entès com a assegurança contrarevolucionària.

La qual cosa no era cap novetat. Entre la burgesia conservadora de les ciutats espanyoles s'havia desenvolupat una mentalitat, *vaga ideologia política* en paraules de William Callahan, que considerava la religió un baluard per a la defensa de l'ordre social. La mort de Nocedal el 1907 hauria deixat orfes els integristes, facilitant l'acceptació del sistema pels sectors confessionals. D'aquesta manera, es va produir una aproximació del catolicisme polític envers els partits del torn, i una cada vegada major admiració cap a la monarquia i l'exèrcit. Al temps, la identificació de l'Església amb el maurisme era cada vegada major ⁹⁹⁴.

Els mauristes compartien aquesta visió del món. Ja des dels inicis, s'hi feia una crida a les classes acomodades i les neutres,

(...) y así acercarnos al pueblo, a esa muchedumbre descarriada, y hacerla comprender que es objeto de una explotación inicua, que el cristianismo, esa religión que ellos tanto abominan es el que fundó la libertad, la igualdad y la dignidad personal, es preciso que digamos a unos y a los otros, que el cristianismo enseña y manda por boca del gran pontífice León XIII, que la hacienda, las riquezas o se tienen para el disfrute, y solaz de los afortunados, sino para invertirlas en el bien del prójimo.

La conclusió de l'autor es que Espanya no ha sigut mai una democràcia i les esquerres enganyen el poble per tal d'aprofitar-se d'ell ⁹⁹⁵.

La visió de allò que a principis del XX s'anomenava qüestió social era paternalista. Calia explicar a la gent humil els seus autèntics interessos, donat la facilitat amb que es deixaven entabanar per republicans, socialistes o anarquistes, depenent del lloc. Així, el comentari de *Lealtad* al discurs de Maura a Solórzano era l'habilitat del seu cap per explicar com "*jamás hubo ni habrá entre los hombres dueño respetado sin justicia que le preserve, ni justicia sin autoridad, y que, por esto mismo, los más débiles, los más desvalidos y los menos instruidos tienen mayor necesidad de que les ampare la autoridad neutral, persistente y firme*" ⁹⁹⁶.

994 William J. CALLAHAN, *La Iglesia Católica en España (1875-2002)*, Crítica, Barcelona, 2002, pp 69-79 i 202.

995 Lluís Avinent, en els brindis d'inauguració del moviment; *Lealtad*, 24-VII-1914.

996 Salvador Guinot, comentant el discurs de Maura a Solórzano, *Lealtad*, 1-VIII-1914.

Era l'abandonament de la religió allò que havia comportat l'arribada del terrorisme anarquista. Així, l'assassí de Cánovas era *“un desdichado, un ser inconsciente, que arma su brazo para poner en práctica aquella idea de exterminio que se le enseñara en la escuela laica”*. Amb els *idóneos* desapareixia la missa de l'Esperit Sant que precedia els consells de guerra, resultat, *“A quién debéis seguir, católicos, masa neutra? Acordaos de quien clausuró la Escuela Moderna, sementera de desalmados y anarquistas, si no queréis que el hampa revolucionaria triunfe (...) si no queréis que vuestros hijos sean arrebatados de la Santa Madre la Iglesia, si no queréis que la anarquía se enseñoree de vuestros hogares”*. Els treballadors haurien de tenir clar que era a Maura qui devien la legislació defensora dels obrers ⁹⁹⁷. Villagrasa pareixia significar-se com el ideòleg del grup, assenyalant com a problemes del moment, com a *“origen del Mal”*, tres factors. El primer, l'exaltació de l'egoisme, que procediria d'Heràclit i els sofistes grecs. El següent, la Reforma protestant i la Revolució francesa. *“Tras ellos vino el sacrificio de las ideas redentoras del Mártir del Gólgota”* ⁹⁹⁸.

El paper de la dona a la societat.

No es tractava d'un tema que els preocupés gaire. Com a burgesos catòlics de la seua època, confonien sexe, com a fenomen biològic, i gènere, com a construcció social que assigna unes determinades conductes i modes de ser a cadascun dels sexes. L'ideal que s'esperava d'una jove burgesa eren la Dolçor i la religiositat, rebudes a un col·legi religiós; les dones en el seu conjunt, eren més religioses que els homes. El motiu? En els homes predominava la raó sobre els cor. Però la raó masculina havia deixat d'estar conformada per la fe, de tal manera que el paper de la dona era recordar-li eixa fe que hauria oblidat. Ara, la seua participació política, que hem observat en els moviments de caritat o contra la blasfèmia, tot i ser orientats cap a la recristianització de la societat, resultava contradictòria amb la seua exclusió de la política ⁹⁹⁹.

El setembre, *Lealtad* començava a publicar una nova secció, *Fémina*,

(...) para proporcionar al bello sexo un rato de legítima y honesta

997 Victorino Villagrasa, “Honrando a un mártir” -per Antonio Cánovas- i “Basta de farsas”, *Lealtad*, 8 i 22-VIII-1914.

998 “Hacia el precipicio”, en referència a la guerra mundial. *Lealtad*, 7-XI-1914.

999 Inmaculada BLASCO, “Ciudadanía femenina y militancia católica en la España de los años veinte: el feminismo católico”, a Carolyn P. BOYD (coord), *Religión y política en la España contemporánea*, Centre d'Estudis Polítics i Constitucionals, Madrid, 2007, pp. 187-208.

expansión. Como es lógico, la lectura servida en esta página, será frívola, ligera, tal como exigen la delicadeza de sentimientos y la dulzura de carácter de las personas a quienes la dedicamos (...). Bendita sea la mujer; más todavía cuando a su misión añade el afán de sernos útil en empresas que los hombres monopolizábamos porque ellas nos lo permitían.

Després de la cavallerosa entrada editorial, la redactora, que escrivia amb el pseudònim *Violeta*, continuava

(...) Pienso, claro está, defender a las mujeres por compañerismo, aunque mis simpatías verdaderas, naturalmente, están por el otro sexo, sin trasponer los límites de nuestras escasas libertades (...).

La dona, “*pizpireta lectora mía*”, resulta l'autèntica sostenidora del cristianisme, i la vida pel seu pare, marit o nuvi. “*Tú sabes existe un diputado republicano radical, llamado Soriano, que ha hablado contra la religión, sus ministros, que no cree en Dios (...)*” però s'ha casat per l'Església per l'amor d'una dona. “*Un bondadoso padre vocifera [defensant] el entierro civil*”, però el seu enterrament serà sagrat per tenir contenta la seua esposa. “*Si tu eres, lectora, el sostén del cristianismo, ¿Cómo quieres no te diga que eres política?*”. Ets “*la encargada de mantener vivos en el hombre la fe y el deber cívico*”¹⁰⁰⁰. Els temes tractats es centrarien en la moda.

No es tractava de cap novetat, tampoc dins el maurisme. Una obra per a dones de l'època, escrita per María Atocha Ossorio y Gallardo, tenia com a epígrafes:

Educación, instrucción, economía doméstica. La vestimenta. La habitación. Higiene. Medicina práctica. Vida social. Cocina. Anécdotas y historias.

L'autora donava per fet l'existència d'un instint de maternitat, que requereix d'estudi; i dos dons que superen la natura, com son

(...) la Religión, principal y primer fundamento en que toda obra de educación debe apoyarse, y la Razón,(...) que debe, apoyada en al Religión,

1000 El darrer article, amb el pseudònim *Guillermo*. *Lealtad*, 5-IX-1914. Aquesta seria la línia de la publicació. *Violeta* donava el to frívol, i *Guillermo* el cultural. Les dones tindrien dues maneres d'observar el món, la de la llar i la mundana. La primera seria la realista; la segona, els somnis de “*príncipe libertador que todas esperamos de mocitas*”. *Guillermo* defensava la necessitat que la dona estudie; és fals considerar-la inferior. Es referia a la classe mitjana. *Lealtad*, 12-IX-1914.

guiarnos por el camino de lo verdadero y lo justo (...) Los años que pasan las jóvenes en el hogar paterno deben ser a modo de preparación para su futura su definitiva vida de esposa y madre ¹⁰⁰¹.

Es tractava d'una guia de normes, d'urbanitat, per a les filles de la burgesia; la revista *Lealtad*, escrita també per a un públic burgès, hi estaria plenament d'acord. No s'insistia mai en el sufragi femení; això sí, la visibilització en el discurs de les dones, podia tenir-lo com a conseqüència. O la seua acceptació, sense resistències, quan aquest sufragi femení s'acabara legislant.

4. SOCIABILITAT.

Ja hem observat, com el personal polític de la Restauració, generalment, el formaven llicenciats en Dret, i quin era el cursus honorum. Els únics estudis superiors que podien fer-se a la província eren els de Magisteri femení. De 1877 a 1904 la Facultat de Lletres a València perd un 40 per cent de matrícules. Però de Castelló, passen de ser 99 a ser 15. Èxit de l'economia exportadora? És possible que fora més eficaç dedicar-se a algun negoci vinculat a la producció i comercialització de cítrics que no a la carrera legal. També és possible que no hi hagueren prou eixides professionals a La Plana, fora de tornar a algun negoci vinculat a la família, de tal manera que la inversió en diners i en anys d'estudi no pagara la pena ¹⁰⁰².

En tot cas, implicava la dificultat de renovar l'elit intel·lectual local, així com els càrrecs polítics, que hem vist com repeteixen noms durant l'etapa estudiada. La continuïtat en els lideratges polítics explicaria la continuïtat dels discursos, així com la deriva personalista dels debats. Havia de resultar difícil, a gent com Bellido o Giner, trobar nous arguments per a discutir, després de tants anys liderant els dos moviments carlistes. També explica el cansament d'un Salvador Guinot, que a més tenia interessos intel·lectuals en els quals dedicar el seu temps en retirar-se de la política a partir del 1916. El mateix podem dir d'Espresati; en el seu cas, la participació en el moviment maurista podia deure's més al desig de reivindicar la memòria del seu pare, que no als seus interessos personals, més centrats en la literatura i l'erudició ¹⁰⁰³.

1001 María Atocha OSSORIO Y GALLARDO, *Las hijas bien educadas*, Sociedad General de Publicaciones, Barcelona, sense datar, pp. 3-7.

1002 Ferran ARCHILÉS; Manuel MARTÍ, Manuel, *et al*; *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, Fundación Dávalos-Fletcher, Castelló, 2011, p. 28

1003 El conjunt de poemes que recull el 1930 a *Azahar* l'escriu entre 1907 i 1917. L'obra tràgica *Llana de Amor* la publica el 1912, i la seua conferència de final de carrera tractava de *La Casa del*

Si eren de La Plana, la majoria haurien passat per l'Institut Ribalta ¹⁰⁰⁴, on molts haurien tingut de professors Salvador Guinot o Lluís Revest -a més, bibliotecari, arxiver i cronista del municipi ¹⁰⁰⁵-. Entrar a l'institut amb únicament deu anys, essent a més tan poca gent en el conjunt de la població, per força havia de crear certa cohesió de grup, més enllà de les desavinences personals o polítiques. Els debats i discussions literàries, que els formaven com a grup amb interessos més *elevats* que no els del poble que estaven destinats a guiar, podien començar en una publicació estudiantil de batxillers; després, es seguien en alguna publicació setmanal de València, fos *El Cuento Universal* o *El Cuento del Dumenche*. I de tornada a Castelló, veient la seua obra impresa a *La Revista de Castellón* ¹⁰⁰⁶.

Després, havien anat a València a traure la carrera; allà havien tingut com a professors Rafael Rodríguez de Cepeda, pare i fill ¹⁰⁰⁷. Per edat, més al fill. El pare havia mort el 1896. El fill havia fundat la Lliga Catòlica a València. Ensenyava Dret Natural; amb els germans Gadea Orozco, catedràtics de Dret Processal, havien fundat l'Acadèmia de la Joventut Catòlica, on es feien discursos religiosos i vetllades literàries i musicals. Pareix que els estudiants de Dret acudiren en un nombre important; els de Medicina no tant. Aquestes dues eren les úniques carreres existents a València, aleshores. La seua obra, i manual prou venut, en ser necessari per aprovar l'assignatura, i emprat a més a d'altres universitats, com Barcelona, on alguns professors volien assegurar-se de seguir l'ortodòxia religiosa, fou *Elementos de Derecho Natural*, publicat el 1887-1888. La seua visió era neoescolàstica. També refutava les teories errònies: Hobbes, Spinoza, Kant, Helling, Schelling o Krause. Sense oferir-los com a bibliografia, ni demostrar haver-los llegit. Els estudiats a fons eren els seus refutadors: els neoescolàstics alemanys, francesos i italians del moment. Aquestes eren les referències cultes que podem esperar,

Greco. No pareixen interessos d'un jove preocupat per la política, i no és d'estranyar que s'unira al grup de la Castellonense. Carlos GONZÁLEZ ESPRESATI. *Azahar. Tipos, fiestas y paisajes de tierras de La Plana*, Imp. Armengot, Castelló, 1930, p. 12; *Llama de Amor*, Imp. Fortanet, Madrid, 1912; *La Casa del Greco*, Imp. Fortanet, Madrid, 1912.

1004 A l'antic convent de Santa Clara, fins 1916, quan s'inaugura l'actual. Gimeno Michavila recorda experiències a Vicente GIMENO MICHAVILA, "Viejos recuerdos de mi época escolar", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXII, (1946), pp. 455-467.

1005 O al carmelitè descalç Pascual Amorós, més conegut pel seu nom religiós de Ramón de María, un altre del grup. Pau VICIANO, *La temptació de la memòria*, p. 57.

1006 És l'evolució d'un Maximia Alloza, d'un primer madrigal estudiantil al poema *loesa*. Carrera literària seguida per un més jove Carlos G. ESPRESATI, "La rosa de un madrigal", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXII (1946), pp. 167-174.

1007 Xavier SERRA, "Rafael Rodríguez de Cepeda. L'immobilisme catòlic"; a Gustau MUÑOZ (ed), *Els reaccionaris valencians. La tradició amagada*. Afers, Catarroja, 2010, pp. 21-44. Francisco MARTÍNEZ GALLEGU i Vicent SANZ, al *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*. UNED-Alfons el Magnànim, Alzira-València, 2003.

i trobem, en la premsa catòlica de La Plana -*La Cruz, El Cruzado, El Criterio, El Maestrazgo, El Tradicionalista*, i no van més enllà. Es consideraven gent al dia; eren els liberals, republicans o revolucionaris en general els que seguirien doctrines superades. A la premsa conservadora no s'entra en tants detalls d'escolàstica. Representaven un sector menys ideologitzat de la dreta, o considerarien que els debats ja els arribarien de la primera lectura, no de la complementària, com era la local.

Haurien conegut algun dels Cepeda; si no, com demostren les llistes de subscripcions que publiquem de seguida, la principal font d'informació era la premsa de València, de manera que estarien al corrent dels debats del cap i casal. A la Lliga Valenciana havien conviscut catòlics i carlistes; la idea es podia imitar. De fet, Rodríguez de Cepeda serà senador per Castelló el 1910, com a compensació per perdre a la circumscripció de València.

Com a homes ben relacionats amb la cultura espanyola, algun d'ells, i a més, patriotes espanyols convençuts, quan l'Estat decideix celebrar el Centenari de Cervantes, ells, al voltant de la principal institució pública educativa provincial, l'Institut Ribalta, decidiran participar. La celebració va prendre la forma d'una setmana cultural ¹⁰⁰⁸, amb conferències a porta oberta al saló d'actes del centre, un concurs entre els alumnes per a fer el millor resum de les conferències. El tribunal el formaven Salvador Guinot, Lluís Revest i el Director de l'Institut, José de la Torre. Els guanyadors seran una aplicada Antonia Balaguer, i el futur poeta Bernardo Artola Tomás.

Les bones relacions amb el món cultural espanyol es mostren en la intenció que acudiren les màximes figures culturals del moment; no podrien participar per "*desgracias familiares u otras causas justificadas (...) los hermanos Álvarez Quintero, D. Jacinto O. Picón, D. Emilio Cotarelo, don Ramón Menéndez Pidal, etc.*". Américo Castro enviarà un article al voltant del sentit modern del Quixot. Salvador Guinot, en una comparació entre els arbitristes del XVII i els regeneracionistes -sense nomenar-los- del moment, dins una Espanya en la que "*La penuria del erario público (...) es cosa tan vieja como la nación misma*", dictarà la conferència amb el títol "*Visionarios de ayer, realistas hoy*". Indicatiu de la ideologia catòlica predominant, l'article de al voltant del realisme de Cervantes: l'interessa separar-lo del realisme d'Emile Zola, el qual aplicaria "*al examen del sujeto artístico la lupa para que no quede inmundicia de que no se haga mención (...)*", en camí

1008 Es publicarà, a benefici de la Societat Castellonenca de Caritat. AA.VV., *Semana Cervantina. Resúmenes y artículos*. Publicaciones de la Biblioteca Escolar del Instituto General y Técnico de Castellón, Castelló, 1920. Les dues cites següents, pp. 7 i 103.

al “materialismo, anarquismo”¹⁰⁰⁹.

Com es reproduïen els seus comportaments? Cert que tenien un fons educatiu comú, però no hem d'oblidar les xarxes familiars, d'amistats i de negocis, complicades de destriar. Eixos negocis es consolidaven a institucions de la classe mitjana¹⁰¹⁰ com eren

La Lliga de Contribuents -presidida en la nostra època per Gaetà Huguet i F. Gasset.

El Cercle Mercantil (presidents Santa Cruz, Espresati pare o Salvador Serrano)¹⁰¹¹, institució creada el 1897 i institució clau en donar lloc a la creació de la Cambra de Comerç.

La Cambra de Comerç tenia 24 vocals. La presidència, fins 1922, fou del maurista José Simón Hernández i vicepresidència, el liberal Juan Peris Masip. Va ser l'origen de la Junta d'Obres del Port. Totes presidides per Espresati pare de 1901 a 1912 la de Comerç, republicà en un principi, el qual va poder fer-les servir com a trampolí per tal d'intentar liquidar l'hegemonia política republicana a la ciutat de Castelló.

El 1915, la Cambra Mútua de Propietat es convertia en Cambra oficial de la Propietat Urbana, impulsada per Joaquín Sales, en principi des del seu municipi. Per aconseguir aquesta oficialització, fou necessari reunir propietaris que pagaren més de la meitat del total de les contribucions¹⁰¹².

Els republicans predominaven allà on hi havia més interessos comercials. Les vinculades al món agrari, excepte els de *La Fertilizadora* i afins, eren més conservadores confessionals. Era el cas de la Cambra Agrícola, la Comunitat de Llauradors o el Sindicat de Regs. Les associacions mercantils eren properes als republicanes, les més vinculades al camp, als conservadors: Cercle Mercantil¹⁰¹³ front Casino Antiguo. Aquest Casino

1009 J. ORTEGA MUNILLA, “El realismo de Cervantes”, *Semana Cervantina*, pp. 185-191.

1010 Les organitzacions locals, amb molts llistats de noms, Francisco PASCUAL MAS, *Ayer y hoy en Castellón. Crónicas y reportajes del siglo XX*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002. Per la Cambra de Comerç, Javier VALLS TORLÀ, *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón: 1901-2001. Cien años de historia*. Cámara de Comercio, Industria y Navegación, Castelló, 2001, pp. 76-79.

1011 *El Clamor*, 12-I-1910.

1012 *La Provincia*, 23-VI-1915. La llista, annex 10.

1013 El 1913 presideix el Cercle Mercantil l'exregidor republicà Joaquín Vicent Giménez i una vocalia el també republicà Salvador Serrano Monreal. Llistes de membres, *El Clamor*, 10-II-1913, 4-I-1915, 8-I-1917.

Antiguo, amb funcions recreatives, el dirigien conservadors no vinculats al món comercial ni mercantil. Fins 1906, la presidia Francisco Giner; una família històrica, un altre Baró de Benicàssim també l'havia presidit, però entre 1814 i 1830 ¹⁰¹⁴.

El 1911, per la Llei de Bases, havia augmentat la influència de l'Estat dins les Cambres de Comerç, cossos consultius de l'administració. Els vocals passaven a ser escollits per vot de comerciants, industrials i navegants que pagaren quotes per més de 40 pessetes anuals; rebrien les cambres fins un 2% de les contribucions que aportaven els seus electors, per iniciatives pròpies. Calia fomentar la riquesa dels sectors productius en elles enquadrades, adquirir un paper arbitral entre empresaris. Els seus electors havien de contribuir amb el 2 per cent de les contribucions que pagaren. Molts no volien pagar. No es coordinaven, com sí ho feien a Alemanya, Àustria, Itàlia o Suïssa. El 1917 ho fa l'Estat, creant una Junta Consultiva. S'havien intentat crear organismes empresarials superiors és a dir confederacions o federacions, amb molts obstacles. Molts patrons sempre consideraren seus els gremis o federacions d'oficis, on es movien més lliurement i podien reivindicar més obertament. A més, a les cambres hi havien massa interessos diferenciats amalgamats. Coordinar-los només podia demostrar les seues diferències.

Ja vam comentar la lluita portada a terme pels republicans, que finalitza amb l'expulsió d'Espresati de la Junta d'Obres del Port. Començada la segona dècada, va entrar en una etapa prou calmada en allò polític. Liberals i conservadors es van posar d'acord per a rellevar-se en els càrrecs de President i Vicepresident, fet que provocaria alguna protesta republicana, envetar-se l'accés a la presidència d'Enrique Gimeno el 1915. A aquestes alçades, els liberals *ramblistes* ja havien trencat l'entesa amb els republicans, i es presentaven a les municipals amb els socialistes ¹⁰¹⁵. Això no significa que la Junta visquera en pau; les disputes sobre la lentitud de la principal obra de la província continuaven: els conservadors acusarien l'Enginyer Director de les obres, Serrano, d'incompetència per fissures aparegudes a l'edifici dels tallers del moll de Llevant. L'enfrontament venia de dos anys abans, quan els conservadors defensaven el lloc de treball d'un altre enginyer, Eduardo Peña, sense èxit ¹⁰¹⁶.

1014 Des de 1908, les *matinées* del Casino Antiguo eren molt populars. El 1921, hi ha una important renovació dels càrrecs, en votar-se l'ampliació del local. En eixes eleccions entrà com a vicesecretari Lluís Revest. Carlos MURRIA, *Casino Antiguo de Castellón. Lista de señores socios. Precedida de una historia de la Sociedad desde su fundación hasta el año 1948*. Armengot, Castelló, 1991 (or. 1948).

1015 *El Clamor*, 10 i 11-XI-1915.

1016 *La Provincia*, 28 a 31-I-1915.

Les opinions polítiques es consolidaven, i l'alta cultura es difonia, mitjançant la premsa. Aquesta aconseguia gran desenvolupament des del darrer terç del segle anterior, a mig camí entre òrgan de partit i empresa oferidora de comunicació generalista i de serveis. Era part de la transició de l'oci gratuït del passeig i la tertúlia al mercantilitzat en la lectura de fulletons i periòdics a ateneus o tavernes ¹⁰¹⁷.

Els contemporanis tenien clars els obstacles que havia de superar, com eren el caire agrari de la societat, la falta d'instrucció i trobar-se La Plana tan a prop de València. El resultat era que de 1845 subscripcions a premsa general el 1900, els més venuts eren *El Pueblo*, *El Mercantil Valenciano* i *Blanco y Negro*, amb més de 150 exemplars ¹⁰¹⁸. A la veïna Vila-real existien tres venedors de diaris; sumant-hi els rebuts per correu, venen més *El Mercantil Valenciano* i *Diario de Valencia* -més de 100 exemplars cadascun-, que *La Provincia Nueva* o *l'Heraldo de Castellón* -18 i 15 números, respectivament-. *El Pueblo*, *ABC* i *El Correo Español* també superaven la premsa castellonenca, que en bona part publicava articles, o informació, de fora (telegrams de Madrid i de Barcelona, sobre tot), en ser part de grups estatals; de tal manera que la premsa provincial havia de ser una segona lectura, que complementava la considerada important, de Madrid o València, amb algun afegit tradicionalista de Tortosa o Barcelona ¹⁰¹⁹.

La seua connexió popular.

Al Raval de Sant Félix, nucli del vot catòlic i de dretes, tenien gran predicament la Cambra Agrícola i el Cercle de Sant Isidre ¹⁰²⁰ Al Cercle, el 1908, un terç dels membres

1017 A més de l'assistència al teatre i ball o corregudes de bous. Ramón VILLARES, *Restauración y Dictadura*, pp. 191-192.

1018 José RIBELLES COMÍN, *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón con la historia del Puerto del grao y del periodismo provincial*. Imprenta de Altés y Alabart, Barcelona, 1905, pp. 543-544 i 601-608..

1019 *Tribuna Libre*, 21-X-1916. Els periòdics venuts a Vila-real, annex 36.

1020 El *Gremio de Labradores* del XIX es transforma en *Sindicat Agrícola de Sant Isidre* el 1906 a instàncies d'un Cercle Catòlic. Amb 807 socis el 1907. El control real de l'associació el tenien els llauradors mitjans, aquells que posseïen de 24 a 60 fanecades. Proporcionava informació sobre les novetats tècniques, facilitava la compra d'adobs, defensava el reg, ofería crèdit. El 1899 la fusió del *Gremio* amb el *Círculo* havia donat lloc a la *Cambra Agrícola*. On quedaven prohibides les discussions polítiques i religioses. Es podia parlar en castellà i valencià. Un testimoni opina "Hi havia carlistes i gent del ciri. Els del ciri eren catòlics sense substància, molls; després de la guerra es van fer franquistes. Els carlistes eren més bords; ma mare deia que no eren els millors de la taleca. Tots ells eren del Gremi. A la Càmera eren més liberalots i a la Fertilizadora més rojos". Manuel MARTÍ, "Grups socials agraris i política urbana: La ciutat de Castelló de la Plana (Segles XIX i XX)", a *D'història contemporània: Debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P. Thompson (1924-1993)*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1996, p. 112.

eren jornalers i la meitat llauradors en precari ¹⁰²¹.

Aquest Castelló catòlic no solia participar en les Festes de Juliol ¹⁰²². Tenien el seu propi calendari, destacant les festes de la Mare de Déu del Lledó, i les de carrer dedicades a algun sant. Aquestes darreres festes abastaven una ampla i eficaç xarxa de sociabilitat, que el primer terç de segle comptava amb unes vint celebracions. No es limitaven a les festes de celebració del santoral. La seua religiositat popular s'expressava també en capelletes de carrer. A més, es dividien, per sectors, en gremis i confraries de tot tipus. Que els intel·lectuals catòlics tractaven de conduir; Espresati fill es convertia en cronista de la Confraria de la Sang ¹⁰²³.

Els catòlics agraris no consideraven que l'ajuntament republicà defensara els seus interessos, *“que es sabido que los republicanos de esta localidad jamás se han distinguido como terratenientes”*. Es queixaven de desatenció al camp dels consistoris: problemes del reg, estat dels camins, guarderia rural, tolerància envers els excessos dels pastors. Per això ja el 1877 havien fundat el Cercle de Llauradors, amb 150 socis *“la creación de un banco agrícola y el establecimiento de una sociedad local de seguros contra la mortalidad de animales útiles para la agricultura”* ¹⁰²⁴.

No es tracta únicament que els sectors benestants volgueren afermar petita propietat agrària. Era l'actuació dels mateixos llauradors. Conscients de la seua singularitat, el veïnat del raval septentrional mantingué una personalitat diferenciada, tant enfront el centre de la vila com dels suburbis meridionals. Mentre que a aquests darrers, tot i mantenir vagament un santoral, es secularitzaven a poc a poc, les festivitats dels carrers habitats per llauradors continuaven girant al voltant de la religió. Treien en processó Sant Félix de Cantalici el Dia del Treball, participaven de la creixent devoció a la Mare de Déu del Lledó, i es mostraven orgullosos d'acudir a l'Adoració Nocturna.

1021 Ferran ARCHILÉS, *Parlar en nom del poble*, p. 316.

1022 Les principals de la capital, de simbologia predominantment republicana. Ferran ARCHILÉS, *et al*, *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, Fundació Dávalos-Fletcher, Castelló, 2011

1023 Vicente GIMENO MICHAVILA. *Los antiguos gremios de Castellón*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1933. Carlos G. ESPRESATI, *Estampas de una antigua Cofradía de Castellón. Diseñadas por su cronista perpetuo Carlos G. Espresati*. Impremta Armengot, Castelló, 1941. La primera part, publicada el 1932 en la línia erudita del grup de la Castellonenca, era una investigació al voltant dels orígens de la Confraria i l'autor de l'escultura del Crist; només al final es permetia una comparança entre els problemes de la processó de Setmana Santa durant l'ocupació francesa de 1813 i la situació provocada per la mateixa *“chusma sacrílega”* en plena República. Per si algú no ho havia entès, ho deixa clar en l'ampliació del seu estudi ja al franquisme.

1024 Manuel MARTÍ, “Grups socials agraris i política urbana”, pp. 103-105.

Com es pregunta Manuel Martí de l'obra del qual seguim, i compartim, aquesta argumentació, eren subordinats, aquests llauradors catòlics? Ells volien ser llauradors. A més, volien estalviar per convertir en arrossars les terres de la Marjal del terme de Castelló, amb la qual cosa s'asseguraven de tenir prou ingressos per a continuar sent-ho. En les actes de les societats catòlico agràries, sovintegen les amenaces d'expulsió pels socis que incomplien les consignes electorals o religiosomorals, senyal que prenien del moviment dretà catòlic allò que consideraven els convenia, i ignoraven la qüestió religiosa, si ho consideraven. I compraven fertilitzants al marge del Sindicat, si els era més barat. Les relacions amb *La Fertilizadora* eren cordials en allò personal; els xics de Sant Fèlix volien anar-hi pels sacs d'adob: et donaven vals bescanviables per diners per a Carnestoltes.

Ja havíem introduït al capítol tercer, com eixe poble catòlic, minoritari a la capital provincial, tenia la majoria als pobles del districte. La simbologia catòlica i el seu calendari festiu era el que marcava la sociabilitat popular.

L'Església iniciava, en aquesta època una etapa d'activitats d'imatge, convertint les celebracions litúrgiques en espectacles que mobilitzaven la militància catòlica i instrumentalitzaven el lleure del poble. Aquestes activitats ocupaven bona part del temps d'esbarjo de les famílies benestants, amb les mares i filles com a protagonistes principals dels actes i encarregades de la posada en escena de les celebracions.

A Vinaròs els pares presidien els cerimonials més importants mentre els fills s'ocupaven dels cercles, de la tria de predicadors i de la penetració catòlica a través de diferents tipus de congregacions, com la de San Luis Gonzaga ¹⁰²⁵.

A Borriana els conservadors es reunien al *Casino de la Agricultura* ¹⁰²⁶, al costat de la casa del cacic conservador Juan Peris. D'informació, els arribaven *La Provincia* i *Diario de Castellón*, i pel 1913 editaven el setmanari local *La Verdad*. Els liberals eren al *Casino Burrianense* ¹⁰²⁷, al costat de la casa de Benjamín González. A la lectura de l'*Heraldo* li afegirien el setmanari local *La Unión* pel 1913. Els carlistes eren a la Plaça Major, al costat de la casa del seu cap Vicente Fuentes. Els republicans obren a finals del XIX un

1025 Ramón PUIG, *Autoritaris, catòlics i republicans. Vinaròs, de la Dictadura a la República*. Tesi doctoral, Universitat Jaume I, Castelló, 2006, p. 331.

1026 Més conegut com a Casino de la Plaça, en estar situat a la Plaça Major on hui és Correus.

1027 Al carrer del Raval. Els Anys 20 es traslladen al Pla i González ven el vell per 85.000 pessetes al Centre Obrer *Alba Social*, després dels Sindicats Verticals, hui seu de la UGT.

Centre Instructiu ¹⁰²⁸.

Un indià, Jordi Seller, posa de moda Benicàssim, que substitueix l'oci a les partides de l'interior del terme, com Benadressa, on tenien masos prohoms com Guinot o Carreras. El 1887 a Benicàssim només hi havia dues vil·les. Pel 1900, havien passat a ser quaranta-tres. Els motius foren la construcció del ferrocarril, com a via de comunicació, i l'atractiu que representava la presència de l'enginyer constructor del tram de Benicàssim, Joaquín Coloma Grau, i de la seua dona, Pilar Fortis Mas, els quals feren edificar, entre 1879 i 1893, les primeres vil·les, *Villa Pilar*, *Villa Coloma* i *Villa Teresa*.

La colònia per estiuejants torna a créixer entre 1907 i 1910, quan es censaren 53 edificis. que s'estenien fins la Torre de Sant Vicent. L'activitat constructora s'aturà a partir de 1910 ¹⁰²⁹. Resulta expressiu el malnom *El Infierno*, que triomfà pel sector més antic, en al·lusió a un suposat radicalisme festiu. Una curiosa confrontació amb el sector més modern situat al sud del Barranquet conegut com *Corte Celestial*. Era més tranquil, i les vil·les tenien noms del santoral. Entre els dos, i com a transició, un sector conegut, no podia ser d'altra manera, com el *Limbo* ¹⁰³⁰.

Dins d'aquest ambient s'acabara formant una escola castellanenca, on es coneixen tots, quan el segle anterior una Amalia Fenollosa (1825-1869) ¹⁰³¹ no havia trobat encaix local.

Dita escola castellanenca es va originar amb ¹⁰³²:

a) El certamen convocat per *l'Heraldo* ¹⁰³³; amb la intenció de fer balanç cultural del moment. Carreras hauria convençut Castelló y Tárrega de la seua oportunitat.

1028 A Les Placetes, per traslladar-se després al carrer Sant Vicent i al Barranquet el 1926 fins construir el 1930 el seu casino. Vicente ABAD, *Borriana, siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*. Tirant lo Blanch, València, 2011, pp. 28-31.

1029 No es reprendrà fins 1940.

1030 José QUEREDA i Vicent ORTELLS, *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*. Diputació de Castelló, Castelló, 1993, pp. 214-215.

1031 Carlos G. ESPRESATI, *La juventud de Amalia Fenollosa. Poetisa romántica*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1965.

1032 L'argumentació, la seguim de Lluís MESEGUER, *Castelló literari*, p. 245-255. Volem insistir com la comunió en els assumptes culturals no deixava de reflectir una defensa comuna de l'ordre burgès, com creiem haver demostrat en els capítols anteriors. Complementen Meseguer amb ESPRESATI, "Anales de una cultura provinciana", en insistir aquest darrer en les virtuts del seu grup de companys, que són els que ací ens interessien més.

1033 "GRAN CERTAMEN LITERARIO Y ARTÍSTICO. Para legar a la posteridad un recuerdo del estado de cultura de la provincia de Castellón al terminar el presente siglo XIX", *Heraldo*, 1-VIII-1900. L'exposició s'obriria al públic pel març de 1901 a les naus de les Escoles Pies. Inclouïa pintura, escultura, gravat, dibuix o fotografia, uns dins i altres fora de concurs. Carlos G. ESPRESATI "Anales de una cultura provinciana", pp. 824-825.

b) La revista *Ayer y Hoy* (1902-1903). Continuïtat directa del concurs que acabem de mencionar. A *Ayer y Hoy* es publicaren els treballs guanyadors. En desaparèixer la revista, el grup intentarà continuar actiu mitjançant la fundació de *La Tribuna*. Carreras era el redactor en cap. Al voltant, es formaria el Cercle d'Estudis Literaris, es publicaran les obres més conegudes de Carreras, de Guinot... Activitat cultural que es frenarà a partir de 1905, quan aquest grup torne a interessar-se activament per la lluita política. Espresati dóna la data final de les activitats culturals del Cercle pel 1907. Estaven ocupats treballant pel triomf de la campanya d'Iranzo i l'alcaldia d'Espresati pare ¹⁰³⁴.

c) La primera obra de prosa costumista en valencià, de Salvador Guinot, *Capolls mustigats*, publicada el 1900 i reeditada a Barcelona el 1905 amb el títol *Escenes Castelloneses*.

d) *Doña Abulia* -1904-, de Ricardo Carreras-. D'un naturalisme no costumista. Ací, Espresati insistia en comparar el folklorisme de Guinot amb els valors literaris i bona prosa castellana de Carreras ¹⁰³⁵.

e) Les obres representades al nou Teatre Principal. Propietat del pròcer conservador Gabriel Matutano, passa a la família Cerdán en l'època que estudiem ¹⁰³⁶. La primera obra que es representà, fou una sarsuela, *El Ángel Guardián*. Sarsueles i sainets en valencià complementant les obres en repertori en castellà, eren bona part de l'oferta cultural, dins el cicle festiu anual. Podia ser prova de la castellanització cultural de la burgesia, però al temps les companyies catalanes eren habituals, sobretot amb peces de Guimerà, les quals gaudien de més èxit en català que no en la traducció castellana. Amb capacitat de 1.300 espectadors, superava la desena part de la població de la capital, cas d'emplenar-se. També es feia servir per mitins, com es recordarà. No era l'únic teatre existent ¹⁰³⁷.

1034 Quan desapareix *La Tribuna* i es funda *La Provincia*, Carreras continua essent redactor. Per *La Tribuna*, i el grup de "*amigos de la Belleza*" que s'hi forma, impulsat per Carreras -amb Juan Carbó, Emilio Sabat i Vicente Castell, un escriptor, un músic i un pintor, Carlos G. ESPRESATI, "Anales", pp. 828-835.

1035 Carlos G. ESPRESATI, "Anales", p. 827.

1036 Els noms i dades, i també el d'empresaris i programadors, que per aquest treball ens interessaven menys, Lluís MESEGUER, *Castelló literari*, p. 184; la programació de principis de segle, pp. 308 i ss.

1037 "*El Teatro de Verano en la Plaza de Toros, ya desaparecido; el Salón de La Paz, hoy Doré, en la Plaza de aquel nombre; los Salones La Teatral en la calle de Asensi, ya desaparecido, y el Salón Royal en la calle de González Chermá*", Vicente GIMENO MICHAVILA, *Del Castellón viejo*,

Folklorisme, costumisme en narrativa, sainet i sarsuela eren predominants; la qual cosa implica, ens recorda Lluís Meseguer, una visió conservadora. Així, trobem escriptors progressistes escrivint sainets i sarsueles, i conservadors acceptant el tòpic de Castelló liberal; al temps que en les activitats literàries hi participen tots.

El fenomen és comú a la cultura valenciana de l'època. La recepció de les novetats es produïa al si de les tertúlies, format de la Societat Castellonenca de Cultura, on es refugien els mauristes arran el seu fracàs polític. Tot i això, saberen esquivar la visió purament localista: la voluntat universalista és evident. Integren forasters, com González Espresati; fins i tot eixos forasters participaran en les activitats i la visió del món locals.

Els conservadors demostraren una gran capacitat de generar mites i símbols, al temps que els republicans ja havien ocupat l'espai públic en les festes per les jornades de juliol, des dels 1880 les més importants de la capital. La Magdalena era popular, però durava un dia. I la seua popularitat, prou transversal, i el seu potencial simbòlic menys evident. Els 1910, les de juliol ja duraven nou o deu dies. Si en els seus orígens la festa era liberal, no exclusiva dels republicans, això va acabar canviant ¹⁰³⁸. Aquest problema de domini simbòlic el tenien les dretes únicament a Castelló capital; a la resta de municipis, les festivitats es centraven en el santoral i les festes patronals.

Com ja hem apuntat repetidament, fracassats en la política el grup maurista més intel·lectualitzat, amb amics de les tertúlies, es centra en la política cultural. Política cultural on es porta a terme la reelaboració, a partir d'elements preexistents en el Castelló catòlic minoritari, de la visió d'un Castelló agrari tradicional. Un món en desaparició però on eren fortes l'idioma, cultura i valors del passat, elaborat durant les dècades del 1920 i 1930, al voltant de la Societat Castellonenca de Cultura de Guinot, Carreras, Lluís Revest, José Pascual o Sánchez Gozalbo.

Així és com hem d'entendre la recuperació del valencià, com a herència d'eixe passat, l'interès erudit per la història anterior al segle XIX i la recuperació del patrimoni provincial, en bona mesura religiós. Sense que això implica menystenir el seu valor científic. En tot cas, era més probable que fos gent religiosa la que s'interessés pel patrimoni religiós o per la Conquesta de Jaume I, i de recopilar Cartes Pobla, que no els republicans.

Caja de Ahorros, Castelló, 1986 (or. 1926), pp. 82-83.

¹⁰³⁸ Manuel MARTÍ i Ferran ARCHILÈS, *Ser de Castelló*, pp. 19 i ss.

Tampoc cal exagerar la seua influència en un primer moment. El malnom de *sabuts* que popularment se'ls aplicava, podia implicar tant admiració de una població semianalfabeta cap a la gent que sap, com ironia cap al savi tancat en sí mateix. L'historiador i arqueòleg Francesc Esteve, recorda com la Castellonenca no passava de ser una tertúlia, sense cap organització ni resó a Castelló. Només era la revista, i la feia Sánchez Gozalbo, considera ¹⁰³⁹. Durant aquesta època gaudiria de més importància l'Ateneu, fundat el 1923 ¹⁰⁴⁰. Probablement, es tractava d'una combinació d'ambdues coses. Poca repercussió tindria en el seu moment el grup; cosa diferent la seua repercussió intel·lectual futura -pensem en les Normes del 32 i en l'estudi del patrimoni artístic provincial-. O el fet que eixa reelaboració de la tradició catòlica fora adoptada per les institucions després de la victòria franquista en la guerra civil.

Els del nou grup practicaran investigacions de caire positivista. Científicament, estaven més al corrent que no els intel·lectuals orgànics que havien treballat en l'òrbita cultural del republicanisme, als quals els catòlics podien criticar la imprecisió de les referències documentals, i el costum, producte de la història romàntica, d'emplenar els buits amb la imaginació.

El republicanisme havia hegemonitzat l'elaboració del mite historiogràfic del Castelló liberal, elaborat el segle anterior. I continuat, a l'època que estudiem, per epígons com Enrique Perales o Carlos Llinás¹⁰⁴¹. L'obra del primer era un resum de les històries provincials del XIX, guanyadora dels Jocs Florals convocats per l'Ajuntament de Castelló el 1906, amb intenció de convertir-se en manual escolar. El segon era conscient de la seua inferioritat acadèmica front el grup catòlic. De tal manera que s'autojustificaven amb l'argument que obrien terreny per a que autors posteriors completaren la tasca.

Els conservadors es centraven en la producció literària, costumista o no. I quan es dediquen als temes històrics, preferiran els medievals, o els estudis del patrimoni provincial. Això ho abandonaren els republicans, en part per la intenció de justificar el naixement i la permanència del Castelló liberal ¹⁰⁴², dins el qual resulta difícil d'encabir el

1039 En tot cas, era Sánchez Gozalbo qui cobria el dèficit del *Butlletí*. Vicent FALOMIR, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, p. 18.

1040 Lluís MESEGUER, *Castelló literari*, p. 269.

1041 Enrique PERALES, *Historia de Castellón y Geografía de su provincia*, Impremta Forcada, Castelló, 1912. Carlos LLINÁS, *Castellón en otros siglos*, Imp. Sorribas, Castelló, 1917; *Cosas de mi pueblo*, Imp. Sorribas, Castelló, 1918.

1042 No tots podien tenir els mateixos interessos. El republicà Manuel Ferrandis Irlés sí investigava sobre temes medievals amb èmfasi en l'aparell documental, guanyant-se el respecte del grup de Salvador Guinot. El positivisme local s'havia començat a formar al voltant de la revista *Ayer y Hoy* (1902-1903). Quan comença a publicar-se el *Boletín* de la Castellonenca, Guinot

patrimoni religiós, en part degut a la seua visió castellanista de la cultura, que veia en el valencià una rèmora del passat, un idioma que, si de cas, servia per parlar-li a les classes populars. Quan tractaven temes medievals, era per tal d'intentar demostrar l'amor a la llibertat del poble castellonenc com a fet constitutiu de la seua identitat.

De tal manera, el grup d'historiadors dretans traslladaran el seu interès cap a la prehistòria, la història medieval; l'interès per la contemporània serà de tall testimonial. Tampoc produiran, els mauristes i companys, cap síntesi d'història provincial. Les seues relacions estaven més orientades cap a la Renaixença i Lo Rat Penat, a l'igual que l'anomenat antecedent Centre de Cultura Valenciana. Molts havien estudiat a Barcelona. La seua visió de la vida era menys castellanista que la dels republicans, que vinculaven progrés a domini de l'idioma espanyol. La visió tradicional del món dels conservadors locals, els feia observar amb més simpatia el món valencianoparlant local, com a part d'unes tradicions en perill de desaparèixer. On incloïen la religió, el folklore i la vida rural en general. No és cap casualitat que quan Enric Ribes i Sangüesa escriu *Cuadros de Costums Castellonenchs*, ens explica les festes de la Magdalena, el Corpus, el Lledó, la vida al Raval de Sant Fèlix..., però ni una ratlla de les principals festes castelleres del moment, com eren les del Juliol, hegemonejades per la simbologia republicana. Ribes acabarà militant a la Unió Patriòtica ¹⁰⁴³.

No es tractava només de la capital provincial i la capital tarongera. A Vila-real pel 1910 estem a una època de casinos; el Casino Antic, el de Sant Isidre, el del Cercle Legitimista, *La Mayorazga*, empesa per Consuelo Font de Mora, nom popular que rebé el Gran Casino, la gran obra d'eixos anys: allà es faran festes, representacions, carnestoltes, concerts o cine.

Costums com el ball de plaça decauen per l'aparició d'aquests casinos, on es realitzen festes de societat. Apareixen el *Coso Blanco* i el *Coso Multicolor*, que són les cavalcades i batalles de flors. Es mantenen els instruments clàssics de la rondalla: guitarres, bandúrries, guitarrons.... Música: Banda de Música i *Schola Cantorum* (que

publicarà articles del ja traspasat Ferrandis Irlés. En canvi, un altre republicà com Gimeno Michavila, continuà en la línia anterior els anys 20, en el conjunt d'articles publicats a l'*Heraldo* i recopilats en *Del Castellón viejo*. Guinot no portà a terme investigacions erudites. El mestratge positivista vingué de l'eclesiàstic Manuel Betí, amb contactes amb la història especialitzada que es portava a terme en aquell moment. Pau VICIANO, *La temptació de la memòria*, pp. 43-44 i 55. No hem de pensar en originalitat, sinó en formació de grup a partir d'influències foranes. El positivisme de base experimentalista ja s'havia convertit en nova moral durant la Restauració. Ramón VILLARES, *Restauración y Dictadura*, p. 183.

1043 Manuel MARTÍ i Ferran ARCHILÉS, *Ser de Castelló*, pp, 29 i 188.

està a l'església) i d'una escissió naixerà *Els XIII*. Des del punt de vista musical, ací es troba la cultura popular. Quan el P. Traver publica *Historia de Villarreal*, es fa en fascicles per a la gent que s'abona. El component religiós es mantindrà intacte fins la proclamació de la república.

La cultura està controlada per l'Església i les associacions religioses i les grans personalitats reconegudes són un romàntic tardà com el guitarrista Francesc Tàrraga i un escultor classicista com Josep Ortells. Els edificis són d'arquitectura clàssica. Es crea un centre de motivació lectora, amb llibres morals de rerefons religiós. Les dones estaven molt associades a organitzacions religioses. Puríssimes i rosarieres. Al primer cine, *Novedades*, a La Murà, la primera pel·lícula que passa és una Vida de Jesús. A les festes, el bou per la vila es feia dissabte o a les vesprades i la nit es feia a la Plaça de la Vila. Pel mig, el ball de plaça. Comencen a fer-se quadres de ball, més acurats, amb assajos. Les festes més importants eren les de la Mare de Déu de Gràcia. Sant Pasqual queda per bous, celebracions litúrgiques o representacions de miracles. Hi ha hospital de pobres. Escoles del Campanar i del Mercat; la Consolació organitza a l'hospital una escola de xiquetes pobres i després fan un centre de pagament ¹⁰⁴⁴.

Amb el cas de Vila-real, hem passat a expressar la importància que per a la mobilitació política hi tenien les festes populars. No hi havia, als pobles, moltes festes que pogueren fer ombra a les de tarannà religiós. Altre era el cas de la capital.

On vivien.

Hi ha renovació urbanística, renovació de la tipologia que consagra la nova vivenda plurifamiliar, renovació d'uns mètodes constructius i renovació d'un llenguatge: d'un historicisme neoclàssic rigorós a un historicisme eclèctic, i a un Modernisme. Tot i això, assistim finalment a una claudicació: aquesta es confirma amb un estancament urbanístic, un aïllament dels corrents arquitectònics de l'avantguarda europea i una regressió en allò que fa referència al llenguatge. El període es tanca. La clientela no ha variat massa, però els gustos d'aquesta burgesia decididament ja no van a protegir les innovacions. Pel que pareix, els arquitectes es sentien descontents del seu públic; en general, s'aixecaven edificis amb nous mètodes constructius, que s'emascaraven amb decoracions de repertori eclèctiques. L'impacte de l'Exposició Regional de València de

1044 Jacinto HEREDIA, Pascual MEZQUITA, Joanvi SEMPERE, "Vila-real, ara fa cent anys", *Limbo*, 112, setembre 2012, pp. 16-19.

1909 fou definitiu en eixe sentit ¹⁰⁴⁵. A La Plana, tenim l'exemple de la seu neomodèjar de Correus, o el classicisme del nou Institut Ribalta, de 1916, o el Casino Antic de 1926. Això no impedirà en el canvi de segle, la construcció d'unes dotzenes de cases modernistes a la ciutat de Castelló, a Borriana, i en menor mesura a d'altres poblacions de la província com Vila-real, La Vall d'Uixó, Onda, Vinaròs o Benicarló. Aquelles mes desenvolupades comercial o industrialment, més relacionades amb les modes imperants a Europa i Catalunya ¹⁰⁴⁶. Com a forma de distinció, es barregen les façanes ondulants, balconades forjades i ceràmiques vinculades a una etapa d'expansió burgesa. ¹⁰⁴⁷.

5. CONCLUSIONS.

Què representava de nou la ideologia dels mauristes, dins la dreta local? ¹⁰⁴⁸ Incloent-hi tant conservadors com carlistes o integristes, tots eren catòlics; cada vegada més nacionalistes espanyols; cada vegada més, identificaven Religió i Pàtria; demostraven poca estima per les novetats de l'època. El sufragi universal, tot i acceptar-ho, els inquietava; calia trobar atenuants, com era el vot corporatiu, poc concretat. Més inquietant els hi resultava l'ateisme i les diferents variants de l'obrerisme.

Entrat el segle XX, imitaven el discurs regeneracionista. Calia liquidar el caciquisme. Ara, els cacics eren els altres; si un el practicava, havia sigut en el passat, obligat per les circumstàncies.

Amb excepcions, la seua formació intel·lectual no resultava excessiva. Ossorio y Gallardo recordava com, ja a l'exili de Buenos Aires, ni ell ni la seua família van poder resoldre una senzilla multiplicació, “¿Sabéis cuántos son siete por nueve?”; la resposta la va donar, humilment, la serventa argentina ¹⁰⁴⁹. S'expressava en forma de neotomisme escolàstic, menyspreant fins i tot figures com Ramon Llull o Lluís Vives. La religió era per a ells un punt de divisió, a l'igual que la qüestió dinàstica; tots eren monàrquics, altra cosa

1045 Carmen GRACIA, *Història de l'Art Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 1995, pp. 385-390.

1046 Vicente GASCÓ, “Historia del Arte”, a VV.AA., *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló, 1985, pp. 438-439.

1047 Quasi tot enderrocats els anys 1960, amb poques excepcions. Lluís MESEGUER, *Castelló literari*, p. 245. Més es salvarà a d'altres poblacions, pel menor creixement de la població que no dona peu a edificar blocs de pisos.

1048 María Victoria LÓPEZ-CORDÓN, “La mentalidad conservadora durante la Restauración”, dins José Luis GARCÍA DELGADO, (ed), *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura*. Siglo XXI, Madrid, 1985, pp. 71-109. Manuel VILLARES, *Restauración y Dictadura*, pp. 180-242. Ens dóna més detalls, però en el rerefons ideològic sembla haver-hi consens historiogràfic.

1049 Ángel OSSORIO Y GALLARDO, *Mis memorias*, Tebas, Madrid, 1975 (or. 1946), p. 23.

era qui havia de ser el rei. Els afectes personals podien estar per damunt de les creences. Es tenia consciència de ser una elit, front una massa que es coneixia, a la qual es podia imitar si calia visitar els pobles.

Els nostres mauristes, en el pla intel·lectual, abandonen l'idealisme d'inspiració romàntica pel positivisme, en els seus estudis històrics. Eren catòlics, com ens ha quedat clar. Part per creences personals, per convicció que la religió és el baluard definitiu front la revolució, per l'origen de molts d'ells en el magma carlocatòlic, i com a manera d'aconseguir suport popular entre la massa de llauradors que podia ser la seua base electoral.

La seua formació intel·lectual era superior a la que demostraven els cacics tradicionals del torn; i també a la dels republicans. Conscients d'aquesta superioritat, tendien a tancar-se en el seu grup, guanyant-se el malnom de *sabuts*: gent que es guanya un respecte, però poc té a dir en el dia a dia de la vida del poble. Compartien el nou nacionalisme espanyol de les dretes; però no consideraven que l'ús del valencià fora cap perill per a la unitat nacional, com sí consideraven, cada vegada més clarament, els partits del torn; i a Castelló, també els republicans. No veien contradicció entre celebrar una Setmana Cervantina o el *Día de la Raza*¹⁰⁵⁰ i descobrir o recrear el folklore local, que ells consideraven part de la tradició a recuperar, més que com un projecte de futur a crear. La Mancomunitat era allò més llunyà del centralisme que podien considerar; més d'allò que consideraven les burgesies de la resta del País Valencià.

La novetat en la seua actuació, investigacions històriques a banda, la trobem en la seua insistència en la necessitat de destruir el caciquisme, que si mirem únicament les declaracions, pareixia sincera. Aparellada, portava la idea de la necessitat de la democràcia, que sembla, per ells, significar l'extirpació del caciquisme, la no falsificació dels resultats electorals. No insistien, en l'època de *Lealtad*, en el corporativisme. Altra cosa, que aquest petit grup urbà, sense possibilitats de guanyar eleccions a la ciutat de Castelló, necessitava el suport de les xarxes caciquils dels pobles; quedant així a l'aire la pregunta: era un discurs retòric, o real, oblidat en ocasions per les necessitats del realisme polític?

1050 Instaurat com a festa nacional pel Govern nacional de Maura de 1918; de feia temps la promocionaven centres americanistes i algunes repúbliques americanes. Javier MORENO, *Restauración y Dictadura*, p. 480. No pareix que a La Plana els preocupara molt, la nova festa; amb bon sentit, estaven més preocupats per l'evolució de l'epidèmia de grip. *Heraldo, La Provincia Nueva*, 12 i 14-X-1918. El mateix podem dir de les autoritats. *Boletín Oficial de la Provincia*, 2 i 11-X-1918.

X. CONCLUSIONS: CONTINUÏTATS AMB EL PERÍODE REPUBLICÀ.

A principis del segle XX, el Cossi era part del Partit Conservador, abandonat el seu antic transvestisme polític. Tenia el control de la Diputació, a partir del qual premiava els partidaris als pobles de la província; la seua majoria era clara als districtes més rurals; en canvi, li era disputada als districtes de Nules i Vinaròs; la circumscripció de Castelló enviava a Madrid un diputat republicà. Els republicans podrien haver amenaçat eixa hegemonia, si més no a Sogorb i Vinaròs-Benicarló, però no ho van intentar. Cossi i republicans arribaren al pacte no escrit de no molestar-se als seus àmbits. Els republicans disposarien del diputat del districte i de la majoria de l'Ajuntament de la capital; donaven suport a minories dinàstiques, de tal manera que l'alcalde de Reial Ordre no els fora hostil; i no donaven suport els seus companys dels districtes.

Això canvia amb el Govern Llarg de Maura. Els conservadors fan un gran esforç, preparat de feia temps, per aconseguir el diputat per Castelló. Si als districtes rurals, per aconseguir la victòria era suficient treballar les xarxes clientelars, no ocorria el mateix a la mobilitzada Castelló. Era necessari mobilitzar vot popular de dretes. Eixe vot popular de dretes es podia mobilitzar entre les masses catòliques. Aquestes, minoritàries a Castelló, havien construït una contrasocietat. Es negaven a participar en les Festes de Juliol que commemoraven la resistència al carlisme; la seua sociabilitat es portava a terme a cofradies religioses dins un santoral catòlic. Si eren minoria a Castelló, la sociabilitat religiosa era majoritària als pobles. Eixa la gent que calia cercar. El problema era que, en bona mesura, els havia convençut el moviment carlocatòlic. Per tal de guanyar-se'ls, calia cercar un candidat de consens per aconseguir una unitat política dretana. Eixe candidat vindria de fora. Amb un discurs agrarista, serà elegit Manuel Iranzo.

Resulta indicatiu l'elecció d'Iranzo. Les classes populars catòliques, educades políticament en la desconfiança cap el món liberal, en les seues vessants política, cultural, difícilment voldrien donar el seu suport a un home del sistema del torn. Encara que Iranzo ho fos, no era conegut a la comarca. Era un cunero. Amb un discurs suprapartidista: ell només es preocuparia dels assumptes agraris. El poble catòlic donava per fet que els republicans, d'homes de camp, no tenien res. L'operació és un èxit. Immediatament després, el regidor Espresati, arribat a la dreta política des del republicanisme i les organitzacions empresarials, és anomenat alcalde de Reial Ordre.

Els republicans s'ho van pendre com allò que era: una declaració de guerra. Automàticament, es dona inici a una campanya de protestes al carrer contra aquesta elecció. Conscients que l'Estat ho consideraria un repte directe, amb el discurs que

Espresati era corrupte. Ara, les autoritats centrals espanyoles no anaven a permetre el rebuig a una decisió de Reial Ordre.

Les protestes s'inicien en forma d'acosament personal, escridassades i concentracions, fins l'entrada de la Guàrdia Civil. Des d'aleshores, una contant campanya política de crítica, amb acusacions d'incompetència administrativa, insinuacions de corrupció, crítiques a la recaptació dels consums, a més de les conegudes del *Maura no!*, amb la creació d'un Bloc de les Esquerrres, integrades en els enfrontaments comarcals.

A Castelló la campanya antimaurista impulsada arriba al temps que la campanya electoral de 1907. Les dinàmiques a la província foren prèvies a les madrilenyes. En tot cas, les diferències locals es reforçarien per l'augment del nivell d'agressivitat verbal dels seus referents madrilenys.

Els conservadors eren conscients que, per tal d'afegir a la Diputació i la majoria als districtes rurals, el diputat per Castelló i l'alcaldia de la capital, els era necessària la unitat entre les seues diferents faccions i les del magma carlocatòlic. Aquesta unió resultava difícil d'aconseguir.

En part, pel rebuig ideològic, basat en una interpretació ultramontana de la religió, de les diferents faccions jaumistes i tradicionalistes cap allò que consideraven liberalisme. Aquest rebuig tenia més d'un segle de continuïtat. De tal manera que la unificació dretana entre els carlocatòlics i els conservadors resultava complexa.

D'altra banda, no pareix que els conservadors consistiren en molt més que unes xarxes clientelars unides per l'accés als recursos públics. Tot i que la campanya republicana front l'alcaldia d'Espresati, a curt termini, fora derrotada, demostrà l'hegemonia del moviment republicà a la capital, trencant així la moral del bloc social que havia donat suport a l'operació. La continuïtat de la qual es veié dificultada pel recanvi generacional. Victorino Fabra moria el juliol de 1907; el seu germà Hipólito Fabra estava malalt i no tardaria en seguir-lo. Els seus fills respectius, Luis i Rafael Fabra, no tenien les seues capacitats per tal d'unir el partit. Salvador Guinot venia del món catòlic, la qual cosa el feia poc de fiar. No pareix que fera gran cosa a les Corts. El tàndem que acabaria dirigint el Partit, quasi per eliminació, el diputat nacional Albay per ésser a Madrid i Tiburcio Martín a Castelló, no tindrien capacitat de negociació, ni de repartiment de beneficis per a les seues xarxes, una vegada derrotada la seua maniobra de control

provincial.

La unió dretana s'acabaria desfent, i el Partit Conservador es descompondria, seguint les dinàmiques espanyoles després de la Setmana Tràgica i la fi del Govern Llarg de Maura. Sense el suport governamental, tenien difícil consolidar allò guanyat, Alcaldia i diputat per Castelló, però també perderen els seus bastions. No únicament per la resposta republicana i les seues divisions internes: no essent ja capaços de mantenir el transvestisme, per força s'havia de reconstituir un Partit Liberal potent a la província, que responguera a les dinàmiques del torn, districte a districte, i amb un discurs anticossiero, per molt que els conservadors renegaren, sense èxit, d'eixe passat, insistint en que l'autèntic perill eren els caciquismes roig i liberal.

El resultat de la derrota va ser la divisió. Es tracta d'una realitat política: el poder uneix, en haver-hi càrrecs per tots, i poder així oblidar les diferències internes en nom de la *realpolitik*. L'oposició, divideix, en no haver-hi càrrecs per tots, multiplicant-se així les diferències personals.

La base social catòlica tornaria a les seues divisions. Els *mestizos* Francisco Giner, a pactes amb liberals i republicans, que donaries la Diputació als primers. Els integristes de l'Acadèmia Catòlica, presentarien candidats propis. Els purs de Manuel Bellido, intentant participar en les operacions que venien donades pel lideratge carlista, valencià i madrileny.

Derrotats, radicalitzaran el seu discurs. Fins i tot, a declaracions, retòriques, de la necessitat de la violència front les polítiques suposadament anticlericals de Canalejas. Així, es crearan Requetès locals i augmentaran les mobilitzacions al carrer, pelegrinatges, fundació d'agrupacions femenines, campanyes de moralització, que no trencaran l'hegemonia republicana a la capital de la província, ni podran evitar una mobilització republicana als pobles, que ara sí rebrien suport directe dels seus companys amb poder polític, incloent-hi l'enviament de partidaris per intentar ocupar el carrer front les mobilitzacions carlistes, que per primera vegada trobaven contestació seriosa a municipis com Vila-real. Finalment, les protestes s'esgotaran.

De tal manera, que seran un Partit Conservador i un moviment carlocatòlic esgotats els que es afrontaran la divisió entre mauristes i *idóneos* el 1913. La Joventut Conservadora de Castelló s'havia creat el 1911. Enfrontada al lideratge de Tiburcio

Martín, vinculat a Madrid amb el diputat Comte d'Albay. Ràpidament, busquen adeptes en el partit, i funden la Joventut Maurista i el seu òrgan de propaganda, el setmanari *Lealtad*.

Però el grup urbà castellanenc no pot guanyar eleccions a Castelló, ni tenir bons resultats, com sí podien aconseguir els seus referents mauristes a Madrid. Eixe maurisme urbà, fins el punt que acceptem eixe terme per un grup de lletraferits d'una població que vivia del camp, buscarà aliances entre els conservadors dels pobles; de manera que havia d'entrar en pactes clientelars, contradictoris amb el seu discurs públic. Guanyarà l'organització conservadora del districte de Sogorb, propietat d'un cacic liberal, Navarro Reverter. Això representa una característica pròpia del maurisme espanyol: presentar-se en llocs on el triomf era improbable, en nom de la democratització dels sistema i per evitar triomfs per l'article 29 -encara que fora creació d'un Govern Maura-.

Tampoc no podia portar a terme les tàctiques de carrer, pròpies del maurisme. Aquestes tàctiques les havien portat a terme els carlocatòlics, enfrontant-se als republicans. A l'alçada del 1915, s'havien esgotat. Ja eren incapaços de mantenir la tensió des d'una posició de minoria.

Per complicar encara més les coses, la Joventut neix al temps que esclata la Gran Guerra. Obeeixen l'ordre de reduir la tensió política en nom del patriotisme. De manera que la seua revista *Lealtad* es centra en explicar la guerra, debats culturals, crítiques a la política de l'Ajuntament republicà de Castelló i jocs de paraules dedicats a Tiburcio Martín. No tenen un òrgan d'opinió que interessés els conservadors dels pobles. Sense altra cosa que els relacions personals directes, l'èxit era encara més difícil. *La Provincia* els ignorava. I esclaten els avalots. De manera que la revista desapareix, senyal del pas a la inactivitat del grup, aïllat de la seua possible base social. Tornen a dedicar-se a la vida personal, o s'integren en un renovat, a nivell local, ciervisme.

A més, si no resultava prou complicat l'aconseguir una evolució democràtica d'aquest sector de la dreta castellanenca, l'enfonsament de la exportació de cítrics conseqüent a la guerra provoca una crisi social a la província. Apareix -s'havia anat?- la fam; es dispara l'emigració, i esclaten avalots. Quan el poble es mou, les elits obliden ràpidament les seues desavinences per oferir pal·liatius a les classes populars. També augmentarien les pors de la burgesia a la participació política de les classes populars. Amb el poble no es pot confiar, un poquet de gana i ja ixen al carrer, pensarien.

La resposta de la burgesia davant les crisis econòmiques demostraran una visió econòmica comuna, producte d'una visió comuna agrarista. Tant a la crisi tarongera del 1908, com a la produïda per la Guerra Mundial, la resposta de les diferents faccions polítiques burgeses és automàtica, i molt ràpida. Acudir allà on hi ha mobilització popular autònoma, i oferir solucions de compromís, que no anaven més enllà de demanar facilitat de crèdit, obres públiques, millores i abaratiment en el transport. Amb la intenció d'evitar que anaren més enllà del que convenia a la situació de privilegi. En això es ficaven d'acord de carlotòtics a republicans, passant per les diferents faccions liberals i conservadores. La qual cosa demostraria que, excepte la visió cultural del paper que havia de correspondre a l'Església dins la societat, estaven bàsicament d'acord, i els enfrontaments interns tractaven de l'accès als recursos públics per part d'unes elits i les seues clienteleles.

Però els problemes continuaven. Tot allò que podien aconseguir amb la seua actitud era paralitzar les protestes fins la desaparició de la crisi; però aquestes tornaven.

El missatge regeneracionista del maurisme no es corresponia amb el manteniment dels contactes clientelars; quelcom de semblant ocorria amb el grup liberal democràtic de Castelló y Tárrega. Principis a banda, suposant que foren sincers, dins els sistema de la Restauració calia fer-les servir si es volia tenir alguna possibilitat de victòria, donat el sistema electoral en districtes uninominals. Ningú podia esperar poder treballar un nombre significatiu d'aquests en un període breu de temps.

Part del problema per eixamplar la seua base la trobem en la mobilització republicana: aquests sí pareixien tenir intenció de canviar el sistema, monarquia inclosa. Havien atret sectors burgesos, socialment defensors de l'ordre establert, partidaris d'un canvi polític, que d'altra manera podrien haver acabat a les files d'algun dels partits del torn.

La crisi posterior a 1917 no resulta en un nou equilibri polític de tall més o menys corporatiu. El maurisme, i els seus aliats dretans, havien intentat una mobilització popular, que els va resultar insuficient per guanyar el districte de Castelló, encara que ho aconseguïren, temporalment, en el de Nules. Ara, a Nules el guanyador d'aquesta coalició dretana tindrà els seus orígens en el tradicionalisme, i no podrà consolidar la seua posició quan l'encasellat aposte per un altre candidat, amb totes les armes de la tupinada, assassinat inclòs. Dins la coalició, el maurisme tindrà un paper secundari.

Però als districtes rurals eixos caps dretans disposats a provar les eines democràtiques, no tenien cap problema en utilitzar el clientelisme, quan el veien necessari -o veien innecessari d'intentar la mobilització popular a cadascun dels menys poblats, i amb població dispersa en pedanies i masos, municipis de l'interior. Es tractava d'un esforç que no els eixia a compte.

No oblidem la falta de capacitat de les forces alternatives de posar en en perill el sistema, del republicanisme al socialisme, a més del dèbil, a La Plana, anarcosindicalisme. A La Plana no existia perill revolucionari. Per revolució, no ens referim a una revolució obrera, sinó en allò que dóna a entendre els debats locals de l'època, la revolució política que implicaria la proclamació de la república, que els mateixos republicans locals ajornaven per un horitzó llunyà, per a desesperació dels seus membres més joves.

Amb una oposició al sistema dèbil, i uns partidaris del sistema dividits i incapaços d'aconseguir estabilitat política, l'eixida era el colp d'Estat. La corrupció dels modes parlamentaris havia aconseguit desprestigiar el parlamentarisme en sí. Al temps, la impaciència en no arribar resultats podia empentar a buscar dreceres, com la del popularitzat *cirurgia de ferro* de Joaquín Costa.

A més, tot i que la les forces revolucionàries locals foren dèbils, altra impressió donaven les notícies provinents de Rússia, o de la més propera Barcelona. Cert que els avalots prenen formes moderades, i la resposta de la burgesia local agrarista en cap moment era la crida histèrica a la repressió. Allò cert és que els efectes més profunds del trienni bolxevic foren a la dreta: la generalització d'una consciència que tendeix a identificar contrarevolució amb ús i institucionalització dels fins aleshores usos excepcionals de la repressió.

Si bé no existia a La Plana una amenaça revolucionària real, els anys 20 s'aprofundeix la nacionalització de la població, de tal manera que quan es proclame la República la dreta, que necessita mobilitzar vots catòlics, tindrà com a exemples de perill aquells que, reals o exagerats, eren presents a tota Espanya. I eixa població catòlica l'havien mobilitzada els Sindicats Catòlics de feia temps, i la Unió Patriòtica i el Sometent durant la dècada anterior. Amb una ideologia que demostrava una continuació: nacionalisme espanyol, agrarisme, religió com a salvaguarda de la revolució.

Aquesta era la base social que podia tenir una dreta mobilitzadora de classes populars. Les protestes de 1913 havien demostrat que l'Església no estava disposada a admetre cap reducció dels seus privilegis jurídics ni concessions a la tolerància religiosa. Entre 1910 i 1913 Maura va poder semblar el salvador de l'Església davant els sectors clericals; els seus partidaris catòlics esperaven d'ell que revocara les lleis eclesiàstiques dels liberals, i convertira el Partit Conservador en una versió del gran partit catòlic que alguns somniaven. Podia arribar més lluny que integristes o carlistes.

Però Maura era una liberal del XIX. I els seus seguidors locals, a la província de Castelló, també. La seua dimissió el 1913 enverinaria encara més la qüestió. Maura donà la benvinguda als seus nous partidaris, però sense deixar clar si l'objectiu era recuperar el control del Partit Conservador, o crear un altre de nou. La qual cosa no podia ajudar a la recomposició del Partit castellonenc.

Aquesta identificació amb les pretensions mauristes de revolució des de dalt, que pretenia regenerar el país en les seues vessants econòmica, social i política, implicava l'intervencionisme de l'Estat en l'economia per a facilitar la industrialització controlada per les elits, tradicionals, el paternalisme estatal en els aspectes socials i la culminació de procés nacionalitzador espanyol, tenint en compte les especificitats regionals. Amb aspectes corporatius en allò polític i una abundant retòrica referent a la tradició. En esgotar-se el maurisme com a eina per intentar aconseguir eixos objectius, i sense possibilitats electorals, aquest grup dretà local passa a la inactivitat política, fins la Dictadura de Primo de Rivera.

Durant la Dictadura, mauristes, els seus companys, amics i adversaris dels partits del torn i dels diferents grups catòlics s'integraran sense reserves a la Unió Patriòtica i el Sometent. En la dècada dels 20 s'acabarà de consolidar la formació d'allò que podríem anomenar bloc econòmic valencià d'arrel agrarista i catòlica, que hem vist apuntar al llarg de tota la nostra investigació.

Tombada la Dictadura ¹⁰⁵¹, les pors conservadores semblaran fer-se realitat. Si

1051 Allò que sabem de la dreta local a partir dels 30, Antonio GONZÁLEZ SOBACO, *Los partidos políticos durante la Segunda República en Castellón*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986. Andreu GINÉS I SÀNCHEZ, *La instauració del franquisme al País Valencià*. Universitat de València, València, 2010, p. 111. Rafael VALLS, *La Derecha Regional Valenciana: el catolicismo*

durant un període d'hegemonia, on es podia pensar en acusar judicialment un home per no cobrir-se en una processó, havien mostrat una postura victimista, què no faran quan es separin Església i Estat? Si les diferències internes, la negativa dels catòlics a fusionar-se amb els hereus de la revolució liberal i la no existència d'una amenaça real havien impedit la unificació de les dretes, des de 1931, amb l'hegemonia social i cultural trencada, aquesta unificació es tornarà possible. El conservadorisme valencià fluctuava entre el manteniment dels feus caciquils i la defensa dels interessos comercials i financers determinant un contenciós amb Madrid. Es considerava que l'Estat espanyol prioritzava el proteccionisme afavorint d'altres burgesies.

Si abans de 1930 l'argument servia exclusivament per justificar-se davant els seguidors, sense cap intenció de pressionar aquells que decidien l'encasellat, la cosa canvia amb la proclamació de la República, quan les posicions polítiques s'han de guanyar mitjançant el vot popular a circumscripcions provincials. En l'educació política i la mobilització de les classes mitjanes, tindran un paper cabdal els casinos i cercles catòlics que hem vist funcionar des de finals del XIX.

No es pot dir que la dreta no estigués mobilitzada a la caiguda de la Dictadura. Ja s'intenta crear una coalició, Acción Nacional -origen de la CEDA-, defensora de Religió, Família, Pàtria, Treball, Propietat i Ordre, que mantenia el discurs que hem observat en el catolicisme polític ¹⁰⁵². Però la seua base social, la vinculada als Sindicats creats en bona mesura durant els 20, no reacciona amb el vot. L'experiència no demostrava la seua utilitat. Hi ha excepcions: de les poblacions més importants del litoral, únicament a Vila-real, on sí hi havia un sector de les classes populars mobilitzat pel magma carlocatòlic, triomfen les candidatures monàrquiques.

Així es fundarà la Dreta Regional Agrària, vinculada a la Dreta Regional Valenciana i a la CEDA. Aquesta nova dreta prompte incorporarà a la seua cúpula dirigent els dirigents valencians de l'època, com Ignasi Villalonga o Luis Fabra Sanz. L'expansió a Castelló, com a Alacant no comença fins maig de 1931 en crear la DRV comitès d'enllaç.

Ara, si repassem les llistes dels dirigents de la Dreta Regional Agrària de Castelló, molt vinculada a la DRV -cal no oblidar les relacions de Luis Lucia amb el catolicisme

político valenciano (1930-1936). València, Alfons el Magnànim, 1992, pp. 85 i ss.

1052 *Diario de Castellón*, 23-V-1931. Hi són Bugallal, Romanones, De la Cierva, els mauristes s'ho pensen mentre torna a Espanya Goicoechea,.

polític local-, la procedència era molt diversa. Es funda el 19 de febrer de 1932 ¹⁰⁵³, i hi trobem tradicionalistes, com José Rodríguez Pérez, de vinculats a Renovación Española -Jesús Vilar Torres- i de procedents dels sindicats catòlics, Francisco Fabregat, Domingo Traver. El president serà un Font de Mora -Francisco León-.

Què volem dir amb aquesta incursió posterior a l'època de la nostra investigació? Considerem demostrat que hi ha una elit, amb diferències internes derivades de qui tindria accés als recursos públics, present tant als partits del torn, republicans i carlocatòlics, amb una visió semblant si més no ens les qüestions econòmiques; no en les qüestions culturals i religioses, si és possible diferenciar-les. La qual cosa facilitava el pacte. Quan les classes populars entraren en joc, amb una agenda pròpia, durant la Segona República, ràpidament entrarien en crisi els valors liberals que tant havien dit defensar durant els trenta anys anteriors, acceptant la visió del món que procedia del món carlocatòlic. L'amenaça revolucionària liberal que era la nèmesis del carlisme, seria substituïda per l'obrera. Tot i que no haguera continuïtat organitzativa, donat que la Comunió Tradicionalista sempre fou minoritària respecte a la Dreta Agrària, si que n'hi ha, d'ideològica. Els carlocatòlics buscaven les masses catòliques; ahí es on podien trobar-la els conservadors. La manera d'aconseguir el seu suport, havia de ser semblant.

1053 *Diario de Castellón, La Provincia Nueva*, 19-II-1932.

ANNEX DOCUMENTAL.

DOCUMENT I. PERSONAL POLÍTIC MAURISTA.

DOCUMENT IA: COMITÈS MAURISTES AL DISTRICTE DE SOGORB. 1915.

SOGORB

President	José Torres Peirats
Vicepresident	Manuel Manoral Bayo
Vocals	Ángel Cebrián Lucía, Vicente Cervera Baviera Manuel Pérez Navarrete
Secretari	Miguel Arnau Leal

ALTURA

President	Miguel Blasco Járrega
Vicepresident	Vicente Górriz Martínez
Secretari	José María Gozalbo Palacios
Vocals	Ramón Lozano Julián, Manuel Marqués Járrega, Florencio Marqués Soriano

MATET

President	Vicente Moliner Solsona
Vicepresident	Constantino Castillo Ramos
Secretari	Agustín Barrachina Herrero
Vocals	Manuel Gimeno Monzonís, Manuel Moliner Castillo, Ramón Moliner Escrig, Vicente Moliner

XÈRICA

President	Manuel Barrachina Foj
Vicepresident	Patrocino Gómez Montesinos
Secretari	Agustín Barrachina Herrero
Vocals	Eliseo Barrachina Foj, Victoriano Almazán Ordaz, José María Cortes Izquierdo, Gaspar Almazán Monterde

NAVAJAS

President	Joaquín Gil Martínez
Vicepresident	Benjamín Aucejo Tello
Secretari	Tomás Almela del Toro
Vocals	Juan Antonio Torres, Francisco Villalba Badía, Manuel Muñoz Torralba, Ángel Aula Guasque

XÓVAR

President	Francisco Gómez
Vicepresident	Pascual Ganau
Secretari	Pascual Sevilla
Vocals	Francisco Ganau, Ubaldo Pérez, Manuel Sevilla, Ricardo Beltrán, Francisco Sevilla

ALMEDÍXER

President	Lamberto Sales Torres
Vicepresident	Juan Bautista Torres Latorre
Secretari	José Fuster Latorre
Vocals	Joaquín Giner Latorre, Antonio Lázaro Torres, José Chiva Torres, Vicente Latorre Ginés, Joaquín Ginés Ginés

CASTELLNOVO

President	Vte. Martínez Monferrer
Vicepresident	Salvador Crespo Orduña
Secretari	Ramón Pérez Pérez
Vocals	Vte. Orduña Orduña, Joaquín Catalá Esparza, Benjamín Clemente Pérez, Manuel Gil Pérez

AZUÉBAR

President	Rafael Molina Murria
Vicepresident	Pedro Murria Molina
Secretari	Abel Molina
Vocals	Vte. Molina, Fco. Molina

ALGÍMIA D'ALMONACID

President	Miguel Martín Silvestre
Vicepresident	Francisco Gimeno Granell
Secretari	Agustín Andrés Calvo
Vocals	Ramón Torres Monzonís, Antimo López Pertegás, Gonzalo Martín Pertegás, Miguel Martín Martín

GAIBIEL

President	Domingo Calvo
Vicepresident	Ramón Castillo
Secretari	Miguel Adelantado
Vocals	Vte. Ferrer, Domingo Calvo, Fco. Santal, Ramón Jolí, Félix Jolí

SONEJA

President	Modesto Marín Piquer
Vicepresident	Miguel Molina Martínez
Secretari	Pascual Montesinos Górriz
Vocals	José María Piquer, Felipe Piquer Soriano, Francisco Molina Marín, José Aparicio Piquer

EL TORO

President	Máximo Pérez Orduña
Vicepresident	Manuel Orduña Salvador
Secretari	José Górriz Tudón
Vocals	Adolfo Orduña Gil, Javier Gil Martínez, Eugenio Juan Cubero

PINA

President	Salvador Villalba Izquierdo
Vicepresident	Pascual Alcodorí Bertolín
Secretari	Enrique Tamborero Ávila
Vocals	Ramón Clemento Collado, Gaspar Benedito Clemente, Jaime Clemente Izquierdo

VALL D'ALMONACID

President	Joaquín Moya Cases
Vicepresident	José Orenge Ramos
Secretari	Valentín Salvador Rodríguez
Vocals	Camilo Ramos Martín, Joaquín Luna Monzonís, Elías Muñoz Guillén, Joaquín Gil Calvo

SOT DE FERRER

President	Társilo García Ortiz
Vicepresident	Ramón Luna Llopis
Secretari	Leopoldo Rubio Aguilar
Vocals	Francisco Peiró Gómez, Leopoldo García Martínez, Daniel Rada García

AÍN

President	Eduardo Sorribes Fuster
Vicepresident	Vicente Aguilar Diago
Secretari	Eduardo Sorribes Salvador
Vocals	José Salvador Lengua, Pascual Salvador Zurita, Pascual Aguilar Gil, Rogelio Carballo

GÀTOVA

President	Pablo Martínez Martínez
Vicepresident	Rafael Martínez Rubio
Secretari	Ramón Martínez Mañes
Vocals	Ángel Romero Santa María, Florentín Zapata Martínez, Honorario Martínez Romero, Ramón Martínez Rubio

BENÁFER

President	Ángel Perales Díaz
Vicepresident	José Herrero Sospedra
Secretari	Aurelio Julián Herrero
Vocals	Joaquín Julián Herrero Saturnino Herrero Agustín Juan San Juan Guillén Salvador San Juan Agustín

TORÀS

President	Manuel Mañes Montesinos
Vicepresident	Maximiano Flor Maelán
Secretari	Manuel Macín Flor
Vocals	Pedro Flor Zorrilla Miguel Pérez Flor Joaquín Alcaide Vicente Pérez

SACANYET

President	Tomás Romero Pérez
Vicepresident	Ángel Pérez Alcaide
Secretari	Tomás Romero Pradas
Vocals	Joaquín Mateo Pérez Pablo Romero Alcaide Celestino Gil Romero Manuel Romero Pérez

TERESA

President	Felipe Pérez Porler
Vicepresident	Mateo Muñoz Palomar
Secretari	Juan Muñoz Palomar
Vocals	Manuel Arnau Pérez José Palomar Alcaide Trinitario Aliaga López Esteban Plasencia Gallego

Font: *Lealtad*, març, abril i maig de 1915.

DOCUMENT IB: JUNTES DIRECTIVES DE LES JOVENTUTS MAURISTES.

CABANES

Organitzador del moviment	Francisco Segarra Pelechá
----------------------------------	---------------------------

Font: *Lealtad*, 15-VIII-1914.

EL FORCALL

President	Joaquín Carceller Galindo
Vicepresident	Miguel Dauden Guarch
Tresorer	Manuel Molluca Monfort
Secretari	Manuel Guardiola Gamundi
Vocals	José Puig Aguilar Víctor Bordés José Segura Querol

Font: *La Provincia Nueva*, 26-VI-1916.

LLUCENA

President	Joaquín Cabedo Celades
Vicepresident	Enrique Chiva Bartolí
Tresorer	Amadeo Segura Beltrán
Secretari	Saturnino Lizondo Gómez
Vocals	Antonio Cabedo Celades Miguel Lizondo Gómez

Font: *La Provincia Nueva*, 19-IV-1916.

ONDA

President	Bautista Ballester García,	Regidor
Vicepresident	Isidoro Sansano Andrés	Industrial
Secretari	Antonio Esteban Gallén	Industrial
Vocals	Joaquín Muñoz Matamoros Francisco Feliu Franch Manuel Gorris Remolar Joaquín Martí Llopico	Industrial Propietari Llaurador Fabricant

Font: *Lealtad*, 24-VII-1914.

RIBESALBES

President	Pedro Bonet	Farmaceutic
Vicepresident	J. Vilar	-
Secretari	Pedro Arzo	-
Secretari 2n	Joaquín Albalat	-
Vocals	Antonio Balaguer Antonio Bordonau Vicente Forés Francisco Solsona	-

Font: *Lealtad*, 15-VIII-1914.

SERRA D'ENGARCERAN

President	José Beltrán Albalat
Secretari	Luis Fernando
Vocals	Bautista Villalonga Antonio Sanz Vicente Dolz Miguel Ferrando

Font: *La Provincia Nueva*, 19-IV-1916.

DOCUMENT II: PERSONAL POLÍTIC CARLOCATÒLIC.

JOVENTUT TRADICIONALISTA DE CASTELLÓ, 1909.

Consiliari	Alfredo Sanchis Bordoy
President	Manuel Mingarro Roca
Vicepresident	Rdo. Manuel Andrés Brea
Tresorer	Francisco Traver Alba
Vicetresorer	Tomás Ripollés Queralt
Secretari	Francisco Brea Perales
Vicesecretari	Miguel Mateu Zaragoza.
Vocals	Antonio Llorens Ibáñez, Juan Bautista Vicent Brea Vicente Fabregat Albiol.

Font: *La Cruz*, 30-I-1909. La primera seu, al carrer de l'Ensenya.

JOVENTUT LEGITIMISTA DE CASTELLÓ.

President	Jose María Donderia (?)
Vicepresident	Vicente Bellido Alba
Secretari	Joaquín Albiol Aparici
Vicesecretari	Francisco Torres
Tresorer	Tomás Ripollés Queral
Vicetresorer	Antonio Torres Fabregat
Bibliotecari	Francisco Felip Agost
Abanderat	José Pachés Marí
Vocals	José Miralles Monroig Jaime Queral Salva

Font: *El Maestrazgo*, 3-I-1914.

JOVENTUT LEGITIMISTA DE VILA-REAL.

President	Vicente Marco Monfort
Vicepresident	Salvador Quemades Martí
Secretari	Joaquín Mezquita Ribes
Vicesecretari	Vicente Fuster Herrero
Tresorer	Pascual Ortiz Peset
Bibliotecari	Pascual Rius Ramos
Vocals	José Almela Vicent Vicente Almela Miró Salvador Adsuara Pitarch

Font: *El Maestrazgo*, 3-I-1914.

JOVENTUT JAUMISTA DE BENICARLÓ.

Director	Rdo. Vicente Senar
President	Febrero Meseguer
Vicepresident	José Tormos
Secretari	Domingo Roig Marín
Vicesecretari	Juan Bautista Esbri Cornelles
Tresorer	José Ferrer Lluch
Bibliotecari	Miguel Lores Palau
Vocals	Agustín Ayza Febrer Juan Roque Lluch Bernardo M ^a Soriano Pellicer Tomás Llorach Foix

Font: *El Maestrazgo*, 4-I-1913.

REQUETÉ A BENICARLÓ.

Director	Agustín Roig Marín
President	José M ^a Palau
Vicepresident	Miguel Redorat
Secretari	Joaquín Cornelles
Vicesecretari	Daniel Foix
Tresorer	José M ^a Pitarch
Bibliotecari	Ramón Lluch
Vocals	Eusebio Arnau José M ^a Escura

Font: *El Maestrazgo*, 4-I-1913.

JUNTA PROVINCIAL JAUMISTA. 1912.

President	Manuel Simó Marín
Secretari	Manuel Mingarro
Tresorer	Antonio Llorens
Vocals	José Vives Santiago Añó Jeremías Peris Hilario Ajado Federico García Juan Bautista Cucala Vicente Sanchis Vicente Catalá Miguel Catalán Rafael Masústegui Luis Montoliu Vicente Aguilera

Font: *El Maestrazgo*, 23-XI-1912.

JUNTA PROVINCIAL CARLISTA 1917.

President	Manuel Bellido Alba
Vicepresident primer	Jaime Chicharro
Vicepresident segon	Manuel Mingarro
Secretari d'actes	Manuel Bellido y Rubert
Secretari de correspondència	José M ^a Arnau Miguel
Vocals	Vicente Bellido Alba Cristobal Lino Vives José Vives Pols Luis Piñón Campos Julio Sabater Aucher José Barberá.

Font: Gerard LLANSOLA, "Estructura organitzativa i participació electoral del Carlisme castellonenc en la decadència de la Restauració (1910-1914)" a Rosa MONLLEÓ, (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d'Història Local Contemporània*. Universitat Jaume I, Castelló, 2006.

JUNTA DIRECTIVA DEL REQUETÉ DE CASTELLÓ.

Director	Salvador Gozalbo
President	Enrique Bellido
Vicepresident	Francisco Albiol
Secretari	Tenencio Fabregat
Tresorer	Francisco Pardo
Vocals	Luis Montoliu Joaquín Campos

Font: *El Maestrazgo*, 17-I-1914.

CERCLE LEGITIMISTA DE BORRIOL.

President honorari	Francisco Giner Lila
President	José María Bernat Vicent
Vicepresident	José Aragón Pallarés
Tresorer	Vicente Valls Vaquer
Comptador	Bautista Falomir Beltrán
Vocals	José Ramos Bernat Bautista Montañés Llansola Luis Falomir Babiloni Juan Balaguer Francisco Tomás Aragón Montañés José Aragón Soliva

Font: *El Tradicionalista*, 5-VIII-1911.

CERCLE LEGITIMISTA D'ALMASSORA.

President	Antonio Artero Manrique
Vicepresident	Manuel Ochando Vidal
Secretari	Manuel Agustí Hidalgo
Tresorer	Joaquín Catalá Castell
Vocals	José Maneu Bernad Tomás Manrique Beltrán Vicente Reguerins Bernad José Almela Brisach Manuel Adsuara Gil

Font: *El Maestrazgo*, 14-XII-1912.

CERCLE LEGITIMISTA DE CABANES.

President	Vicente Ripollés Gual
Vicepresident	Manuel Sidro Bejadós
Secretari	Francisco Mateu Monserrat
Tresorer	Vicente Bellés Escoriola
Vocals	Jacinto Vidal Llorens Miguel Capdevila Monserrat Vicente Manzano Monserrat Bernabé Calpe Julve José Beltrán

Font: *El Maestrazgo*, 21-XII-1912.

CERCLE LEGITIMISTA DE TORRE D'EN BESORA.

President	Manuel Queral Boix
Vicepresident	Fermín Cano Sales
Secretari	Pablo Barreda Larega
Tresorer	Miguel Edo Pitarch
Vocals	José Pitarch Albert Bautista Cano Lores Manuel Moliner Beltrán Ramón Pitarch Barreda Vicente Pitarch Porcar

Font: *El Maestrazgo*, 21-XII-1912.

CERCLE LEGITIMISTA DE VILAR DE CANES.

President	Miguel Beltrán Segarra
Vicepresident	Silvestre Beltrán Escrig
Tresorer	Clemente Barreda Fabregat
Secretari	Remigio Roca Sales
Vocals	Simeón Centelles García Salomón Ibáñez García Salvador Bellés Pitarch José Monfort Beltrán Vicente Beltrán Tenesa

Font: *El Maestrazgo*, 28-XII-1912.

CERCLE LEGITIMISTA DE VILANOVA D'ALCOLEA.

President	Joaquín Bort Vidal
Vicepresident	Daniel Chillida Saura
Tresorer	Vicente Monfort Chillida
Secretari	Vicente Martínez Martí
Vocals	Bernardino Martínez Bort José Ros Traver Francisco Maimó Marmaneu Buenaventura Vidal Ferrer Ramón Casanova Borrás

Font: *El Maestrazgo*, 28-XII-1912.

JUNTA JAUMISTA D'ALCALÀ, 1913.

President	Félix Albert Maurat (?)
Vicepresident	Juan Bautista Albert Roda
Tresorer	Juan Bautista Sanz
Secretari	Severo Demper Martí
Vocals	Agustín Sospedra Sospedra Tomás Roda Herrera Juan Bautista Bosch Martorell Juan Bautista Herrera Bosch Pedro José Cucala Martí

Font: *El Maestrazgo*, 14-VI-1913.

JUNTA JAUMISTA DE LA SALZADELLA, 1913.

President	Bautista Ripoll Guasch
Vicepresident	Antonio Folch Folch
Tresorer	Rafael Segarra Montull
Secretari	Francisco Sospedra García
Bibliotecari	Fernando Mestre Sales
Vocals	Manuel Montull Mestre Blas Calduch Adell Clemente Giner Boix

Font: *El Maestrazgo*, 2-VIII-1913.

CERCLE LEGITIMISTA DE BORRIANA.

President	Vicente Monserrat Llopis
Tresorer	Manuel Planelles Ros
Secretari	Joaquín Feliu Monzonís
Vocals	Vicente Llopis Fuentes Pedro Muñoz Palomar Evaristo Planelles Martínez

Font: *El Maestrazgo*, 24-I-1914.

DOCUMENT III: PERSONAL POLÍTIC REGIONALISTA.

CENTRE REGIONALISTA DE SANT JOSEPH. 1909.

President	Miguel Climent Martínez.
Vicepresidents	Vicente Meseguer Traver José Gómez Pastor
Síndic	José Felip Cerveró
Secretari	Emili Calduch Font
Vicesecretari	Enrique Pérez Pérez
Secretari	José Marín Melià
Vocals	Luis Sales Buera Vicente Belenguer Valls José Soler Vicent Bautista Gozalbo Martínez Joaquín Llorens Cazador Juan Nepomuceno

Font: *El Cruzado*, 27-II-1909.

JOVENTUT REGIONALISTA DE CASTELLÓ. 1912,

President	Manuel Bellido Rubert
Vicepresident	Emili Calduch Font
Secretari	Francesc Baidal Llosá
Tresorer	Francesch Alloza Sirvent
Vicesecretari	Ferran Falomir Gil
Bibliotecari	Francesch Marín Meliá
Vocals	Miguel Rodes Tirado Vicent Armengot Colas Joaquín Llorens Cazador Joseph Soler Vicent

Font: *El Criterio*, 20-VII-1912.

DOCUMENT IV: ALCALDES A LES PRINCIPALS LOCALITATS DE LA PLANA.

ALCALDES DE LA CIUTAT DE CASTELLÓ. 1900-1930.

Joaquín Peris Martí	1899-1901
Julián Ruiz Vicent	1901-1902
Rafael Gasset Lacasaña	1903
Joaquín Peris Martí	1904-1905
Antonio Sánchez Bigné	1905
Julián Ruiz Vicent	1906-1907
Salvador Guinot Vilar	1907
Carlos González Espresati	1907-1909
José Armengot Rubio	1909
Odilón Gironés Álvarez	1909-1911
Juan Peris Masip	1912-1913
Federico Bosch Tárrega	1913
Rafael Gasset Lacasaña	1914-1915
Juan Peris Masip	1916-1917
Rafael Gasset Lacasaña	1917
Fernando Gasset Lacasaña	1917
José Forcada Peris	1918-1920
José Monlleó del Pozo	1920-1922
Juan Carbó Doménech	1922-1923
Francisco Ruiz Cazador	1923-1925
Salvador Guinot Vilar	1925-1928
Norberto Ferrer Calduch	1928-1929
Manuel Lillo Roca	1929
José Pascual Viciano	1929-1930
Manuel Peláez Edo	1930
Manuel Breva Perales	1930-1931

Font: Elaboració pròpia, a partir de Enrique PERALES, *Historia de Castellón y Geografía de su provincia*, Impremta Forcada, Castelló, 1912. Francisco PASCUAL MAS, *Ayer y hoy en Castellón. Crónicas y reportajes del siglo XX*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002.

ALCALDES DE LA CIUTAT DE BORRIANA. 1900-1930.

Joaquín Peris Fuentes	1899-1901
José María Sabater Cataluña	1901-1904
José Calzada Rifá	1905
Benjamín González Monsonís	1906-1907
Bautista Mingarro Sales	1907-1909
Juan Peris Blasco	1909
Carlos González Echevarría	1909-1910
José María Sabater Cataluña	1910-1912
José Vicente Daudí Monfort	1912-1913
Juan Peris Blasco	1913-1915
Ramón Llopis Peris	1915
Juan Peris Blasco	1915
José Daudí Agramunt	1916-1917
Salvador Musoles Vernia	1917
Vicente Llansola Patuel	1917
Salvador Musoles Vernia	1917
José Daudí Agramunt	1917
José Vicente Daudí Monfort	1918-1920
Manuel Granell Ferrer	1920
Vicente Ríos Monfort	1920-1921
Juan Peris Peirats	1921-1923
José Vicente Daudí Monfort	1923
Manuel Felis Ferrada	1923-1924
Vicente Escobar López	1924-1927
Román Almela Rochera	1927-1928
Vicente Enrique Mingarro	1928-1930
Ramón Gil Monfort	1930
Bautista Soler Martí	1930-1931
Rafael Arnau Catalá	1931
Víctor Marín Puig	1931-1936

Font: Elaboració pròpia.

ALCALDES DE VILA-REAL. 1900-1930.

Manuel Gumbau Usó	9 desembre 1900-8 març 1901
Domingo López Avellana	8 març 1901-1 gener 1902
José Ángel Galindo Thierral	1 gener 1902-5 de febrer 1902 (substituït per malaltia)
Alejo Font de Mora	1902-1909
Pascual Ramos Moreno	1 gener 1910-1911
Francisco Nebot Usó	1 gener 1912-7 juny 1912. Suspès i processat per l'incendi del cine <i>La Luz</i> .
Joaquín Juan Marco	1912-1913
Trinitario Verdiá Girona	1 gener 1914-1915.
Luis Ferrer Galindo	1 gener 1916-1917
José Pascual Sanz Moreno	1-1-1918-31- marc 1918 (elegit accidentalment per falta de quòrum)
Francisco Villarreal Añó	31- marc 1918-1 abril 1920
Manuel Gil Petit	1 abril 1920-25 agost 1921 (cessament per llicència)
Manuel Usó Jarque	25 agost 1921-15 octubre 1921
José Herrero Chabrera	15 octubre 1921-1 abril 1922
Manuel Usó Jarque	1 abril 1922-2 octubre 1923
Evaristo Olcina Doménech	2 octubre 1923-4 abril 1927 (dimiteix)
Vicente Sanchiz Ayza	4 octubre 1927-26 febrer 1930 (nomenat pel Governador Civil)
Juan Bautista Vilanova Roca	26 febrer 1930-7 juny 1930
Vicente Casalta Gil	7 juny 1930-31 gener 1931
Bautista Vilanova Goterris	31 gener 1931-5- juny 1931 (elegit per ser el de més edat)

Font: Arxiu Municipal de Vila-real.

DOCUMENT V: PRESIDENTS DE LA DIPUTACIÓ DE CASTELLÓ. 1900-1930.

Tiburcio Martín Pich	1900-1901
Hipólito Fabra Adelantado	1901-1902
Tiburcio Martín Pich	1902-1903
Hipólito Fabra Adelantado	1903-1904
Tiburcio Martín Pich	1904-1905
Hipólito Fabra Adelantado	1905-1906
Tiburcio Martín Pich	1906-1907
Domingo Esteller Vallés	1907-1909
Tiburcio Martín Pich	1909-1910
Cayo Gironés Álvarez	1910-1911
Cristóbal Aicart Moya	1911-1913
Arcadio Porcar Ribes	1913-1915
Domingo Esteller Vallés	1915-1917
Francisco Giner Lila	1917-1918
Luis Fabra Sanz	1918-1919
Manuel Giménez Royo	1919-1922
Luis Fabra Sanz	1922-1924
Joaquín Gómez Aparici	1924-1925
José Gijón Moragrega	1925-1926
Joaquín Herrero Aguyó	1926-1928
Manuel Mingarro Roca	1928-1930
Salvador Guinot Vidal	1930-1931
José Castelló y Tárrega	1930-1931

Font: Elaboració pròpia.

DOCUMENT VI. JUNTA DE LA JOVENTUT CONSERVADORA DE CASTELLÓ. 1913.

President	Ramón Salvador Monferrer
Vicepresident	Gaspar Martell
Secretari	Joaquín Chillida
Comptador	Francisco Peñalver
Bibliotecari	José Tellado
Tresorer	Francisco Peñalver
Vocals	José Traver José Marzá Isidro Feced

Font: *La Provincia*, 22-XII-1913.

DOCUMENT VI.1. JUNTA DE LA JOVENTUT CONSERVADORA DE L'ALCORA. 1913.

President	José Peña Catalán
Vicepresident	Vicente Granell Cros
Tresorer	Juan Romeu
Comptador	Cristóbal Gil Prats
Secretari	Cristóbal Granell Ramos
Vicesecretari	Manuel Saborit
Vocal	Francisco Grangel Grangel

Font: *La Provincia*, 1-XII-1912.

DOCUMENT VII. CERCLE CONSERVADOR DE CASTELLÓ. REFUNDACIÓ EL 1917.

Representant a Madrid	Antonio María Fabié y Gutiérrez de la Rasilla
Cap provincial	Tiburcio Martín Pich
Vicepresidents	Luis Fabra Sanz Rafael Gasset Lacasaña Francisco Giner Lila
Secretaris	Leopoldo Ribelles Beltrán Ramón Salvador Monferrer
Vicesecretari	Enrique Ferrando Mas
Vocals	Domingo Esteller Gaspar Foix Juan Morales Francisco Tena Luis Álvaro Vicente Montañés Miguel Traver Joaquín Agramunt Vicente Sansano Vicente Sales Juan Peris Custodio Bellés Vicente Ferrer Juan Ayza Mariano Castells Vicente Chiva Pascual Cherta Enrique Ballester José Borrás Agustín Pitarch

Font: *La Provincia Nueva*, 17-VII-1917.

DOCUMENT VIII: PROBLEMA AGRARI ACTUAL, Gaetà Huguet.

Crech fermament que sens la irracional extensió donada al cultiu del teronger en la nostra província, y molt particularment en La Plana, no existirie crisis agrícola; y en cas d'existir, podrien trobarse solucions qu'ahuí la índole d'aquesta producció fa impossibles. Però hi ha que respondre, siga com vullga, a la qüestió: ¿Quina solució és factible?

Si per solució s'entén alguna disposició o acords per virtut dels quals lo llaurador pugua vendre la teronja als preus qu'obtenia avants de la guerra, yo confese ingenuament que no la veig; porque los preus de les mercaderies están subjectes a la lley de la oferta y de la demanda, no existint aquesta en les proporcions qu'existia avants de la guerra, per causes de tots conegudes, forçós es que los preus sufrixquen depreciació pot ser mes o menys grand, de mes o menys intensitat; y ab lo fi de disminuir aquesta intensitat en la depreciació dels preus del producte agrícola, sinó exclussiu, principalíssim de la Plana, deuent demanarse a l'Estat per les corporacions oficials de la Regió, y per les societats que representen sos interessos economichs, l'adopció de disposicions encaminades a aconseguir la disminució del mal.

¿Quines sont aquestes disposicions?

Es la primera, a mon entendre, la de proporcionar per l'Estat als exportadors de fruita los fletes necessaris y a preus usuals avants la guerra per a exportar la cullita. La segona, la de gestionar pel mateix Estat prop de les nacions beligerants la introducció de fruites en les nacions neutrals, tals com Suïssa y Holanda, després de donades les garanties necessaries pera evitar el contrabando de guerra. La tercera disposició a pendre per l'Estat és la de procurar que'l Banc Nacional done als exportadors y culliters les majors facilitats possibles pera les operacions mercantils qu'impliquen l'exportació de la fruita, y pera els mijos que necessiten pera el cultiu de les tèrres. Está tant a l'alcans de tot lo mond qu'aquestes disposicions deuen ser obra privativa de l'Estat que considere inútil sa demostració (...).

En la nostra província, principalment agrícola, la solució de la crisis dels productes de la terra done la solució en grand part a la crisis de les altres manifestacions del treball, per la grand importància q'ehi te l'agricultura. Havem apuntat mes amunt qu'a nostre entendre, una de les causes de l'actual crisis agrícola, a part de la guèrra, es la irreflexiva extensió donada al cultiu del teronger. Ahuí los llauradors que cullen cereals, canem, patagues, verdures fesols i fruites pera conserva, lluny de sentir la crisis, trauen molts sanejats rendiments de les seues rebudes. Crech qu'e a l'horta haviem de donar alguna major extensió al cultiu de cereals, lleguminoses, patagues, sebes, herba, alfalf; y en tèrres adequades, verdures primerenques y abres de fruits de conserva: com codonyers, albercoquers, pruneres y melocotoners. En les tèrres de secá, encara les que tenen rech,

crech que se podrie traure grand partit del cultiu intensiu de la garrofera, armeler, avellaner y pot ser que també en la olivera, seleccionant les classes. També, quand la filoxera haurà rosegat les rails dels darrers ceps indigens, lo cultiu y replantació ben feta de vinyes ab peus americans, será una bona solució pera tèrres de secá.

Digam darrerament, contenstant a un altra qüestió, quatre paraules sobre les malalties critogàmiques de la vinya en la present companya.

L'atach del black-rot, del rot-brun y del mildew sobre les vinyes casi de tota la provincia, ha revestit enhoany una virulencia inusitada. Al Maestrat ahon, altres anys, una pulverisá o dos han sigut molt prou pera salvar la cullita, han resultat infructuoses tres pulverizadas ab caldo bordelés; havent se pegat la primera preventivament, crech qu'en la major part de termes no s'hi ha salvat ni el 5 per 100 de cullita qu'han presentat les vinyes, encara estalviades de la filoxera. A Benicassi, ahon dast'ara may s'havia perdut la cullita per causa de las malatias criptogámiques, amanegué la malaltia fent grand maleses y pillant desprevinguts als vinyaters. Molts sont los qui emplearen les sals cúpriques; empero a excepció de dos o res que s'espavilaren a temps, la grand majoria han perdut el 85 o 90 per 100 de la cullita. La causa d'aquesta verdadera catástrofe fon lo temps anormal de la passada primavera. Durant los mesos de Maig y Juny diariament alternaven los borrhims d'aigua ab les caraes de sol, boires y temps nuvolós y bochornós; accidents tots abonats pera lo desenroll de les plager criptogámiques. En l'esdevenidormhi haurá que viure mes previnguts; puix una humild opinió es que acudint al remey preventivament y ab intenses pulverisades cúpriques, conseguiriem salvar la cullita. No deu detindre al llaurador en la execució d'aquests treballs preventius lo esdevingut a Franá, ahon malgrat haver tirat sense esme lo sulfat de coure, s'ha perdut igualment la cullita en molts departaments; perque s'ha de tindre en dcompte que'aquell clima es mes humit que'l nostre, que moltes vinyes se reguen, está l'aigua molt mes amuntera, y que'l cultiu hi es intensissim; totes condicions les mes abonaes pera que el mildew i els rots aniquiles les cullites y aflebixquen los ceps.

Avants de terminar aquestes ralles, devem donar compte d'un fet qu'ha cridat poderosament l'atenció als llauradors de Benicassi. En una estreta zona de uns 100 metres d'ampla a vora mar seguint la linia de la costa, en el terreno destinat al moscatell, s'ha notat que els rams y els ceps estaven inmunes a la malaltia. Igual fet ha sigut observat en les dos o tres primeres tires de vinya vora carretera. ¿Tindrán alguna influencia sobre aquestes fermaleres criptógames lo cloruro de sodi del mar, o el sulfat o carbonat de cals de les carreteres? (...).

Gaetà HUGUET. Benicassi, 11 Septembre 1915.

Font: *Arte y Letras*, 13, 31-VIII-1915. S'ha respectat la grafia original.

DOCUMENT IX: EL PROBLEMA NARANJERO. Manuel Peris.

Como ahora, nunca se ha presentado una perspectiva más opresora del ánimo para quienes cifran su sostén en la cosecha pendiente de naranja, si la guerra europea continúa ensangrentando los campos de lucha actuales. La apertura de los Dardanelos y del Bósforo a la navegación comercial sería un alivio apreciable. Cerrados a la exportación los mercados de Bélgica, Alemania y Rusia, y abiertos tan sólo el de Francia, con las limitaciones que las circunstancias llevan consigo y el de Inglaterra, con las dificultades cada día mayores que el bloqueo va acumulando, en peligros para la navegación y consiguiente escasez de buques y carestía de fletes, a parte de la depreciación ruinosa que el dorado fruto indefectiblemente sufrirá, por la concurrencia abrumadora de la producción mundial. La de Italia colmaría el desastre.

Y en el mercado norte-americano, aspiración de tiempos pasados, no hemos de pensar siquiera, puesto que los naranjales californianos y de la Florida atienden con cumplidamente las necesidades del consumo, con fruta seleccionada y en forma conveniente conducida a los puntos de venta; y en cuando a sud-américa, a la Argentina, la experiencia acredita que su abastecimiento se concreta a muy limitadas proporciones.

Y no vamos a interpelar al ingenio ni recurrir a la inventiva, promoviendo expedientes nuevos y originales para afrontar el problema de actualidad latente que nos ocupa. Bastará con que llanamente, metódicamente, nos hagamos cargo, en líneas generales, de las aspiraciones más culminantes y condensadas que abundan en el común sentir de las gentes interesadas, muchas de las cuales se formularon en la prensa y en reuniones agrarias. Porque hoy nos encontramos frente al mismo conflicto exactamente que el surgido en la temporada anterior, aunque agravado, además de otros factores, precisamente por su insistencia, por su repetición inmediata.

Entonces se acudió a las esferas gubernamentales en solicitud de auxilios eficaces y medidas previsoras y a la vez excitóse la acción privada, promoviéndose la asociación entre los cosecheros para suplir, a lo menos, el retraimiento y hasta la inacción -voluntaria u obligada- del comercio exportador, a fin de dar salida a una producción valiosísima que constituye el nervio de la economía regional y muy particularmente de la comarca más preciada de nuestra provincia.

Del gobierno consiguióse que las empresas ferroviarias concediesen una menguada reducción en las tarifas de transporte que, por lo mismo, hacían ilusoria la pretensión legítima de fomentar el comercio interior, llevando la naranja en condiciones algún tanto soportables a todos los ámbitos del territorio español; y que las compañías navieras ofreciesen a la exportación algunos buques, si bien bajo cláusulas tan onerosas que apenas pudieron utilizarse.

Nótese que todo el mal pasado y el que amenaza envolvernos, directamente deriva de una cuestión internacional; por consiguiente, al gobierno toca en primer término poner mano en el asunto, al efecto de remover obstáculos y procurar facilidades, para que el comercio y los cosecheros, concertados, puedan salvar, en cuanto quepa, de una segura hecatombe, a la producción agrícola nacional, que por lo intensa y compleja en su desenvolvimiento, empeña mayores capitales por unidad de superficie, como ninguna otra, y pone también en juego sobre todas las restantes, más crecido número de actividades, traducidas en rendimientos y salarios que implican la vida de numerosas industrias auxiliares y el pan cotidiano de muchedumbres obreras.

A este respecto incumbe a los poderes públicos:

1º Condonar, mientras dure la guerra, la contribución territorial sobre la propiedad rústica dedicada al cultivo del naranjo; porque es anómalo y falta de equidad contribuir por una renta negativa. Y como estímulo o auxilio, condonar también el subsidio industrial correspondiente a los confeccionadores de cajas y a las industrias regionales proveedoras de materiales para la confección de naranja.

2º Hacer valer la situación de neutralidad en que España hállase colocada; y puesto que la naranja no es ni puede ser considerado, en buenos principios de derecho internacional, contrabando de guerra, ni aún artículo de primera necesidad, precisa que, con las precauciones factibles y racionales, y en modo alguno obstativas o insidiosas, que de los estados beligerantes se obtenga la libre y efectiva circulación por los mares de los cargamentos de cajas de naranja en buques nacionales, que de nuestros puertos se expidan a los mercados extranjeros. Las respuestas diplomáticas que logre el ministro de Estado, determinarán la actitud de reconocimiento o agravio que respectivamente debamos adoptar.

3º Obligar, si para ello es requerido, a las compañías navieras subvencionadas con los fondos de la nación, a que pongan a disposición de los exportadores de naranja los buques que a estos hagan falta, en condiciones ventajosas, estipuladas previamente, ante la representación ministerial que competa, con intervención de los cargadores; en evitación de lo ocurrido en la temporada anterior, que se exigieron depósitos previos de cantidades alzadas, aun estando asegurada la mercancía de riesgo marítimo y de guerra, quedando el flete a fijar por corredores del mercado receptor.

4º Recabar de las empresas ferroviarias una rebaja tarifaria suficiente, pero sincera y real, sin escauceos en los recorridos ni capciosidades en las combinaciones que le hagan baldía, en mengua de una nación que indemnizó espléndidamente con centenares de millones, los daños y perjuicios que se les irrogara en la última guerra civil, y por mediación de sus gobiernos con objeto tales empresas de todo género de

atenciones, tolerancia,s protección, dispendios, etc., etc. La reducción que se reclama, siquiera sea obtenida en calidad de compensación, no será una concesión graciosa, sino medida de estricta justicia que se impone; y

5º Conseguir la disminución del gravamen arancelario ruso sobre la naranja, que hace inabordable el mercado moscovita a nuestra fruta, teniendo que valernos para su introducción, del intermedio alemán, que venía gozando de tarifas benignas. Los poderes públicos no deben haberse capacitado todavía de la capitalísima importancia de este extremo, y preciso es acometerlo con toa decisión para asegurar el porvenir frutero.

Font: *Arte y Letras*, 13, 31-VIII-1915.

DOCUMENT X: FUNDADORS DE LA CAMBRA DE LA PROPIETAT URBANA. 1915.

President	Ricardo Catalá
Vocals	Francisco Rambla Joaquín Sales Vicente Escrig Cayetano Bigné Estaban Forés José Pascual Viñes José Pascual Viciano Vicente Castell Francisco Ruiz Cazador

Font: *La Provincia*, 23-VI-1915.

DOCUMENT XI: INSTRUCCIONES SOBRE LA EMISIÓN DEL SUFRAGIO.

Colegios.

Cada sección tiene su colegio electoral, en cuyo edificio sólo tienen entrada los electores de ella, los candidatos proclamados por la junta provincial del censo, los notarios, para dar fe, y los dependientes de la autoridad que requiera el presidente (del art. 58).

Hora en que se abren.

A las siete se ha de constituir la Mesa que se compone del Presidente y cuatro interventores por lo menos. Si faltara alguno, así como su suplente, que no se hubieran excusado con tiempo, serán citados por escrito por el Presidente, a fin de que se presenten antes de las ocho. Pasada esta hora se constituye la Mesa, con los interventores y suplentes que haya presentes; y si no llegasen a cuatro, se completará esta cifra con electores que estén en el local, prefiriendo a los mayores de edad, que

sepan leer y escribir. Estos continuarán ya en el puesto, aun cuando se presenten (cualquiera que fuera la hora) los interventores que tengan su nombramiento (del art. 44).

Modo de votar.

Los electores se acercarán uno a uno, dirán su nombre y por su propia mano entregarán al Presidente su papeleta de votación, que será en papel blanco y se entregará doblada (Del art. 44). Los interventores verán si el votante que dice ser fulano de tal es el mismo que dice ser, y si está inscrito en la lista certificada de la sección y colegio. Si está, votará; si no está, no (Del art. 48) Si hubiera sospechas de que no es el que dice ser, se suspenderá la admisión de su voto hasta el final de la votación (Del art. 48). A todo esto, el Presidente tendrá siempre a la vista del público la papeleta y cuando hayan visto los interventores que el votante es quien dice ser y que está en la lista, depositará la papeleta en la urna.

Dos interventores anotarán en lista numerada a los votantes en el orden en que lo hagan.

Final de la votación.

Concluye a las cuatro de la tarde en punto; así lo anunciará el Presidente, y no entrará ya nadie en el local y votarán los electores que estando dentro no lo hubieren hecho.

Enseguida, a puerta abierta, la Mesa decidirá por mayoría, en vista de las cédulas de vecindad, y del testimonio de los electores presentes si han de votar o no, aquellos que inspiraron dudas y se dejaron para votar al final de la votación (art. 50).

Caso de resultar usurpador de nombre ajeno se pasará tanto de culpa al tribunal competente para que exija la responsabilidad, lo mismo al usurpador que a aquel que, ayudándole, hubiere negado falsamente.

Los últimos que votan son los componentes de la Mesa; y concluida la votación, los interventores firmarán la lista de votantes, al margen de todos los pliegos y a continuación del último nombre escrito.

Escrutinio

El Presidente extraerá de la urna las papeletas de una en una, leyéndolas en voz alta y las pondrá de manifiesto a los interventores, que confrontarán el número de ellas si

vienen bien con el de votantes anotados por ellos en las listas (Del art. 51).

Las papeletas no inteligibles o que no contuvieran nombres propios de personas, o contuvieran escritos varios cuyo orden no pueda determinarse, se considerarán en blanco.

Si hay más de un nombre se tendrá en cuenta el primero (hablamos de elecciones a Cortes). Si solo hay falta de ortografía, leve o diferencia de nombre y apellidos, inversión o supresión de algunos de ellos, se decidirá a favor del voto y del candidato si no hay otro con quien pueda confundirse. En esto, si la Mesa no opinare unánimemente, resolverá la duda por mayoría al finalizar el escrutinio.

Si algún elector presente, notario o candidato, tuviese dudas sobre el contenido de una papeleta leída por el Presidente podrá pedir y se le concederá en el acto, que la examine.

Final del escrutinio.

El Presidente preguntará si hay que hacer alguna protesta contra el escrutinio. Si las hubiera se resolverán por mayoría de la Mesa (...).

Quema de papeletas.

Se hará a presencia de los concurrentes, de todas las extraídas de las urnas, excepto las que se hubiera negado validez o se hubiera reclamado sobre ellas, que se unirán al acta rubricada por los interventores (Del art. 53).

Publicación de escrutinio.

Se hará por certificación fijada en la parte exterior del colegio y remitiendo en el acto (bajo responsabilidad de la Mesa) otras iguales a la junta provincial del Censo y al Presidente de la junta provincial (Señor Gobernador).

También se darán al elector, notario o candidato presentes que lo reclamaren (Art. 54).

Actas y copias.

El acta original (Art. 55) expresará el número de electores que hay en la sección, según lista del Censo electoral, el de electores que hubieren votado, y el de votos

obtenidos por cada candidato. En ella se consignarán las reclamaciones y protestas de los electores sobre la votación y escrutinio (si los hubiera), como las resoluciones motivadas sobre ellas, de la Mesa, con los votos particulares (si los hubiere). Irá firmada por el Presidente e interventores, y con los documentos originales y papeletas de votación que no debieron quemarse se remitirá al alcalde antes de las diez del día siguiente al de la votación.

De lo consignado en ella o de cualquiera de sus extremos (sic) librará la mesa certificación gratuita al elector o candidato que lo solicite.

Las Mesas firmarán dos copias literales del acta, que entregarán en la estafeta de correos en pliegos cerrados y sellados en cuya cubierta certificarán de su contenido toda la Mesa.

Aquí en la capital se entregarán en las secretarías respectivas menos la que va a la junta central del Censo.

Para el escrutinio general.

La Mesa designará uno de entre los interventores para que represente la sección en la Junta del escrutinio general.

Se votará por mayoría, y caso de empate se designará el interventor de más edad de los empatados.

A este se le entregará una credencial firmada por toda la Mesa y una copia literal del acta de la votación.

Font: *La Provincia*, 7-III-1907.

DOCUMENT XII: DISCURS DE VICTÒRIA DE MANUEL IRANZO.

Hemos vencido y aspiramos a que la derrota de nuestros adversarios sea irremediable y definitiva. Vencimos porque representamos un estado consciente de la consciencia colectiva, cansada de sufrir el yugo tiránico de una minoría turbulenta y atropellada en sus procederes, que egoístamente, asumió en su provecho la representación de los intereses generales. La responsabilidad de todos los desvaríos corresponde íntegra a quienes comandan y dirigen estas fuerzas adversarias. Ellos, con insidia, acertaron a torcer las naturales aspiraciones del pueblo, ansioso de ideal, sencillo y creyente. Ellos, únicamente ellos, son los responsables que las cosas llegaran a un punto en que fuese inevitable el deslinde de los campos: a un lado, la bullanga irreflexiva,

que por derroteros peligrosísimos conduce a la negación de los grandes principios de la moral cristiana y compromete seriamente los intereses permanentes de la patria española; al otro, los que desde distintos puntos de vista coinciden en lo que bien puede llamarse,

Nuestro programa

Es liberal, generoso, democrático. Pero entendemos por democracia, no el predominio violento de una clase, siquiera sea la más extensa y necesitada de expansiones y de asociación directa al gobierno del Estado, sino una más perfecta forma de organización cristiana de la sociedad.

La nación española necesita ordenarse, reconstituirse, darse vida propia que la dignifique y eleve en el concierto mundial. Por ello han de dejarse a un lado los utópicos desvaríos humanitarios que quieren borrar las fronteras de los pueblos en aras a una confraternidad ideal, no contradicha ciertamente por las nacionalidades. La española, por juro de su hereditaria complexión, ha de regular su conciencia en los dictados del catolicismo y a de sentar la expansión de su riqueza en el insustituible estímulo a la propiedad individual. No; jamás desaparecerá la noción de lo tuyo y de lo mío; nunca ha de dejar de ser acicate el más eficaz para el indefinido progreso humano, la sucesión hereditaria; que estimula las energías de los padres y comunica vigor a sus músculos para hacer saltar las estériles rocas del secano convirtiéndolo en vergel de naranjos, cuyos frutos aseguran el bienestar de su progenie, contribuyendo así, al mismo tiempo, a la intensificación de la riqueza nacional, a que esta circule y se extienda en beneficio de todos.

Peligrosísima es la tendencia anárquica de quienes, aunque sea en contradicción palmaria con su arraigada idiosincrasia burguesa, proclaman imprudentemente principios opuestos. Dicha tendencia llegó a constituir obstáculo grandísimo al desarrollo expansivo de las actividades productoras de la región catalana, pletórica de ansias de nueva vida, y Cataluña, mediante una concentración vigorosa de sus elementos sanos, acaba de eliminar de sí a quienes personificaron esos peligros [la victòria de la Solidaritat sobre el lerrouxisme].

Parecido alcance puede atribuirse a la reciente coalición electoral, en este distrito asentada, en primer término, en los grandes principios de defensa social, contenidos en el gran partido conservador y en las derechas, preferentemente, también, en los intereses agrarios, que son la característica de la producción y de la riqueza de la Plana.

Una de mis satisfacciones mayores ha sido la de ver como los labradores, con experto instinto supieron hacerse cargo, en tal orden agrario, del significado especial de

mi candidatura, robusteciéndola con su valioso apoyo. Y como yo no soy de los que en mis iniciativas para el bien persigo la mezquindad de los votos, declaro que ni califico de decepción, ni me ha de hacer variar de conducta, el hecho de que me hayan combatido, con todos sus poderosos medios, incluso el de la largueza material, aquellos que, como algunos exportadores de frutas y comerciantes de abonos, más grandes deudas de gratitud tenían contraídas conmigo.

También me produce satisfacción la no regateada ayuda del partido liberal. Por especiales antecedentes, en esta provincia, pudo sospecharse que no se colocaría a mi lado con entero desembarazo, no teniendo en cuenta quienes así pensaban la muy caballerosa honorabilidad de su jefe y la consideración de que tal partido, al recabar sobre su personalidad ha puesto seguros jalones a mejores tiempos, y ha respondido, en la esfera local, a futuras y salvadoras empresas que en un orden más amplio, le están reservadas. (...).

Font: *La Provincia*, 11-V-1907.

DOCUMENT XIII: DESPESES PREVISTES PER L'AJUNTAMENT DE CASTELLÓ.1910.

Per l'Ajuntament	5200
Policia de Seguretat	1060,05
Policia Urbana i Rural	6881,52
Instrucció Pública	806,45
Beneficència	3500
Obres Públiques	2298,61
Correcció Pública	841,66
Càrregues	16000,34
Obres noves	41,66
Imprevistos	416,66
Devolucions	41,66
Total	37088,61

Font. *Actes Municipals de Castelló*, 4-II-1910. AMCS. En pessetes.

DOCUMENT XIV: CACICS DE BORRIANA.

Conservadors	Liberals
Juan Peris Blasco	Benjamín González Monsonís
Joaquín Peris Fuentes	José María Sabater Cataluña
Manuel Peris Fuentes	José Daudí Agramunt
Ramón Llopis Peris	Salvador Musoles Vernia
Manuel Granell Ferrer impulsor del Sindicat católic	José Calzada
Vicente Ríos Monfort	Carlos González Echevarría
Vicente Llansola Patuel	José V. Daudí Monfort
Vicente R. Felis Oliver	Vicente Ríos Monfort
Vicente Vicent Real	
Vicente Sales Musoles diputat per La Seu d'Urgell repetides legislatures	

Font: Elaboració pròpia a partir de Vicent ABAD, *Borriana, siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*. Tirant lo Blanch, València, 2011, pp. 28-29.

DOCUMENT XV: “LA CRISIS DE LOS PARTIDOS”

No diré que ese mismo asunto de la alcaldía (...) como la muerte del jefe del cosi, don Victorino Fabra, hayan determinado la crisis que atraviesan actualmente todos los partidos de esta provincia; pero lo que sí puedo afirmar es que ambos tristes sucesos la han apresurado en términos tales, que dentro de poco, acaso antes de terminar el presente año, no van a ser conocidos los partidos que por aquí gastamos, perdiendo todos bastante de aquellos caracteres que permitían juzgarles desde ahí con la misma seguridad de un pronóstico hecho en la propia cabecera del enfermo.

El cosi ya no es lo que fue, y aunque el conde de Albay, que es su cabeza visible en Madrid, explota bien los sentimientos del odio contra los republicanos para agrandar a los carlistas en el Maestrazgo y asegurar en la capital los votos de los neocatólicos, al extremo de que son hoy por hoy estos elementos los que con más ardor mantienen en la alcaldía al señor Espresati, imperando además los carlistas en distritos enteros de la provincia y en poblaciones muy importantes de otros, temo yo, y de este mismo temor participan muchos que precisamente esa política del leader madrileño del cosi precipita al final de un caciquismo que cuenta con una existencia de muy cerca de una centuria.

Los elementos liberales del cosí no disimulan su contrariedad y es lo más notable que estos elementos sean los más adictos a Navarro Reverter, valioso aliado del Conde de Albay, y como este, enemigo acérrimo de los republicanos.

¿Qué sucederá por este lado? La política de acomodamiento personal que aquí se hace de algún tiempo a esta parte, me ha enseñado a no fiar mucho en las actitudes de los grupos ni en los ideales que llenan la boca de los hombres de partido; pero aun descontando esto, tengo por seguro, que más o menos pronto, le sorprenderá al conde de Albay la temida catástrofe por donde justamente esperaba la salvación del cosí.

Y a la seguridad que las cosas han de ocurrir en el interior del cosí, como es la creencia generalizada en las anteriores líneas, responde precisamente a ese movimiento de franca y decidida unión de todas las facciones liberales, ha poco iniciado con gran satisfacción de estos elementos, víctimas hasta aquí de sus profundas querellas personales, de las que se han sabido servir muy bien los cosieros de Castellón y los pseudos liberales de ahí.

Unido aquí el partido Liberal, ni el cosí podrá mantener el engaño de Segorbe, que llega hasta Nules, salpicándonos dentro del mismo Castellón, ni la revolución de las costumbres políticas de la provincia será acaparamiento de las tituladas clases neutras, toda vez que el partido liberal, por la procedencia de una de las fracciones que lo integran y por el espíritu expansivo, emprendedor, de la otra, es una garantía para el sentimiento regenerador que espera hace tiempo la satisfacción que otros anhelos análogos han pretendido encontrar en la llamada Solidaridad.

Actualmente se encuentra en Madrid el jefe de los liberales moretistas, don Cayo Gironés, esperándose aquí con impaciencia el regreso del citado señor con la nueva de haber puesto fin a ese equívoco que, excusándose en un monarquismo poco menos que entregado a los carlistas del Palancia, la Plana y el Maestrazgo, ahogaba las aspiraciones de monárquicos tan convencidos como los liberales, mientras los republicanos se enseñoreaban de Castellón y ponían en peligro evidente a los antirepublicanos de Segorbe y Vinaroz.

Unido el partido liberal en la aspiración que la opinión democrática de esta comarca demanda hace tiempo, y recabada, en apoyo de esa unión tan deseada, la franca y valiosa influencia madrileña que ahora se pierde en intrigas cosieras o en

querellas de carácter personal, los carlistas como los íntegros, el cosi como los republicanos, se servirán de lo suyo propio, y los liberales que hasta aquí sólo han servido para favorecer a los cosieros contra los republicanos, y a estos contra aquellos, creando situaciones como la de la alcaldía de Espresati, que ni favorece al cosi ni a los republicanos, ni a los liberales mucho menos, por lo que se advierte por el júbilo extraordinario con que los neos y los llamados católicos ven la continuación de aquel ex republicano al frente de la alcaldía de Castellón, los liberales -repito- serán los árbitros en todas las contiendas de todos los partidos, porque todos atraviesan actualmente una crisis tremenda, un período de honda perturbación, quizás por lo que he dicho al principio, quizás porque nos separen contados kilómetros de la Cataluña de la Solidaridad ... y otros excesos.

Font: José Castelló y Tárrega, *Heraldo de Castellón*, 22 de novembre de 1907. Reproduït de *El Mundo*, de Madrid.

DOCUMENT XVI: JUNTA DE LA FEDERACIÓ CASTELLONENCA DE SINDICATS CATÒLICS.

President	Antonio Dolz	Castelló
Secretari	José Rocafort Ruiz	Castelló
Vicesecretari	Enrique Fonfrías Garí	Almassora
Tresorer	Francisco Fabregat Ripollès	Castelló
Vicetresorer	Santiago Verdià Iserte	Vila-real
Vocals	Vicente Aguilera	Onda
	José Maria Adrián	Vall d'Uixó
	Manuel Froix Bosch	Benicarló

Font: *Heraldo de Castellón*, 6-III-1925.

DOCUMENT XVII: CONCLUSIONES DE LA LLIGA DE DEFENSA DE LA PLANA

1ª Realización de obras públicas por parte del gobierno para facilitar jornales a los obreros.

2ª Gestión inmediata y telegráfica cerca del gobierno inglés para que la restricción acordada para la exportación de la naranja al Reino Unido desaparezca o cuando menos se reduzca al mínimo posible y que la aplicación de tal medida en su caso no tenga efecto si no para los embarques efectuados después del 24 de Febrero último fecha en que fue acordada ya que la naranja embarcada desde aquella fecha y la pendiente de embarque en los muelles fue cogida con anterioridad a la publicación de aquel acuerdo.

3ª Que teniendo en cuenta que existen en la actualidad y en los puertos de Levante pendientes de embarque por falta de tonelaje más de 200.000 cajas de naranja cuyo valor no bajará de 3 millones de pesetas, precisa que el Gobierno ya que la demora en el embarque supone su pérdida completa, dedique con la urgencia que ello reclama, la parte de flota mercante española necesaria al efecto, garantizando en la forma que el Gobierno estime oportuna los riesgos de la guerra, con los seguros de vida para los tripulantes y valor del casco del buque, mercancía y fletes.

4ª Que la misma flota y con idénticas garantías por parte del Gobierno continúe prestando servicio de exportación para la naranja a fletes lo más reducido posible dentro de las circunstancias, fijando como tipo máximo el de 5 chelines por caja, subvencionando al Gobierno a las compañías navieras por el exceso que haya de pagarse sobre el tipo indicado, caso imposible ya que los seguros establecidos para casco y fletes han de disminuir necesariamente las exigencias de los armadores.

5ª Caso de que se hagan otras exportaciones al Reino Unido los buques que a ella se dediquen se les obligará a tomar hasta un 50 por 100 de tonelaje de naranja, sin que estas cantidades se computen para los efectos de la restricción entablando al efecto las negociaciones necesarias.

6ª Para facilitar el acceso de la naranja a los puntos de embarque, precisa que el Gobierno obligue a las compañías ferroviarias a facilitar el material necesario con rapidez y regularidad.

7ª Así mismo para la exportación por vía terrestre a Francia, también el Gobierno ha de obligar a las Compañías ferroviarias a facilitar el material móvil necesario para hacer el transporte por el recorrido más corto, regulando su cuantía por el material que el Gobierno francés destine para este servicio, recabando el Gobierno español de aquel sea el mayor posible.

8ª Siendo muy importante facilitar el mercado nacional para el consumo de la naranja, deben establecerse líneas de cabotaje con servicio decenal para las costas del Cantábrico, Andalucía y Cataluña, con fletes proporcionados a los que se paguen para la exportación.

9ª Para el consumo interior debe el Gobierno exigir el abaratamiento de tarifas ferroviarias y dar facilidades en el servicio de vagones.

10ª Deben establecerse inmediatamente una oficina de información dependiente de la Cámara de Comercio con franquicia postal y telegráfica, para facilitar las exportaciones, así como la distribución por toda la Península, a cuyas oficinas en constante relación con el Ministerio deberán facilitársele auxilios y noticias necesarios tanto por los representantes de España en el Extranjero como por las autoridades españolas.

11ª En el caso que la exportación de naranja no pudiera realizarse en las condiciones que exponemos, se hace indispensable que el Gobierno español adquiera la cosecha sobrante a razón de 10 pesetas millar.

12ª Para resarcir a los obreros de los jornales que suponen las operaciones necesarias para la confección de las cajas que integran la cosecha de la naranja, se debe conceder a los Ayuntamientos afectados, una subvención de 3 millones de pesetas (de las que una tercera parte estima Burriana debe asignársele) con el fin de que los Municipios las inviertan en jornales dedicados a mejoras en sus pueblos.

13ª Para que la vida de la propiedad pueda desenvolverse después de los tres años de penurias en que se encuentra, para que no muera la riqueza regional y puedan los propietarios atender al cuidado de sus fincas y adquirir los abonos necesarios, el Gobierno en todo caso con arreglo al art. 3 apartado A de la Ley de Autorizaciones y por medio de las entidades bancarias que crea conveniente debe conceder a los propietarios a largo plazo e interés que no exceda del 5 por 100, anticipos por valor de hasta la

tercera parte de de sus tierras y con la sola garantía de las mismas, exceptuándoles del pago de todo derecho e impuesto que pudiera grava esta operación.

14. Que por el Gobierno se facilite la importación de sulfato de amoníaco, azufre y demás materias fertilizantes e insecticidas necesarias a nuestra agricultura, especialmente la directa de Chile de nitrato de sosa para sustituir en su caso al sulfato amónico.

15. Restablecimiento de las tarifas ferroviarias económicas especiales para facilitar el transporte de harinas, patatas, salazones y demás artículos de general consumo, así como del carbón para las industrias. Es tan grande la carencia de transportes terrestres que hasta las industrias menos afectadas por la guerra están sufriendo un paro forzoso por abarrotamiento de sus manufacturas.

Sean ejemplos las industrias alpargateras y azulejera de las que viven centenares de familias de la Plana, que teniendo importantes pedidos y género fabricado no pueden servirlo por falta de vagones.

Font: *Heraldo de Castellón, La Provincia Nueva, El Clamor, 20-III-1917.*

**DOCUMENT XVIII: JUNTES DE DEFENSA LOCAL. 1908.
LA VALL D'UIXÓ**

Presidents honoraris	Vicente J.Creixach Silvestre Beltrán	Alcalde
President efectiu	Miguel Orduña	-
Vocals	Leopoldo Ribelles Carlos Fenollosa Fermín García Bautista Sanz Manuel Arnau Vicente T. Arnau Joaquín Fenollosa Ricardo Corbín Salvador Orensa Bautista Portalés Demetrio García Manuel Mangriñán Vicente Moliner Antonio Moya Francisco Moya Manuel Porcar Joaquín Bueso Estanislao Gisbert	Jutge municipals Advocat Advocat president del Sindicat. Propietari Propietari Regidor Advocat Propietaris

Font: *Heraldo de Castellón, 27-I-1908.*

formación de Ayuntamientos adversarios del bien del pueblo y hostiles a la Religión y a la Iglesia.

3º Es pecado mortal conceder el voto a todo candidato que, aún llamándose católico, aprueba, favorece y apoya a alguno de los partidos liberales.

4º Hay, por lo tanto, obligación grave de cerciorarse plenamente de la dignidad o indignidad del candidato que solicita nuestro voto, sobre todo si es o no liberal o favorece a alguno de los partidos que se llaman liberales.

Esta obligación es en nuestros días tanto o más grave cuanto que son muchos los lobos que en tiempos de elecciones se visten con piel de oveja y se venden por católicos cuando son enemigos de Cristo y su Iglesia.

5º Los Sacerdotes, y sobre todo los Párrocos, tienen la obligación de exponer y declarar al pueblo cristiano su deber en esta materia, y, si no hay razón alguna que lo impida, tienen, como los demás, obligación de votar.

ADVERTENCIA IMPORTANTE.

En España son partidos liberales a) los socialistas y anarquistas, b) los republicanos, en sus distintas clases y agrupaciones, c) el partido democrático y fusionista, que comunmente se conocen con el nombre de partido liberal d) el partido liberal-conservador.

Font: *El Cruzado*, 24-IV-1909.

DOCUMENT XX: EL SOCIALISME I L'EDUCACIÓ NACIONAL.

Si descarnamos al socialismo de todas las palabras hueras con que se viste para seducir a las masas obreras, queda reducido sencillamente a un sistema revolucionario que acaricia la idea del reparto universal, so pretexto de que la sociedad está mal organizada. Pero como este bello ideal no puede alcanzarse sin una verdadera y bien meditada preparación, de ahí que los socialistas tengan trazado su vasto y profundo plan de batalla para conseguirlo; plan de batalla que consiste en combatir a Dios por medio de la escuela atea, debilitar el sentimiento patrio con la escuela antimilitarista y corromper la sociedad con la proclamación del amor libre y de la llamada educación nacional. Los socialistas saben muy bien que, mientras exista el temor de Dios en la conciencia de los hombres, el amor patrio en el corazón los pueblos y la honradez en el seno de las

familias no podrán llegar a la meta de sus aspiraciones; por eso declaran crudamente la guerra a Dios, a la Patria y a la Familia.

No volem -dicen los socialistas- ni trona, ni trono, ni patrimoni ni matrimoni.

Sólo el deseo de corromper a la familia para demoler más pronto el estado actual de la sociedad, explica que haya hombres partidarios de la educación exclusiva del Estado, y que existan defensores de la educación común y igual para todos los niños. Y es que no les basta a los socialistas proclamar el amor libre para acabar con la familia; saben que la educación es un deber gravísimo que incumbe igualmente a los dos cónyuges, y para facilitar la disolución del matrimonio arrancan del regazo materno a los hijos para entregarlos en los brazos del Estado.

Font: La Cruz, 9-V-1908.

DOCUMENT XXI: “Acerca de los educandos”. Andrés Manjón

(...) No está bien educado, ni por tanto es hombre cabal y verdaderamente civilizado:

1º El que desprecia la educación o la menosprecia.

2º El hombre repentizado, o instruido y educado a la ligera.

3º El hombre animal, o que sólo sabe ser animal, esto es, comer, trabajar, dormir, procrear, engordar, reír o blasfemar, gozar o maldecir.

4º El hombre ateo o indiferente en religión, pues aunque se bañe y asee, estudie o escriba, y sea altruista (adjetivillo de Augusto Comte), es un homunculus de los más incompletos, por ser una naturaleza racional que carece del conocimiento y de la práctica de bien racional que más le conviene y necesita, por ser un ser moral decapitado y mutilado que carece (en el orden moral) de pies y cabeza.

5º El ser desnutrido, ignorando o desmotivado.

6º El hombre máquina, que allá va donde le llevan los hombres papel, los hombres tiniebla o los hombres-secta.

7º El hombre exterior, que carece de perfección interna.

8º El hombre bien comenzado y mal continuado, que tuvo buenos pañales y malas mocedades.

9º El hombre clínico, que por abusar de la naturaleza ha perdido la salud.

10º El hombre intelectual, que sólo sabe leer, estudiar, discutir, perorar, revolver libros, y agitar inteligencias, sin cuidarse ni de la salud ni de la virtud.

11° *El hombre bueno, pero tonto, y el hombre honrado con solo aquella bondad u honradez que comienza en sí y acaba en sí, y no sube a Dios ni pasa por Él para ir a sus prójimos, por ser el tal hombrecillo el único principio y fin de todas sus acciones.*

12° *El hombre laico o educado sin Dios , pues el laicismo no es sino la artimaña de ateificar y mutilar hombres.*

13° *El hombre masón o sectario juramentado de la masonería, que es la secta capta-hombres para llevarlos por el engaño o el juramento a conspirar contra Cristo.*

14° *El blasfemo o maldiciente, que insulta a su Padre en el cielo y maldice a sus hermanos de la tierra.*

15° *El naturalista, que borra de la naturaleza al Creador.*

16° *El liberalista, que hace tabla raso de la verdad y el error, el bien y el mal ante la razón y el derecho.*

17° *El individualista, que reduce la humanidad a mónadas egoístas que luchan celosas entre sí hasta la destrucción o el pacto social.*

18° *El socialista paganizado, para quien se desvanece la personalidad y lo es todo la sociedad, nada el individuo absorbido por ella.*

19° *El escandaloso, superficial y petulante, que se gloria de sus defectos y y se engríe y alardea de su ciencia.*

20° *El huérfano de padres o de quien haga sus veces, pues sin paternidad no hay humanidad.*

21° *El niño abandonado que rara vez llegará a salvarse y educarse, no siendo por un milagro.*

22° *El débil y lisiado por falta de nutrición, aire, juego y desarrollo físico, o por abandono en los comienzos de la vida en los primeros años.*

23° *El muy mimado y consentido, caprichosa y voluntariamente que, por no haber sido corregido de niño, continua terca, contumaz e incorregible de mozo.*

24° *El escandalizado desde pequeño por sus educadores, pues las primeras impresiones casi nunca se borran.*

25° *El hijo de padres sin dignidad, autoridad, orden o meollo para dirigir la casa y la familia.*

26° *El neurasténico o agotado por exceso de trabajo mental, desordenado estudio u otros motivos.*

27° *El inseguro o fluctuante en todo (...).*

28° *El perturbado por maestros, libros y papeles incoherentes o el destruido por medio de la instrucción.*

29° *Los escolaristas o docentistas, que se fingen que la escuela o la enseñanza*

es la panacea de todos los males y el medio único de hacer hombres cabales, aunque al ilustrar cabezas se tuerzan, abandonen, envenenen o agosten corazones.

(...) Y para poner fin a un tema que no lo tiene, están ineducados, o no bien educados, cuantos adolecen de faltas o defectos que son hijos de la voluntad y pudiendo ser corregidos o enmendados no lo han sido ni lo son, ni se intenta siquiera que lo sean; porque o no se conocen (ineducación de la inteligencia), o no se sienten (ineducación de sentimiento) o no se quieren corregir y enmendar con voluntad seria y constante (ineducación de la voluntad).

Font: La Cruz, 9-V-1908.

DOCUMENT XXII: “VOZ DEL CIELO”, de Pedro, bisbe de Tortosa.

Hay el funesto empeño de imponer en nuestra Patria la libertad de cultos, al mal llamado matrimonio civil, a la secularización de los cementerios, a las escuelas neutras, y a todo aquello que tiende a descristianizar España, como si ya no lo estuviera bastante por desgracia, merced a tantas libertades que nos aplastan y sujetan a vergonzosas servidumbres. Y a quién, seamos lícito preguntar, ¿a quién hacen falta esas libertades de perdición? ¿No vive cada cual como le place? ¿Castigan acaso las leyes vigentes a quienes no asisten a misa, al que no cumple los preceptos de confesión y comunión, o no practica obras de piedad y de devoción?

¿Qué falta hace la libertad de cultos, al que no practica ninguno? El español, o es católico o es nada, en religión. Al que no interesa ni entusiasma la majestad del culto católico, ¿Podrá moverle la frialdad y estúpida ceremonia del culto protestante o de Mahoma? Sólo aquel que no conoce el culto católico, puede desdeñarlo. Si en España hay sectarios de otra religión, allá ellos; pero no se pida a los españoles lo que ellos no apetece.

Y en los tiempos de desenfrenado sensualismo que corremos, ¿para qué el matrimonio civil? ¿No saben todos los que quieren saberlo, que el matrimonio llamado civil es un auténtico concubinato? Ante Dios y ante su Iglesia, el matrimonio civil no tiene valor alguno que legitime la unión. (...) La ceremonia civil, que no otra cosa es ese matrimonio, servirá para los efectos civiles, pero de ninguna manera borraré la mancha, y el gravísimo pecado en que incurrirán los concubinarios. Y si no puede librarles de una condenación eterna, ni del escándalo que causan con esa culpable unión, ¿para qué

quieren unirse civilmente? Por eso se les mira con prevención, y toda persona honesta retira su amistad hacia ellos como si fueran microbio contagioso. Y no se diga que para contraer civilmente apostatan antes de la religión católica, porque su apostasia conduce de pecado a pecado, de horror a horror, de condenación a condenación.

¿Y que diremos del entierro civil? Mentira parece que esto tenga lugar en pueblos, cuya casi totalidad es católica. Y, con enorme amargura, vemos que conducen con música y mucha pompa el cadáver de un impenitente al lugar llamado cementerio civil, donde lo hay, y allá lo depositan sin ningún signo religioso, como si se tratara de cubrir con tierra desnuda a un jumento. ¿Qué concepto tendrán esas gentes de la dignidad del hombre, cuya alma no muere, y cuyo cuerpo ha de resucitar un día para recibir premio o castigo de aquellas obras que practicó unido al alma?

Quieren también escuelas neutras, donde los niños aprendan de letras pero no conozcan a Dios, donde se les enseñe los derechos del hombre, pero no los deberes; donde se les hable de libertades para todo, menos para ser honrados, donde se les diga que Dios es un mito, la religión una farsa, los sacerdotes unos vampiros, los sacramentos unos símbolos, los sagrados misterios una invención humana, la vida futura una amenaza de Curas, en fin, lo sobrenatural y divino un medio para encadenar la razón y arrebatarle sus derechos.

¿Y qué necesidad hay de esos horrores de escuelas neutras, cuando para ello basta y hasta sobra la prensa anticlerical, o anticatólica? ¿Qué otra cosa hacen esos periódicos impíos, que a diario vomitan errores absurdos, que blasfeman de Dios Nuestro Señor, que inventan calumnias groseras contra sus ministros, y hacen burla de las cosas más santas? Pues con su infernal predicación, engendran una generación sin fe en la vida futura, sin respeto a la Autoridad divina ni humana, sin sumisión a la ley, con alardes de independencia, con ambiciones bastardas, con aspiraciones a los más altos puestos, con arrogancia sin límites y con entera sujeción a todas las ruines pasiones.

Pobre sociedad que no tiene por base a la religión, ni reconoce a Dios por término de sus destinos. En vano trabajan quienes piensan edificarla. Pero cuentan para ejecutar sus malvados intentos con la indiferencia de unos, con el sueño pesado de otros (...).

Font: *La Cruz*, 1-VIII-1908.

DOCUMENT XXIII: “Contra las escuelas laicas”. De la Junta Organizadora.

(...) Valiente, nobilísima y altamente conciliadora es la campaña que han emprendido los católicos españoles contra las escuelas laicas, o sea la enseñanza sin Dios, para demostrar a los Poderes constituidos que el suelo ibérico, santificado por la visita, en carne mortal, de la Inmaculada Madre de Dios, y regado con la sangre de los innumerables mártires que ofrecieron su vida en holocausto a la Religión y a la Patria.

A nombre de civilización y progreso se han implantado en nuestra nación esos centros de perversidad, esos semilleros de terroristas, esos planteles de presidiarios que son el insulto más infame a la civilización y la deshonra mas denigrante de la Patria.

Barcelona, en su semana trágica, ha dejado con caracteres de sangre y lodo lo que es y puede dar de sí esa vergüenza pública que se llama escuela laica, de tal manera, que para encontrar en la historia de la iniquidad humana actos de salvajismo que tengan algún parecido con los de la referida semana luctuosa, es preciso retroceder a los caníbales del 93 o a los bárbaros del siglo XI.

Por eso nadie extrañara que, una de las inteligencias mundiales más esclarecidas, nuestro insigne Menéndez Pelayo, haya dicho que todo lo que en el mundo lleva algún sello de nobleza intelectual protesta contra esa intención sectaria de la escuela sin Dios, porque es una indigna mutilación del entendimiento humano en lo que tiene de más ideal y excelso, y una brutal extirpación de los gérmenes de verdad y de vida que laten en el fondo de cada alma para que la educación la fecunde.

A mayor abundamiento, Víctor Hugo, aquel pensador impío que tantas ideas disolventes esparció en sus obras bajo la galanura de un estilo deslumbrador, en un momento de luz, proclamó a la faz de Francia, desde el seno de la representación nacional, que la enseñanza religiosa era precisa e indispensable, y que él, después de largos años de estudio, de lucha y de sufrimiento, se había podido convencer de que no puede el hombre prescindir de la creencia en Dios y en la vida futura.

Pero los modernos enanos del progreso quieren enmendar la plana a los hombrones del saber humano y pretender educar a los niños sin creencias religiosas y por ende sin amor patrio, porque los conceptos de Religión y de Patria van inseparablemente unidos, y quien odie a la primera odiará igualmente a la segunda.

(...) Mientras nuestros soldados luchaban en los peñascales del Rif por defender el honor de España, que estaba en peligro y caían a centenares en el barranco del Lobo, los discípulos del execrable Ferrer Guardia, fundador y director de la Escuela Moderna, querían impedir la marcha de las tropas y Melilla, seguramente para que los moros acabaran con nuestros pobrecitos hermanos, que en situación tan crítica se encontraban, y para que el pabellón español quedase deshonrado eternamente ante el mundo civilizado.

¡Católicos de la Plana! Levantaos como un solo hombre a protestar contra esa infamia nacional de las escuelas laicas, acudiendo al grandioso mitin que se ha de celebrar en Villarreal el día 17 de Abril, a las diez y media de la mañana, en el cual, oradores elocuentísimos tronarán contra la enseñanza atea importada a España por los instrumentos de la masonería y degradada Francia. Los que no podáis venir por impedirlo imprescindibles ocupaciones, enviad vuestras adhesiones al mitin, dirigiéndolas a la Junta organizadora del mitin contra las escuelas laicas, San Jaime 13, Villarreal.

Mirad que se atenta contra lo más sagrado para nosotros, que es la educación religiosa de nuestros hijos, de esos pedazos de nuestro corazón, a quienes se les quiere arrebatar del regazo de su madre santísima la Iglesia católica para entregarlos en brazos de una impúdica meretriz, cual es la escuela laica.

Mirad que, según sea la enseñanza de los niños, tendrá el pueblo español, o ciudadanos honrados y verdaderamente libres con esa libertad racional y cristiana hija de la verdad, o incendiarios y profanadores de sepulcros, como los de la semana negra de Barcelona, que son el escarnio de la libertad, de la honradez y de la dignidad humana.

Mirad que si nos dormimos y no formamos todos los católicos un bloque invencible para detener los ímpetus de la corriente revolucionaria, quizá muy pronto tendremos que llorar como débiles mujeres por no habernos sabido defender como hombres.

¡Católicos de la Plana! ¡Acudid al mitin de Villarreal para protestar ante los Poderes Públicos contra la reapertura de las escuelas laicas! La Religión católica, ferozmente perseguida, lo exige, la Patria ultrajada lo pide; el amor a nuestros hijos, imperiosamente lo demanda.

Font: La Cruz, 9-IV-1910.

DOCUMENT XXIV. UNA VISIÓ CATÒLICA DEL PROGRÉS. Rdo. Benito Traver.

Hace poco más de un siglo que entre el laberinto de la revolución surgió la palabra progreso. (...) ¿Es preciso desmoralizar al pueblo? ¿es, acaso, lo que concebía Marat en su cerebro enfermizo que consideraba el progreso como un mar de sangre que debía alimentar la máquina inventada por el doctor Guillotin? ¿Será, quizá, la destrucción de la humanidad? No; el verdadero progreso, el progreso al que todos debemos aspirar y trabajar para su desarrollo, es el progreso social, que es el estado de cultura siempre creciente en que vive nuestra sociedad.

(...) Siempre, desde que el mundo es mundo, han habido clases en la sociedad, diferencias de cuna, de riquezas, de talento, de representación, etc.

Y a pesar del esfuerzo de los innovadores, existen todavía en el día de hoy las mismas diferencias de estado individual. ¡Cuántas luchas mezquinas y despreciables se evitarían, las cuales sólo nos conducirán a la ruina, si recapitara el individuo y se convenciera de la necesidad de esas diferencias!

Si cada uno, como dice un sabio crítico, no alargase el pie más allá de lo que permita la sábana, si se convenciera de su verdadera posición, si no ambicionara ni odiara a los que sobre ésta están, no veríamos tantas ruinas ni tanta deshonra.

La clase media quiere elevarse a un sitio que no le pertenece; rechaza sanas doctrinas de sus antepasados, se entrega a la holganza por mostrar al público un estado de posición que no tiene y que muchas veces es preliminar de la disipación y de la corrupción de la sociedad.

La clase proletaria, la clase labradora, los obreros en general, muchos ignorantes y sin creencias y otros embebidos en las doctrinas modernísimas de un progreso al revés, frecuentan hediondas tabernas en donde se aprende a maldecir, a fomentar el odio y la ambición, a familiarizarse con el vicio, a rechazar el trabajo, a despreciar la instrucción, senda que con más provecho les conduciría al bien común social (...)

El verdadero progreso (...) esta sintetizado en las buenas costumbres, en el desenvolvimiento material y moral de instituciones saludables al individuo, a la sociedad entera, en el desarrollo de las virtudes privadas y públicas, en el fomento de una religión,

que como la nuestra, enjuaga las lágrimas del desgraciado, y vierte el consuelo y la esperanza en el alma del criminal.

La población que ponga en práctica todo esto será feliz, rica, envidiada.

Procuraremos que nuestra ciudad llegue a disfrutar de estos beneficios, de los frutos del progreso verdad, y para lograrlo, empecemos por cerrar las tabernas y abrir escuelas para la instrucción y educación moral de estos ciudadanos a fin de que puedan llamarse, como sus antepasados, dignos hijos de Villarreal de los Infantes.

Tribuna Libre. Vila-real. 21-VIII-1915. AMV.

ANNEX XXV: SUPORT DE L'ESGLÉSIA A CANDIDATURES CARLO MAURISTES.

Sr. D. Manuel Bellido.

Respetado y querido amigo:

Me dice V. que se presenta candidato a las próximas elecciones de Diputados provinciales venciendo ciertas repugnancias. Mucho me alegro que haya V. aceptado el compromiso, porque los católicos deben trabajar por la causa de Dios y de su Iglesia y ocupar el puesto que la Providencia mediante las circunstancias da (?). Una vez hecha la resolución, a trabajar lo posible dejando el triunfo a la voluntad de Dios. Veré con gusto que los católicos amantes de la gloria de Dios y del triunfo de su santa Iglesia apoyen la candidatura de V., rompiendo compromisos no conformes con la Ley Santa del Señor.

Agradeciendo a V. una vez más los buenos oficios de su amistad y deseándole un triunfo bien merecido por sus sanas ideas, le bendice en el Señor su afmo. cap. y s.s.

Font: El Maestrazgo, 20-III-1915.

DOCUMENT XXVI: TELEGRAMA D'ANTONIO MAURA ALS FUNDADORS DE LA JOVENTUT.

Mi distinguido amigo: Con retraso involuntario contesto a la afectuosa carta de felicitación que tuvo la bondad de dirigirme, en que me reitera su adhesión de siempre y expresa su fe inquebrantable en la política que vengo sirviendo. Tenga por estimado agradecido todo lo que me dice. Ya explique en el Congreso las razones que tuve para no actuar personalmente y las que aún tengo para graduar y acompasar mi intervención en la marcha de las obras públicas. Pero los que no se avienen al sistema inveterado de la política española, bien hacer en seguir como V. ha hecho las inspiraciones de su civismo, que son mandatos de su deber. Por lo demás, en las recientes manifestaciones que hice a los amigos que vinieron a saludarme en este retiro, he dicho cuanto me incumbía decir respecto a los sentimientos que han de inspirar la acción colectiva.

Reciba mi afectuoso saludo y creame su atento s. s. q. l. b. l. m.

Font: *Lealtad*, 24-VII-1914.

DOCUMENT XXVII: “POLÍTICA PROVINCIAL. CARTA ABIERTA”, de Miguel Llansola.

(...) Nací para la política en las elecciones municipales de 1907 como conservador y a las órdenes del entonces indiscutible jefe don Antonio Maura y como tal conservador me presenté y entré en el Ayuntamiento. Vino al poco tiempo la división del partido conservador y por consiguiente la confusión consiguiente entre sus afiliados. Lo inesperado de aquella división y la no menos inesperada formación del primer gabinete Dato, fue la causa de que algunos (los más inexpertos, naturalmente) necesitásemos de algún tiempo para poder formar cabal juicio de aquel estado de cosas. Publicadas las causas que originaron la división del partido conservador, no titubeé ni por un momento en ponerme resueltamente al lado de don Antonio Maura y como el más ferviente y entusiasta maurista me declaré en una sesión municipal sin reparar en que aquella sinceridad pudiera dificultar mi carrera política. [Después, sería anomenat alcalde de Rieal Ordre un datista, Federico Bosch, aliat a la província amb Salvador Celades].

La declaración política por mi hecha en el Ayuntamiento, más significaba pugna con la política datista , que apartamiento de lo que entonces significaba don Tiburcio Martín, toda vez que este señor permaneció un tiempo en una discreta nebulosa política.

Así lo interpretaría don Tiburcio Martín después de verse derrotado en Madrid con motivo del nombramiento de alcalde para la capital, insistió repetidas veces para que aceptase un alto cargo provincial como premio para mi lealtad, honor que siempre rehusé por cuestiones políticas que no son del caso y que harían interminable este relato.

Poco tiempo medio ya, hasta la formación de las Juventudes Mauristas de las que fui entusiasta defensor y a las que aporté la insignificancia de mi esfuerzo personal. En ellas permanecí hasta hace cuatro años en que cuestiones internas de la agrupación maurista de esta capital, obligaronme a distanciar mi persona, más jamás mi espíritu, que en todo momento es, fue y será maurista (...). Retirado estaba en mi casa cuando los ciervistas de esta provincia reclamaron mi cooperación a la política y no vacilé ni un momento al ver que don Antonio Maura presidía el gobierno que convocaba al cuerpo electoral y como elector y elegible acudí a aquel llamamiento (...).

Font: *La Provincia Nueva*, 3-IX-1921.

ANNEX XXVIII: PREMSA REBUDA A VILA-REAL.

Diaris	Exemplars	Setmanaris	Exemplars
<i>El Mercantil Valenciano</i>	121	<i>La Novela Corta</i>	135
<i>Diario de Valencia</i>	106	<i>La Defensa</i>	83
<i>El Pueblo</i>	55	<i>La Traca</i>	65
<i>ABC</i>	31	<i>El Maestrazgo</i>	42
<i>Correo Español</i>	29	<i>Mundo Gráfico</i>	41
<i>La Provincia Nueva</i>	18	<i>Blanco y Negro</i>	25
<i>Heraldo de Castellón</i>	15	<i>Hormiga de Oro</i>	27
<i>El Clamor</i>	15	<i>Cuento del Dumenche</i>	20
<i>Heraldo de Madrid</i>	13	<i>El Fusil</i>	20
<i>El Restaurador</i>	13	<i>La Esfera</i>	15
<i>Las Provincias</i>	12	<i>El Mentidero</i>	10
<i>El Debate</i>	11	<i>La Semana</i>	10
<i>La Vanguardia</i>	8	<i>España</i>	11
<i>Boletines Oficiales</i>	5	<i>The con leche</i>	11
<i>Las Noticias</i>	3	<i>El Faro</i>	15
<i>El Correo Catalán</i>	3	<i>La Libertad</i>	8
<i>El Siglo Futuro</i>	2	<i>La Cruz</i>	1
<i>El Ejército español</i>	2	<i>La Higuera</i>	1
<i>La Mañana</i>	2	<i>La Calumnia</i>	1
<i>Gaceta de Madrid</i>	1	<i>Fomento Industrial y Mercantil</i>	2
<i>Diario del Ministerio de la Guerra</i>	1	<i>Ilustración Católica</i>	4
<i>El Socialista</i>	1	<i>La Escuela</i>	5
<i>Correspondencia de España</i>	1	<i>El Iris de Paz</i>	3
<i>El Universo</i>	1	<i>La Lectura Dominical</i>	5
<i>El Imparcial</i>	1	<i>Unión Ibérica</i>	2
<i>Diario Español</i>	1	<i>San Sebastián</i>	2
<i>Correspondencia Militar</i>	1	<i>Los Mercados</i>	6
<i>El Progreso</i>	1	<i>El Alerta</i>	5
<i>El País</i>	1	<i>El Combate</i>	2

Font: *Tribuna Libre*, 21-X-1916. No inclouen tots. En total, 476 diaris i 611 setmanaris. Per una població de 18.000 habitants, als de *Tribuna* els hi pareixien pocs.

ANNEX XXIX. LA VOZ DEL MAESTRO. ESPRESATI SOBRE MAURA.

Gentes, allegáos y oíd; porque la hora de las amargas verdades ha sonado y el espíritu de la justicia se cierne sobre la muchedumbre. Y las palabras tremendas herirán todos los oídos, y más los de aquellos que los cubren con sus manos para no escuchar.

Porque una gran vergüenza pesa sobre nuestro pueblo y un gran dolor aflige el alma de un hombre justo y bueno.

Él sufrió persecución de la calumnia, y la ira no mordió su corazón, ni sus manos se armaron para la venganza: porque era más fuerte que la calumnia, su espíritu.

La chusma injurió su nombre y él perdonó las injurias; los poderosos quisieron humillar su fe pública, y él acató la desgracia, lleno de noble tesón. Y ni sintió su pecho rencor por la ofensa plebeya, ni en sus labios tembló lamentación alguna por la voluntad de los poderosos: porque su fe era bajel de salvación en la borrasca de injusticias; y era escudo contra las flechas de la envidia; y era faro entre las tinieblas de mezquindad y traición.

Pero el día anunciado se acerca: ¿por qué teméis los que fingisteis altivez? ¿por qué dudáis los que alardeábais de conciencia limpia? Si ahora vacila vuestra fe, ¿cómo no tembló vuestro corazón a la hora del anatema?

No haya temor, el que obró con bondad de corazón, aunque el engaño cegara sus ojos; porque la palabra del maestro siempre fue de amor para su pueblo y de sacrificio para su Patria. Su verbo no puede herir sino a la carne llagada; sobre los cuerpos sanos se derramará como una lluvia bienhechora; y los hombres rectos se fortalecerán con ella; y la carne lacerada sentirá el dolor de sus úlceras, irritadas al contacto del unguento que quiere devolverles la salud; pero no se abren nunca heridas nuevas con palabras de caridad.

Gentes, allegaos y oíd; la voz del maestro vibrará en todos los oídos: hasta en aquellos cubiertos con las manos para no escuchar... Porque la hora de angustia y congoja sonó ya en nuestra Patria; y solo un verbo sincero y noble puede señalarnos el rumbo en esta hora de duda y de niebla.

Font: Carlos G. ESPRESATI, "La voz del maestro", *Lealtad*, 17-IV-1915.

DOCUMENT XXX. PREPARACIÓ DE LES ELECCIONS DE 1910.

Suponiendo que el Gobierno respete a sus adictos tanto del Congreso como del Senado, pues hasta hay la circunstancia de que Castro y Benavites obtuvieron sus actas con lucha, resultarán disponibles cuatro puestos de Diputados y dos de Senador. Los Distritos disponibles son: LUCENA – VINAROS – SEGORBE – CASTELLON.

La más vulgar conveniencia política aconseja respetar en Segorbe a Navarro Reverter, porque hay que evitar que, a cambio de obtener un Diputado ministerial ahora, se apoderen del distrito los republicanos como inevitablemente ocurriría. Además, hay una deuda con Navarro Reverter; fue el obstáculo insuperable con que tropezaron Canalejas y Cantos cuando acordaron barrer desde la Diputación provincial hasta el último organismo conservador; será obstáculo para eso mismo el día que vuelvan los liberales; rechazó la alianza que Cantos y Gasset le ofrecieron garantizándole éste que sus fuerzas en vez de apoyar a Domenech le apoyarían a él si se asociaba contra los conservadores, y Navarro Reverter se negó a unírseles, habiendo cruzado cartas de tonos vivos entre su padre y Canalejas.

En VINAROS se dice que el Gobierno piensa en el Sr. Trenor que ya representó el distrito como conservador. Puede luchar allí, en efecto, con esperanzas de éxito; pero este sería seguro conviniendo con Benicarló en hacerlo Senador.

En LUCENA se puede luchar y se debe procurar la derrota de Cantos a todo trance. Se estima entre los amigos de Castellón que el Sr. Guinot derrotaría a Cantos.

CASTELLON. Esa candidatura de Guinot para LUCENA ofrece el único inconveniente de que también es el mas seguro candidato para derrotar a Gasset en Castellón, como se demostró últimamente. Pero en cambio, no hay mejor candidato para Alcalde de Castellón que el propio Guinot con lo que no podría ser candidato sino por LUCENA y habría que buscar uno para Castellón.

Para SENADORES, excepto Fran, no se hace más indicación que la de Benicarló, si conviene asegurar VINAROS para Trenor.

Pero como es de justicia traer a Don Antoio Fabié al Congreso, si el Gobierno lo quisiera, cabría que el Marqués de Benavites ocupara una de las plazas de Senador, y

sacar al Sr. Fabié por NULES.

En ese caso los Senadores podrían ser: Fran, Benavites, Benicarló.

Si el Gobierno quiere compensar al Sr. Domenech al no traerlo por SEGORBE, dándole un puesto en el Senado, entonces habría que renunciar a una de las combinaciones, o la de Benicarló que favorece a Trenor, o la de Benavites que favorece a Fabié.

Es posible que si se le ofrece en su día a Castro Casaleiz un puesto diplomático o una Senaduría, después de jurar el cargo de Diputado dejara el distrito de ALBOCACER para cualquier compromiso del Gobierno.

Font: Arxiu Maura. Correspondència entre Albay i Maura. Lligall 2/32.

DOCUMENT XXXI: El Governador Civil de Castelló davant la Unió Patriòtica.

Todavía resuenan en nuestros oídos las lamentaciones de las víctimas propiciatorias que sucumbían ante aquella malévola política de intrigas, ambiciones y egoísmos, en que una vil audacia y nefasta habilidad aplastaban la honradez ciudadana, la seriedad y todos los derechos de gentes, pretendiendo someternos a sus caprichos y arbitrariedades, que siempre estaban en pugna con el espíritu de las leyes y el anhelo de la pública opinión, violando, haciendo irrespirable el ambiente de tal manera que hasta los políticos de honradez inmaculada se abstenían de la protesta.

Mas, afortunadamente, aquello se extinguió, para no volver jamás, con el heroico gesto de nuestro caudillo, maestro y Jefe, el eximio General Primo de Rivera, secundado por otros grandes patriotas que no vacilaron un momento en exponer hasta sus propias vidas para redimir a España de la triste y caótica situación en que yacía.

Aquellos aguerridos e ilustres ciudadanos continúan empuñando el timón valientemente, conduciendo la nave en medio de las encrespadas olas del proceloso mar, esperando el momento propicio para entregar el mando a entidades de verdadera solvencia, de tradicional ejemplaridad, constituidas por ciudadanos probados en el desarrollo de la acción, del trabajo, de la rectitud y sinceridad, sin ambiciones desmedidas, adornados de excelsas virtudes cívicas, hombres que mirando alto

rechacen los impulsos del odio, los consejos del rencor, las viles pasiones que empequeñecen y utilicen sus esfuerzos para cumplir los deberes sociales, económicos, políticos y morales, basados siempre en los puros sentimientos de amor a la Patria.

Tales idealismos encajan de lleno en los programas de Unión Patriótica y en el que pudiéramos llamar su complemento, el Cuerpo de Somatenes armados de España, los cuales acogen con los brazos abiertos a todos los españoles que quieran adherirse individualmente, desligados de compromisos con los partidos que existían, si están dispuestos a cumplir de buena fe los deberes ciudadanos, anteponiendo los intereses de la Patria a doctrinarismos y sometimientos personales, pues en ellas caben y encajan todas las clases sociales e ideas que representan orden, sinceridad, honradez y energía para separar cuanto represente deshonor e impureza.

No necesito proclamar el elevado concepto que a las autoridades todas merecen dichas instituciones, pues repetidas veces nos lo han puesto de manifiesto, buscando entre sus afiliados, con lógica selección, las personas encargadas de regir los diferentes organismos que existen, sobre todo, de los que figuran en ambas.

La Unión Patriótica, como ha dicho el esclarecido Marqués de Estella, es hija del actual Régimen, nacida en su regazo, que cuenta con su protección y beligerancia doctrinal, la cual, realmente no es un partido político y sí una Liga ciudadana que abomina y repudia los doctrinarismos y ficciones que tanto han mermado la libertad e independencia ciudadanas, haciéndose acreedora a que se le entreguen las riendas del Poder en plazo no muy lejano. De salvaguardia siempre tendrá la nobilísima institución del Somatén, espíritu de hidalguía ciudadana y de virilidad y amor patrio, cuyos miembros, en el ejercicio de sus funciones, tienen la condición de Agentes de la Autoridad.

Castellonenses. Los que todavía no tengáis el honor de estar inscritos en tan beneméritas instituciones debéis apresuraros a realizarlo, incorporándoos franca y noblemente a los que anhelan una España grande, henchida de sangre joven, que lleve a todos los ámbitos fructíferos estímulos que pongan a la altura que le corresponde el excelso nombre de nuestra hidalga Patria.

Font: *Boletín Oficial de la Provincia*, 23-X-1928.

DOCUMENT XXXII: MANIFIESTO DEL DIRECTORIO A LA CLASE PATRONAL.

En los actuales momentos el órgano que ejerce las funciones de gobierno se considera en el deber de dirigirse a los grandes sectores sociales (...) Y como el problema de la producción es vitalísimo (...) hoy el Directorio se dirige a los patronos representantes del capital en la organización del trabajo

Una fórmula de recio gubernamentalismo como la que representa el Directorio no tiene que declarar que está dispuesto a mantener el orden en las luchas sociales ni en su justa y más amplia medida la autoridad patronal; pero su criterio moderno y humano sobre las relaciones que han de ligar a patronos y obreros y el derecho de éstos a buscar con asociaciones legales y pacíficas las mejores condiciones de prestación de un concurso a la producción, derecho tanto más fuerte cuanto más unido vaya el propósito de rendir el esfuerzo contratado en todo caso.

De esperar es que el tipo de patrono valentón, codicioso y arbitrario, haya desaparecido de nuestra sociedad, cuando tantos han anticipado en sus fundaciones una legislación particular protectora del obrero de las más generosas de carácter oficial contenida en ningún estado, como se ha puesto de relieve en aquellas en que a los obreros ninguna clase de ideas les ha podido llevar al apartamiento de sus puestos y labores; pero los que no proceden así, los que sean rémora al progreso y al reconocimiento de que los derechos de los obreros nada pueden pugnar con los de los patronos, pues de las dos clases están comprendidos por inmediatos deberes, hacen deplorable labor social, agrían y entorpecen la vida nacional.

No hay que tener en cuenta la extensión más reducida de los obreros que pretenden subvertir revolucionariamente los principios del derecho y los fundamentos sociales y económicos, susceptibles de evolutiva comunicación; pero que es primordial deber de hombres de gobierno defender y evitar ciertos contratos; pero sí hay que tener en cuenta la representación de las conquistas sociales modernas que analizan por vía legal y tienden a seguir su marcha progresiva. Acaso no solamente así logramos ventajas sociales, sino también paz y armonía social y mayor rendimiento que produzcan ventajas a ambos y a la patria toda.

No puede el Directorio de modo tan imperativo como el momento lo exige desarrollar la legislación del trabajo, recomendada a organizaciones bien ponderadas de

representación, seriedad y preparación; pero sí le incumbe alentar a estos en su labor en que seguramente procuren hacer compatibles todos los intereses y aspiraciones, atendiéndolos con la debida ponderación por lo que ambos representan.

No hay clase patronal culta y moderna que no admita, sin que para ello vea peligro para el orden social, no merma sus intereses a que dedique su capital y esfuerzo a una dirección que no pueda ser intervenida más que en los casos de organización, cooperativa o de aparcería debidamente escriturada en tan notorio y brillante resultados por todos exigidos en diversos negocios en España.

Es el Estado en los demás casos quien está obligado a intervenir para que las condiciones de capital y trabajo sean efectivas de completa buena fe entre patronos y obreros, impidiendo que los unos sean arbitrarios, dictadores de jornadas y jornales; que los otros incumplan su obligación de rendimiento o se confabulen para introducir novedades caprichosas en los trabajos o conciten revolucionaria e ilegalmente huelgas o resistencias a que la dignidad y deber público habían de imponer duro y inmediato remedio.

Queda al parecer del Directorio claramente decidida su orientación en esta materia; quédale sólo excitar a la clase patronal, como ayer hizo a la obrera, a la más desinteresada actitud en bien del público de la prosperidad de España, seguros de no haber disminuido su respeto al trabajo y estar colocados en el punto que señala el progreso, la justicia y el orden.

Font: *Heraldo de Castellón*, 29-IX-1923.

DOCUMENT XXXIII: MANIFIESTO DEL DIRECTORIO A LOS OBREROS.

El Directorio Militar registra como a más grata de todas sus impresiones y el más sólido de sus aciertos, la acogida que el pueblo español le ha dispensado, especialmente los obreros, sector el más importante de la vida del país y que más puede influir en su transformación y engrandecimiento.

Hombres de ruda franqueza los que han echado sobre sus hombros la carga de gobernar a España, siquiera sea por corto plazo, han de hacer pública su convicción al dirigirse a los obreros nacionales de que el principal factor de encarecimiento de la vida en todos sus aspectos es la imperfección e insuficiencia de la mano de obra, es la falta

de rendimiento de trabajo proporcionado a la duración de la jornada.

Una perversa o errónea orientación y dirección de las masas obreras, irritadas por falta de autoridad y equidad del Poder público, las han conducido por fatales caminos de rencor y pugna con la propia producción que tiene encomendada, pareciendo que buscan su desagravio en reducirla, en perjudicarla, perdiendo hábitos de trabajo y en el concepto de hábiles y capaces que disfrutaban y dañando de modo irremediable la economía nacional por el alza inusitada del precio de fabricación.

Sólo en España ha ocurrido cosa semejante, pues aún en aquellos países que vienen sufriendo grandes crisis de trabajo como Inglaterra, han aceptado los obreros y preferido el Estado, mantener a sus expensas a grandes masas de sin trabajo a disminuir la cantidad producto de cada obrero, reduciendo así el índice de su valor social.

Ese es el verdadero camino a seguir, y marchando por él puede asegurarse que han de hallarse soluciones para el país y para los trabajadores, que no son los que figuran en las listas de una fábrica o de una obra, sino el que trabaja con voluntad y capacidad verdadera.

Pese a toda clase de predicaciones malsanas, los obreros conservan el rancio espíritu español de voluntad y de honor para el trabajo, y es preciso fortalecerlo y hacerlo renacer allí donde se haya extinguido. En ello está la salvación de la Patria, y no puede ser otra que la cultura, la justicia y la prosperidad, dejándose de atavismos imperialistas que sólo pueden albergarse en mentes alucinadas.

Invitamos a los obreros a sentirse españoles primero, y después a ser buenos y honrados, apartándose de los caminos de la ruina.

Font: *Heraldo de Castellón*, 2-X-1923.

DOCUMENT XXXIV: EL MANIFEST A L'OPINIÓ HONRADA. Text i signants:

El golpe de Estado de 13 de septiembre de 1923 detuvo a España en el derrumbadero del más espantoso desastre social que en su historia hubiera registrado.

La sedición, no política, sino social, amagaba a todos los españoles en trance de ser víctimas de aquella enormidad de crímenes de lesa humanidad que forman al presente el patrimonio de la república rusa de los soviets.

Desde los cuarteles hasta las sociedades de recreo más distinguidas, un mismo disolvente corroía su existencia; la indisciplina social, el escepticismo político; la disaceración de todo lo sano que en el país quedaba.

Era tan afrentosa la actuación de nuestros políticos profesionales, tan inmoral el manejo de los destinos del país, confiados a sus manos, que España vivía en perenne inquietud, pues desde los llamados elementos conservadores –llenando España de chiflatas y de croupiers y de antros de vicio en sus más lujosas y repugnantes manifestaciones- hasta los partidos liberales, tan débiles en el mandar que hicieron ilusorios los derechos de propiedad, los de libertad del trabajo y los de seguridad personal, todos coadyuvaban a la ruina de la Patria, acrecentándola un afán de dar notas sensacionales, aunque entrañaran la pérdida del decoro nacional y del prestigio de instituciones económicas.

El partido republicano, cuyo único efecto práctico de proselitismo fue en muchas partes el enriquecimiento de sus caudillos, fomentó la descatoización de las masas, llenándolas del positivismo feroz del presente, halagando sus pasiones de rebeldía en vez de inculcarles la resignación cristiana y de acudirles con la depuración sincera de la causa de sus achaques, dando ello como resultado un prurito inconcreto, en las clases menesterosas, de demoler todo lo existente, sin plan de reconstrucción de ninguna clase. Sin columbrar los exaltados, que un espasmo social a la manera rusa, destruiría en España cultivos y cosechas, manufacturas y vías de comunicación, dando por resultado el engrandecimiento de nuestros competidores extranjeros, el homicidio a mansalva de carácter fratricida, y el hambre, la desolación por muchos años, y al cabo, el resurgimiento de un tirano fuerte y sereno que domeñará tanto bandidaje con ríos de sangre inocente vertida sin provecho alguno colectivo.

La vida de los antiguos políticos al margen de la ley siempre que les era conveniente, y en contra de la moral cuando a sus intereses particulares convenía, determinó aquel estado de indisciplina, de asaltos al poder, de inseguridad en las personas y en las propiedades y de falta de libertad que caracteriza los últimos años de los gobiernos de este país.

El movimiento patriótico del general Primo de Rivera necesita una consolidación. Abandonar la gobernación del Estado a las antiguas pandillas políticas, después de un plazo más o menos breve, dejar resurgir la anterior podredumbre, sería funestísimo.

Por eso, si bien la idea inicial de tan fuerte caudillo fue contener el desastre inmediato, logrado esto tuvo que pensar en que se consolidase su magna empresa. De ahí la necesidad de que una agrupación nacional asocie su actividad y su austeridad al logro de la regeneración de la noble Patria española.

Este movimiento de opinión, que ya tiene nombre, "Unión Patriótica Nacional", y que ya tiene un caudillo, que es el excelentísimo señor Marqués de Estella, ha surgido esplendoroso en toda España. Su programa, expuesto diferentes veces por su ilustre Jefe y repetido por la prensa, de todos es conocido, y puede resumirse en este lema, "El adecentamiento de las costumbres públicas".

Es partido que se halla en el poder y sin embargo reprime su propio impulso y busca los latidos de la opinión nacional sana para incorporarse a ella y gobernar. Todos los españoles de buena voluntad tienen cabida holgada en él y son compatibles con sus fines.

Justicia estricta, capaz e independiente, ese es su programa. ¿Quién no la ansía?

El obrero hallará en este partido todos los apoyos que su clase merece para levantarse de su postración y coadyuvar armónicamente con el capital al resurgimiento económico de la producción española.

El demócrata, llámese liberal o como quiera, tiene en el partido de "Unión Patriótica" la seguridad del respeto a todas las libertades constitucionales, hoy sólo en suspenso en espera de un gobierno normal que pueda restablecerlas con la dignidad que su honesto funcionamiento reclama.

Los conservadores han de hallar en esta “Unión Patriótica” el principio de autoridad restablecido; la jerarquía social consolidada y el derecho a la vida y a la propiedad reivindicados.

La igualdad ante la ley, es la norma de conducta de la “Unión Patriótica”. El auxilio al pobre y la tributación del rico con arreglo a su fortuna, sin desigualdades irritantes, para así llegar a la socialización de la riqueza patria y al restablecimiento del crédito nacional, es otro de los anhelos de la “Unión Patriótica”, no es por que la sociedad española se considere dividida entre pobres y ricos y caprichosamente se desee perjudicar a éstos, sino por que es a los hacendados a quienes se garantizan más derechos y beneficios, y debe quedar reintegrado tal servicio, que los insolventes no necesitarían.

A los que no queréis que vuelvan gobernadores civiles que resuelvan los asuntos a pesar y en contra de la ley; que abran chirlatas para vivir de ellas y hasta que cobren por otros menesteres menos confesables, en los que domeñados por caciques provinciales no podían lograr ver atendidas sus justas demandas sin hipotecarles previamente el ejercicio en lo futuro de sus derechos políticos; a los intelectuales y los independientes, que no os quisisteis nunca confundir con los que se decían directores de multitudes no eran más que logreros del poder, hijos de vergonzosas concupiscencias electorales, burladores de la voluntad del pueblo; a todos os hemos de formular nuestro deseo de que os incorporéis a este movimiento nacional (...).

Angel Sánchez Gozalbo	metge	José Huesa	Tinent coronel
Manuel Alegre	Llicenciat Propietari	José Sanz	catedràtic
Enrique Selfa	catedràtic	Severino Ramos	industrial
Carlos Sanz Aparici	advocat	Antonio Dolz	propietari
Severino Ramos Feltre	industrial	Manuel Mingarro	advocat
José Dolz Fabregat	Propietari comerciant	Julián Benedito	Ajudant d'obra pública
José Miarra	comerciant	M. Bonet	arquitecte
J. Rodríguez	propietari	M. Chiva	propietari

Vicente Salvador	Comerciant	Ricardo Tejedor	comerciant
R. Carreras	propietari	Eugenio Torres	Metge
Ezequiel Dávalos	Industrial Propietari	Federico García	Advocat
Ramón Almazán	empleat	Ramon Velázquez	Propietari
Salvador Guinot	Llicenciat Propietari	Joaquín Dolz Vicent	propietari
Joaquín Dolz	Industrial Comerciant	Jesús Liera	empleat
Eduardo Serrano	farmacèutic	José Sopina	Capità guàrdia civil
M. Rodríguez Dolz	comerciant	IsmaelGonzález Salerio	Cap administració civil jubilat; advocat
Vicente Tena	Doctor Propietari	Luis Giner	propietari
Antonio Fosas Coll	metge	José Dolz	Comerciant Industrial
Francisco I. Villalonga	propietari	Eduardo Julià	Catedràtic
Isidro Tejedor	comerciant	Elías Prades Blasco	Propietari
Vicente Climent	propietari	Benjamín Fabregat	Farmacèutic
J. Sales Belenguer	Comerciant Industrial	Juan Marín	Metge
Francisco Cazador	PresidentCambrà Comerç; vocal Sometent	Agustín Rallo	Veterinari
Francisco Ruiz	propietari	Juan Fabregat	Propietari; Industrial
Enrique Ribes Sangüesa	Farmacèutic; Creu Roja	A. Llorens	metge
E. Barberá	comerciant	P. Gras	Industrial
Francisco Alegre	Advocat Propietari	José Fibla	Comerciant
Fco. Viciano	Propietari	M. Ortí	Fabricant
Federico Vidó	Propietari		

Font: *La Provincia Nueva, El Heraldo de Castellón*, 30-IV-1924.

DOCUMENT XXXV: POSTURA D'ANTONIO MAURA DAVANT EL DIRECTORI.

Queridos amigos: A la deferencia de pedirme consejo correspondo manifestando a ustedes el juicio que tengo formado de la presente situación política (...). Al desmoronarse con total ruina las dominaciones que turnaban y rivalizaban en el desgobierno, quedó el Poder público, de manera declarada a y franca, en manos de las Juntas militares, de quienes el Directorio fué hechura y es servidor.

Entonces dije (...) que para sanear y enderezar la vida oficial española es insustituible e inexcusable un apoyo resuelto y sostenido de la mayor y más sana parte de la nación, tal, que baste para prevalecer contra las resistencias que han de aunarse y extremarse. Esta reacción del espíritu público se inició de modo fervoroso años ha; pero se vio desestimada, repudiada y escarmentada. Lo más contrario es una dictadura. De ella abominé y me aparté en todo tiempo.

La que impera, si bien tiene confesado que es anormal y transitoria, no ha querido o no ha sabido reducirse a guardar el poder político como cosa ajena a su incumbencia natural, a título de depósito miserable, con ocasión de haberse aniquilado los que venían poseyéndolo. No ha favorecido ni apresurado el advenimiento de un Gobierno apto para encauzar la vida del Estado y, si no lo conseguía, para ser reemplazada a impulsos de la opinión nacional. Se comporta cual si no urgiera que las fuerzas armadas se restituyan al servicio obediente que les atañe, fuera del cual sólo cabe pronosticar desastres para ellas mismas y para todos, Esta temeraria retención del dominio, ni tan siquiera ha servido para aprovechar el desembarazo procesal, implantando innovaciones cuya conveniencia no es dudosa y que los intereses viciosos detienen en el curso de os ordinarios trámites, comenzando por sacar los Institutos militares de su actual evidentísima ineficacia. El arte de vivir esquivando austeridades y asperezas no se ha solido ejercitar con más devoción que ahora.

Entre los antiguos adeptos a nuestras ideas, hay quienes piensan que la denominada Unión Patriótica prepara un régimen normal para la gobernación, y éstos obran con lógica entrando en ella. Pero no logro, aunque bien lo querría, compartir su opinión. Para dar crédito al verdadero arraigo nacional del naciente organismo político estorba la incubación que el Directorio el dedica manifiestamente, y todavía estorba más la recluta que a sus delegados desvela y que resulta de dificultosa disimulación. Necesitará, pues, revalidar su título cuando no goce de las asistencias oficiales, no la exclusiva para la publicidad y la propaganda, de suerte que se puedan mostrar por igual adhesiones y desafectos, alabanzas y críticas.

Font: César SILIÓ, *Vida y empresa de un gran español: Maura*. Espasa Calpe, Madrid, 1934, pp. 195-197.

FONTS I BIBLIOGRAFIA.

FONTS.

PUBLICACIONS PERIÒDIQUES.

- La Acción*. Madrid. 1916. Solts fins 1923. BNE.
- Almanaque de El Socialista*. Madrid. 1928, 1929 i 1930. FPI.
- Arte y Letras*. 1911 i 1915. AMCS.
- Ayer y Hoy*, 1902-1903. AMCS.
- El Clamor*, republicà, 1908-1922. Setmanari des de novembre de 1919. AMCS.
- El Criterio*, setmanari del Partit Integrista, 1912-1913. AMCS.
- La Cruz*, setmanari catòlic, 1908-1910. AMCS.
- El Cruzado*, setmanari integrista, 1909-1910. AMCS.
- Diario de Castellón*. 1926, 1930-32. AMCS.
- La Época*. Madrid. Solts, 1913. BNE.
- Heraldo de Castellón*. Liberal demòcrata. 1905-1929. AMCS.
- La Hoja Oficial de Castellón*, 1926. ADCS.
- La Hoja del Lunes*, 1926-1927. ADCS.
- Lealtad*, setmanari maurista, 1914-1915. AMCS.
- Levante*. Setmanari de la Joventut Liberal, anticiervista. 1921-1922. AMCS.
- El Liberal*, romanonista, 1917-1918. AMCS.
- Libertad*, republicà autonomista, 1921-1922. AMCS.
- El Maestrazgo*, setmanari jaumista, pròxim als *purs*. 1911-1917. AMCS.
- La Provincia*. Conservador. 1907-1916. AMCS.
- La Provincia Nueva*. Conservador, hereu de l'anterior. 1916-1924, 1932. AMCS.
- El Socialista*, Madrid, 1908; 1923-1930. FPI.
- Revista de Castellón*. Quinzenal. 1912-1914. AMCS.
- El Tradicionalista, paquista*. 1911-1915. AMCS.
- Tribuna Libre*, setmanari catòlic, Vila-real. 1915-1916. AMCS.
- La Unión*. Setmanari liberal. Borriana. 1913-1916. AMCS.

DOCUMENTACIO OFICIAL.

- Actes Municipals de Castelló*. 1907-1909. AMCS.
- Actes de les Sessions de la Diputació de Castelló*. 1907-1908; solts 1915 i 1921; 1923-

1930. ADCS.

Cens corporatiu electoral 1925, 1926, 1927, 1928, 1929. ADCS

Foment. Agricultura i ramaderia. 1923-1930. ADCS.

Foment. Policia Municipal Urbana i Rural. 1908-1923. ADCS.

Govern. Diputacions. 1912-1931. ADCS. Tracta d'assumptes de personal.

PUBLICACIONS OFICIALS.

Boletín Oficial de la Provincia de Castellón. 1907-1930. ADCS.

Boletín de la Estadística Municipal de Castellón. 1914-1917. AMCS.

Guía de Castellón y su provincia para 1910. Anuario de la Industria y del Comercio.

Impremta de Joaquín Barbera. Castelló. AMCS.

Guía de Castellón y su provincia para 1913. Anuario de la Industria y del Comercio.

Impremta de Joaquín Barbera. Castelló. AMCS.

CORRESPONDÈNCIA, REGLAMENTS, RELACIONS, MEMÒRIES D'ENTITATS I D'ALTRES.

Actes de la Comissió Executiva de la UGT. 1922-1930. FPI.

CASINO ANTIGUO. Llibre de registre de socis. 1924. AMV.

Convenio pactado entre patronos y dependientes de barbería. Imp. Sarthou, Vila-real, 1926, AMV.

Convenio de la Sociedad de Panaderos "La Emancipadora". Inèdit, manuscrit, 1927. AMV.

Correspondència d'Antonio Maura amb el Comte d'Albay. AM.

Correspondència d'Antonio Maura amb Carlos G. Espresati. AM.

Correspondència d'Antonio Maura amb Antonio M. Fabié. AM.

Correspondència d'Antonio Maura amb Tiburcio Martín. AM.

Correspondència d'Antonio Maura amb Joaquín M. Nadal. AM.

Correspondència d'Antonio Maura amb Navarro Reverter. AM.

Correspondència d'Antonio Maura amb Salvador Guinot. AM.

Documentació classificada com "Partidos y grupos políticos, partido liberal-conservador (1902-1913)". AM.

Documentació classificada com "Movimiento maurista (1914-1925)". AM.

FRANCH, M.: *¡Autores, alerta! Compañeros, el derecho de autor está en peligro.*

Papelería Hispania, s.f. (1920?). AMV.

Memòria i ordre del dia del XVI Congrés de la UGT. Setembre 1928. FPI.

LUCIA, Luis, *En estas horas de transición. Hacia una política de principios cristianos, de afirmación de soberanías sociales y de preocupación por las realidades regionales. Principios y bases que han servido para unir a un grupo de hombres de buena voluntad que a todos llama a la acción*. Ed. Diario de Valencia, València, 1930.

MURRIA, Carlos, *Casino Antiguo de Castellón. Lista de señores socios. Precedida de una historia de la Sociedad desde su fundación hasta el año 1948*. Armengot, Castelló, 1991 (or. 1948).

PERIS, Joaquín, *El Puerto de Burriana*. Impremta de A. Monreal, Borriana, 1910.

Peticiones de los representantes de las Sociedades existentes en Vila-real. Imp. Juan Botella, Vila-real, 1929. AMV.

Reglamento del Centro de Sociedades Obreras "La Unión". Inèdit, manuscrit, Vila-real, 1921. AMV.

Reglamento del Grupo Frutero Villarealense. Imp. Juan Botella, Vila-real, 1925. AMV.

Reglamento de la Sociedad de obreras empaquetadoras "El Ideal Femenino". Inèdit, manuscrit, Vila-real, 1920. AMV.

Relación de los obreros en paro. Inèdit, manuscrit, Vila-real, 1916. AMV.

Relación de asociaciones patronales y obreras de la ciudad que tienen derecho a intervenir en la constitución de la Delegación local del Consejo de trabajo. Inèdit, mecanografiat, 1926. AMV.

Sociedad Gran Casino. Libro Mayor. 1923-1934. AMV.

Tarifa de precios de la Sociedad de obreros alpargateros "La Regeneradora". Imp. Juan Botella, Vila-real, 1927. AMV,

BIBLIOGRAFIA CITADA.

ABAD, Vicente, *La taronja. 1781-1939*, Alfons el Magnànim, València, 1987.

-*Borriana, siglo XX. De la Restauración a la Guerra Civil (1901-1940)*. Tirant lo Blanch, València, 2011.

AGUILAR, Consol: *Educació i societat a Castelló al llarg de la II República*. Diputació de Castelló, Castelló, 1997.

-*La educación en Castelló a través de la prensa (1868-1900)*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986.

AGUILÓ LÚCIA, Luis, *Sociología electoral valenciana (1903-1923)*. Càtedra Fadrique Furió Ceriol-Facultat de Dret, València, 1976,

ALCÀZAR, Joan: *Temps d'avalots al País Valencià (1914-1923)*. Diputació de València, València, 1989.

ÁLVAREZ JUNCO, José, *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogía populista*. Alianza, Madrid, 1990.

ALÓS, Vicente i CASTELLET, Carmen, *El ocaso del sistema canovista. Elecciones generales en Castellón 1903-1923*. Diputació de Castelló, Castelló, 1998.

ÁLVAREZ JUNCO, José, *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogía populista*. Alianza, Madrid, 1990.

-“Estado y sociedad en España durante la década de 1890” en FUSI, Juan Pablo i NIÑO, Antonio (eds.), *Viajeros del 98*, Biblioteca Nueva, Madrid, 1997, pp. 47-64.

ANDRADE Y URIBE, Benito Mariano, *Maura y el Partido Conservador*, Imprenta Ramona Velasco, Madrid, 1919.

ANDRÉS-GALLEGO, José, “Transformación política y actitud religiosa del gobierno largo de Maura (1907-1909)”, a *Revista de Estudios Políticos*, 189-190 (1973), pp. 131-164.

-*La política religiosa en España. 1889-1913*. Editora Nacional, Madrid, 1975.

ÀNGEL, Josep Maria; FERRANDO, Francesc; PONS, Anaclet; SERNA Justo; *El fracàs de la Mancomunitat al País Valencià. 1906-1931*. Diputació de València, València, 1985.

ANGUERA, Pere; *El carlisme a Catalunya. 1827-1939*. Empúries, Barcelona, 1999.

ANTÓN DEL OLMET, Luis, i GARCÍA CARRAFFA, Arturo, *Los grandes españoles. Maura*. Imprenta Alrededor del Mundo, Madrid, 1913.

ARACIL, Rafael, *La industrialización valenciana. Historia y problemas*. Almadín, València, 1978.

ARTOLA, Miguel, *Partidos y programas políticos. 1808-1936* (2 vol.). Alianza, Madrid, 1991 (or. 1974).

-“El sistema político de la Restauración”, a GARCÍA DELGADO, José Luis (ed), *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura*. Siglo XXI, Madrid, 1985, pp. 11-20.

ARCHILÉS, Ferran, *Parlar en nom del poble. Cultura, discurs i mobilització social al republicanisme de Castelló de la Plana (1891-1909)*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002.

ARCHILÉS, Ferran; MARTÍ, Manuel, GARCÍA CARRIÓN, Marta; ANDREU BACHERO, Xavier, *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, Fundació Dávalos-Fletcher, Castelló, 2011.

BACHERO, Juan Luis, *Salvador Guinot Vilar: del carlismo al catolicismo político (1866-1944)*. Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2012.

BELTRÁN MANRIQUE, Enrique, *Almazora. El Mijares. Narración histórica*. Impremta Nicolau, Almassora, 1980 (or. 1958).

BLASCO HERRANZ, Inmaculada, “Ciudadanía femenina y militancia católica en la España de los años veinte: el feminismo católico”, a Carolyn P. BOYD (coord), *Religión y política en la España contemporánea*, Centre d'Estudis Polítics i Constitucionals, Madrid, 2007, pp. 187-208.

BURDIEL, Isabel i ROMEO, Mª Cruz, “La formació de la classe obrera anglesa: d'E.P. Thompson al gir lingüístic” dins MARTÍ, Manuel, *D'història contemporània Debats i estudis. Un homenatge casolà a E.P. Thompson (1924-1993)*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1996, pp. 33-55.

CABALLERO, Margarita, GARCIA ENCABO, Carmelo i MARCOS del OLMO, Maria de la Concepción, “Las élites políticas en la provincia de Soria: los diputados a Cortes en la Restauración (1875-1923)”, *Investigaciones históricas: época moderna y contemporánea*, 15 (1995), pp. 39-52.

CABEDO, Rosa; BURDEUS, Lourdes, *Burriana, 1882-1936. El Puerto*. Departament d'Investigació del Museu Arqueològic Comarcal de la Plana Baixa-Ajuntament de Borriana, Borriana, 2000.

CABO, Miguel, “Solidaridad Gallega y el desafío al sistema de la Restauración, 1907-1911”, *Ayer*, 64 (2006), pp. 235-259.

CABO, Miguel i MÍGUEZ, Antonio, “El maurismo en Galicia. Un modelo de modernización conservadora en el marco de la Restauración”, *Hispania*, 231 (gener-abril 2009), pp. 87-115.

CALATAYUD, Salvador, “Desarrollo agrario e industrialización. Crecimiento y crisis en la economía valenciana del siglo XX”, *Historia contemporánea*, 42 (2011), pp. 105-148.

CALLAHAN, William J., *La Iglesia Católica en España (1875-2002)*, Crítica, Barcelona, 2002.

CALVO CABALLERO, Pilar, *Las organizaciones patronales en Castilla y León durante la dictadura de Primo de Rivera*. Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004.

CANAL, Jordi, *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*, Alianza, Madrid, 2000.

CANO, Juan Antonio, “El conservadurismo vallisoletano en la segunda Restauración: César Silió”, *Investigaciones históricas: época moderna y contemporánea*, 15 (1995), pp. 97-105.

CANTÓ, Francisco, “Recuerdos de un anciano: Del famoso bienio progresista”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III (1922), pp. 362-365.

CARNERO, Teresa, *España entre dos siglos (1875-1931). Continuidad y cambio*. Siglo XXI, Madrid, 1991.

-“Elite gobernante dinástica e igualdad política en España. 1898.1914”, a *Historia Contemporánea*, 8 (1991), pp. 35-73.

-“Democratización limitada y deterioro político en Europa, 1874-1930” a FORNER, Santiago (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en España*, Cátedra, Madrid, 1997, pp. 203-239.

CARNERO, Teresa i PALAFOX, Jordi, *Creixement, politització i canvi social. 1790-1980*. Alfons el Magnànim, València, 1990.

CERVERA SÀNCHEZ, Ana Maria, “Derecha dinástica y modernización política”, a VV.AA., *Estudios sobre la Segunda República*. Alfons el Magnànim, València, 1992, pp. 13-85.

CHUST, Manuel (coord.), *Historia de Castellón (II)*, Prensa Valenciana, València, 1992.

-(coord.), *Historia de la Diputación de Valencia*. Diputació de València, València, 1995.

CODINA, Eduardo, “Notas para una iconografía de la Virgen del Lledó”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVIII, (setembre-octubre de 1943), pp. 111-122.

COMELLAS, José Luis, *Del 98 a la Semana Trágica. 1898-1909. Crisis de conciencia y renovación política*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2002

COMES, Vicent, “La integración política de la Derecha Regional Valenciana en el régimen republicano”, a VV.AA., *Estudios sobre la Segunda República*. Alfons el Magnànim, València, 1992, pp. 87-144.

CRUZ ARTACHO, Salvador, “Estructura y conflicto social en el caciquismo clásico. Caciques y campesinos en el mundo rural granadino (1890-1923)” en ROBLES EGEA, Antonio (comp.), *Política en la penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Siglo XXI, Madrid, 1996, pp. 191-213.

-“Clientes, clientelas y política en la España de la Restauración (1875-1923)” , *Ayer*, 36, (1999), pp. 105-129.

CRUZ MINA, María, “La escisión carlista de 1919 y la unión de las derechas”, a GARCÍA DELGADO (ed), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*. Siglo XXI, Madrid, 1986, pp. 149-164.

CUCÓ, Alfons, *El valencianisme polític 1874-1939*, Afers, Catarroja, 1999.

CUEVA, Javier de la, “Movilización política e identidad anticlerical, 1898-1910”, *Ayer*, 27 (1997), pp. 101-125.

DITTRICH, Lisa, *Antiklerikalismus in Europa. Öffentlichkeit und Säkularisierung in Frankreich, Spanien und Deutschland (1848-1914)*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2014.

DOMINGO, Concepción, “La población”, a CHUST, Manuel (coord.), *Historia de Castellón (II)*, Prensa Valenciana, València, 1992, pp. 680-699.

DUARTE, Ángel, *El republicanismo, una pasión política*. Cátedra, Madrid, 2013.

ELORZA, Antonio, ARRANZ, Luis i REY, Fernando del; “Liberalismo y corporativismo en la crisis de la Restauración”, a GARCÍA DELGADO, José Luis (ed), *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*. Siglo XXI, Madrid, 1986, pp 5-50.

FALOMIR, Vicent, “*Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*”. *Índex general (1920-1991)*, Generalitat Valenciana, València, 1992.

FERNÁNDEZ ALMAGRO, Melchor; *Historia del reinado de D. Alfonso XIII*. SARPE, Madrid, 1986 (or. 1933).

-*Historia política de la España contemporánea. Vol. 2, 1885-1897*. Alianza, Madrid, 1968.

FIGUEROA Y TORRES, Álvaro, Comte de ROMANONES, *Biología de los partidos políticos*. Tip. R. Álvarez, Madrid, 1892.

FONT DE MORA, Rafael, *El naranjo, su cultivo y explotación*, Espasa Calpe, Madrid, 1935.

-*Comercio de naranjas y frutas frescas*. Espasa Calpe, Madrid, 1922.

FLORISTAN IMICOZ, Elena. i FUENTE LANGAS J., "El maurismo en Navarra, 1913-1923", *II Congreso Mundial Vasco, tomo VII*, Bilbao, 1987, pp. 97-116.

FORCADELL, Carlos, *Parlamentarismo y bolchevización. El movimiento obrero español, 1914-1918*. Crítica, Barcelona, 1978,

FORNER, Salvador, *Canalejas y el Partido Liberal Democrático (1900-1910)*. Cátedra-Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Madrid, 1993.

FORNER, Salvador i GARCÍA, Mariano, *Cuneros y caciques*. Patronato del V Centenario de la Ciudad, Alacant, 1990.

FULLANA, Pere, *Antoni Maura i el maurisme a Mallorca (1853-1925)*. Lleonard Muntaner-Fundació Antoni Maura de Balears, Mallorca, 1998.

FURIÓ, Antoni, *História del País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 1995.

GARCÍA DELGADO José Luis (ed), *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura*. Siglo XXI, Madrid, 1985.

-*La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*. Siglo XXI, Madrid, 1986.

GARCÍA ROBLES, Julio, *et alia, Vila-real. Història viva d'un poble*. JGR, Vila-real, 2006.

GARRABOU, Ramon, *Un fals dilema: Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, Alfons el Magnànim, València, 1985.

GARRABOU, Ramón i SANZ, Jesús, *Historia agraria de la España contemporánea. 2. Expansión y crisis (1850-1900)*, Crítica, Barcelona, 1985

GARRIDO, Samuel; "Aldarull. Naranja y sociedad en el Vila-real de principios de siglo. El motín de 1908", *Temas Vila-realencs*, V, (maig 1983), pp, 25-47.

-*Los trabajadores de las derechas*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986.

-"Els efectes de la Primera Guerra Mundial a La Plana: la crisi municipal de Vila-real de 1917", a *I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana*, Diputació de Castelló, Castelló, 1987.

-*Cànem gentil: l'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930)*. Ajuntament d Castelló, Castelló, 2004.

-"Les transformacions d'un model econòmic", a GIL VICENT, Vicent (dir.), *Història de Vila-real*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 2010, pp. 77-110.

GASCÓ, Vicente, "Historia del Arte", a VV.AA., *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló, 1985, pp. 403-444.

GELLNER, Ernest, *et alia, Patronos y clientes en las sociedades mediterráneas*, Júcar, Madrid, 1986.

GIL PECHARROMÁN, Julio, *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*, Eudema, Madrid, 1994.

GIL VICENT, Vicent (dir.), *Història de Vila-real*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 2010.

GIMENO MICHAVILA, Vicente; *Del Castellón viejo*, Caja de Ahorros, Castelló, 1986 (or. 1926).

-*Los antiguos gremios de Castellón*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1933.

GOICOECHEA, Antonio, *Hacia la democracia conservadora. Artículos y discursos por Don Antonio Goicoechea. Presidente de la Juventud Maurista*, Stampa, Madrid, 1914.

GIRALT, Emili, *Dos estudios sobre el País Valenciano*, Almudín, València, 1978.

GINÉS I SÀNCHEZ, Andreu, *La instauració del franquisme al País Valencià*. Universitat de València, València, 2010.

GIOCANTI, Stéphane, *Charles Maurras. El caos y el orden*. Acontilado, Barcelona, 2010.

GIRONA, Albert, "La clase dominante valenciana en los años 30", a VV.AA., *Estudios sobre la Segunda República*. Alfons el Magnànim, València, 1992, pp. 145-215.

GÓMEZ NAVARRO, José Luis, *El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores*. Madrid, Càtedra, 1991.

GÓMEZ OCHOA, Fidel, "La crisis final de la Restauración (1917-1923) en la historiografía española" a RUEDA HERRANZ, G. (ed), *Doce estudios de historiografía contemporánea*. Santander, 1991.

GONZÁLEZ, María Jesús, *El universo conservador de Antonio Maura: biografía y proyecto de Estado*, Biblioteca Nueva, Madrid, 1997.

-*Ciudadanía y acción. El conservadurismo maurista, 1907-1923*. Siglo XXI, Madrid, 1990.

-"Un aspecto de la "revolución desde arriba": maurismo y acción social" a *Revista de la Facultad de Geografía e Historia, UNED*, 1 (1987), pp. 145-161.

-"En torno a la recuperación de la historia política. Un análisis concreto: el conservadurismo maurista en la Restauración", a RUEDA HERRANZ, G. (ed), *Doce estudios de historiografía contemporánea*. Santander, 1991.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo, *La razón de la fuerza. Orden público, subversión y violencia política en la España de la Restauración (1875-1917)*. CSIC, Madrid, 1987.

-"La defensa del régimen", en ESPADAS BURGOS, Manuel (coord.), *La época de la Restauración (1875-1902). Estado, política e Islas de Ultramar*, Espasa-Calpe, Madrid, 2000, pp. 287-299.

-*La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930*. Alianza, Madrid, 2005.

GONZÁLEZ I DEVIS, Raül, *¡Por Castellón! ¡Por España! La Dictadura de Primo de Rivera a Vila-real: Institucionalització i mobilització política controlada (1923-1930)*. Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2007,

GONZÁLEZ ESPRESATI, Carlos, *La casa del Greco*. Tipografía Fortanet, Madrid, 1912.

-*Estampas de una antigua Cofradía de Castellón. Diseñadas por su cronista perpetuo Carlos G. Espresati*. Impremta Armengot, Castelló, 1941.

-"Poeta y artesano", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVIII, (setembre-octubre 1943), pp. 166-177.

-"Las flores eternas", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XX (1944), pp. 67-76.

-"El puerto de Castellón", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXI (1945), pp. 225-231.

-"La rosa de un madrigal", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXII (1946), pp. 167-174.

-"Anales de una cultura provinciana", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXV (1949), pp. 809-844.

-*La juventud de Amalia Fenollosa. Poetisa romántica*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1965.

GONZÁLEZ SOBACO, Antonio, *Los partidos políticos durante la Segunda República en Castellón*. Diputació de Castelló, Castelló, 1986.

GRACIA, Carmen, *Història de l'Art Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 1995.

GUINOT, Salvador, "Gramatiquerías", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XX (1944), pp. 81-99.

-“Gramatiquerías. La Dominusteca i els dominustequets”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XX (1944), pp. pp.161-164.

GUTIÉRREZ-RAVE, José, *Antonio Maura. Figuras de la raza*, Libros y Revistas, Madrid, 1926.

-*Yo fui un joven maurista (Historia de un movimiento de ciudadanía)*. Libros y Revistas, Madrid, s.f.

HERRERA GONZÁLEZ, Antonio; MARKOFF, John i VILLA GIL-BERMEJO, Immaculada “La democratización del mundo rural en España en los albores del siglo XX. Una historia poco conocida”, *Ayer*, 89, (2013), pp. 21-42.

HOBBSAWM, Eric J., *La era del Imperio, (1875-1914)*, Labor, Barcelona, 1989.

-“De la historia social a la historia de la sociedad”, a *Historia Social*, 10 (1991).

-*Historia del Siglo XX*, Crítica, Barcelona, 1996 .

IRANZO, Manuel, *Historial de un levantino*, Impr. Climent Vila, València, 1918.

LLINÁS, Carlos, *Castellón en otros siglos*, Imp. Sorribas, Castelló, 1917.

-*Cosas de mi pueblo*, Imp. Sorribas, Castelló, 1918.

JIMENO, Francisco Miguel, *Masonería en Castellón a finales del siglo XIX. Influencia en la vida social y política en los primeros años de la Restauración*, Treball d'investigació (inèdit), Universitat Jaume I, Castelló, 2010.

JONES, Gareth Stedman, *Lenguajes de clase. Estudios sobre la historia de la clase obrera*. Siglo XXI, Madrid, 1989.

JOVER ZAMORA, José María, “La época de la Restauración”, en TORTELLA, Gabriel y otros, *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Labor, Barcelona, 1981, pp. 271-406.

LLANSOLA, Gerard, *Republicanisme, identitat popular i hegemonia municipal. Castelló de la Plana, 1913-1917*. Universitat Jaume I, Castelló, 2006.

-“Estructura organitzativa i participació electoral del carlisme castellanenc en la decadència de la Restauració (1910-1914)” a MONLLEÓ, Rosa, (ed.), *Castelló al segle XX. I Congrés d'Història Local Contemporània*. Universitat Jaume I, Castelló, 2006.

-“El moviment obrer a Castelló de la Plana durant els anys 1913-1917”. *Millars*, XXVI (2004), pp. 165-184.

LÓPEZ-CORDÓN, María Victoria, “La mentalidad conservadora durante la Restauración”, dins GARCÍA DELGADO José Luis (ed), *La España de la Restauración. Política, economía, legislación y cultura*. Siglo XXI, Madrid, 1985, pp. 70-109.

LORENZO GÓRRIZ, Antonio, *Movimiento popular y burguesía republicana en Castellón de la Plana, 1931*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 1988.

LYTTELTON, N.A.O., “El patronazgo en la Italia de Giolitti (1892-1924)” a *Revista de Occidente*, 127 (Octubre 1973), pp. 94-117.

MARCOS DEL OLMO, María de la Concepción, *Voluntad popular y urnas. Elecciones en Castilla y León durante la restauración y la Segunda República (1907-1936)*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1995.

MARCOS DEL OLMO, Maria de la Concepción; CALVO CABALLERO, Pilar i SERRANO GARCÍA, Rafael, “Zamora y su elite política en las Cortes de la Restauración”, *Investigaciones históricas: época moderna y contemporánea*, 15 (1995), pp. 89-130.

MARTÍ, Otilia, *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*. Diputació de Castelló, Castelló, 1997.

MARTÍ, Manuel, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local. Castelló de la Plana, 1875-1891*. Diputació de Castelló, Castelló, 1991.

-“Grups socials agraris i política urbana: La ciutat de Castelló de la Plana (Segles XIX i XX)”, dins MARTÍ, M.: *D'història contemporània: Debats i estudis. Un homenatge casolà a*

E.P. Thompson (1924-1993). Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1996, pp. 97-131.

MARTÍNEZ CUADRADO, Miguel, *Restauración y crisis de la monarquía (1874-1931)*, Alianza, Madrid, 1991.

MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc-Andreu i LAGUNA, Antonio, "La gestión menguante. Entre la estabilidad administrativa y el fracaso autonomista", a CHUST, Manuel (coord.), *Historia de la Diputación de Valencia*. Diputació de València, València, 1995, pp. 241-302.

MARTÍNEZ GALLEGO, Francesc-Andreu, "Dinásticos, republicanos y sindicalistas, 1902-1929" a CHUST, Manuel (dir.), *Historia de Castellón (II)*, Prensa Valenciana, València 1992.

MARTORELL, Miguel i REY REGULLO, Fernando del, "El parlamentarismo liberal y sus impugnadores", *Ayer*, 63 (2006), pp. 23-52.

MATEU I LLOPIS, Felipe, "Un cuarto de siglo", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXV, (1949), pp. 336-350.

MELGAR, Francisco, *Don Jaime, el Príncipe Caballero*, Espasa-Calpe, Madrid, 1932.

MELIÀ TENA, Casimir, *Producciones agropecuarias de la Provincia de Castellón*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1953.

-*Industrias químicas y del papel, caucho y cuero en la provincia de Castellón*. Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1954.

-*Industrias del vestir (textiles, calzado y diversas) en la provincia de Castellón*. Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Castellón-Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1974.

-*Orígenes y desarrollo de los servicios eléctricos en la provincia de Castellón*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló, 1975.

MEMBRADO, Joan Carles, "Història de la indústria ceràmica a La Plana des de la fàbrica d'Aranda fins a la primera reconversió", *IV Congrés d'Història i de Filologia a La Plana*, Ajuntament de Nules-Diputació de Castelló, Castelló, 1996, pp. 82-96.

MESEGUER, Lluís, *Castelló literari: estudi d'història cultural de la ciutat*. Universitat Jaume I, Castelló, 2003.

MESEGUER, Lluís i PALOMERO, Josep, *Els escriptors castellanencs del primer terç del segle XX i les Normes del 32*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, Paterna, 2007.

MILLÁN, Jesús, "La protoindustrialización y los orígenes de la industria en el País Valenciano", *Estudis d'Història del País Valencià*, 5 (1984), pp. 93-104.

MIR, Vicente, "Elecciones, partidos y políticos en la Valencia del siglo XX", a *Historia de la Diputación de Valencia*. CHUST, Manuel (coord.), *Historia de la Diputación de Valencia*. Diputació de València, València, 1995 Diputació de València, València, 1995, pp. 546-602.

NADAL, Rafael, "El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: Una via exclusivament agrària?", *Recerques*, 19 (1987), pp. 115-132.

NAVARRO, Javier, "La conflictivitat social al País Valencià (1918-1923)" dins PAGÈS, Pelai, *et al; Història del moviment obrer als Països Catalans*. Edicions del País Valencià, València, 2001.

OBIOL, E., *L'aprofitament de l'aigua a l'horta del Millars*, Diputació de Castelló, Castelló, 1985.

- "Castelló de la Plana, de vila a ciutat. Demografia i urbanisme (1880-1950)", a PALOMERO, Josep i MESEGUER, Lluís (eds.), *Els escriptors castellanencs del primer terç del segle XX i les Normes del 32*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, Castelló, 2007, pp. 19-41.

ORTELLS, Vicent, MARTÍ, Raquel, "Vila, ravals, ciutat i societat", a GIL VICENT, Vicent (dir.), *Història de Vila-real*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 2010, pp. 141-180.

ORTELLS, Vicent, "Los nucleos urbanos", a CHUST, Manuel (coord.), *Historia de Castellón (II)*, Prensa Valenciana, València, 1992, pp. 701-720.

OSSORIO Y GALLARDO, Ángel, *Mis memorias*, Tebas, Madrid, 1975 (or. 1946).

- *Maura*, Imprenta de Núñez, Salamanca, 1928.

OSSORIO Y GALLARDO, María Atocha, *Las hijas bien educadas*, Sociedad General de Publicaciones, Barcelona, sense datar.

OYARZUN, Roman, *Historia del carlismo*. Alianza, Madrid, 1969.

PABÓN, Jesús, *Palabras en la oposición*, Talleres Gráficos Colectivos de Sevilla, Sevilla, 1935.

PAGÈS, Pelai, et al; *Història del moviment obrer als Països Catalans*. Edicions del País Valencià, València, 2001,

PALAFIX, Jordi, "Capitalismo agrario y capitalismo financiero en el País Valenciano, (1900-1936)" a *La industrialización valenciana. Historia y problemas*. Valencia, 1978.

PANIAGUA, J. i PIQUERAS, J.A. (eds.); *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2003)*. UNED-Alfons el Magnànim, Alzira-València, 2003.

PASCUAL MAS, Francisco, *Ayer y hoy en Castellón. Crónicas y reportajes del siglo XX*. Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002.

PASTOR, Manuel, *Los orígenes del fascismo en España*, Tucar, Madrid, 1971.

PAULIS, Juan i SOREL, Fidel de, *Maura ante el pueblo*, Francisco Beltrán, Madrid, 1915.

PAYNE, Stanley G., *Falange. Historia del fascismo español*. SARPE, Madrid, 1986.

PEÑALVER, Ana, *Del neocatolicisme al neocarlisme. L'opció corporativa d'Antonio Aparisi y Guijarro*. Universitat Jaume I, Castelló, 2013.

PERALES, Enrique, *Historia de Castellón y Geografía de su provincia*, Impremta Forcada, Castelló, 1912.

PÉREZ ARRIBAS, Eduardo, *Polítics i cacics a Castelló, 1876-1901*. Alfons el Magnànim, València, 1988.

PÉREZ SILVESTRE, Oscar, *et al, L'incendi del Cine "La Luz"*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 2012.

PIQUERAS, José Antonio: "Un país de caciques. Restauración y caciquismo entre naranjos", *Historia Social*, 39 (2001), pp. 3-30.

-*Persiguiendo el porvenir. La identidad histórica del socialismo valenciano. 1870-1976*. Algar, Alzira, 2005

-*Cánovas y la derecha española. Del magnicidio a los neocon*. Península, Barcelona, 2008.

PUIG PUIGSERVER, Ramon, *Els corcs de la Restauració. Vinaròs, 1876-1923*. Universitat Jaume I, Castelló, 2005.

-*Autoritaris, catòlics i republicans. Vinaròs, de la Dictadura a la República*. Tesi doctoral, Universitat Jaume I, Castelló, 2006

QUEREDA, José, i ORTELLS, Vicent, *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*. Diputació de Castelló, Castelló, 1993.

RAMOS ALFAJARÍN, Joan Rafael, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)*. Diputació de Castelló, Castelló, 1989.

RANZATO, Gabriele, "La forja de la soberanía nacional: las elecciones en los sistemas liberales italiano y español", *Ayer*, 3 (1991), pp. 115-138.

REGUILLO, Germán, *El Partido Republicano de Castellón. De la extrema izquierda federal al centro político (1868-1936)*, Diputació de Castelló, Castelló, 2001.

REIG, Ramir, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València 1898-1906*. Alfons el Magnànim, València, 1982.

-“El impacto de la guerra europea. Del taller a la fábrica”, a REIG, Ramir (dir.), *La construcción del orden conservador*, VV.AA., *La Gran Historia de la Comunidad Valenciana*, t. 7, Prensa Valenciana, València, 2008.

REY REGULLO, Fernando del, *Propietarios y patronos. La política de las organizaciones económicas en la España de la Restauración. 1914-1923*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1992.

RIBELLES COMÍN, José, *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón con la historia del Puerto del grao y del periodismo provincial*. Imprenta de Altés y Alabart, Barcelona, 1905.

RIQUER, Borja de, “A vueltas con la Restauración”, *Revista de Libros*, 25 (gener 1999). www.revistadelibros.com.

ROBLES EGEA, Antonio (comp.), *Política en la penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*, Siglo XXI, Madrid, 1996

ROBLES MUÑOZ, Cristóbal, *Maura: un político liberal*, CSIC, Madrid, 1995.

RÓDENAS, Clementina, *La Banca Valenciana: Una aproximació històrica*, Alfons el Magnànim, València, 1982.

ROMERO MAURA, Joaquín, “El caciquismo”, en ANDRÉS-GALLEGO, José (ed.), *Historia general de España y América, Revolución y Restauración*. XVI-2, Rialp, Madrid, 1987, pp. 71-88.

-“El caciquismo. Tentativa de conceptualización”, *Revista de Occidente*, 127 (Octubre 1973), pp. 15-44.

ROMERO SALVADOR, Francisco J., *España, 1914-1918: Entre la guerra y la revolución*. Crítica, Barcelona, 2002.

RUBIO CABEZA, Manuel, *Crónica de la Dictadura de Primo de Rivera*. SARPE, Madrid, 1986.

RUEDA HERRANZ, G. (ed), *Doce estudios de historiografía contemporánea*. Universidad de Cantabria, Santander, 1991.

RUIZ MANJÓN, Octavio, "Sistema de partidos y crisis de la Restauración", *Historia Contemporánea*, 17, (1998), pp. 189-199.

SANZ, Vicent; "Elecciones, partidos y políticos en la Valencia decimonónica" a CHUST, Manuel (coord.), *Historia de la Diputación de Valencia*. Diputació de València, València, 1995, pp. 475-545.

-¡Resistencia, resistencia, resistencia! Cualificación y conflictividad en el oficio de alpargateros a finales del siglo XIX", a SANZ, Vicent i PIQUERAS, José Antonio; (eds.); *En el nombre del oficio. El trabajador especializado: corporativismo, adaptación y protesta*. Biblioteca Nueva, Madrid, 2005, pp. 295-315.

SARTHOU CARRERES, Carlos, *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Caixa d'Estalvis de Castelló, Castelló, 1989 (or. 1913).

SECO SERRANO, Carlos, *Perfil político y humano de un estadista de la Restauración: Eduardo Dato a través de su archivo*, Real Acadèmia de la Història, Madrid, 1978.

SEGARRA, Agustí, "El Banc d'Espanya a Castelló (1886-1929). Apunts per a una història econòmica", a *I Congrés d'Estudis d'Història de La Plana*, Castelló, 1987, pp. 199-218.

SERRA, Xavier, "Rafael Rodríguez de Cepeda. L'immobilisme catòlic"; a Gustau MUÑOZ (ed), *Els reaccionaris valencians. La tradició amagada*. Afers, Catarroja, 2010, pp, 21-44.

SEVILLA ANDRÉS, Diego, *Antonio Maura. La revolución desde arriba*. Aedos, Barcelona, 1954.

-*Canalejas*. Aedos, Barcelona, 1956.

SIERRA ALONSO, María, "Maura y la crisis del turno. La actitud del partido Conservador en Sevilla (1909-1914)", *Revista de Historia Contemporánea*, 5 (1991), pp. 157-170.

-"El clientelismo y el sistema político de la Restauración: La "contribución" de las clases medias", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 10-11 (1993-1994), pp. 53-66.

-*La política del pacto, El sistema de la Restauración a través del Partido Conservador sevillano (1874-1923)*, Diputació de Sevilla, Sevilla, 1996.

SIERRA ALONSO, María, PEÑA, María Antonia, *Elegidos y elegibles. La representación parlamentaria en la cultura del liberalismo*. Marcial Pons, Madrid, 2010.

SILIÓ, César, *Vida y empresa de un gran español: Maura*. Espasa Calpe, Madrid, 1934.

SISÉ, Pere, *Raons d'identitat del País Valencià ("pèls i senyals")*, Eliseu Climent, València, 1977.

SIRERA, Josep Lluís, *Història de la literatura valenciana*. Alfons el Magnànim, València, 1995.

SIRINELLI, Jean-François (dir.), *Histoire des droites* (2 vol.). Gallimard, París, 1992.

SOLER, Vicent, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, Alfons el Magnànim, València, 1984.

TAXONERA, Luciano, *Antonio Maura, la gran figura de una época de España*. Ed. Nacional, Madrid, 1944.

TERMES, Josep, *De la Revolució de Setembre a la fi de la guerra civil (1868-1939)*, Edicions 62, Barcelona, 1999.

THOMPSON, Edward P., *Tradición, revuelta y conciencia de clase*, Crítica, Barcelona, 1979

TRAVER, Benito, *Historia de Villarreal*, Impremta Juan Botella, Vila-real, 1909.

TUSELL, Javier, *Oligarquía i caciquismo en Andalucía (1890-1923)*, Planeta, Barcelona, 1976.

-*Historia de la democracia cristiana en España (I)*. SARPE, Madrid, 1986.

-*Antonio Maura. Una biografía política*. Madrid, Alianza Editorial, 1994.

TUSELL, Javier i AVILÉS, Juan, *La derecha española contemporánea. Sus orígenes: el maurismo*. Espasa, Madrid, 1986.

TUÑÓN DE LARA, Manuel, *La España del siglo XIX*, Laia, Barcelona, 1977.

-*Metodología de la historia social de España*. Siglo XXI, Madrid, 1977 (3ª ed.).

-*El movimiento obrero en la historia de España (II)*. SARPE, Madrid, 1986 (or. Laia, Barcelona, 1977).

ULLMAN, Joan Connelly, *La Semana Trágica. Estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España (1898-1912)*. Ariel, Barcelona, 1972.

VARELA ORTEGA, José, "Los amigos políticos: funcionamiento del sistema caciquista", *Revista de Occidente*, 127 (Octubre 1973), pp. 45-74.

-"El proteccionismo de los trigueros castellanos y la naturaleza del poder político de la Restauración", *Cuadernos Económicos de ICE*, (1977), pp. 7-60.

-*Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1902)*. Alianza, Madrid, 1977.

VALLS, Rafael: *La Derecha Regional Valenciana: el catolicismo político valenciano (1930-1936)*. Alfons el Magnànim, València, 1992.

-"La Derecha Regional Valenciana y la Guerra Civil", a AA.VV., *La Segunda República. Una experiencia frustrada*. Alfons el Magnànim, València, 1987.

VALLS TORLÁ, Javier, *La Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Castellón: 1901-2001. Cien años de historia*. Cámara de Comercio, Industria y Navegación, Castelló, 2001.

VELARDO, Juan, "Nace una política industrial, corporativista, intervencionista, populista y nacionalista: la del gobierno largo de Maura (1907-1909)" a ESTRUCH, Alejandro i BEL, Germà (coords.), *Industrialización en España. Entusiasmos, desencantos y rechazos: ensayos en homenaje al profesor F. Estape*, Civitas, Madrid, 1997.

VICIANO, Pau, *La temptació de la memòria*. 3i4, València, 1995.

VILLARES, Ramón i MORENO, Javier, *Restauración y Dictadura*, t. 7 de FONTANA, Josep i VILLARES, Ramón (eds.), *Historia de España*, Crítica-Marcial Pons, Barcelona, 2009.

VIRUELA MARTÍNEZ, Rafael, "Organización del trabajo y diferencias de género en la industria del calzado durante la autarquía: El caso de la empresa Segarra de la Vall d'Uixó", *Scripta Nova, Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, Universidad de Barcelona, vol. VI, nº 119 (82), 2002.

YANINI Alicia, "La manipulación electoral en España: sufragio universal y participación ciudadana (1891-1923)", *Ayer*, 3 (1991), pp- 99-115.